

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
МИРЗО УЛУГБЕК НОМИДАГИ
ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ**

А.СОЛИЕВ

ЎЗБЕКИСТОН ГЕОГРАФИЯСИ

**(ЎЗБЕКИСТОН ИҚТИСОДИЙ ВА ИЖТИМОИЙ
ГЕОГРАФИЯСИ)**

**ТОШКЕНТ
«УНИВЕРСИТЕТ»
2014**

УДК 3321 (584,4) (07.58)

65.04

С 77

**Солиев А. Ўзбекистон иқтисодий ва ижтимоий географияси.
Тошкент. «Университет». 2014. 404 б.**

БК 65.04

Китобда Ўзбекистон Республикаси табиий шароити, аҳолиси ва меҳнат ресурслари, миллий иқтисодиётининг тармоқлари географик нуқтаси назардан ёритилган. Унда мамлакатимизнинг ягоналигини таъминловчи Қорақалпогистон Республикаси ва вилоятлари, пойтахти – Тошкент шаҳри иқтисодий географик тавсифи асосий иқтисодий районлар доирасида баён этилган.

Дарслик республика олий ўқув юртлари “География” йўналиши тағабабалиги мўлжалланган. Шунингдек, ундан магистрант, катта илмий ходим-изланувчи, мамлакатимиз миллий ва минтақавий иқтисодиёти билан қизиқувчи илмий ходимлар ҳамда амалиётчилар фойдаланиши мумкин.

Масъул муҳаррир география фанлари доктори,
профессор А.А.Қаюмов

Тақризчилар: география фанлари доктори
Ю.И.Ахмадалиев
география фанлари номзоди,
доцент М.И.Назаров
география фанлари номзоди,
доцент Н.Х.Маматқулов

Хариталар география фанлари номзоди, доцент А.Эгамбердиев таҳрири остида берилди.

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта маҳсус таълим вазирининг 2012-йил 26 декабрдаги 507-сонли буйруғи билан дарслик сифатида тавсия этилган.

СЎЗ БОШИ

Мустақил Ўзбекистон Республикаси, унинг 12 вилоят, Қорақалпогистон Республикаси пойтахт – Тошкент шаҳри бошчилигида ҳар бири ва биргаликда ўзига хос иқтисодий макон, жаҳон ҳамжамиятида зса ягона геосиёсий тизимни ташкил қиласди.

Мамлакатимиз ҳудуди қадимдан ўзининг суғорма дехкончилик маданийти, илму-фан ўчоқларидан бири сифатида маълум ва машҳур бўлган. Унинг юксак даражада ривож топиши, хусусан, кейинги, яъни мустақиллик йилларига тўғри келади. Бу даврда Ўзбекистоннинг янги иқтисодий географияси узил-кесил шаклланди, воҳа ва водийлари, уларни боғловчи йўллар янада ривожланди, бепоён чўл ҳамда тоғ ва тоғолди ҳудудлари табиий ресурс салоҳиятидан фойдаланишга кенг имкониятлар очилди, ўсиш қутб ва марказлари вужудга келди. Республикамиз иқтисодиётининг бундай юксак даражада ривожланиб бориши жаҳоннинг нуфузли ташкилотлари томонидан эътироф этилмоқда.

Ушбу дарслер республика университетлари география йўналиши талабаларига мўлжалланган бўлиб, у икки асосий қисмдан иборат. Унинг биринчи қисмида мамлакатимизнинг умумий таърифи, географик ўрни, аҳолиси ва табиий ресурслари, миллий иқтисодиётнинг етакчи тармоқлари батафсил таҳлил қилинади.

Иккинчи қисмида эса, методологик жиҳатдан “тармоқ–ҳудуд–тармоқ” тамойилига асосланган ҳолда, Ўзбекистон Республикаси вилоятлари б та асосий иқтисодий район доирасида кўриб чиқиласди. Вилоятлар иқтисодий географик тавсифи муайян бир тартибда, мантиқан кетма-кетликда келтирилган. Унда вилоятларнинг (минтақаларнинг) маъмурий тузилмаси, табиий ресурслари ва демографик вазияти, хўжалиги, унинг тармоқлар ва ҳудудий таркиби, ижтимоий соҳалар ривожланиши, ташки иқтисодий алокалари ҳамда ички тафовутлари баён этилади.

Дарслер энг сўнгги статистик маълумотлар ва муаллифнинг кўп йиллик педагогик тажрибасидан келиб чиқсан ҳолда ёзилган. Шу ўринда таъкидлаш лозимки, ҳозирги кунгача, ҳатто собик Иттифок даврида ҳам Ўзбекистон иқтисодий географияси бўйича университетларнинг география йўналиши талабаларига бағишиланган маҳсус дарслер мавжуд бўлмаган. Факат педагогика институтлари учун 1994-йилда “Ўқитувчи” нашриётида чоп этилган Г.Асанов, М.Набиҳонов, И.Сафаровларнинг “Ўзбекистоннинг иқтисодий ва ижтимоий жўғрофияси” дарслиги бўлган, холос. Университетларда эса қисман А.Солиев, Э.Ахмедов ва бошқалар томонидан тайёрланган “Минтақавий иқтисодиёт” (Т., 2003) ўқув кўйланмаси ҳамда А.Солиев, М.Назаров, Ш.Курбоновларнинг “Ўзбекистон ҳудудлари ижтимоий-иктисодий ривожланиши” (Т., 2010) монографиясидан фойдаланиб келинган.

БИРИНЧИ КИСМ

1.1. Ўзбекистон Республикасининг географик ўрни, майдони, чегаралари

Ўзбекистон Республикаси мустакил давлат сифатида 1 сентябрь 1991 йилда ташкил топган. Майдони 448,9 минг кв.км., аҳолиси 30,5 млн. киши (1.01.2014 й.). Маммурий жиҳатдан *Қорақалпогистон Республикаси, Андижон, Бухоро, Жиззах, Навоий, Наманган, Самарқанд, Сирдарё, Сурхондарё, Тошкент, Фарғона, Ҳоразм ва Қашқадарё вилоятлари ва Тошкент шаҳридан иборат*. Республика пойтахти – Тошкент шаҳри.

Ўзбекистон дунё ҳамжамияти ва сиёсий харитасида ўзига хос мавқега эга. У Бирлашган Миллатлар Ташкилотига аъзо бўлган 190 дан ортиқ давлатларнинг бири. Ўзбекистон Республикаси БМТ га 2 март 1992 йилда қабул қилинган.

Мамлакатимиз Евросиё ва Марказий Осиёning деярли қоқ ўргасида жойлашган. Давлат чегараларининг умумий узунлиги 6221 км бўлиб, шундан 2203 км ёки 1/3 кисми Қозогистон Республикасига, 1721 км Туркманистонга, 1161 км Тоҷикистонга, 1069 км Қирғизистонга ва 137 км Афғонистон Республикасига тўғри келади.

Республика худуди гарбдан шарқка 1425 километрга чўзилган, шимолдан жанубга бўлган масофа эса – 930 км. Энг баланд нуктаси Ҳазрати Султон чўккиси (Хисор тизмаси) – денгиз сатҳидан 4643 м баландликда, энг паст нуктаси Минбулоқ чўқмаси (Қизилкум чўли) – минус 12 м. Мамлакатимизнинг энг шимолий нуктаси Устюрт платосининг Орол денгизига туташ кисмida, $45^{\circ} 36'$ ш.к., жанубий нуктаси Термиз шаҳри якинида - $73^{\circ} 10'$ ш.к., гарбий нуктаси Устюртда - $56^{\circ} 00'$ ш.к.у. ва шарқий нуктаси Андижон вилоятининг чеккасида $73^{\circ} 10'$ ш.к. узокликда жойлашган.

Ўзбекистон табиий, иқтисодий ҳамда сиёсий географик ўрнининг энг муҳим ҳусусияти унинг Дунё океанидан узокда. Евросиё материгининг ичкарисида жойлашганлигидан иборатлар. Бундай географик ўрин нафакат мамлакат иклимининг шаклланишида, балки унинг ижтимоий-иқтисодий ва геосиёсий ривожланишига ҳам ўз таъсирини кўрсатади. Бу эса умумгеографик конуниятлардан биридир.

Энг аввало, таъкидлаш жоизки, Ўзбекистон худудининг “марказий” географик ўрни ўтмишда, ҳусусан ҳалкаро аҳамиятга эга бўлган Буюк Ипак йўлида, унинг асосий боғловчи бўғиншиларидан бири сифатида ривожланишида катта аҳамият касб этган. Юртимизнинг жаҳон маданияти, фани ва иқтисодиёти тараққиётiga таъсири айни шу даврда юкори бўлган. Ҳозирги шароитда, яъни “Океан цивилизацияси” боскичида Республиканинг куруклик ичкарисида жойлашганилиги бирмунча қийинчликларни юзага келтиради. Бу ерда **иқтисодий географик ўрнининг тарихийлик (ўзгарувчанлик)** ҳусусияти ўз ифодасини топади.

Иқтисодий географик ўрин (ИГҮ) – бу маълум бир жойнинг (мамлакат, вилоят, шахар ва ҳ.к.) ўзидан ташқарида ўрнашган географик элементларнинг (тоғ, дарё, денгиз, шахар, давлат, фойдали қазилма бойликлар ва б.) шу жойнинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий маданий ривожланишига тасири демакдир. Бундай таъсир вақт ўтиши билан ўзгариб туради, кулай жой нокулай ва, аксинча, нокулай жой қулай ўрнига эга бўлиши мумкин. *Асосий иқтисодий географик қонуният бу ерда шундан иборатки, ҳар бир жой ўзининг ИГҮни қулайлаштиришига, рақобатбардошлигини оширишига иштилади.*

ИГҮ – иқтисодий ва ижтимоий география фанининг ҳудудий меҳнат тақсимоти, иқтисодий районлаштириш ва ҳудудий мажмуалар қаторида энг муҳим (фундаментал) тушунчаси ҳисобланади. У, айни вақтда, бу фанинг асосий, пурмазмун тадқиқот усули ҳамдир; ИГҮ иқтисодий географик билимнинг ўзига хос “калити” саналади.

Ўзбекистон Республикаси гарчи Ҳинд океанига, Шимолий муз океанига қараганда нисбатан якироқ бўлса-да, геосиёсий жиҳатдан у айни кўпроқ шимол йўналишида “очиқрок”. Жанубда ва жануби-шарқда тогли ҳудудлар билан чегаралангандиги (бу мамлакатимизнинг асосий табиий географик ҳусусиятларини белгилаб беради), сиёсий жиҳадан эса унча баркарор вазиятта эга бўлмаган (айниқса Афғонистон Республикаси) давлатлар билан қўşничилиги, ҳозирча, нисбатан якин бўлган Ҳинд океани бандаргоҳларига чиқиш учун нокулайликлар туғдиради.

Умуман олганда, давлатимизнинг Дунё океанига чиқиши ва ҳалқаро иқтисодий алоқаларни ривожлантиришида куйидаги мумкин бўлган асосий йўналишлар мавжуд:

- Қозогистон орқали Россия Федерациясининг Шимолий муз океани ва Тинч океан портларига;
- Туркманистон ва Кавказ орқали Қора денгизга ва ундан Ўрта дengiz – Атлантика океанига;
- Афғонистон, Покистон ёки Эрон орқали Ҳинд океанига;
- Туркманистон, Эрон ва Туркия орқали Истанбулга, Ўрта Ер дengизи ва ундан Атлантика океанига;
- Қирғизистон ва Хитой Ҳалқ Республикаси орқали Тинч океанига.

Юқоридаги йўналишлар ёки транспорт йўлаклари (коридорлари)дан фойдаланиш имкониятлари бир хил эмас. Ҳозирги кунда уларнинг амалдагиси асосан биринчиси, яъни Қозогистон Республикаси ва Россия Федерацияси йўналиши ҳисобланади. Қолганлари эса, турли сабабларга кўра, аҳамияти паст ёки йўқ даражада. Ҳусусан, шарқ йўналишида ёки ТРАСЕКА лойиҳасининг амалга оширилиши, Буюк Ипак йўлининг қайта тикланиши ва жанубий йўналишининг ишга туширилиши мамлакатимиз ривожи учун ўта катта аҳамият касб этган бўлар эди (*Дунё сиёсий ҳаритасига қаранг, турли йўналишларни таққослаб кўринг ва улардан фойдаланиши ҳолати, сабаби ва муаммоларини таҳтил қилинг*).

Ўзбекистон Республикасининг Дунё харитасида мавкеи унинг макрogeографик ўрнини тасвирлайди, мамлакатимизнинг МДҲ ва Марказий Осиёда давлатлари минтақасида жойлашганлиги эса мезогеографик ўрнини акс эттиради. Марказий Осиё минтақаси (мазкур тушунчани табиий география фанидаги айъанавий "Марказий Осиё" билан чалкаштирманг) умумжоҳон нуктаи назаридан караганда жуда муҳим геостратегик ўринга эга. Айниска, бу ерда йирик ёкилғи-энергетика (кўмир, нефть, табиий газ, уран) захираларининг мавжудлиги жаҳоннинг етакчи мамлакатлари – АҚШ, Европа Иттифоки, Япониянинг катта кизиқишига, интилишига сабаб бўлмоқда. Колаверса, минтақанинг сўнгти йилларда жадал иктисадий ривожланиши ниҳоятда муҳим геосиёсий ва геоиктисодий аҳамият касб этмоқда.

Марказий Осиё давлатларининг умумий майдони 4,0 млн. кв.км. дан ортикроқ, аҳолиси, 2014-йил маълумотларига кўра, 62,7 млн. киши атрофида. Ўзбекистон Республикаси ушбу минтақада ҳудуди бўйича иккинчи, аҳоли сонига кўра эса биринчи ўринда туради. Мамлакатимиз Марказий Осиё минтақаси майдонининг 11,2, аҳолисининг қарийб 48,5 фоизини ташкил килади (*ушибу нисбий рақамларни солиштириб, Ўзбекистонда ўртacha аҳоли зичлиги неча марта юқори ёки пастлигини аниқланг*).

Юқорида қайд этилганидек, Ўзбекистон Марказий Осиё геосиёсий минтақасининг марказида жойлашган. Унинг айни марказда, ўртада жойлашганлиги иқтисодий ва сиёсий география нуктаи назаридан қўйидаги хулосалар чиқаришга имкон беради:

1. Марказда, демак республиканинг қўшиллари кўп. Ўзбекистон шимол ва шимоли-гарбда Қозогистон Республикаси билан, шарқда Қирғизистон, жануби-шарқда Тоҷикистон, жанубда Афғонистон ва гарбда Туркманистон билан чегарадош.

2. Республиканинг марказий географик ўрни унинг қўшни давлатлар билан иктисадий интеграция жараёнларини ривожлантиришга, ижтимоий, маданий ва сиёсий алоказаларини олиб боришга кулагилик тугдиради.

3. Марказда жойлашганлик қўшни давлатлар учун бозор вазифасини бажаради.

4. Бу ердан мамлакатнинг транзит вазифаларини бошқариш имкониятлари мавжуд.

5. Марказий ўрин минтақада геосиёсий вазиятни шакллантириш ва уни бошқаришда муҳим аҳамиятга эга.

6. Республикамиз минтақа ичкарисида жойлашганлиги боис, унинг йўллари, тарихи, аҳолисининг урф-одатлари, минтақанинг ўзаро туташ ҳудудларда турли-туманлиги, дини ва бошка трансчегаравий хусусиятларини белгилаб беради.

7. Ўзбекистон дарёлари ҳам ўткинчи (трансчегаравий) шаклга эга; унинг асосий гидрографик шахобчалари – Амударё, Сирдарё ва Зарафшон кўшини давлатлар худудида бошлиланади ва ҳ.к.

Шундай килиб, Ўзбекистон Республикасининг Марказий Осиё давлатларига нисбатан эгаллаган ўрни унинг ижтимоий-иктисодий, сиёсий-маданий ривожланиш имкониятлари ва йўналишларига ўз таъсирини кўрсатади. Бу ерда **географик вазият** минтақа давлатларининг ҳамжиҳатликда, ўзаро манфаатдор иктиносидий алокаларни ривожлантиришни тақозо этади. Ягона геосиёсий ва геоиктисодий маконнинг шаклланиб бориши Марказий Осиё минтақасининг жаҳон ҳамжамиятида тутган мавкеини янада кучайтиради, унинг таъсири доирасини кенгайтиради.

Давлатларнинг ёки минтақанинг материк ичкарисида, ўртада, оролда ёки яриморолларда, денгиз-океан бўйларида, чеккада, иккى қитъа оратигина жойлашганлигини унинг иктиносидий-ижтимоий, сиёсий ривожланишишига таъсирини Дунё сиёсий харитасидан фойдаланиб, мисоллар ёрдамида изоҳлиб беринг.

Мамлакат ижтимоий-иктисодий ривожланишида унинг ташки киёфаси, чегара чизиклари каби хусусиятлари ҳам муайян аҳамиятга эга. Чунончи, Ўзбекистон Республикасининг узоқ масофада шимоли-ғарбдан жануби-шарқка чўзилганини, “энининг” торлиги, кисқа масофада жанубга туташганлигини турлича талқин килиш мумкин. Республиканинг бундай географик шакли (геокиёфаси), бир томондан, унинг транзит хусусиятини белгилаб берса, иккинчи томондан, мамлакатни бошқариш, ягона ички транспорт тизими ва транспорт хавфсизлиги ёки мустақиллигини таъминлаш ҳамда иктиносидий интеграция ва ахолига хизмат кўрсатишда бирмунча кийинчиликларга сабаб бўлади.

Республикамиз давлат чегара чизикларининг кўриниши ҳам хар хил: агар улар шимол ва шимоли-ғарбда (айниқса Навоий, Бухоро вилоятлари ва Қорақалпоғистон Республикаси тапки чегаралари) оддий, баъзан тўғри ёки қандайдир геометрик шаклларда бўлса, Хоразм ва Фарғона водийсида бу чегара чизиклари мураккаб, эгри-буғри кўринишга эга¹. Одатда, чегаралар оддий бўлса:

- ўтмишида ҳудуднинг кимнидир қарамогида бўлганлиги ёки мустамлакаси эканлигини;
- ҳудуд табиий хусусиятининг покулайлиги, табиий ресурсларининг яхши ўзлаштирилмаганлиги ва иктиносидий салоҳиятининг унча юкори эмаслигини;
- бу жода ахоли сийрак, йирик ахоли манзилгоҳлари шаклланмаганлиги, миллий тарқибининг мураккаб эмаслигини;

¹ Чегаралар ва география; география кайси бир маънода чегаралар ҳакидаги фанлар. Бевосита чегаралар билан яса сиёсий географиянинг бир йўналиши хисобланган лимнология фани шугулланади.

■ дарё ёки орографик элементларнинг йўклиги кабиларни билдиради.

Шу билан бирга, таъкидлаш жоизки, айни шундай мамлакатнинг чикиш ёки кириш қисмларида (дарвозаларида) иктиносидий ҳамкорлик имкониятларидан фойдаланиш мумкин. Чегараларнинг икки муҳим хусусияти, яъни уларнинг барьер (тўсик, ажратувчи, узоклаштирувчи) ҳамда контакт (богловчи) вазифалари мавжуд. Колаверса, баъзи давлатларда айни чегара иктиносидёти ва инфратузилмасига жиддий ахамият берилмоқда.

Дунё сиёсий ҳаритасига назар ташланг, ундан оддий чегара чизиқларига эга бўлган давлатларни топинг ва уларнинг тарихий, иктиносидий ва геосиёсий ривожланиши хусусиятларини аниқланг. Айни вақтда бу маъмурий, кўп ҳолларда сунъий қўринишдаги чегара чизиқларининг географик яхлит (комплекс), Гумбольдтчасига фикрлаши, табиий географик жасаёнларни тўлиқ тушуниб олишига салбий таъсирини ҳам унумтманг.

Ўзбекистон Республикасининг асосий қисмидан деярли “узилиб” қолган тор масофада у билан боғланиб турадиган анклав ёки батамом узилиб қолган, қўшни давлат ичкарисида жойлашиб қолган эксклав ҳудудлари ҳам мавжуд. Масалан, Фарғона водийси вилоятлари бирмунча анклав хусусиятга эга бўлган бўлса, Фарғона вилоятининг Сўх тумани ёки Шоҳимардан маскани эксклав ҳолатда жойлашган. Табиийки, бундай географик ўринга эга бўлган ҳудудлар ижтимоий-иктиносидий ва сиёсий ривожланишида айрим муаммолар юзага келади.

Ўзбекистон ўзининг майдони ёки соғ географик салоҳияти бўйича дунё мамлакатлари орасида ўртачадан юкорирок погонани эгаллади. Ер юзасининг ҳар бир давлатига ўртacha 5,5 млн. кв.км. майдон ва 26 млн. атрофида ахоли сони тўғри келади. Ҳудуднинг кўлами бўйича мамлакатимиз Швеция, Ироқ ёки Марокашга таҳминан тенг, демографик салоҳияти нуқтаи назаридан эса у Саудия Арабистони, Непал, Перу, Венесуэла, Малайзия каби давлатлар каторида турари ва жаҳон ҳамжамиятида 41-ўринни эгаллади.

Хар бир мамлакатнинг геосиёсий тузилмаси, бутлиги унинг ички маъмурий-ҳудудий қисмлари, минтақавий бошқарув субъектлари асосида шаклланади. Республика ижтимоий-иктиносидий хаёти ҳудудий ташкил этиш ва бошқариш тизими орқали амалга оширилади. Бундай тизим иерархик (босқичли) қўринишда бўлиб, у вилоят, туман, вилоят ва республикага бўйсунувчи шахарлар, кишлек туманлари, кишлек фуқаролар йигинлари ва махаллалардан иборат.

Юкоридагилар орасида энг муҳим бўғин вилоятлар ҳисобланади ва бундай даражадага минтақаларда ҳалқ хўжалигини комплекс ривожлантиришнинг хукукий ва ташкилий имкониятлари мавжуд. Шу билан бирга, вилоят даражасидаги ҳудудий бўғинларда ижтимоий-иктиносидий, сиёсий муаммолар ҳал этилса, куйи бўғинларга борган сари

ижтимоий, экологик масалалар маҳаллий бошқарув органлари фаолиятида устувор хисобланади. Демак, энг юкорида сиёсат, энг паства эса кишиларнинг кундалик ҳаёти, яъни соф ҳолдаги социал масалалар етакчилик килади.

1-жадвалда келтирилган маълумотлар бўйича, республикамиз вилоятлари ва Коракалпогистон Республикасида жами 157 кишлоп туманлари, 119 шаҳар, 1085 шаҳарча, 1471 та кишлоп фукаролар йигинлари мавжуд. Энг катта – Кўнғирот (майдони 76,0 минг кв.км) ва энг кичиги Булокбоши (0,18 минг кв.км) кишлоп туманлари ўртасидаги нисбат 422 мартаға тенг. Бундай юқори кўрсаткич айни вактда мамлакатимизнинг ички тафовувларга бойлиги, унинг “географийлиги”дан далолат беради. Агар Кўнғирот туманига Учкудуқ (46,6), Томди (42,5), Мўйнок (37,9) ва Тахтакўпир (21,1 минг кв.км) туманларини кўшиб хисобласак, у ҳолда мазкур кишлоп туманлари мамлакат ҳудудининг деярли ярмини ташкил килади (222,6 минг кв.км).

1-жадвал

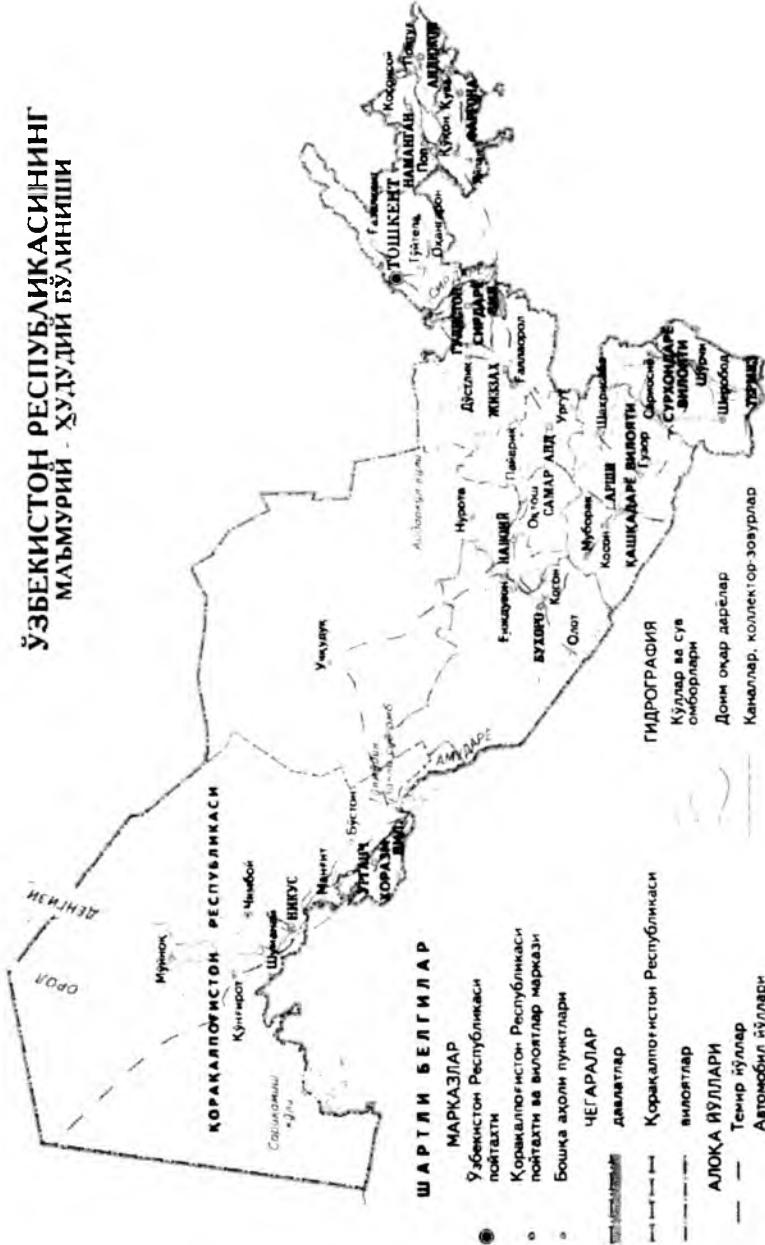
**Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-худудий тузилиши
(1 январь 2014 й. ҳолатига)¹**

	Ташкил топган йили	Майдони, минг кв.км	Ахолиси, минг киши	Кишлоп туманлари	Шаҳарлар	Шаҳарчалар	Кишлоп фукаролардаги йиғини	Кишлоп аҳоли манзилгоҳлари
Ўзбекистон Республикаси	01.09.1991	448,9	30488,6	157	119	1085	1471	11017
Коракалпогистон Республикаси	09.01.1192	166,6	1736,2	14	12	26	139	1128
<i>Вилоятлар:</i>								
Андижон	06.03.1941	4,3	2805,2	14	11	78	95	456
Бухоро	15.01.1938	40,3	1756,5	11	11	69	121	1469
Жиззах	29.12.1973	21,2	1226,8	12	6	42	100	579
Навоий	20.04.1982	111,0	900,7	8	6	47	55	577
Наманган	06.03.1941	7,4	2504,0	11	8	120	99	403
Самарканд	15.01.1938	16,8	3444,8	14	11	88	125	1829
Сирдарё	16.02.1963	4,3	763,7	8	5	25	71	260
Сурхондарё	06.03.1941	20,1	2307,5	14	8	114	114	865
Тошкент	15.01.1938	15,3	2726,1	15	16	97	146	885
Фарғона	15.01.1938	6,8	3386,1	15	9	197	161	1021
Хоразм	15.01.1938	6,1	1683,7	10	3	58	98	559
Қашқадарё	20.01.1943	28,6	2895,5	13	12	123	147	1046
Тошкент ш.	VII аср	0,3	2351,8	–	1	1	–	–

Манба: ЎзР Ҷавлат статистика қўнимтаси маълумотлари.

¹ Аҳоли сони дастлабки маълумотлар бўйича келтирилган.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНИНГ МАМЪМУРИЙ - ХУДУДИЙ БҮЛНИШИ

Кичик кишлоқ туманлари ёки ҳар бири 0.25 минг кв.км-гача майдонга эга бўлғандарга Сўх, Бўз, Околтиң, Норин каби туманлар ҳам мавжуд. Бу срда иқтисодий географик қонуният шундан иборатки, туман майдони қанча катта бўлса унинг иқтисодий ва демографик салоҳияти ("зичлиги") шунча паст бўлади ва, аксинча, кичик худудларнинг сигими юкори дарражада бўлади¹. Кичик худудларга кўшилиб кетиш "хавф" туғдирса, катта майдонни эгаллаган туманларда эса уларнинг табиий ресурсларини ўзлаштириш натижасида бўлинib кетиш имкониятлари мавжуд бўлади.

Айни вактда кичик туманлар (худудлар) табиатига антропоген ва техноген таъсир ёки босим юкори бўлиб, бу ерда худуднинг "зўрикиш" холати кузатилиши мумкин (проф. Ю.Ахмадалиев ибораси).

Юкори тонфадаги маъмурий бирликларнинг энг катталари Коракалпогистон Республикаси ва Навоий вилояти (улар биргаликда мамлакат майдонининг 61,8 фоизини эгаллайди), энг кичиклари эса Андижон ва Сирдарё вилоятлари ҳисобланади. Бу борадаги худудий фарқ ёки географик коэффициент 38,9 га тенг. Бундай минтақаларнинг сиёсий географик ўрни ҳам турлича. Аввало таъкидлаш лозимки, республиканинг барча вилоятлари давлат чегараларига "чикишади". Жумладан, Тошкент ва Сурхондарё вилоятлари 3 тадан давлатлар билан, Қорақалпогистон Республикаси, Жizzах, Самарқанд, Кашикадарё, Сирдарё, Наманган ва Фарғона вилоятлари 2 тадан давлатлар билан чегарадош.

1.2. Ўзбекистоннинг табиий шароити ва табиий ресурслари

Ҳар кандай мамлакатнинг ижтимоий-иктисодий ривожланиши, кўп жихатдан, унинг табиий шароити ва табиий ресурсларига боғлиқ. Улар биргаликда худуднинг табиий-ресурс салоҳиятини белгилайди, бу салоҳият эса фойдаланадиган табиий бойликлар билан бир каторда, улардан фойдаланиш мумкин бўлган имкониятлар, захиралардан ташкил топади. Бинобарин, одатда, табиий ресурс салоҳият баҳоланаётганда нафақат реал борлиқ, балки имконият ҳам назарда тутилади ва бу имкониятлардан фойдаланиш мамлакат иқтисодий ривожланиши истиқболлари асосида ётади².

Ушбу мавзунинг негизини ташкил киладиган ўзак тушунчалар – табиий шароит ва табиий ресурсларни, умумий ва хусусий жихатларини тушуниб олиш зарур. Энг аввало, таъкидлаш лозимки, ҳар иккитасида ҳам "табиий" сўзи бор; демак, уларнинг вужудга келиши ва ривожланиш қонуниятлари асосан табиий, яъни ғайринсоний жараёнлар билан боғлиқ бўлади. Аммо жамият ва фан-техника тараққиёти, ишлаб чиқаришнинг ривожланиши ва ахоли сонининг ўсиб бориши билан табиий шароит ва

¹ Бу хакда Ш.Курбоновнинг "Кичик худудлар ижтимоий-иктисодий географияси" (Т.: МУМТОЗ SO'Z, 2013.) илмий монографиясидан тўлиқ маълумот олиш мумкин.

² Минтақа ёки бошқа худуд имкониятларини аниқлаш SWOT – таҳлил усулининг узвий бир кисми ҳисобланади.

табиий ресурсларга антропоген ва техноген омиллар таъсири кучайиб, натижада, бизни ўраб турган атроф мұхиттің “табиийлігі” борған сари сунъиляшиб боради. Айнан ана шу *табиат* ва жамият ўртасидаги ўзаро алоқадорлықтарынг ҳудудий жиһатларини ўрганиш география фаннининг бош фалсафий масаласи ҳисобланади.

Албатта, хар қандай иккисилик учликни келтириб чиқараёттапидек, табиат ва жамияттің ўзаро мұносабатлары инсон, ахоли орқали шаклланади. Шу боис, иқтисодий ва ижтимоий география фанида күпроқ учлик, яъни “табиат – ахоли – хўжалик (ишлаб чиқариш)” тизими кўлланилади. Мазкур учлик ёки “геотрионларнинг” у ёки бу худуддаги ҳолати, даражаси унинг табиий, ижтимоий-иктисодий, демографик ва экологик вазиятини белгилайди. Чунончи, агар уларни пирамидасимон тасвирлайдиган бўлсак, Фарғона водийсида бу пирамиданинг пастки қисми, яъни табиати нозикроқ, ахолиси узун (қалин қатлам), хўжалик эса бирмунча қисқароқ кўриниши ҳосил қиласди. Айни чоғда Коракалпогистон Республикасида эса бунинг аксини кўриш мумкин (табиий шароит ва ресурслари кўп, ахолиси кам, сийрак, иқтисодиёти заифроқ)¹.

Табиий шароит ва табиий ресурсларнинг умумий жиһатлари билан бир каторда уларнинг ўзаро фарклари ҳам мавжуд. Умуман олганда, табиий шароит кўпроқ мұхит маъносида тушунилади, у ишлаб чиқаришда бевосита иштирок этмайди, ундан моддий неъматлар яратилмайди; табиий шароит ахоли яшаши ва ишлаб чиқаришни жойлаштириш учун сифат кўрсаткичлар касб этади, яъни у қулай ёки ноқулай бўлиши мумкин. Масалан, жойнинг иқлими, ер усти тузилиши кабилар унинг табиий шароитини ифодалайди. Табиий ресурслар эса (ресурс-захира, бойлик) ишлаб чиқариш жараённида бевосита иштирок этади ва улар миқдор кўрсаткичларига эга бўлади. Табиий ресурслар тугайдиган ва тугамайдиган қисмларга, тугайдиганлари эса, ўз навбатида, тикланадиган ва тикланмайдиганларга бўлинади. Чунончи, ўрмон, сув, тупроқ ва бошқалар нисбатан узоқ муддатда қайта тикланиши мумкин. Табиий ресурсларнинг бундай хусусиятлари улардан оқилона фойдаланишини тақозо этади.

Бироқ унутмаслик лозимки, табиий географик компонентларнинг табиий шароит ёки ресурс эканлиги улардан қайси мақсадда фойдаланишга bogлиқ. Шу сабабдан, маълум бир соҳада табиий шароит ҳисобланган компонент бошқа соҳада ресурс бўлиши мумкин. Иқлим ёки рельф саноат географияси нұктай назаридан умумий тарзда табиий шароит саналса, қишлоқ хўжалиги учун (ҳарорат, намлик, тупроқ) мұхим агроклиматтік ресурслар ҳисобланади. Худди шундай, куёш нури, ўрмон, денгиз рекрацияда етакчи табиий ресурслардир.

¹ Геотрионларга Ю.Ахмадалиевнинг докторлық диссертациясида катта ахамият берилган.

Кўриниб турибдики, табиий шароит ва табиий ресурслар ўртасида катта фарқ йўқ, улар бир-бирларига (аник ҳолатда, максадда) ўтиб туради. Шунинг учун бўлса керак, баъзи хорижий мамлакатларда бу тушунчалар фарқ килинмайди ва улар умумий тарзда “табиий шароит”, деб қабул килинган (демак, табиий шароит ≥ табиий ресурс экан).

Иктисодий ва ижтимоий географияда табиий шароит ва табиий ресурсларниң факат “табиийлиги” эмас, уларнинг инсон ҳаёти ва хўжалик фаoliyati учун зарурлиги асосий саналади. Бошқача килиб айтганда, ер, сув, ўрмон, казилма бойликлар, энг аввало, Инсон учун керак. Шу боис, ушбу фанда табиат компонентларига иктисодий географик баҳо беришда *антропоцентрик ёки демоцентрик* тамойилга асосланиш талаб этилади. Қолаверса, иктисодий география фанининг дастлабки келиб чикиши, илк даври, илдизи айни табиий географик шароит ва ресурсларга бориб тақалади. Ижтимоий ва худудий меҳнат таҳсимиотининг ривожланиши хар хил ва турли жойлардаги табиий имкониятлардан фойдаланиб бориш жараёни негизида амалга ошган. Жумладан, бирламчи иктисодий география фанининг тармоклари – қишлоқ хўжалиги, ўрмон хўжалиги, баликчилик, төғ-коғ саноати географияси табиий география таъсирида вужудга келган.

Табиий шароит ва табиий ресурсларга баҳо беришда, хусусан иктисодий география фанида, нафакат уларнинг борлиги, миқдори, балки бу бойликларнинг тури, худудий жойлашув ва мажмуалари катта амалий ахамият касб этиади. Бинобарин, **табиий ресурсларниң худудий таркиби ёки бирималари** минтақа ва мамлакат иктисодиётининг ривожланиш ларражасига, хўжалик тармокларининг турланишига (ливерсификациясига) катта таъсир кўрсатади. Масалан, қайси бир худудда тог дарёлари ва рангдор метал конлари ёки дарё, ўрмон, сув ёки темир рудаси ва коксланувчи тошкўмирнинг бир-бирига якин жойлашуви турли хил худудий ишлаб чиқариш мажмуаларининг вужудга келишига, иктисодиётнинг худудий мужассамлашуви ва агломерациясига асос бўлиб хизмат килади.

Шунингдек, табиий шароит ва табиий ресурслариинг ахамияти, фойдаланиш йўналиши иктисодиёт тармоклари ва аҳоли манзилгоҳлари жойлашишига хар хил таъсир кўрсатади. Шу сабабдан, иктисодий-ижтимоий баҳо беришда уларнинг айни шу жиҳатларига эътибор берилса, максадга мувофиқ бўлади. Чунончи, рельефни барча соҳалар, айникса қишлоқ хўжалиги ва транспорт учун, фойдали казилмаларни саноат нуктаи назаридан таҳлил килиш ва баҳолаш зарур.

Ўзбекистоннинг табиий географик ўрни, берк хавзада, материк ўртасида жойлашганлиги унинг иклим хусусиятлари ва ташки геоиктиносий ҳамда геосиёсий алоқаларни олиб боришга ўз таъсирини кўрсатади. Ер майдонининг нисбатан катталиги мамлакатнинг

умумгеографик қудратини ифодалайди, у ҳудудий меҳнат тақсимотининг кенг ривожланишида аҳамиятлидир.

2-жадвал

Табиий шароит ва табиий ресурсларга иктиносидий географик баҳо бериш шкаласи

Табиий географик компонентлар	Ижтимоий-иктиносидий соҳалар:				
	кишлоп хўжалиги	саноат	транспорт	аҳоли жойлашуви	рекреация ва туризм
Рельеф	++	+	+	+	+
Фойдали қазилмалар	-	++	+	+	-
Икlim	++	-	-	+	++
Сув	++	+	+	++	+
Тупрок	++	-	-	-	-
Ўсимлик	+	+	-	-	+
Ҳайвонот дунёси	+	+	-	-	-

Изоҳ: ++ таъсир кучли, + таъсир бор, - таъсир деярли ўйқу даражасада.

Жадвал муаллиф томонидан тузилган.

Рельефи, яъни ер усти тузилиши бирмунча мураккаброқ; республика майдонининг 80 фоизга яқинини (аникроғи 78,7 %) текисликлар, қолган кисми эса тог ва тоғолди ҳудудлар ташкил қиласи. Тоғли ҳудудлар мамлакатнинг жануби, жануби-шарқий ва шарқий қисмида жойлашган, текисликлар унинг марказий, шимолий ва шимоли-гарбий қисмларини эгаллайди. Ўзбекистоннинг чекка шимоли-гарбига жойлашган Устюрт платосининг майдони 40,0 минг кв.км атрофида ёки у мамлакат умумий ҳудудининг 9 фоизга яқинини ишғол қиласи. Текислик кисми чўл ва чала чўллардан иборат бўлиб, унинг асосини Қизилқум чўли ташкил этади.

Тоғли ҳудудлар, И.Ҳасанов ва П.Ғуломовлар бўйича, 3 та асосий тоғ тизимларини ўз ичига олади. Булар: Чотқол-Қурама, Нурота-Туркистон ва Ҳисор-Зарафшон тоғ тизимларидир. Ўз навбатида, Чотқол-Қурама тог тизими Тяншаннинг ғарбий давоми бўлиб, у деярли бир-бирига параллел чўзилган Қоржантог, Угам, Писком, Чотқол ва Қурама тизмаларидан ташкил топган. Бу ерда энг баланд нуқта Сайрам чўққиси Угамда, денгиз сатҳидан 4236 м баландлиқда жойлашган.

Нурота-Туркистон тог тизими Нурота, Моргузар, Қоратоғ ва Оқтоғлар киради. Учинчи тог тизими, яъни Ҳисор-Зарафшон тог минтақаси Ҳисор, Фузор, Бойсун, Боботоғ, Қўхитангтоғ, Сурхонтоғларни ўз таркибига олади. Ўзбекистоннинг энг баланд нуқтаси – Ҳазрати Султон чўққиси ҳам (4643 м) айни шу ҳудудда, Ҳисор тоғларида жойлашган. Шунингдек, унча баланд бўлмаган Чакилкалон, Қоратепа ҳамда Зиёвуддин-Зирабулоқ тоғликлари ҳам ушбу тизимга тегишлидир.

Тоғликлар орасида мухим хўжалик аҳамиятига эга бўлган тоғ оралиги ботиклар, воҳа ва водийлар жойлашган. Уларнинг энг мухимларидан бири Фарғона водийси турли томонлардан Мўғултоғ, Қурама, Чотқол, Фарғона тизмалари ҳамда Туркистон-Олой тог тизими билан ўраб олинган.

Республика ҳудудида, бундан ташқари, Зарафшон, Китоб-Шахрисабз, Сурхон төг оралиги ботиклари ҳам мавжуд.

Мамлакатимизнинг текислик кисмида унча баланд бўлмаган, таркок жойлашган ясси тоғлар кўзга ташланади. Улар Султон Увайс, Бўқантов, Етимтов, Томдитов, Овминзатов, Қулжуктов ва бошқалардир. Энг баланд нуқта – Оқтош чўйкиси (922 м) Томдитовда жойлашган. Бу “колдиқ” кичик тоғлар катта минерал ресурсларга бой. Бўқантов – “бу кон тов”га ўхшайди.

Умуман олганда, чўл воҳа ва водийлар төг ва тоғолди ҳудудлар (адирлар) Ўзбекистон табиий шароитининг ўзига хос географик хусусиятларини акс эттиради. Айни вактда ҳудди шундай табиий географик вазият республикада ҳудудий меҳнат тақсимотининг кенг ривожланишига қулай имкон яратади. Айниқса, Фарғона водийси – Ўрта Осиё дурдонасининг маълуму машҳур бўлиши, энг аввало, унинг адиру-сойларига баглиқ. Бу ҳудудни маданийлаштирган, суғорма дехқончилигини ривожлантирган Сўх, Исфара, Шоҳимардон, Чортоксой, Косонсой ва бошқа сойлардир. Уларнинг куйилиш кисмида кадимдан суғорма дехқончилик ривож топган; ҳар қайси сойнинг куйи кисмида шахарлар вужудга келган. Ҳусусан, бу борада Сўх ёйилмаси типик мисол бўлиши мумкин. Кейинчалик адир остидан бу ёйилмаларда (конус ёғқизикларини) бирлаштирадиган каналлар барпо этилган. Энг сўнгти ийлларда эса Фарғона водийсининг куйи кисми ўзлаштирилган. Бинобарин айтиш мумкинки, Фарғона водийси бу сойлар ва уларнинг куйи кисмида шаклланган воҳалар йигиндиси ёки ҳудудий мажмуасидир.

Фойдали қазилмалар. Таъкидлаш лозимки, Ўзбекистон ер усти тузилишининг ҳар хиллиги, республика ҳудудининг геологик тарихи геохимик жараёнлар таъсирида шаклланган қазилма бойликлар, минерал ҳом ашё ресурслари географиясини ҳам белгилаб беради. Мавжуд маълумотларга карангда, Ўзбекистонда 2700 дан кўпроқ фойдали қазилма конлари аниқланган бўлиб, уларнинг факат тасдиқланган захираси 970 миллиард АҚШ долларни, умумий миқдори эса 3,3 триллион АҚШ далларини ташкил киласиди.

Фойдали қазилма конлар захиралари, уларнинг геологик ўрганилганлигига қараб турли категорияларга бўлинади. Яхши ўрганилган захиралар саноат аҳамиятига эга бўлсан захиралар, барча зохиралар эса таҳминий ёки прогноз захиралар дейилади.

Қазилма бойликлар захиралари ҳалқ ҳўяжалик аҳамиятига кўра баланс ва нобаланс захираларга бўлинади. Баланс захиралар қулай географик ўрин ва яхши техник-иқтисодий кўрсаткичларга (коннинг умумий захираси, сифати, қатламларнинг тузилиши ва ҳ.к.) ҳамда уларнинг қазиб олишга эҳтиёж мавжуд бўлганларни ўз ичига олади. Бу талабларга жавоб бермаган конлар нобаланс захиралар таркибига киради.

Фойдали қазилмалар захиралати, уларнинг миқдори, категория ва аҳамияти вақт ўтиши билан ўзгариб боради; янги захиралар очилади, захираларнинг ўрганганлик даражаси ва баланс захираларни тўлдириб борилиши рўй беради.

Ўзбекистон айрим фойдали қазилма захиралари бўйича дунёнинг етакчи мамлакатлари қаторидан жой олади. Бунга энг аввало олтин, мис, вольфрам, уран, табиий газ кабилар киради. Жумладан, республикамиз олтин захирасига кўра дунёда 4-чи, қазиб олиши бўйича эса еттинчи саккизинчи ўринларни эгаллайди (маълумот учун: 2007-йилда Австралия, ЖАР ва Хитойда, уларнинг ҳар бирида 250 тоннадан зиёдрок, АҚШда шунга яқин миқдорда олтин қазиб олинган)¹.

Ҳар бир мамлакатнинг миллий иқтисодиёти хавфсизлигини таъминлашда унинг ёқиғи-энергетика мустақиллиги катта аҳамиятга эга. Республикализ бу борада йирик табиий газ конларига эга. Улар асосан Қашқадарё вилоятида (Шўртанг, Муборак, Учқир, Шўрхок, Зеварди ва б.) жойлашган. Бухоро вилоятида ҳам табиий газ конлари мавжуд (Қандим ва б.), бироқ уларнинг кўпчилигини захиралари тугаш арафасида. Айни вақтда Устюртда янги-янги газ конлари топилмоқда. Уларнинг энг йириги Сурғил кони ҳисобланади.

Гарчи мамлакатимиздаги дастлабки нефть конлари Фарғона водийсида очилган бўлсада (масалан, Шўрсувода 1886-йилда), хозирги кунда унинг асосий захиралари Қашкарёда вилоятига тўғри келади. Шунингдек, бу ерда Кўкдумалок энг катта кон саналанади ва унинг асосида Бухоро вилоятининг Коровулбозор шаҳрида йирик нефтни кайта ишилаш заводи курилган.

Нефть конлари Сурхондарёда (Ховдог, Кўкайди, Лалмикор), Фарғона водийсида (Жанубий Оламушук, Полвонтош, Мингбулоқ ва ҳ.к.). Қоракалпогистон Республикасида (Оқшолок, Ўрга, Шоҳпахти ва б.) мавжуд. Устюрт платоси, Орол кўли акваторияси ва унга туташ ҳудудларда янги нефть конларини аниқлаш бўйича ҳозирги вақтда Россия Федерацияси билан ҳамкорликда (“Лукойл” компанияси) геологик-кидирув ишлари олиб борилмоқда. Бундай ишлар Сурхондарё вилоятида Малайзия ва Эрон мамлакатлари мутахассислари билан биргаликда амалга оширилмоқда.

Республикада кўмир конлари географияси нисбатан кенг тарқалмаган. Катта захирага эга бўлган Ангрен конида (2 млрд т.) кўнгир кўмир асосан очик усулда қазиб олинади ва у кўпроқ иссиқлик электр станцияларида ишлатилади. Сурхондарё вилоятида Шарғун ва Бойсун (Тўда) тошкўмир конлари мавжуд.

¹ Холина В.Н., Наумов А.С., Радионова И.А. Социально-экономическая география мира. Справочное пособие. – М., 2008. -С.47.

Ёқилғи ресурсларига баҳо берганда қуидаги хулоса чиқариш мүмкін: табий газ билан мамлакатимиз яхши таъминланған ва у экспорт ҳам қилинади; нефть захираларини күпайтириш керак; күмир захиралари эса унча юқори сифатлы эмас ва уларнинг саноат аҳамияти камроқ.

Ўзбекистонда темир руда захираларининг ҳам саноат аҳамияти чекланған. Бундай конлар Қорақалпоғистоннинг Султон Увайс тогида (Тебинбулоқ) ҳамда Тошкент (Темиркон) ва Навоий вилоятларида (Суренота) топилган. Вольфрам захирасига эса республикамиз бирмунчна бой. Унинг асосий конлари Кўйтош, Ингичка, Яхтон, Саргардон, Лангар ва бошқалардир. Марганец Самарқанд вилоятида, молибден кони Ҳисор, Нурутса ва Чотқол тизмасида топилган.

Юқорида таъкидлаганимиздек, мамлакатимиз олтин, мис, кумуш, кўргошин захиралари бўйича ҳам ажralиб туради. Олтиннинг энг йирик конлари Мурунтов ва Кўкпатасда жойлашган. Шунингдек, Маржонбулоқ, Қизилолма, Чодоқ, Зарметан каби олтин конлари ҳам мавжуд. Жами олтин захирасининг 4/5 қисмидан кўпроги Марказий Қизилкумда топилган. Ҳозирча республикада аниқланған олтин конларининг тахминан 1/4 қисми, ўрганилган конларнинг ярмига якини ишлатилмоқда, холос.

Мис Олмалиқ атрофида (Қалмоккир, Дальное, Саричек), полиметал рудалар (Хонжиза, Учкулоч, Лашкарак) захиралари ҳам катта саноат аҳамиятига эга. Шу билан бирга, республикада кўргошин, қалай, висмут конлари ҳам бор, алюминий хом ашёси – каолин эса Ангрен кўнғир кўмир катламлари орасида жуда катта захираларга эга. Ўзбекистон уран конларига бой; унинг асосий конлари Марказий Қизилкумда, Навоий, Наманган ва Тошкент вилоятларида жойлашган.

Мамлакатимизда турли тоғ кимёси хом ашёларининг катта захиралари мавжуд. Улар энг аввало Тубекатан калий, Хўжаикон ош тузи, Бойбичекан тош тузи ҳамда Қораумбет, Борса Келмас. Кўнгирот якинидаги турли туз конларидир. Фосфоритнинг йирик захираси Навоий вилоятида – Марказий Қизилкумда топилган ва ундан ҳозирги пайтда фойдаланилмоқда.

Ўзбекистонда ҳар хил курилиш материаллари – қум, гипс, гранит, мармар конлари бор. Мармар Самарқанд, Қашқадарё, Навоий вилоятлари ва Қорақалпоғистонда қазиб олинади (Гозғон, Лангар, Омонқўтоң, Китоб ва б.). Нометал фойдали қазилмалар – флюорит, дала шпати, графит, асбест, тальк, бентонит гилларининг ҳам захиралари мавжуд.

Шундай қилиб, республикамизда фойдали қазилмалар асосан Навоий, Қашқадарё, Сурхондарё, Самарқанд ва Тошкент вилоятларида жойлашган. Фарғона водийси ва, хусусан, Сирдарё ҳамда Хоразм вилоятлари бу борада деярли кўзга ташланмайди.

Рангли, нодир ва қимматбаҳо метал конларида “йўлдош” минераллар кўп учрайди. Бинобарин, бундай рудаларни иложи борича тўлиқ, комплекс қайта ишлаш талаб этилади. Умуман олганда, мамлакатимизнинг фойдали қазилмалари ёқилғи, рангли металлургия, кимё ҳамда курилиш

материаллари саноат тармоқларини ривожлантиришга кулай имкониятлар яратади. Бошка саноат тармоқлари, айникса кора металлургияни кенг микёсда ривожлантириш учун эса саноат аҳамиятига эга бўлган тегишли ресурс салоҳияти хозирча мавжуд эмас.

Иклими ва сувлари. Ўзбекистон иклими кескин континентал: ёзи иссиқ, киши анча совук. Мамлакат ичига эса чекка шимол ва шимоли-ғарбда мўътадил, колган текислик худудларда субтропик хусусиятга эга. Йиллик ўртача харорат шимолдаги $+8,9$ дан, жанубдаги $+18$ даражагача фарқланади. Январ ойининг ўртача харорати факат жанубда – Сурхондарёда нольдан юқори (масалан, Шерободда $+3,6^{\circ}$), Устюртда минус $-8-11$ даражага.¹ Июль ойидаги ўртача харорат Термиз ёки Шерободда плюс $31-32^{\circ}$, Тошкентда $+27^{\circ}$, Самарканда $+26^{\circ}$, тоғ ва тоғоди худудларда бу кўрсаткич бирмунча пастрок.

Маълумки, ўсимликлар ривожланиши учун суткалик харорат $+5^{\circ}$ даражадан паст бўлмаслиги керак. Мусбат хароратлар йигиндиши вегетация даврини белгилаб беради. Республикамизнинг энг жанубида бу миқдор 4000-4900 даражага етади, шимолда ва тоғли худудларда эса у 2000-3000⁰ атрофида.

Республикамизда куёшли кунлар кўп, шу боис, бу ерда куёш энергияси-радиациясидан фойдаланиш имкониятлари ҳам кенг. Хусусан, бу борада Бухоро, Самарканда, Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятлари ажралиб туради.

Ёгин-сочин ҳам республика худудида турлича таксимланган: чекка шимол ва шимоли-ғарбда йилига ўртача 100 мм га ҳам етмайди, айрим тоғ ва тоғоди минтакаларида эса бу ракам 8-9 марта ортик. Энг кўп ёгин Атлантика нам ҳаво массаси йўналишига тўғри турган тоғли худудларда кайд этилади (Угом, Писком, Коржантов ва б., Ургут туманида жойлашган Омонқўтонда). Фарғона водийсининг гарбий кисмидаги ёгин-сочин миқдори анча оз (масалан, Поп туманида 100 мм атрофида), унинг шаркий кисмидаги эса бундан 2-2,5 марта зиёд. Бу машҳур иклиминунос олим А.И.Воейковнинг намгарчилик билан ахоли жойлашуви (зичлиги) ўртасидаги конуний алоқадорлик тўғрисидаги фикрига яққол далил бўла олади. Тошкентда мазкур кўрсаткич 360-370, Самарканда 325-330, Ургенч ёки Нукусда эса атиги 80-90 мм ни ташкил қиласди.

Ёгинлар миқдорининг асосий кисми баҳор ва киш ойларига тўғри келади, ёзда ва кузда улар жуда кам. Республикамизнинг аксарият худудида мавжуд (реал) ёгин миқдорига кўра мумкин бўлган буғланиш баззи жойларда 8-10 марта ортик. Демак, кургокчилик шароитида дехкончилик фақат сунъий сугориш асосида олиб борилади.

Ўзбекистон берк гидрологик ҳавзада жойлашган. Унинг аксарият дарёлари транзит хусусиятга эга, яъни улар асосан республика

¹ Ушибу маълумотлар И.Хасанов ва И.Гуломовларнинг “Ўзбекистон табиий географияси” (Т., 2007) дарслигидан олинган.

ташқарисида, кўшни мамлакатлар худудида (Тожикистон ва Қирғистонда) шаклланади. Масалан, Амударёнинг сув йигиш майдони 80 кв.км га якин, шундан 8 фоизи Ўзбекистонга тўғри келади, холос. Сирдарё учун бу кўрсаткич, мос равишида, 38 ва 10 га тенг.¹

Республикамизнинг асосий дарёлари – Амударё, Сирдарё, Зарафшон, Қашқадарё, Сурхондарё, Шерободдарё ва бошқалар. Улардан асосан кишлоқ хўжалигида, сугорма дехқончиликда фойдаланилади. Айнан шу мақсадда 40 дан ортиқ катта-кичик сув омборлари, қатор каналлар курилган. Уларга Чорбоғ, Туябўғиз, Туямўйин, Каттакўргон, Пачкамор, Андижон, Ҳисорак, Толлимаржон, Чимкўргон, Жанубий Сурхон ва бошқа сув омборлари, Катта Фарғона, Андижон, Жанубий Фарғона, Катта Наманганд, Аму-Бухоро, Қарши, Дарғом, Эски Анхор, Шовот, Тошсака ҳамда Сирдарё вилоятидаги каналлар мисол бўла олади.

Мамлакатимизда ер ости сувлари, айниқса, турли минерал таркибга ёга бўлган шифобаҳш сувлар ҳам оз эмас. Улар Хўжайон, Омонхона, Жайронхона, Чортог, Тошкент, Чинобод) ва бошқалардан иборат. Ҳозирги кунда мамлакатимизнинг турли шаҳарларида ҳалқ орасида анъанавий ном олган “Тошкент суви” ишлаб чиқарилади (Қарши, Фарғона ва ҳ.к.). Шунингдек, ер ости сувларининг чўл худудларида чорвачиликни ривожлантириша ҳам аҳамияти катта.

Ер ва тупроқ ресурслари. Ўзбекистоннинг умумий ер ресурслари 44,9 млн га атрофида, унинг 58-60 фоизи кишлоқ хўжалигида фойдаланишга яроқли ҳисобланади. Сугорма дехқончилик майдонлари 4,3 млн гектарга якин, унинг ярмидан кўпроғи текислик худудларига, қолган қисми тог ва тоголди худудларга тўғри келади.

Палмикор ёки табиий ҳолда намланиб дехқончилик қилинадиган ерларнинг умумий майдони 750 минг га, уларнинг 3/5 қисми табиий намгарчилик билан тўлиқ таъминланган. Табиий яйловлар 22 млн га ёки республика умумий майдонининг teng ярмига якинини ташкил қиласди. Бироқ, бу ерларнинг барчаси ҳам сув билан таъминланмаган.

Республиканинг кўпчилик қисмида кўнғир тусли сур тупроклар (бўз тупроклар) тарқалган. У.Тожиев, X.Намозов ва уларнинг муаллифдошлари маълумотларига биноан чўл минтақасида сур тусли кўнғир, чўл кумли ва ўтлоқи тупроклар, суғорилиб дехқончилик қилинадиган худудлар (Фарғона, Чирчик-Оҳангарон, Мирзачўл, Қашқадарё, Зарафшон, Сурхон водийси)да сур ёки бўз тупроқлар кўп учрайди. Тоғли худудларда эса жигарранг, кўнғир тусли тог-ўрмон тупроклари тарқалган. Қадимдан суғорилган воҳалар, дарёларнинг қуий қисмида (масалан, Хоразмда) аллювиал тупроклар ҳам шаклланган.

Ўсимлик ва ҳайвонот дунёси. Республикамиз, саноат нуктаи назаридан қараганда, ўрмон захирасига эга эмас. Бу ерда ўсимликлар.

¹ Рӯзиев А., Абирқулов У. Ўзбекистон иктиносий географияси. – Т., «Шарқ» НМАК, 2001, 6.25

² Тожиев У., Намозов X., Нафетдинов Ш., Умаров К. Ўзбекистон тупроқлари. – Т., 2004

хусусан, намгарчилик етарли бўлган тог ёнбагирларда кўпроқ, чўл яйловлари эса баҳорда ям-яшил ўтлоклар билан копланади. Шу билан бирга Ўзбекистонда, айниқса Сурхондарё вилоятида турли хил доривор ўсимликлар, тоғларда пистазорлар бор. Ўсимликлар, ажойиб ландшафт турлари, чинор, баликли кўлларнинг рекреация ва туристик аҳамиятини ҳам таъкидлаш жоиз. Ҳайвонот оламидан эса хўжалик жихатдан паррандалар (қаклик, бедана, ўрдак, гоз ва б.) балик ва бошқаларни кўрсатиш мумкин.

Табиатдан оқилона фойдаланиш ва атроф муҳит муҳофазаси. Табиат инсон, жамоа ва жамият вужудга келишидан олдин ҳам мавжуд бўлган. Бутун тараққиёт давомида инсоннинг табиатга, унинг бойликларига таъсири кучайиб борган. Шу сабабли табиатни, атроф муҳитни муҳофаза қилиш ҳозирги куннинг энг далзарб оламшумул (глобал) муаммоси ҳисобланади.

Табиат ва жамият ўртасидаги мувозанатни мумкин кадар динамик ҳолатла саклаш, табий ресурслардан фойдаланиш жараённида экологик ҳавфсизликни таъминлашга катта эътибор қаратилиши ҳам бежиз эмас. 1992 йилда Рио-де-Жанейрода бўлиб ўтган БМТнинг атроф-муҳитга бағишлиган конференциясида қабул килинган **Барқарор ривожланиш концепцияси** айни шу максадларни кўзлайди. Содда килиб айтганда, бу гоянинг туб моҳияти бирор-бир табий ресурслардан фойдаланишда атроф муҳитга зарар етказмасдан, унинг келажак авлод учун ҳам колишини, улардан биздан кейин ҳам баҳраманд бўлишини назарда тутади.

Сўнгги йилларда турли хил табий бойликларни казиб олиш (нефть, газ, кўмир ҳар хил рудалар ва б.), янги ерларни ўзлаштириш, ўрмонларни киркиш, айрим ҳайвонот турларининг ўқолиб бориши, чўлланиш, тупрок эрозияси ва шўрланиш каби ноҳуш вазиятлар юзага келмоқда-ки, улар келажак авлод учун ҳавф түғдиради. Бинобарин, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, ер-сув мелиорациясини амалга ошириш, кишиларнинг экологик маданиятини шакллантириш катта амалий аҳамиятга эга.

Республикамизда ҳам бундай муаммолар йўқ эмас. Айниқса, Орол денгизи сатхининг кескин пасайиши ва куриб бориши бу минтакада ҳавфли экологик вазиятни юзага келтирди. Мирзачўл, Қарши чўли, Хоразм ва бошқа ҳудудларда тупрокнинг шўрланиши, Чирчик-Оҳангарон, Фарғона водийси, Навоий атрофи экологик ҳолати ҳам табий ресурслардан тўғри фойдаланиш ва атроф-муҳит муҳофазаси муаммоларини изчил ҳал этишни талааб киласди.

1.3. Ўзбекистон аҳолиси: ўсиши, жойланиши ва меҳнат ресурслари

Америкалик машҳур олим У.Айзард фикрича, у ёки бу ҳудуднинг хўжалиги мураккаб жумбок бўлиб, уни счишни айни аҳоли бўгинидан бошламок керак. Дарҳакиқат, аҳоли мураккаб ижтимоий-иктисодий

тушунчадир, у билан ишлаб чиқариш “бошдан оёк”, чамбарчам боғлик. Чунки, меҳнат ресурсларисиз ишлаб чиқариш бўлмайди, ишлаб чиқариш эса аҳоли учун керак; моддий ва маънавий бойликларни яратувчиси ҳам, уларни истеъмолчиси ҳам айни ана шу аҳоли, яъни кишиларнинг маълум худуддаги бирлигидир.

Аҳолини иқтисодий ва ижтимоий география фанида ўрганишда унинг уч асосий хусусияти эътиборга олиниши зарур:

- ✓ аҳоли – ишлаб чиқарувчи куч (аҳолининг иқтисодий функцияси);
- ✓ аҳоли – асосий истеъмолчи (ижтимоий, социал функцияси);
- ✓ аҳолининг ўз-ўзини тақрор барпо қилиши (демографик жиҳати).

Албатта, ушбу фан нуқтаи назаридан энг аввало аҳолининг биринчи ва иккинчи хусусиятлари муҳим аҳамият касб этади, чунки улар аҳолини ижтимоий-иқтисодий категория эканлигини ўзинда уйғунлаштиради. Қолаверса, анъанавий иқтисодий география фанининг эволюцион тарзда “иқтисодий ва ижтимоий география” мақомини расмий олиши ҳам айни Инсон омили, аҳоли ва унинг ижтимоий ривожланишининг ҳудудий жиҳатларини тадқиқ қилиш натижасидан келиб чиқкан. Аҳолининг учинчи хусусияти, яъни унинг тақрор барпо бўлиши эса бевосита демография фанининг тадқиқот обьекти бўлиб, ушбу жараённинг ҳудудий тафовутларини ўрганиш *демогеография ёки геодемография* йўналишига мос тушади.

Ўзбекистон Республикаси аҳоли сони бўйича дунё микёсида ўртача демографик салоҳиятга эга бўлган давлат ҳисобланади. Унинг аҳолиси, 2014-йил 1-январь маълумотларига биноан 30,5 млн. кишини ташкил этади. Бу борада, у МДҲ мамлакатлари орасида Россия ва Украинадан кейинги учинчи ва Марказий Осиё давлатлари орасида эса биринчи ўринни эгалайди.

Мамлакатимизнинг демографик тарихи унинг аҳолисини турли даврларда ҳар хил суръатларда ўсиб боргандиги билан тавсифланади.¹ Масалан, 1897 йилда ўтказилган Умумrossия аҳоли рўйҳати маълумотлари бўйича ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида 3948 минг киши истиқомат қилган. 1913 йилга келиб, яъни 15 йилдан сўнг бу ракам 4331 мингга етган. 1926 йил аҳоли рўйҳати натижалари эса, бу ерда 4629 минг кишини қайд этган ва ўтган давр мобайнида аҳоли сони йилига ўртача 2,1 минг кишидан ортиб борган.

Кейинги даврларда республикада аҳоли сонининг ўсишига собиқ Иттифоқда юз берган сиёсий ва иқтисодий воеалар жиддий таъсир кўрсатган. Иккинчи жаҳон уруши арафасида (1939 й.). Ўзбекистон аҳолиси 6347 минг кишини ташкил этган ҳолда, у 20 йилдан сўнг, яъни 1959 йилда 8119 минг кишидан иборат бўлган. Бу давр оралиғида умумий кўпайиш

¹ Республикаимизнинг демографик тарихи таникли олимлар М.Қ.Қорахонов, И.Р.Муллажонов, О.Б.Ота-Мирзаевлар томонидан батағфисл ўрганилган.

1772 минг киши, ўртача йиллик кўпайиш эса 88,6 минг кишига тенг бўлган. Ушбу сиёсий ракамлар республика ахоли сони ўсишининг бирмунча жадаллашганидан далолат беради (нисбий кўрсаткичларда йиллик ўртача кўпайиш 1,25 %). Табиййки, уруш жараённида фронт ва фронт орқасида ахоли ўлими кўп бўлмаганда республика ахолиси бундан ҳам тезроқ ўсиб борган бўлар эди.

Навбатдаги икки ахоли рўйхати оралиғида (1970-1979 й.) Ўзбекистон ахолиси 11774 минг кишидан 15389 минг кишига етган; мутлак кўпайиш 3615 минг, ўртача бир йиллик кўпайиш 402 минг, нисбий ўсиш 130,7 %, ўртача йиллик кўпайиш эса 3,00 фоизга баробар бўлган. Шу ўринда таъкидлаш лозимки, Ўзбекистон ахолисининг энг кўп (интенсив) ортиб бориши айни шу даврда қайд этилади.

Собик Иттифоқда ўtkазилган сўнгги ахоли рўйхати (1989 й.) Ўзбекистон худудида 19780 минг кишини кўрсатган. 1979-1989 йиллар мобайнида республика ахолиси 4391 минг кишига ортган ва йиллик ўртача кўпайиш 2,55 фоизни ташкил килган. Бу эса олдинги даврга қараганда 0,45 фоизга кам демақдир.

Ўзбекистонда демографик жараёнларнинг ривожланиши ёки ўзгариб бориши кейинги йилларда икки асосий сиёсий-иктисодий омиллар туфали юз берган. Бу ҳам бўлса, Ўзбекистон Республикасининг 1991 йилда сиёсий мустакилликка эришиши ва унинг миллий иктисадиётини босқичмабоскич бозор муносабагларига ўтишидир.

1989-2000-йилларда мамлакат ахолиси 123,8 фоизга ўsgan, аммо бир йиллик кўпайиш кўрсаткичи пасайиб бориши жараёни давом этиб, 1,95 фоизга баробар бўлган. Шу даврда демографик ривожланиш бўйича республикамизнинг жанубий миintaқалари – Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятлари етакчилик килган. Уларда умумий ўсиш, мос равишида, 139, 2 ва 136,0 фоиз бўлган. Ушбу худудларда ахоли сонининг тез кўпайиб бориши (бошқа вилоятларга қараганда) кейинги йилларда ҳам давом этиб, мамлакат ахолиси худудий таркибида унинг жанубий йўналишда бирмунча “сурилишига” олиб келган. Кўрилаётган даврда Наманганд, Хоразм, Жizzах, Андижон ҳамда Самарқанд вилоятларида ҳам ахоли сонининг ўсиб бориши республика ўртача кўрсаткичларидан юкорирок даражада кечган. Айни вактда Навоий, Сирдарё ва Тошкент вилоятларида бу кўрсаткич пастроқ бўлган. Пойтахт – Тошкент шаҳрида эса ўсиш жуда суст бўлиб, бу ерда бир йиллик кўпайиш атиги 0,10 фоизга тенг бўлган, холос.

2001-2013-йиллар давомида республикада ахоли ўсиш суръатининг пасайиши янада интенсивлашган. Баъзи йилларда бир йиллик кўпайиш хотто 1,10-1,15 фоизга ҳам тушиб колган, энг сўнгги йилларда эса бу кўрсаткич бирмунча кўтарилиб, 1,50-1,70 фоизга етган. Бирок, шунга

қарамасдан умумий хулоса қилиш мүмкінки, республикамиз ахолисининг кўпайиш суръати ўтган асрнинг 70 йилларига қараганда 2,0-2,2 марта кискарган.

З-жадвал маълумотлари таҳлили шуни кўрсатдики, 2001-2013-йилларда ахоли сони мутлак ўсишда давом этган бўлса-да, унинг суръатлари янада пасайиб борган. Шу ўринда таъкидлаш лозимки, бундай жараён бутун жаҳон ахолисида ҳам кузатилмоқда; катор Европа мамлакатлари эса ахоли сонининг кискариши, яъни депопуляция жараёнини бошдан кечирмоқда. Бундай вазият МДҲ мамлакатларида ҳам, хусусан Россия, Беларус ва Украинандекескин тус олган. Таҳлиллар кўрсатишича, ўзига хос “геодемографик тўлқинлар” хатто кўшни Қозогистон Республикасининг деярли барча вилоятларида ҳам кузатилмоқда ва бу мамлакатда асосан унинг Ўзбекистонга туаш худудлари, яъни Жанубий Қозогистонда ахоли сонини мутлак кўпайиши ёки унинг турғунлашуви кузатилмоқда, холос.

Республикамизда ҳам бундай геодемографик тўлқинлар кузатилади. Бу ерда ахоли сони ўсиш суръатининг пасайиши аввало Тошкент шаҳри ва Тошкент вилоятида қайд этилиб, мамлакатнинг бошқа худудларида бу жараённинг аста-секин сўниб бориши ёки тезлигининг кискариши қайд этилади. Бошқача килиб айтганда, Ўзбекистондаги янги демографик ўзгаришлар (туғилиш ва табиий кўпайишнинг пасайиб бориши) марказда бошланиб, маълум вақт давомида у босқичма-босқич бошқа вилоятларга “тарқалади”. Тошкент шаҳри ва пойтахт вилоятида кузатилган вазият республиканинг жанубий вилоятлари – Сурхондарё ва Қашқадарёда бирмунча вақт ўтгандан сўнг кузатилади ёки такрорланади. Қайд этиш жоизки, бу икки “демографик кутб” ўртасида жараён ўзгаришининг тезлик муддати тобора кискариб бормоқда.

Ахоли салмогига кўра Самарқанд вилояти биринчи, Фарғона – иккинчи, Қашқадарё вилояти учинчи ўринда туради. Демографик салоҳиятнинг энг паст миқдори Навоий ва Сирдарё вилоятларида (З-жадвалга қаранг) кузатилади. Умуман олганда, 5 та вилоятга (Самарқанд, Фарғона, Тошкент, Қашқадарё ва Андижон) республика жами ахолисининг деярли 40 фоизи тўғри келади.

Сўнгги йилларда Қорақалпогистон Республикаси ҳамда Бухоро, Сирдарё, Тошкент вилояти ва Тошкент шаҳри ахолисининг ўсиши мамлакат ўртacha даражасидан паст бўлган ва уларнинг жами республика ахолисидан улуши кискарган. Ахолининг нисбатан жадал ўсиши Қашқадарё, Сурхондарё, Самарқанд каби вилоятларда кузатилади. Натижада, бу худудларнинг демографик салоҳияти янада кўтарилиган.

Республика худудининг табиий шароити, ижтимоий-иктисодий ривожланиши имкониятларининг турли-туманлиги ахоли жойлашувига ҳам таъсири қиласи. Мамлакат бўйича ахоли жойлашувининг ўртacha зичлиги 1 km^2 ва 67.9 кишидан иборат бўлган ҳолда, у Навоий вилоятидаги 8.1

кишидан Андижон вилоятида 652,4 кишига фарқ қиласи. Бу борадаги ички тафовут ёки географик коэффициент 80,5 мартаға тең.

3-жадвал

Ўзбекистон Республикаси ахолисининг худудий таркибидағы ўзгаришлар

Худудлар	2001		2014		2001-2014-йиллар		Зичлик, 1 кв.км. га киши 2014 й.
	минг киши	фоизда	минг киши	фоизда	үсиш %	ўртача ўпайиш, %	
Коракалпоғистон Республикаси	1527,0	6,1	1736,2	5,7	113,7	1,00	10,4
<i>Вилоятлар:</i>							
Андижон	2216,5	8,9	2805,2	9,2	126,6	1,85	652,4
Бухоро	1437,7	5,8	1756,5	5,8	122,2	1,55	43,6
Жиззах	991,5	4,1	1226,8	4,0	123,7	1,65	57,8
Навоий	791,1	3,2	900,7	3,0	113,8	1,00	8,1
Наманган	1953,2	7,9	2504,0	8,2	128,2	1,95	336,6
Самарқанд	2710,0	10,9	3444,8	11,3	127,1	1,90	205,4
Сирдарё	649,9	2,6	763,7	2,5	117,5	1,25	178,4
Сурхондарё	1770,4	7,1	2307,5	7,5	130,3	2,05	114,8
Тошкент	2370,2	9,6	2726,1	9,0	115,0	1,10	178,6
Фарғона	2697,5	10,9	3386,1	11,1	125,5	1,75	500,9
Хоразм	1347,7	5,4	1683,7	5,5	124,9	1,70	278,3
Қашқадарё	2212,5	8,9	2895,5	9,4	130,9	2,10	101,3
Тошкент ш.	2137,9	8,6	2351,8	7,8	110,0	0,75	7126,7
Жами Ўзбекистон Республикаси	24813,1	100,0	30488,6	100,0	122,9	1,60	67,9

Жадвал ЎзР Давлат статистика қўнимати маълумотлари асосида тузилган.

Тарихан ахоли мамлакатимизнинг сугориладиган воҳа ва водийларида зич жойлашган. Чунончи, бу кўрсаткич Фарғона, Наманган, Хоразм вилоятларида анча юкори. Коракалпоғистон Республикаси ҳамда Навоий вилояти Ўзбекистон худудининг 61,9 фоизини ташкил қиласа-да, бу ерда мамлакат ахолисининг атиги 8,7 фоизи яшайди; шу боис, айни ана шу икки маъмурий бирлик республика ахолиси жойлашувининг ўртача кўрсаткичига жиддий таъсир кўрсатади.

Бухоро ва Жиззах вилоятларида ҳам ахоли зичлиги унча юкори эмас, Сурхондарё ва Қашқадарёда эса у ўртача кўрсаткичдан бирмунча юкори. Бирок шунга қарамасдан, ҳатто бу худудларнинг ҳам ички, қадимдан сугорилдаиган районларида (масалан, Вобкент, Шоғиркон, Гиждувон, Шахрисабз, Китоб, Карши, Яккабог туманларида) ахоли анча зич жойлашган. Умумий тарзда республика ахоли жойлашуви кўп жиҳатдан гидрографик шахобчалар—сугориладиган дарё ва ирригация иншоотлари билан белгиланади. Шу билан бирга, йирик шаҳарлар, айниқса Тошкент агломерацияси доирасидаги кишлоп туманларида ҳам ахоли жойлашуви жуда зич (1 км^2 га 700-750 кишини ташкил этади).

2013-йил маълумотларига биноан, Ўзбекистон Республикасининг 51,2 фоиз ахолиси шаҳар жойларига тўғри келади. Мутлак рақамда у 15370,1

минг киши. Шахар ахолисининг олдинги йиллардаги микдори кўйидагича бўлган (минг киши хисобида): 1926 й. -1002; 1939 й. – 1470; 1959 й. – 2729; 1970 й.-4327; 1979 й. – 6348, 1989 й. – 8059 ва 2000 йилда 9166 минг киши. Шахар ахолисининг ўсиш суръати айниқса 70-80 йилларда юкори бўлган. Бунга сабаб – 1972-йилда аҳоли манзилгоҳларининг шахар макомига ўтказиш учун талаб этиладиган энг кам аҳоли микдорини 10 мингдан 7 мингтагача туширилиши ва бунинг оқибатида шаҳарлар сонининг ніҳоятда тез кўпайишидир (агар 1970-йилда республикада 42 шахар мавжуд бўлган бўлса, 1979 йилда уларнинг сони 90 тага етган).

1989-2009-йилларда шаҳарликлар сонининг ўсиши анча сусайган. Натижада, умумий урбанизация кўрсаткичи 40,7 фоиздан 35,8 фоизга тушиб колган. Вилоятлар даражасида мазкур жараён айниқса Тошкент, Фарғона, Бухоро, Хоразмда сезиларли бўлган ва у факат Коракалпогистон Республикаси, Жizzах ҳамда Намангандардан вилоятларида бирмунча кўтарилиган.

2009-йилни республикамида “Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлига иили” деб эълон килиниши муносабати билан урбанистик вазиятда кескин ўзгариш юз берди. Янги урбанистик сиёсат туфайли Ўзбекистонда бирданига 966 қишлоқ аҳоли пунктига шаҳарча макоми берилди. Уларнинг хозирги реал ҳолатини хисобга олиб, “*агрошаҳарлар*” деб аташ мумкин.

4-жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, энг кўп янги шаҳарчалар Фарғона вилоятида ташкил этилган – 196 та. Шунингдек, бундай манзилгоҳлар Қашқадарё, Сурхондарё, Намангандардан вилоятларида ҳам анча кўп – ҳар бирида юзтадан ортиқ. Бирмунча камроқ янги шаҳарчалар Сирдарё вилояти ва Коракалпогистон Республикасида кайд этилади. Умумий урбанизация даражасининг энг юкори кўрсаткичи Намангандардан вилоятида – 64,3 %. Бу кўрсаткич Фарғона ва Андикон вилоятларида ҳам ўргачадан юкори. Нисбатан урбанизациялашмаган минтақалар Хоразм, Сурхондарё, Самарқанд ва Бухоро вилоятлари хисобланади.

Урбанизация жараёни ва унинг якуний кўрсаткичи, одатда, ҳудудлар иктисодиётининг ихтисослашуви, шахар хосил килювчи омилларнинг мавжудлигига боғлиқ. Шу нуткай назардан Коракалпогистон ва қисман Навоий вилоятида мазкур кўрсаткичининг бирмунча юкорилиги кўрилаётган ҳудудлар саноат салоҳиятидан эмас, балки бу жойларда интенсив қишлоқ хўжалигини ривожлантириш шароитларининг чекланганлидан дарак беради. Факат пойтахт – Тошкент вилоятида у ҳакикий реал воқеликни акс эттиради, чунки бу ерда, бошқа вилоятларга караганда, саноат тармоқлари нисбатан яхшироқ ривожланган. Аммо бундай хулосани Намангандардан Фарғона вилоятлари учун кўллаш унча тўғри бўлмайди.

Миллий ва минтақавий иктисодиётнинг таркибий тузилишини шаҳарлар тўри ва тизими ҳам яккол ифодалаб беради. Аксарият ҳолларда шаҳарлар сонининг кўплиги, йирик шахар ва шахар агломерацияларининг

мавжудлиги худуд ижтимоий-иктисодий салоҳиятининг юқорилигини кўрсатади. 2013-йил маълумотларига кўра, республикада 119 шаҳар ва 1065шаҳарча мавжуд. Шаҳарлар сони бўйича Қорақалпогистон Республикаси (12), Қашқадарё (12) ва Тошкент (16) вилоятлари ажralиб туради. Айни вақтда худудий урбанистик таркиб Жиззах, Хоразм ва Сирдарё вилоятларида яхши ривожланмаган.

4-жадвал

Ўзбекистонда 2009-йилда ташкил этилган янги шаҳарчалар

Худудлар	Янги шаҳарчалар сони	Урбанизация кўrsаткичи (2013 й., %)
Ўзбекистон Республикаси	966	51,2
<i>шу жумладан:</i>		
Қорақалпогистон Республикаси	11	49,7
<i>Вилоятлар:</i>		
Андижон	78	52,8
Бухоро	60	38,5
Жиззах	34	47,6
Навоий	30	50,1
Наманган	109	63,8
Самарқанд	76	38,8
Сирдарё	16	43,3
Сурхондарё	107	36,2
Тошкент	79	49,3
Фарғона	196	57,3
Хоразм	51	33,2
Қашқадарё	119	43,2

Жадвал муаллиф томонидан тузилган.

Бу ерда, иқтисодиётнинг асосан қишлоқ хўжалиги ҳамда қайта ишлаш саноатига ихтисослашганлиги сабабли, кичик шаҳарлар тармоғи жуда кенгdir. Жумладан, республикада 17 та катта шаҳарлар (100 минг аҳоли ва ундан ортиқ) 19 та ўрга шаҳарлар (50-100 минг киши) 69 та “ярим ўрта” шаҳарлар (20-50 минг) мавжуд. Қолган 1063 та шаҳар ва шаҳарчаларнинг ҳар бирида 20 минг кишидан кам аҳоли истиқомат қиласди (1-илова).

Ўзбекистондаги катта шаҳарлар хиссасига республика шаҳар аҳолисининг 39,9 фоизи тўғри келади. Аҳоли сонига кўра Тошкентдан кейинги ўринларда Наманган, Самарқанд, Андижон, Бухоро, Нукус, Қарши шаҳарлари туради. Чирчик, Олмалиқ, Ангрен, Кўқон, Марғилон шаҳарларининг ҳам ҳар бирида 100 мингдан зиёд аҳоли бор. Айни вақтда Сирдарё вилоятининг маъмурий маркази – Гулистанда атиги 63,2 минг киши яшайди. Шу билан бирга, иирик марказлар негизида шаҳарлар худудий тизимининг мураккаб шакллари ҳам вужудга келган. Чунончи, Тошкент Самарқанд, Фарғона-Марғилон агломерациялари шулар жумласидандир.

Бой тарихга эга бўлган, урбанизация жараёнининг “осиёча” ёки шаркона шакли қишлоқ хўжалигининг сугорма дехқончилиги ва у билан боғлик шахарлар тўрига асосланади. Бинобарин, шарқ тарихи ва шарқ маданиятини сугорма дехқончилик ҳамда қишлоқ ва шахарларнинг ажралмас бирлиги, урбанизациянинг ўзига хос йўналишисиз тасаввур килиб бўлмайди. Шу боис республикамиз иктисадиёти ва демографик салоҳияти асосан қишлоқ хўжалиги ва қишлоқ аҳолисидан ташкил топган.

Жорий маълумотларга қараганда, Ўзбекистонда 11831 та қишлоқ аҳоли манзилгоҳлари бор. Коракалпоғистон Республикаси, Бухоро, Кашкадарё, Самарқанд ва Фарғона вилоятларининг ҳар бирида мингдан ортиқ қишлоқлар мавжуд, уларнинг энг кам миқдори эса Сирдарё вилоятида – 284 та. Республиқизда ўртача ҳар бир қишлоққа 1300 киши тўғри келади. Бу жihatдан Наманган ва Андижон вилоятлари олдинда туради. Ҳудуди қишлоқ хўжалигини ривожлантириш учун унча кулай бўлмаган Коракалпоғистон Республикаси ҳамда Бухоро ва Навоий вилоятларида эса қишлоқлар анча кичик (ўртача 640-700 киши¹).

2009-йил – “Қишлоқ тараккиёти ва фаровонлиги” йили деб эълон килиниши муносабати билан қишлоқ жойлар ижтимоий-иктисодий муаммоларига катта эътибор берилди. Айниска қишлоқ аҳолисини электр энергия, ичимлик суви ҳамда табиий газ билан мунтазам таъминлаш, аҳоли бандлиги масалаларини ҳал этиш “Қишлоқлар ривожланиши” Давлат дастурида устувор вазифалар килиб белгиланди. Аҳолиси кўп, саноат ва курилиш иншоотлари мавжуд бўлган, ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилма шахобчалари яхши ривожланган йирик қишлоқларнинг бázзиларига шаҳар ёки шаҳарча макоми берилмоқда.

Хозирги кунда республикамизда йирик қишлоқлар, хусусан, Самарқанд, Наманган, Андижон, Фарғона вилоятларида кўп. Табиий шароити хўжалик юритиш ва аҳоли жойлашуви учун нисбатан нокулай бўлган ҳудудларда эса уларнинг сони озрок. Масалан, республикамизнинг “энг тоғли” ва “энг қишлоқли” вилояти – Сурхондарёда бундай аҳоли манзилгоҳлари анча кам.

Юкоридагиларга мос равища қишлоқ жойларда меҳнат ресурслари ҳам кўп ва хатто улар керагидан ҳам ортиқча. Иш ўринларининг етишмаслиги, ишсизлик, меҳнат бозорининг фаол эмаслиги аҳолиси зич жойлашган воҳа ва водийларда ижтимоий муаммоларнинг келиб чиқишига сабаб бўлади. Айнан шунинг учун ҳам республикада қишлоқ хўжалигидаги ислоҳотларни чукурлаштиришга, қишлоқ саноати ва инфратузилмасини, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни кенг миқёсда ривожлантиришга катта эътибор қаратимоқда. Ушбу далзарб масала давлатнинг минтақавий сиёсатида ўз ечимини топмоғи лозим.

¹ Бу ҳақда А.Солиев ва М.Назаровнинг “Ўзбекистон қишлоқлари (Қишлоқ жойлар географияси)” (Т., 2009) иммий монографиясидан батафсил маълумот олиш мумкин.

Ўзбекистон ахолиси асосан **табиий қўпайиш** натижасида ошиб боради. Бу омилнинг роли бизда ҳаммавақт юқори бўлган. Энг сўнгти йилларда эса у ахоли сони ўсишининг бирдан-бир манбаи бўлиб келмоқда. Бироқ, таъкидлаш жоизки, 90-йилларда ахолининг такрор барпо бўлиши жараённида жиддий ўзгаришлар юз берди; энди республикамизни анъанавий ҳолатда тугилиш ёки табиий қўпайиш юқори мамлакат сифатида таърифлаш учун тўғри эмас.

Тугилиш коэффициентининг кескин қисқариши энг сўнгти йилларга тўғри келади. Масалан, тугилиш 1990 йилда 33,7 промиллега тенг бўлган ҳолда, 1999-йилда у бирданига 22,3 промиллега тушиб қолган, яъни бу қисқа даврда мазкур қўрсаткич 11,4 пунктга ёки 1,5 марта гамайган. 2013-йилда ҳар минг кишига нисбатан тугилиш 21,4, ўлим 4,9 ва табиий қўпайиш 16,5 кишини ташкил этади. Ўлим даражасида кескин ўзгаришлар бўлмаганлиги сабабли, ахолининг табиий қўпайиши асосан унинг тугилиш қўрсаткичларига боғлиқ.

Ўзбекистон шароитида кичик шаҳарчаларнинг қўпчилигига реал демографик вазият оддий қишлоқлардаги ҳолатга ўхшаб кетади. Аммо, шу билан бирга таъкидлаш лозимки, баъзи бир юқори даражада саноатлашган шаҳарларда тугилиш даражаси анча паст. Чунончи, мавжуд маълумотларга кўра, тугилиш ҳар 1000 ахолига Чирчик, Янгиобод, Когон каби шаҳарларда 12-13 киши атрофида. Ҳатто типик шарқона шаҳарларимизда ҳам (Самарканд, Бухоро, Қўқон ва б.) мазкур қўрсаткич 14-15 промиллега тенг. Натижада, ахолининг табиий қўпайиши анча кам – Чирчик ёки Янгиободда у 5 промиллега ҳам етмайди. Албатта, бундай демографик вазият республикамиз учун учна анъанавий эмас. Бу, ўз навбатида, демографик жараёнларда ҳам ўзига хос ўтиши даври кечачётганлигидан далолат беради¹. Табиийки, бу жараёнлар яқин келажакда меҳнат ресурсларнинг шаклланишига, ижтимоий-иктисодий тараққиётга ўз таъсирини кўрсатиши мумкин.

Вилоятлар бўйича тугилиш ва табиий қўпайишнинг нисбатан катта қўрсаткичлари Қашқадарё ва Сурхондарёда, паст даражаси эса Тошкент ва Навоий вилоятларида кузатилиди. Пойтахт вилоятида табиий қўпайиш 14,3 промиллени ташкил этади. Ўлим қўрсаткичларида учна катта тафовут йўқ: унинг энг кам миқдори тугилиш анча юқори бўлган Қашқадарё вилоятида бўлиб, бундай нисбат мазкур ҳудудда аҳоли сонининг тезрок ортиб боришига олиб келади.

Республика ахолисининг қўпайишида **ташқи миграциянинг** ҳам роли бор. Аммо бу омилнинг ижобий таъсири кўпроқ аввалги йилларга тўғри келган. 70 ва, хусусан, 80-йиллар охиридан бошлаб ушбу жараён Ўзбекистон учун манфий натижага эга бўлган. Бу, асосан, бир вақтлар

¹ Агар иктисодиётда барқарор ривожланишга 1996-йилда эришилган бўлса, демографик жараёнларда, асосан тугилиш қўрсаткичларига бундан 10 йил кейин – 2006-йилда эришилган.

Ўзбекистонга кўчиб келганларнинг яна ўз ватанларига қайтиб кетишилари натижасида юз берган.

Шунингдек, келувчилар сони мунтазам равищда камайиб борган, кетувчилар миқдорида эса аниқ, бир йўналишдаги жараён унча сезилмайди. Масалан, республикамиздан ташкарига кетганларнинг энг кўп миқдори 1990 йилда кузатилган. Бироқ, шу иили келганлар сони ҳам нисбатан кўп бўлган. Бунинг натижасида миграция қолдиги (сальдоси) минус 121 минг кишини ташкил қилган. 1994 йилда кетганлар сони аввалги йилларга қараганда унча кўп бўлмасада, аммо келганлар жуда озчиликни ташкил қилган (мос равищда 179 ва 38 минг киши), окибатда, миграция қолдиги кўрилаётган даврда энг юкори бўлган (минус 141 минг киши). 2010-йилда келганлар 139,8 минг, кетганлар 183,9 минг, миграция қолдиги минус 44,1 минг киши бўлган. 2012-йилда эса бу кўрсаткичлар 169,7; 210,6 ва минус 40,9 минг кишига тенг бўлган.

Л.П.Максакова ва О.Б.Ота-Мирзаев маълумотларига қараганда, 1991-1997 йилларда республика шаҳар жойлари бўйича нетто-миграция, яъни соғ салбий миграция қолдиги рус миллатига мансуб бўлганларда 302 минг, татарларда 95, яхудийларда 50, украинларда 28, немисларда 20 минг кишини ташкил этади. Кетувчиларнинг асосий кисми Россия Федерациясига тўғри кслади. Ўзбекистон Украина ва Қозоғистон давлатлари билан ҳам бўлган аҳоли алоказалида анча кўп манфий миграция қолдигига эга, унинг мусбат натижаси эса кўпроқ Тожикистон хисобидан юзага келган.

Қайд этиш лозимки, ташки миграцияда энг аввало шаҳар аҳолиси қатнашади. Бинобарин, миграциянинг салбий окибати ҳам айни шаҳарларда ва жумладан, русийзабон халқлар кўпроқ жойлашган саноат марказларида кузатилади. Шунинг натижасида, масалан, Чирчик, Олмалик, Ангрен каби шаҳарларда аҳоли сони 1991 йилга қараганда камайган ёки жуда оз даражада ортган. Қолаверса, Тошкент шаҳрида ҳам аҳоли сони унча кўп ўсмаган.

Ташки миграциядаги вазият шаҳар жойлардаги меҳнат ресурсларининг миқдор ва сифат жиҳатларига ўз таъсирини кўрсатади. Чунончи, миграцияда асосан катта ёшдагилар ва малакали ишчи кадрларнинг қатнашганлари сабабли меҳнат ресурсларидан фойдаланишда муваккат муаммолар вужудга келиши муқаррар.

Аҳолининг табиий ва механик ҳаракатидаги ўзгаришлар унинг миллий, жинс ва ёш таркибига ҳам гаъсири кўрсатади. Ўзбекистон кўп миллатли мамлакат, бу ерда 100 дан ортиқ тенг хукуқли миллат ва элат вакиллари яшайдилар. 1989-йил аҳоли рўйхатига мувофик, ўзбеклар жами аҳолининг 71,4 фоизини ташкил этади. 90-йилларда бир вақтлар кўчиб келган бошқа миллат вакилларининг реэмиграция килиши туфайли ўзбекларнинг улуши кўпаймоқда. Республика аҳолисининг ҳозирги миллий таркиби 5-жадвалда ўз аксини топган. Сўнгги маълумотларга

қараганда, 2013-йилда 24,9 млн га яқин ёки жами аҳолининг 82,9 фоизи республиканинг туб миллати – ўзбекларга тўғри келди.

Мамлакатимизнинг барча ҳудудлари кўп миллатли. Нисбатан саноатлашган вилоят ва шаҳарларда маҳаллий ҳалқлардан ташқари бошқа миллат вакиллари ҳам кўп (Тошкент, Навоий вилоятлари, Тошкент, Чирчиқ, Ангрен, Олмалик, Зарафшон, Фарғона ва бошқа шаҳарлар). Шу билан бирга, Хоразм вилояти аҳолиси асосан бир миллатли – 97,5 фоиз аҳоли ўзбеклардан иборат. Ўзбекларнинг хиссаси Тошкент шаҳри ва вилояти ҳамда Қорақалпогистон Республикасида камроқ (5-жадвалга қаранг).

Ўзбекистонда 662 минг қорақалпок миллатига мансуб кишилар яшайди (01.01.2013.). Уларнинг аксарияти (94,2 %) Қорақалпогистон Республикасида жойлашган. Мамлакатимизда қадимдан тоҷиклар ҳам жуда кўп (1,5 млн га яқин) яшаб келган. Уларнинг асосий қисми Сурхондарё, Самарқанд, Наманган ва Фарғона вилоятларида яшайди. Тоҷиклар, шунингдек, қисман Тошкент, Бухоро, Қашқадарё вилоятларида ҳам яшайди. Қозоклар кўпроқ Қорақалпогистонда ҳамда Навоий ва Тошкент вилоятларида, қирғизлар Жizzах, Фарғона ва Андижон вилоятларида, туркманлар – Сурхондарё ва Қашқадарё, Қорақалпогистонда истиқомат қиласиди. Булардан ташқари, республикамизда украин, татар, корейц, бошқирд, арман, озарбайжон ва бошқа миллат вакиллари ҳам бор. Уларнинг кўпчилиги шаҳар жойларида истиқомат қиласиди.

Аҳолининг жинсий таркиби тенглашиб бормоқда; шаҳарликлар орасида аёллар кўпроқ (50,2 фоиз), кишлопкларда эса жинслар ўртасидаги фарқ деярли сезилмайди. Ўзбекистонда тугилиш нисбатан юқорилиги сабабли аҳоли таркибida ёшлар улуши катта. Республика аҳолисининг таҳминан 16 фоизини 8 ёшгacha бўлган болалар ташкил этади. Шунинг учун давлатнинг ижтимоий сиёсатида соғлом, баркамол авлод тарбиясига, ёшларга катта аҳамият берилмоқда.

Республикада меҳнат ресурсларининг сони кўп, бироқ уларнинг жами аҳоли таркибидаги улуши оз. Бунинг сабаби туғилиш ва табиий кўпайишнинг юқорилигидadir. Натижада, “демографик юқ” ёки меҳнатга лаёқатли аҳоли билан меҳнатга лаёқатсизлар нисбати ўзига хос. Масалан, агар Болтиқ бўйи давлатларида оилада 3 кишидан 2 нафари ишласа, бизда, аксинча, 6 кишидан 2 ёки 3 нафари ишлаши мумкин, холос.

Ўзбекистон вилоятлари ахолисининг миллий таркиби (2013 й., %)

Шу жумладан:									
	Жами ахоли	3deкстап	рөпакар-тозиктап	рөпакар-тозиктап	рөпакар-тозиктап	рөпакар-тозиктап	рөпакар-тозиктап	тәтраб	тәтраб
Ўзбекистон Республикаси	100,0	82,9	2,2	4,9	2,8	2,7	0,9	0,6	0,7
Кораллоғистон Республикаси	100,0	39,0	36,5	0,01	17,2	0,6	0,1	5,2	0,3
<i>Вилодлар</i>									
Андижон	100,0	92,4	0,01	1,3	0,03	0,7	3,6	0,01	0,3
Бухоро	100,0	91,3	0,1	3,3	1,1	1,6	0,0	0,6	0,7
Жиззах	100,0	88,5	0,01	2,4	2,4	1,3	3,1	0,04	0,6
Навоий	100,0	85,7	2,4	1,5	4,6	2,6	0,1	0,1	0,9
Наманган	100,0	88,8	0,0	8,8	0,03	0,5	0,9	0,02	0,1
Самарқанд	100,0	87,3	0,03	7,7	0,1	1,5	0,01	0,05	0,0
Сирдарё	100,0	77,4	0,02	9,3	1,8	3,3	2,1	0,1	0,9
Сурхондарё	100,0	84,2	0,01	12,4	0,1	1,0	0,01	1,3	0,3
Тошкент	100,0	67,3	0,1	5,4	12,6	5,6	0,6	0,1	1,6
Фарғона	100,0	89,0	0,03	5,8	0,03	1,4	2,0	0,01	0,1
Хоразм	100,0	97,5	0,1	0,02	0,7	0,4	0,0	0,5	0,3
Кашқадарё	100,0	92,3	0,01	4,3	0,1	0,8	0,01	1,1	0,3
Тошкент ш.	100,0	68,8	0,3	1,2	2,0	16,2	0,1	0,1	2,7
Жадвал	ЎзР	Дагат	Статистика	Кўнитаси	матбуотлари	асосида	мугалиф	томунидан	чисобаб
									чиқмаган

Расмий маълумотларга қараганда, 1.01.2013-йилда Ўзбекистонда меҳнатга лаёкатли ёшдагилар жами ахолининг 64,0 фоизини ташкил этди. Иктисодий фаол аҳоли 13,2 млн киши, иктиносидётда банд бўлганлар 12,5 млн кишини ташкил қилди. Таъкидлаш жоизки, кейинги йилларда, ноишлаб чиқариш соҳасида банд бўлганлар сони тезроқ кўпайиб бормокда¹. Нодавлат секторда банд бўлганлар 80 фоизга якин. Барча туман ва шаҳарларда меҳнат биржалари фаолият кўрсатмоқда. Улар асосан “Бандлик” Давлат дастурини амалга ошириш бўйича қатор ишларни бажаришади. Жумладан, биргина 2013-йилда 960 мингдан ортиқ янги иш жойлари ташкил этилган бўлиб, уларнинг асосий қисми корхона ва ташкилотларга, хусусан кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик, фермер хўжаликларига тўғри келади. Янги иш жойларининг 2/3 қисмидан ортиқроги қишлоқ жойларда яратилмоқда. Бу “Қишлоқ жойлар ривожланиши” дастурини амалга ошириш туфайлидир.

1.4. Республика хўжалигининг умумий тавсифи

Ўзбекистон мустақилликка эришган кундан бери ўтган тарихан қисқа давр ичидаги катта иктиносидий ютуқларга эришди. Ана шу давр мобайнида юз берган чуқур ўзгаришлар, кўлга киритилган натижалар ва энг асосийси – иктиносидий ислоҳотларни амалга оширишда тўғри ва оқилона ёндошиш жаҳон ҳамжамиятида ҳам ҳақли равишда тан олинди.

Мамлакатимиз иктиносидёти кўп тармоқли ҳудудий-ишлаб чиқариш мажмуасидан иборат бўлиб, унинг пойдеворини иктинослашган тармоқлар ташкил этади. Ёқилги, машинасозлик, рангли металлургия, кимё, енгил ва озиқ-овқат саноати, кўп тармоқли қишлоқ хўжалиги ана шундай макроиктиносидий тармоқлар турларига киради.

Ўзбекистонда иктиносидий таракқиёт учун зарур бўлган катта имкониятлар мавжуд. Энг аввало, агроиклими шароитларнинг қулайлиги, заминимизда Д.И.Менделеев даврий жадвали деярли барча элементларининг топилганлиги, серунум ерларимиз борлиги ва айниқса, халқимизнинг меҳнатсерварлиги миллий иктиносидётнинг барча тармоқлари ривожланишининг асосий омиллари ҳисобланади.

Республикамиз ҳудудида хўжалик тармоқлари, хусусан сугорма деҳқончилик, савдо, хунармандчилик қадимдан ривожланиб келган. Бунга ўрта асрларда унинг Буюк Ипак йўлида жойлашганлиги ҳамда муҳим бўғини эканлиги ҳам катта аҳамиятга эга бўлган. Ўз навбатида, сугорма деҳқончилик маданияти, фақат қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ерларни сугориш асосида етиширишнигина эмас, балки у билан боғлиқ бошқа соҳалар – фан, савдо-сотиқ, шу жумладан, халқаро савдо, шаҳарсозлик кабилар ривожланиши билан кенг маънода тавсифланади. Бинобарин,

¹ Жами иктиносидётда банд бўлганларнинг 13,2 фоизи саноатла, 26,9 фоизи қишлоқ хўжалигига, 9,2 % курилиш, 5,2 % транспорт ва алокага тўғри келади. Колган қисми ижтимоий соҳаларга тегишили.

айтиш мумкинки, ватандошларимиз томонидан қилинган ажойиб қашфиётлар, хусусан, ал-Хоразмий, ал-Беруний, ал-Термизий, Абу Али Ибн Сино, ал-Фарғоний, Бобур ва бошқаларнинг оламшумул илмий ишлари ҳам сугорма дәхқончилик маданияти (цивилизацияси) билан ҳамоҳанг ва чамбарчас боғлиқ бўлган. Ҳозирги кунда эса мустакил республикамиз миллий иқтисодиёти, жаҳоннинг кўпгина етакчи мамлакатлари каторида, бозор муносабатлари шароитида шаклланиб ва ривожланиб бормоқда. Энг муҳими, кўпчилик мамлакатлар иқтисодиёти жаҳон молиявий-иктисодий инқизози шароитида бир катор қийинчиликларга учраган даврда, республикамиз иқтисодиёти барқарор ва юкори суръатларда юксалиб бормоқда.

Маълумки, бозор иқтисодиётига ўтиш жараёни барча мамлакатларда умумий қонуниятлар негизида рўй беради ва аста-секин ривожланиб боради. Шу билан бирга, бундай мамлакатларнинг ҳар бири бу жараёнда ўзига хос хусусиятларга эга. Бу хусусиятлар хўжалик таркиби ва йўналиши, мамлакатнинг географик ўрни, табиий-иклим шароитлари, мавжуд табиий бойликлар, миллий урф-одатлар, аҳоли менталитети билан белгиланади. Республикаизда ана шу омиллар эътиборга олиниб, бозор муносабатларига ўтишнинг миллий модели шакллантирилган.

Ушбу модельни ва республика раҳбарияти томонидан бозор муносабатларига ўтишнинг асосий тамойилларини амалга ошириш асосида 1996 йилда миллий иқтисодиёт барқарор ривожланиш палласига ўтди. Бунинг асосий мазмуни – ялпи ички маҳсулот ўсиш суръатининг барқарорлик даражасига етишиш ва унинг аҳоли ўсиш кўрсаткичларидан камида 4 мартадан зиёдрок суръатда кўпайиб бориши демакдир.

Умуман мамлакатимизда мустакиллик йилларида ялпи ички маҳсулот ўсишида уч асосий даврни ажратиш мумкин. Биринчи давр 1991-1995 йилларни ўз ичига олиб, уни турли иқтисодий-сиёсий омиллар туфайли юзага келган депрессив давр, деб аташ мумкин. Бунда асосий иқтисодий кўрсаткичлар олдинги йилга ва 1990-йилга нисбатан паст бўлган. Хусусан, 1992-йилда ўсиш, аслини олганда – камайиш жуда сезиларли даражада қайд этилади (88,9 %).

Иккинчи давр 1997-2003-йилларни ўз ичига олади (*тиклиниш даври*). Бу йилларда ялпи ички маҳсулот (ЯИМ) киймати ошиб борган, аммо барқарор бўлмаган. Энг муҳими, умумий ўсиш коэффициенти аҳоли кўпайишидан юкоририк бўлсада, бу нисбат 1:4 кўринишда бўлмаган. Учинчи давр 2004-йилдан бошланади ва бу даврни *барқарор ўсиши, юксалиши* йиллари сифатида баҳолаш мумкин. Сабаби, бу даврда ЯИМ нинг йиллик кўпайиш кўрсаткичи мунтазам равишда 7,0 фоиздан ортиқдир. Агар аҳоли кўпайиш суръатини 1,5-1,6 фоиз атрофида деб олсак, нисбат 4 ва ундан ортиқроғни ташкил қиласди. Бундай макроиктисодий ривожланиш мамлакатимиз аҳолисининг ижтимоий ҳолатини йилдан-йилга яхшиланиб боришини таъминламоқда.

Сўнгти 13 йил мобайнида (2000-2013-йилларда) ЯИМ ўсиши қарийб икки мартадан кўпроқни ташкил қилган, аҳоли жон бошига хисоблаганда эса у 2,0 баробарга ортган. Саноат ишлаб чикариш кўрсаткичлари ҳам умумий тарзда кўтарилиб борган. Бу эса мамлакатимиз миллий иқтисодиётини саноатлашиб боришидан дарак беради. Айникса энг охирги йилларда унинг ўсиш суръатининг янада юкори даражада эканлиги диккатга сазовордир. Таъкидлаш лозимки, бундай даражага саноатнинг, асосан, рангли металлургия, машинасозлик каби тармоқларининг жадал ривожланиб бориши негизида эришилган. Саноат ишлаб чикаришининг ўсиш суръати, олдинги йилга нисбатан хисобланганда, хусусан 2004 ва 2006-2009-йилларда анча юкори бўлган. Яна шуниси эътиборлики, саноат ишлаб чикаришининг кўрсаткичлари деярли барча йилларда (факат 1997-1998 ва 2010-йиллар бундан мустасно) ЯИМ даражасидан ортикрок бўлган.

Ўзбекистон миллий иқтисодиётининг анъанавий тар mogi – кишлоп хўжалигига ҳам ўсиш кузатилади. Бироқ, бу ўсиш, саноат ва ялпи ички маҳсулот кўрсаткичларидан фарқли равиша, бир текис эмас. Сабаби, агроиктисодиёт соҳасининг энг муҳим хусусияти, яъни унинг бевосита табиий-иклим шароити билан боғликлиги унинг турли суръатларда ривожланишига олиб келади.

Шунингдек, республикамизда савдо, пуллик хизмат, инвестиция, ташки иқтисодий алокалар ҳам мунтазам ривожланиб обрмокда. Бу миллий иқтисодиёт таркибидаги ижобий ўзгаришлар, тармоқлар тузилишининг диверсификацияси, яъни турланиши, глобаллашув ва халқаро интеграция, ижтимоий соҳаларга жиддий эътибор берилиши натижасида юзага келмоқда.

1-расм. Ялпи ички маҳсулотнинг таркибий тузилиши

Манба: ЎзР Давлат статистика қўмитаси маълумотлари.

Миллий иктисодиётда бозор муносабатлари ўзанларидаги ислоҳотлар тобора чуқурлашиб бормоқда. 2013-йил якуплари бўйича, ялпи ички маҳсулотнинг 82,8 фоизи подавлат секторида яратилган ва бу кўрсаткич аввалги йилларга караганд мунтазам кўтарилиш хусусиятига эга.

Ялпи ички маҳсулотнинг деярли 1/4 кисмини саноат ишлаб чиқариши таъминлайди. Қишлоқ хўжалигининг бу борадаги хиссаси 16,9 фоиз, транспорт ва алоқа 11,5, савдо 9,1, қурилиш 6,4 фоизга баробар. Умумий жараён шундан иборатки, ялпи ички маҳсулотни яратишда, энг аввало, саноат хиссаси ошиб бормоқда. Бу ижобий холат хисобланади, чунки мустақиликнинг дастлабки йилларида горизонтал (худудлараро) иктисодий алоқаларнинг бузилиши сабабли саноат, хусусан оғир саноат тармоқлари яхши ривожланмади ва натижада, миллий иктисодиётнинг саноатлашув даражаси анча пасайди. Сўнгти йилларда эса амалга оширилаётган саноатни маҳаллийлаштириши ҳамда модернизация қилиш, хорижий инвестицияларни жалб этган ҳолда кўншма корхоналарни ташкил этиш, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш даражасини ошириш ва умумал, мамлакатимизда саноат ишлаб чиқаришини жадал ривожлантириб бориш давлат дастурини амалга тадбик этиш туфайли саноат ишлаб чиқаришининг улуши сезиларли даражада ортди. Мазкур жараён келажакда ҳам сакланади.

Айни вактда агроиктиносидёт тармоғининг нисбий кўрсаткичлари пасайиб бормоқда. Бу, бир томондан, бошка тармоқларнинг устуворрок ривожланиб борини билан изоҳланса, иккинчидан, қишлоқ хўжалигининг баъзи тармоқларида, масалан, паҳта етиштиришида якуний кўрсакткичларнинг бирмунча пасайиб бориши билан боғлиkdir.

Асосий тармоқларда саноат ишлаб чиқаришининг қишлоқ хўжалигига нисбатан тезрок ривожланиши биринчи хусусият бўлса, хизмат (сервис) соҳаларнинг юкоридаги тармоқларга нисбатан устуворрок суръатда ривож топиши макроиктиносидётнинг таркиби ўзгаришларидаги иккинчи энг муҳим жараён хисобланади. Масалан, хизмат кўрсатиш соҳаларининг ялпи ички маҳсулот ичидаги хиссаси 2005-йилда 39,5 фоизни ташкил қилган бўлса, 2013-йилда бу кўрсаткич 53,0 фоизга етди.

Бозор ислоҳотларининг яна бир асосий кўрсаткичи – кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг ривожланиб боришидир. Бу борадаги умумий жараён мазкур соҳанинг йилдан-йилга юксалишида ўз ифодасини топади. 2010-йил якунлари бўйича ялпи ички маҳсулотнинг 55,8 фоизи айни ички тадбиркорлик зиммасига тушади. Унинг 1/5 қисмидан кўпроғи микро фирмалар, 20 фоизга якини хусусий тадбиркорлар ва қолгани кичик корхоналарга тўғри кслади.

Демак, ўзи “кичик” деб атала-да, унинг мишлий иктиносидётдаги мавқеи каттадир. Таъкидлап лозимки, кичик тадбиркорлик – бизнеснинг улуши келгусида янада кўтарилиб боради. Бунга Ўзбекистон Президенти

И.А.Каримов томонидан 2011-йилни “Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик йили” деб эълон килиши ва бу борада маҳсус Давлат дастурининг кабул килиниши катта амалий ахамиятга эга бўлди. Ушбу соҳанинг бевосита ижтимоий ахамиятини ҳам эътибордан четда колдирмаслик зарур, чунки, жами иктисадиёт тармокларида банд бўлган аҳолининг 72-75 фоизи ҳам айни кичик тадбиркорлик соҳасига тўғри келади. Колаверса, республикада ўта долзарб бўлган аҳоли бандлиги муаммосининг очими кўп жиҳатдан шу соҳа ривожига боғлик.

Кичик гадбиркорликнинг ҳиссаси айниқса кишлоп хўжалиги, курилиш, пуллик хизмат ва савдода юкори. Масалан, жами кишлоп хўжалиги маҳсулотининг 98 фоизи, курилишининг 54-55, пуллик хизмат маҳсулотининг ярмидан кўпроғи, савдонинг ярмига якини айни кичик тадбиркорликка тўғри келади.

Юкорида қайд этилганидек, мамлакатимизнинг жаҳон иктисадиётига, глобаллашув жараёни тизимиға кириб бориши, унинг экспорт салоҳиятининг мунтазам ортиб бориши юз бермоқда (бу хақда дарсликнинг кейинги мавзуларида батағсил маълумот берилади). Бу борада, албатта, инвестиция ҳажмининг кўпайиши ҳал килувчи ахамиятга эга. Айниқса мамлакат иктисадиёти таркибини тубдан ўзгартириш ва уни диверсификациялаш, энг аввало шу омилга асосланади.

Сўнгги йилларда республикамиз ҳудудларида қулай инвестиция мухитини яратишга жиддий эътибор қаратилмоқда. Бу эса хусусан хорижий инвестицияларни мамлакатимизга жалб этишда мухим хисобланади. 2013-йилда миллий иктисадиёт тармокларини ривожлантиришга 13,0 млрд. АҚШ даллари миқдорида инвестициялар киритилган. Олдинги йилга нисбатан ўсиш 111,3 фоизни ташкил килган (инвестициянинг умумий ҳажмида ўсиш 109,8 % бўлган). Жами инвестиция миқдорининг $\frac{1}{4}$ кисмидан кўпроғи хорижий инвестицияларга тўғри келади, унинг 70-72 фоизини эса тўғридан-тўғри жалб этилган инвестициялар ташкил килади. Умуман олганда, ижтимоий-иктисолий ривожланишнинг барқарор ўсиб боришини таъминлаш инвестиция ҳажмини мунтазам равишда кўпайтириб боришига боғлик¹.

Инвестиция курилишга, курилиш эса иктисадий ўсишга замин ясади, бу эса, ўз навбатида, мамлакатимиз экспорт салоҳиятини юксалтиришга хизмат килади. 2013-йил якунлари бўйича, инвестициялар умумий ҳажмининг 70,3 фоизи бевосита ишлаб чиқариш тармокларига йўналтирилган. Сўнгги йилларда инвестицияларнинг ҳудудий таркибида Тошкент шаҳри, Қорақалпоғистон Республикаси, Бухоро ҳамда Қашқадарё вилоятлари (чет эл инвестицияларини жалб этишда) етакчилик килишмоқда.

¹ Сўнгги йилларда ЯИМнинг таҳминан $\frac{1}{4}$ кисмига якини ишлаб чиқаришни кенгайтириш, курилишга сарфланмоқда.

Миллий иқтисодиётни ривожлантиришнинг пировард мақсади аҳоли турмуш шароити ва даражасини яхшилаш, ижтимоий муаммоларни изчил ҳал қилиб боришдан иборатдир. Бу, хусусдан, чакана савдо, пуллик хизмат, аҳоли даромадларининг опиб бориши катта аҳамиятга эга. Биргина 2013-йилда чакана савдо айланмаси 2012-йилга нисбатан 114,8 фоизга ортган. Бу даврда пуллик хизматлар ҳажми 113,7 фоизга ўстган. Аҳолига пуллик хизмат кўрсатишнинг 3/5 қисмидан кўпргини расмий сектор таъминлади. Унинг қолган қисми эса якка тадбиркорлар томонидан кўрсатилган хизматларга тўғри келади.

1.5. Республика саноати ва унинг тармоқлар таркиби

Баъзи олимларнинг фикрича, жамият асосан уч босқичда ривожланиб борган: саноаттacha, саноат ва саноатдан кейинги (“постиндустриал”) давр ёки жамият. Республикамиз иқтисодиёти, умуман олганда, иккинчи, яъни саноат босқичида турибди. Шу бонс, миллий иқтисодиётни ривожлантириш кўп жиҳатдан айни ишлаб чиқариш жараёнининг саноатлашувига боғлиқ.

Саноат, кисқача айтганда, асосан табиатдан олинган ҳом ашёга қайта ишлов бериш натижасида ўзининг дастлабки ҳолатини ўзгартирган маҳсулот турларини ўз ичига олади. Дастлабки саноат тармоқлари бевосита табиат ва унинг ресурслари билан боғлиқ бўлган. Масалан, тог-кои саноати, ўрмон, қурилиш материаллари саноати шулар жумласидандир.

Хозирги даврда саноат корхоналари ва улар яратадиган маҳсулот ниҳоятда хилма-хил. Уларнинг турлари инновация жараённида ва ўзгарувчан (ётилувчан) истеъмол эҳтиёжи таъсирида янада ортиб бормоқда. Бинобарин, бундай мураккаб таркибга эга бўлган саноат ишлаб чиқаришини бошқарин ва ўрганиш учун саноат корхоналари турли гурухларга ажратилади. Уларнинг энг асосийси саноат тармоқларидир. *Саноат тармоқлари маълум мезонларга асосланади. Тармоқлар ҳом ашё биртиги, маҳсулотни қайси мақсадда яратилганлиги ҳамда технологик жараённише умумийлигига кўра асосланади.*

Саноат гармоқлари, ўз навбатида, оғир ва снгил, ишлаб чиқариш воситалари ва ҳалқ истеъмол молларини ишлаб чиқарувчи йирик гурухларга ажратилади. Бозор муносабатларига ўтган давлатларда эса, саноат корхоналари мулкчилик шаклига караб давлат ва подавлат тасаррufидаги корхоналарга бўлинади.

Саноат корхоналари ва тармоқлари катор омиллар таъсирида жойлаштирилади ёки ҳудудий ташкил этилади. Бу омилларнинг асосийлари ҳом ашё, электр энергия, транспорт, меҳнат ресурслари, иқтисодий географик ўрин ва бошқалар ҳисобланади. Шу билан бирга, хозирги даврда илмий-техника, истеъмол, экология, бозор иқтисодиёти каби омилларнинг аҳамияти ҳам ошиб бормоқда. Умумий жараён шундан иборатки, *саноат ишлаб чиқаришининг ҳом ашё, энергия ва*

мехнатталаблиги тобора камайиб бормоқда. Бу эса мазкур соҳа иқтисодий самарадорлигини оширишнинг энг муҳим омилидир. Айни вактда саноат тармоқларининг илмталаб, кам метал, ҳом ашё ва ишчи кучи талаб килувчи хусусиятлари кучайиб бормоқда

Ўзбекистон худудида кадимдан баъзи саноат турлари мавжуд бўлган (тоғ-кон саноати, метал эртиш, тўқимачилик ва б.). Улар бу ер учун анъанавий саналган ҳунармандчилик асосида ривожланиб борган. Ҳозирги замон саноатининг дастлабки корхоналари XIX аср охири ва XX аср бошларида вужудга келган. Масалан, Фарғона водийсида нефть конларининг топилиши ва ишга туширилиши, пахта тозалаш, кўнчилик заводлари шулар жумласидандир.

Ўтган асрнинг биринчи ярмида енгил, озик-овқат саноатига катта зътибор берилган. Иккинчи жаҳон уруши йилларида республикамиз худудида оғир саноат корхоналари ҳам барпо этилган. Улар фронт чизигидан кўчирилган ёки фронт эҳтиёжи учун курилган корхоналар бўлган (машинасозлик, кимё заводлари, Бекобод металлургия заводи ва х.к.). Ангрен кўмири кони ҳам худди шу даврда топилиб, ундан ёқилги олиш йўлга кўйилган.

20 асрнинг иккинчи ярми, энг аввало, рангдор металлургия, нефть-газ (хусусан газ), кимё, электр энергетика каби оғир саноат тармоқларининг фаол ривожланиб бориши билан тавсифланади. Шунингдек, бу даврда курилиш материаллари, снгил ва озик-овқат (тўқимачилик, ёғ-мой, консерва, вино ва ноалкогол ичимликлар ишлаб чиқариш ва б.) саноати корхоналари ҳам кўплаб курилган. 80-йилларда йирик корхоналарнинг, масалан, тўқимачилик комбинатларининг қатор филиаллари Коракалпогистон Республикаси, Андижон, Бухоро, Фарғона вилоятларида барпо этилган ва улар маҳаллий ҳом ашё ҳамда меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланишда катта аҳамиятга эга бўлган.

Мустақилликнинг дастлабки йилларида собиқ Иттифокнинг парчаланиши, “горизонтал” ишлаб чиқариш алокаларининг бузилиши оқибатида саноат ишлаб чиқаришида, айниқса оғир саноатда мувакқат муаммолар вужудга келди. Бу муаммолар иқтисодиётни давлат режалаштириш тизимидан бозор муносабатларига ўтказиш билан ҳам боғлик бўлди. Бирок шунга карамай, бу даврда кисман хорижий инвестициялар асосида йирик замонавий корхоналар барпо этилди. Асака автомобиль заводи, Бухоро (Қоровулбозор) нефтни кайта ишлаш заводи, Кўнғирот сода заводи, Толимаржон ИЭС, Шўрганг газ-кимё мажмуаси юкоридагиларга мисол бўла олади. Республикализнинг қатор туман ва шаҳарларида янги тўқимачилик корхоналари (“текс”лар) вужудга келди, йирик корхоналар кайта таъмирланди.

Шу билан бирга, саноат ишлаб чиқаришида унинг ижтимоий ташкил этиш шакллари, хусусан мужассамлашув, ихтисослашув, кооперация ва комбинатлашув, бозор муносабатлари шароитидан келиб чиқкан ҳолда,

ривожланиб бормоқда. Кичик, ихтисослашган ва бозор талабларига тез мослашадиган корхоналар сони күпаймоқда.

Айтиш мумкинчи, Ўзбекистон саноати яқин ўтмишдаги кийинчиликлар давридан барқарор ривожланиш босқичига ўтди. Энг сўнгги йилларда мамлакатимизнинг миллий иктисодиётни саноатлаштириш сиёсати, ишлаб чиқаришда таркибий ўзгаришларни маҳаллийлаштириш (“локализация”), диверсификация ва модернизация жараёнларипи амалга ошириш негизида саноат ишлаб чиқариши янада тез суръатлар билан ривожланиб бормоқда. Масалан, 2012-2013-йилларда у 8,8 фоизданга кўпайди.

Саноатнинг республика ялии ички маҳсулот таркибидаги улуши муунтазам ортиб бормоқда. Ҳозирги вактда унинг 1/4 кисмига яқини саноат ишлаб чиқарилига тўғри келади. Макроиктисодиётнинг мазкур тармоғи 16 мингдан зиёд корхоналарни бирлаштиради, уларда 630 мингта яқин ишчихизматчилар банд. Уларнинг кўпчилиги озиқ-овқат, машинасозлик ва метални қайта ишлаш, енгил ҳамда қурилиш материаллари корхоналаридир. Демак, айтиш мумкинки, айни шу тармоқлар корхона даражасидаги мужассамлашувининг нисбатан паст кўрсаткичларига эга. Бу табиий хол, чунки ҳозирги шароитда ўта йирик корхоналарининг ишлаб чиқариш самарадорлиги учча юқори эмас.

2013-йил маълумотларига кўра, жами саноат корхоналарининг аксарияти, яратилган маҳсулотнинг 4/5 кисмидан кўпроғи нодавлат секторига тўғри келади. Саноатда банд бўлганлар таркибида эса ушбу секторнинг улуши қарийб 90 фоизга тенг.

6-жадвал маълумотларидан кўриниб турибди-ки, саноат маҳсулотини ишлаб чиқаришда ёқилғи, рангдор металлургия, машинасозлик ва метални қайта ишлаш ҳамда озиқ-овқат саноати етакчилик қилади. Саноатда банд бўлган аҳолининг энг катта кисми эса енгил саноатга тўғри келади. Иккинчи ва учинчи ўринларда машинасозлик ва метални қайта ишлаш, озиқ-овқат саноатлари туради. Шу боис, мазкур саноат тармоқлари сермехнатталаб ҳисобланади.

Табиийки, саноат ишлаб чиқаришининг асосий фондларида оғир саноат тармоқлари олдинда туради. Ушбу хусусиятни ёқилғи саноатида ишловчилар ҳиссаси ҳам тасдиклаб беради. Шунингдек, рангдор ва қора металлургия саноат корхоналарининг ҳам фонд сифими катта.

Мустақиллик йилларида ёқилғи-энергетика ва озиқ-овқат хавфсизлигига катта эътибор берилди. Шу билан бирга, саноатнинг бошка тармоқлари ҳам ривожланиб бормоқда. 1995-2007-йиллар мобайнида жами саноат маҳсулотининг ишлаб чиқарилиш ҳажми 2,2 мартаға ошган. Ўсиш хусусан ўрмон, ёгочни қайта ишлаш ва цеплопоза-коғоз саноатида (7,2 марта), машинасозлик ва метални қайта ишлаш тармоғи (4,8 марта), озиқ-овқат (4,0 марта), кимё ва нефть кимёси саноатида (3,4 марта) юқори бўлди.

**Ўзбекистон саноатининг тармоклар таркиби (махсулот хажми бўйича, жамига
нисбатан фонда)**

Саноат тармоклари	1995 й.	2000 й.	2005 й.	2010 й.	2013 й.
Жами	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
<i>шу жумладан:</i>					
Электр энергетика	14,8	8,5	11,3	8,1	7,5
Ёкилги	13,7	15,3	16,3	19,8	15,8
Қора металлургия	1,3	1,3	2,3	2,1	2,3
Рангдор металлургия	10,1	10,2	17,1	11,2	9,4
Кимё ва нефть кимёси	5,3	6,0	5,2	5,1	5,4
Машинасозлик ва метални кайта ишлаш	8,9	9,9	13,0	16,1	19,8
Курилиш материаллари саноати	6,6	5,4	3,6	4,9	6,4
Ўрмон, ёғочни кайта ишлаш ва целлюлоза-коғоз саноати	1,1	1,4	0,9	1,1	1,2
Енгил саноат	19,9	19,1	16,6	13,3	13,0
Озик-овқат саноати	9,3	13,3	8,2	12,8	13,2
Саноатнинг бошка тармоклари	9,0	9,6	5,5	5,5	6,1

Жадвал ЎзРДавлат статистика қўзитаси маълумотлари асосида тузилган.

Энг сўнги йилларда машинасозлик ва метални кайта ишлаш, кимё ва нефть кимёси хамда ёғочни кайта ишлаш ва цеплюлоза-коғоз саноати тармоклари жадал ривожланиб бормоқда. Масалан, 2001-йилда умумий саноат махсулоти ўртача 104,2 фоизга ўсган ҳолда, бўй кўрсаткич машинасозлик ва метални кайта ишлаш тармогида бундан деярли 6 марта ортикроқ бўлган. 2002-йил натижалари бўйича озик-овқат саноати (аввалги йилга нисбатан 119,2 %, 2003 йилда – машинасозлик ва метални кайта ишлаш, 2004-йилда – кора металлургия ва машинасозлик, 2005 йилда – машинасозлик ва ёғочни кайта ишлаш, 2006 йилда – машинасозлик, озик-овқат ва ёғочни кайта ишлаш, 2007-йилда – ёғочни кайта ишлаш ва цеплюлоза-коғоз саноати хамда кимё ва нефть кимёси, 2008-йил натижаларига кўра – ёғочни кайта ишлаш, ёкилги ва машинасозлик, 2009-йилда хам айни шу тармоклар устувор даражада ривожланиб борган. 2010-йил натижалари бўйича умумий ўсиш 108,3 фоизга тенг бўлган ҳолда, бу кўрсаткич енгил саноатда 117,3 %, кимё ва нефть кимёсида – 115,4 %, озик-овқат саноатида 113,1 фоизни ташкил килган. 2013-йилда ўсиш суръати, энг аввало, машинасозлик ва метални кайта ишлаш (121,0 %), курилиш материаллари (113,6 %) ва енгил саноатда (113,0 %) юкори бўлган.

2013-йил якунларига кўра, республикамизда 54,2 млрд квт/с электр энергия, 4,5 млн т. нефть ва газ конденсати, 761,0 минг т. пўлат, 718,0 минг т. тайёр прокат, 1111 минг т. ҳар хил минерал ўғитлар, 246,0 минг дона

снгил автомобиллар, 6990 минг т. цемент, 1088 минг т. пахта толаси, 77,7 млн кв.м ип газламалари, 243 минг т. ўсимлик ёғи, 1274 минг тонна ун ва бошқа саноат маҳсулотлари ишлаб чиқарилиган.

Алоҳида кайд этиш жоизки, мамлакатимизда собиқ Иттифок даврида мавжуд бўлмаган мутлақо янги маҳсулот турлари, масалан, снгил ва юқ автомобиллари, автобуслар, сода, шакар, калий ўғитини ишлаб чиқариш йўлга қўйилди, нефть ва ёғоч маҳсулотлари анча кўпайди ва х.к. Айни вактда, саноатни модернизациялаш, янги замонавий технологик жиҳозлашга, унинг таркибий тузилишини бойитишга, яъни диверсификация килишга катта эътибор қартилиди. Хусусан, ички бозорни ҳаридоргир, сифатли ҳалқ истеъмол моллари билан тўйинтиришга ахамият берилди. Мамлакатимизнинг бундай саноати сиёсати якин келажакда ҳам сакланиб колади. Бевосита саноат ишлаб чиқаришида эса икки қарама-қарши жараён давом этади: бир томондан, йирик саноат тармоклари таркибида янги соҳалар вужудга келади, иккинчи томондан, иктиносидий интеграция асосида тармоклараро мажмуналар шаклланиб боради.

Ёкилғи-энергетика мажмуя. Ёкилғи ва электр энергетика саноати бир-бири билан яқиндан боғлиқ. Шу сабабли уларга ягона тармоклараро саноат мажмуаси сифатида қараш мумкин. Колаверса, айни шу мажмуя ҳар қандай мамлакат ёки минтақа иктиносидётида катта ахамиятига эга. Чунки, барча ишлаб чиқариш тармоклари бевосита ёки билвосита ёкилғи ва электр энергетика саноатига асосланади. Бинобарин, мустакил давлатнинг умумиқтисодий ҳавфензилиги, энг аввало, унинг ёкилғи-энергетика соҳасидаги мустакиллигига ҳам боғлиқ.

Республикада ёкилғи саноати таркибига кўмири, нефть ва газ қазиб чиқариш киради. Ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида дастлабки нефть конлари XIX асрнинг охири ва XX аср бошларида Фарғона вилоятида очилган (Чимён. Шўрсув). 1924-йилда Кўкон шахрида “Ўзбекнефть” трести ташкил килинган.

Бугунги кунда нефть захиралари бўйича Қашқадарё вилояти етакчиллик килади. Бу ерда энг йирик кон Кўқдумалок ҳисобланади. Шунингдек, нефть конлари Сурхондарё (Кўкайди, Лалмикор), Андижон (Полвонтош, Ж.Оламушук), Наманган (Мингбулук) вилоятларида ҳам бор. У қисман Бухоро вилоятида ҳам қазиб олинади. Истикболли ҳудудлар эса, энг аввало, Қоракалпогистоннинг Оролбўй ва Устюрт платоси, Сурхон водийси ҳисобланади. Ҳозирги кунда Оқшалок, Шахпахти, Урга каби конлардан нефть олинмоқда. Сўнгги йилларда Ўзбекистонда бир йилда ўртача, суюлтирилган газ билан ҳисобланганда 3,0-4,0 млн тонна нефть қазиб олинади. Унинг асосида нефтни кайта ишлаш саноати ҳам ривожланиб бормоқда. Республикаимизда нефть ва газ конденсатини ишлаб чиқариш 1998-1999-йилларда энг ююри кўрсаткичларига эришилган. Шу йилларда ўртача 8,5-8,9 млн тонна бу ёкилғи тури олинган. Таккослаш учун: 1991-йилда 2,8 млн т., 2010-йилда – 3,7 млн т.

Табиий газ саноати республикамизда нефть саноатидан кейинроқ, лекин аксарият ҳолларда “йўл-йўлакай” нефть ва газни биргаликда қазиб олиш билан боғлиқ бўлган. Ушбу саноат тармогининг кенг кўламда ривожланиши 1950-1960-йилларда Бухоро вилоятида жуда катта захирага эга бўлган Газли конини ишга туширилиши билан бошланган. Жумладан, 1955-йилда Жарқоқ, 1956-йилда Газли конлари очилган. Айнан шу конлар асосида Жиззах – Бухоро – Самарқанд – Тошкент (1958-1960 й.), Бухоро-Челябинск (1963 й.), Бухоро-Урал (1965 й.), Ўрта Осиё – Марказ (1967 й.) магистраль газ кувурлари курилиб, ишга туширлиган. Марказий Осиё республикалари учун катта аҳамиятга эга бўлган Бухоро-Тошкент-Бишкек-Олма-ота газ кувури ҳам ўтган асрнинг 60- йилларида қурилган.

Хозирги вақтда ўртача бир йилда 58-60 млрд. куб м. атрофида (2009 й.-61,4, 2010 й.-60,1 млрд куб м.) газ қазиб олинади¹. Республикаизда газ саноатининг келажакда ривожланиши кўп жиҳатдан Устюргт платосида Россия компаниялари билан ҳамкорликда олиб борилаётган геологик-кидирув ишлар натижаларига боғлиқ. Умуман, нефть-газ захираларини кидириб топишда Ўзбекистон Россия, Ж.Корея, Малайзия, Эрон мамлакатлари билан ҳамкорлик қиласи. Мустақиллик даврида ёқилғи саноатининг бирмунча тезроқ ўсиши 1993 ва 2008-йилларда кузатилган.

Барча ёқилғи саноат турларида бўлганидек, республикаизда кўмири қазиб олиш ҳам аввалги йилларга қараганда кисман камайган. Факат энг кейинги йилларда бу кўрсаткичнинг кўтарилиб бориш аломатлари сезилмоқда. Масалан, 2004-йилда республикада жами 2699 минг т кўмири (кўнгир кўмири 2641 минг т) қазиб олинган бўлса, бу кўрсаткич 2013-йилда тахминан 1,3-1,5 марта га ошган, холос (1991-йилда – 5,9 млн т кўмири олинган). Қазиб олинган жами кўмирининг 97,4 фоизи кўнгир кўмирга тўғри келиб, у тўла-тўқис очиқ усулда қазиб олинади.

Кўмири саноатининг географияси нефть ёки газ саноатига нисбатан кенг эмас, у фақат Тошкент (Ангрен) ва Сурхондарё (Шарғун, Бойсун) вилоятларида бирмунча ривожланган, холос. Шу ўринда таъкидлаши жоизки, кўнгир кўмирининг иқтисодий аҳамияти тошкўмирга қараганда анча паст. Турли сабабларга кўра, бу кўмири туридан кора металлургияда фойдаланиб бўлмайди; боз устига, кўнгир кўмирини, одатда, кўп саклаб бўлмайди. Транспорт килиш ҳам иокулай, у сернам ва серкул ҳисобланади. Бинобарин, Анген кўнгир кўмиридан асосан ИЭСларида фойдаланилади.

Мазкур мажмуа таркибида **электр энергетика** алоҳида ўрин тутади. Электр энергия турли манбалардан ишлаб чиқарилади ва унинг энг муҳим хусусияти бу саноат тармоғи ривожланиши ва жойланишини белгилаб беради. Гап шундаки, электр энергиясини ёқилғи турларига ўхшаб

¹ Ўзбекистон Республикаси табиий газ қазиб олиш бўйича МДҲ да (Россия ва Туркманистандан кейинги) учинчи ўринда туради. 1991- йилда 41,9 млрд м³ газ олинган бўлса, энг юқори кўрсаткич 2007- йилда кайд этилган – 64,3 млрд м³.

омборхоналарда саклаб, тўплаб бўлмайди, у айни вақтда, синхрон равишда истеъмол килиниши керак.

Мамлакатнинг ёқилғи-энергетика баланси иқтисодиётда турли манбалардан ишлаб чиқарилган ёқилғи ва электр энергиясидан фойдаланиш нисбати билан тавсифланади. Ўз навбатида, электр энергия кўмир, ёнувчи сланец, торф, нефть ва газ, қуёш радиацияси, радиоактив элементлар (уран) шамол, денгиз қирғоқ тўлкинлари, (“прилив ва отлив”) сув асосида ишлаб чиқарилади. Қайси манбадан фойдаланишга қараб, электр станциялар асосан икки катта гурухга бўлинади— иссиқлик ва сув электр станциялари.

Иссиқлик электр станциялари (ИЭС)да электр энергияни кўпроқ кўмир, торф, ёнувчи сланец асосида ишлаб чиқариш иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Ёқилғининг бошқа турлари, жумладан нефть ёки табиий газдан фойдаланиш унча мақбул эмас, сабаби улар кимёсаноти учун мухим хом ашё базаси бўлиб хизмат қилиши мумкин.

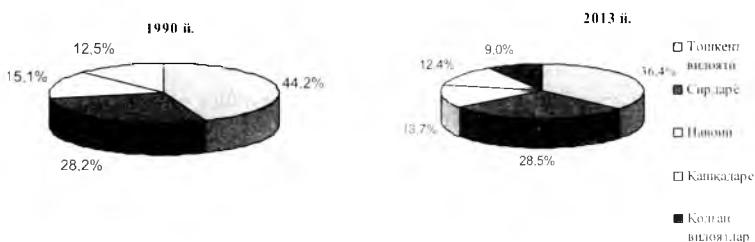
Дунё мамлакатлари электр энергетикасида иссиқлик, атом ва сув электр станцияларининг улуши ҳар хил. Бундай ҳолат жойнинг рельефи ва гидроэнергетика ресурслари, фойдали қазилмаларига боғлик. Масалан, ер усти тузилиши тоғлардан ташкил топган мамлакатларда (Грузия, Тожикистон, Қирғизистон ва б.) электр энергия асосан сув электр станциясида ишлаб чиқарилади. Бу турдаги электр станцияларидан олинган маҳсулот анча арzon ҳисобланади, чунки сув-сувлитича колаверида, ИЭСларда эса ёқилғи турлари тикланмайдиган тарзда сарфланади¹.

Ўзбекистонда сўнгти йилларда электр энергетика республика ялпи саноат маҳсулотининг 8-10 фоизини таъминламоқда; унда жами саноат ходимларининг 6-9 фоизи банд. Ҳар иили ўртача 50-52 млрд кВт/с миқдорида электр энергияси ишлаб чиқарилади. Электр станцияларининг таркибида ИЭС етакчилик килади ва улар жами электр станциялар ишлаб чиқкан электр энергиянинг 80-81 фоизини ташкил килади. Сув электр станцияларига (СЭС) эса бор-йўғи 8-9 % тўғри келади. Электр станциялар кувватида ҳам нисбат таҳминан шундай. Аввал таъкидлаганимиздек, сўнгги 20-25 йилда республикада электр энергиясини ишлаб чиқариш, турли сабабларга кўра, бирмунча қисқарган. Такқослаш учун: 1990-йилда жами 56,3 млрд кВт/с электр энергия олинган, унинг 11,8 фоизи СЭСга тўғри келган. Таҳлиллар шуни кўрсатади, бу даврдаги пасайиш асосан ИЭС ҳисобидан содир бўлган. 1990-йилда СЭСда 66,5 млрд кВт/с электр энергияси ишлаб чиқилган бўлса, 2013-йилда бу кўрсаткич 52,0 млрд

¹ Сўнгти йилларда жаҳон миқёсида атом электр станцияларига муносабат анча салбий тус олди. Бунга, энг аввало. Японнияда 2011-йилда юз берган кучли ер кимирлаши ва цунами натижасида Фукусима АЭСнинг ишдан чиқиши, унинг атроф-мухитта радиацион таъсири бўлди.

кВт/с-ни ташкил этган. Умуман олганда, ушбу саноат тармоғининг нисбатан тезрок ривожланиши 1999-2000-йилларда кайд этилади.

2-расм. Электр энергиясини ишлаб чиқаришда етакчи вилоятлар (республикага нисбатан фоизда)

Кейинги йилларда республика бўйича ишлаб чиқарилган электр энергиясининг 2/5 га яқин кисми Тошкент вилоятига тўғри келади; иккинчи ўринда Сирдарё вилояти туради. Шунингдек, Навоий ва Қашқадарё вилоятида ҳам ушбу кўрсаткич сезилиларли даражада; жами 4 та вилоят Ўзбекистоннинг 91,0 фонз электр энергиясини таъминлайди.

1990-йил билан таққосламоқчи бўлсак, бунда энг аввало электр энергетика саноати географиясининг кенгайланлигини кўришимиз мумкин. Масалан, мустақилликдан олдин Қашқадарё вилоятида ушбу саноат тармоғи деярли йўқ даражада эди. Шу билан бирга таъкидлаш жоизки, электр энергияси ишлаб чиқаришнинг қисқариш жараёни барча вилоятларда кўзга ташланади. Жумладан, кўрилаётган даврда Тошкент вилоятининг кўрсаткичи 24,9 млрд кВт/соатдан 17,8 га, Сирдарё вилоятида 8,6 дан 6,7 га, Коргацалпоғистон Республикасида 3,4 дан 2,6 га, Фарғона вилоятида 2,0 млрд кВт/соатдан 0,6 млрд кВт/соатга тушиб колган. Умумий қисқариши ҳатто Қашқадарё вилоятида янги барпо этилган Толимаржон ИЭС ҳам қоплай олмаган. Демак, асосий ўзгаришилар ИЭС хисобидан бўлиб, улар ушбу тиңдаги электр станцияларнинг белгиланган кувватидан тўла фойдаланмасликка боғлиқ. Электр энергияси ишлаб чиқариш ҳажмининг қисқариши эса турли сабабларга, жумладан, ишлаб чиқаришда энергия сарфининг пасайтириш, кўнғир кўумир казиб олинишининг камайиши кабилар оқибатида юз берган. Ҳозирги вақтда республикамизнинг энг йирик ИЭСлари Сирдарё, Тошкент, Навоий, Янги Ангрен, Толимаржон иссиқлик станциялари ҳисобланади.

Мамлакатимизда ишлаб чиқариладиган электр энергиянинг 1/10 кисмидан кўпроғи СЭСларга тўғри келади. Жами мавжуд электр станцияларнинг лойиҳавий куввати 1710 мВт (ИЭС – 10756 ёки СЭС ларга караганда деярли 6 марта зиёд).

Асосий иссиклик электр станциялари хакида кискача маълумот

Т/р	ИЭС номи	Ишга туширилган йили	Энергия блоклари сони	Лойихавий куввати, МВт	Ёкилги турни
1	Сирдарё	1972	10	3000	газ, мазут
2	Янги Ангрен	1985	7	2100	газ, кўмир
3	Тошкент	1963	12	1920	газ
4	Навоий	1961	11	1270	газ
5	Ангрен	1957	8	600	кўмир
6	Фаргона	1956	6	215	мазут
7	Муборак	1985	2	100	газ
8	Тахиатош	1961	5	720	газ
9	Толимаржон	2004	1	800	газ

Жадвал муаллиф томонидан тузилган.

Дастлабки СЭС Тошкент вилоятида 1926-йилда Чирчик якинида курилган. Бугунги кунда Чирчик-Бўзсув каскади 20 га якин электр станцияларини бирлаштиради. Бир сув манбаида бунчалик кўп электр станцияларнинг курилиши, яъни “занжир” бўйича Чирчик-Бўзсув каскади МДХ давлатларида энг йирик хисобланади. Ушбу катор электр станциялар орасида энг йириги Чорбог СЭСдир. Шунингдек, Хўжакент СЭСи хам анча катта кувватга эга. Чорбог СЭСи бош электр станция бўлиб, у қуий электр станцияларнинг баркарор ишлаш режимини таъминлаб туради.

Мазкур станция энергетика-ирригация режимида курилган, бинобарин, унинг йирик сув омбори вилоят қишлоқ хўжалик ерларини сугоришда катта ахамиятта эга. Жумладан, йирик Паркент канали ҳам шу сув омборидан бошланади. Шу билан бирга, Чорбог СЭСи ва унинг сув омбори атрофида спорт, балиқ овлаш, рекреация объектлари барпо этилган.

Тошкент вилоятидан ташкари унча катта бўлмаган СЭС (Андижон вилояти ва Хоразм вилоятида) ҳам ишлаб турибди. Умуман олганда эса, СЭСлар республикамиз орографик ва гидрографик вазиятига кўра, кўшни Тожикистон ва Кирғизистон республикаларига қараганда унча ривожланмаган.

Ўзбекистон электр станциялари юқори кувватли электр ўтказгич тармоклари (линиялари) билан ягона энергетика тизимини ташкил қилади. Якин ўтмишда Қашқадарё вилоятидан Сурхондарёга, Тошкент вилоятидан Фаргона водийси вилояtlарига юқори вольтли электр ўтказувчи тармоклар курилди.

Металлургия мажмуаси. Ушбу мажмua таркибиغا қора ва рангли металлургия, турли хил рудаларни қазиб олиш, уларни бойитиш ва бевосита метал эритиш киради. Унинг дастлабки босқичлари хомашёталаб хисобланганлиги сабабли тоғ-кон саноати фойдали казилмалар жойлашган худудларда ташкил этилади.

Республика саноат ишлаб чиқаришида металлургия мажмуаси 11,7 фоиз маҳсулоти билан иштирок этади. Мажмуа таркибида эса рангдор металлургия саноатининг улуши юкори бўлиб, у 9,4 фоизни (кора металлургия 2,3 %) ташкил килган ҳолда, бу борада ёкилғи саноатидан кейинги иккинчи ўрингда туради.

Сўнгги йилларда мажмуа тез суръатларда ривожланиб бормоқда. Хусусан, кора металлургия саноати ривожланишининг кўрсаткичлари юкори. Масалан, 1995-2013-йиллар мобайнида жами саноат маҳсулоти 2,5 марта кўпайган бўлса, кора металлургияда бу кўрсаткич 3 баробарга тенг бўлган. Шунингдек, мазкур саноат тармоқларида банд бўлган аҳоли сони ҳам ортиб бормоқда. Ҳозирги вактда рангдор металлургия саноат корхоналарида 65 минг, кора металлургия корхоналарида эса 9 минг киши банд. Ҳар иккала тармоқда ишловчилар жами саноат ишчи-ходимларининг 1/10 қисмини ташкил киласди.

Кора металлургия саноатининг асосий корхонаси Бекобод шаҳридаги республикада ягона Ўзбек металлургия заводи хисобланади. Ўзининг технологик жараёнига кўра бу тўлиқ шаклга эга бўлмаган металлургия комбинатидир. Сабаби, бу серда асосий металлургия циклининг домна печида чўян эритиш қисми йўқ, металломдан пўлат ва прокат ишлаб чиқарилади.

Корхона Иккинчи жаҳон уруши йилларида курилган. Унинг айни Бекобод шаҳрида жойлаштирилишига қатор омиллар билан бирга, шахарнинг кулагай транспорт географик ўрни, курилиш ва электр энергия манбайнинг борлиги таъсир этган. Шаҳар якинида Фарҳод СЭС, унинг ўзида эса 1914-йилда курилган қадимги Хилково цемент заводи жойлашган.

Таъкидлап лозимки, Ўзбекистонда тўлиқ циклли кора металлургия циклини барпо этиш учун тегишли шарт-шаронитлар мавжуд эмас. Колаверса, йирик саноат захираларига эга бўлган темир руда кони ёки консланувчи тошқўмир кони ҳам мамлакатимиз худудида аниқланмаган. Шу боис, бевосита металлургия жараёнининг бирламчи, яъни чўян эритувчи бугини республикада ташкил этилмаган.

Бироқ шунга қарамасдан, корхонада ишлаб чиқариладиган маҳсулот ҳажми тобора кўпайиб бормоқда. Агар 2004- йилда бу серда 602,2 минг тонна пўлат эритилган бўлса, 2013-йилда у 761,0 минг тоннага етди. Тайёр прокат ишлаб чиқариш ҳам худди шундай даражада ортиб борган: 2004 йилда 550,7 минг т., 2013-йилда – 718,0 минг тонна ёки шу даврда 130,3 фоизга кўпайган. Корхонада пўлат эритиш ҳажмининг ортиб бориши, энг аввало, электр печларини ишга тушириш билан боғлиқ бўлган. Ҳозирги вактда жами олинадиган пўлатнинг 85-86 фоизи айни шу электр печларига тўғри келади.

Кора металлургияга қараганда рангли металлургия мамлакатимизда кенгрок тарқалган ва унинг иктисадий аҳамияти ҳам юкорироқ. Бу, ўз

навбатида, республикамида ушбу саноат тармоги учун мустаҳкам хом ашё базасининг мавжудлигига асосланади. Илгари айтилганидек, Ўзбекистон худудида мис, олтин, вольфрам, молибден, уран каби металлар кони кўплаб топилган.

Маълумки, рангли metallurgия катор муҳим хусусиятларга эга. *Биринчидан*, руда таркибида керакли металнинг микдори (улуши) ўта оз. Шунинг учун жуда катта ҳажмли төғ жинслари қазиб олинади ва қайта ишланади. *Иккинчидан*, руда таркибида бир эмас, бир неча метал компонентлари бор. Бу эса олинадиган хом ашёни комбинат усулида ҳар томонлама (комплекс) қайта ишлишни талаб килади. Учишибидан, рангли металларни эритиш нихоятда кўп электр энергияни истеъмол килади, демак, ушбу саноат тармогининг юқори технологик босқичлари электр манбаларига яқинроқ жойлаштирилиши керак. Нихоят, тўртминчидан, рангли металларни эритиш экологик жиҳатдан анча хавфли ҳисобланади. Шу сабабдан, йирик корхоналар атрофида экология билан boglik айrim муммалор хам вужудга келади.

Юкоридагилардан кўриниб турибдики, рангли metallurgия корхоналарини худудий ташкил этиш нисбатан мураккаб бўлиб, бунда катор омиллар таъсири мувофиклаштирилиши зарур бўлади. Бевосита тоғ-кон саноати районларида эса ландшафт шакллари бузилади, “ёмон” ерлар (бедленд) вужудга келади. Бундай техноген ландшафтларда рекультивация масалалари хам кескин тус олади.

Мамлакатимиз олгин, мис, уран, вольфрам қазиб олиш бўйича кўзга кўринарли мавкега эга. Айнан улар республика экспорт салоҳиятига хам ўз хиссаларини кўшишади. Бу хусусда авваламбор Навоий ва Олмалик төғ metallurgия комбинатларини алоҳида таъкидлаш жоиз. Навоий ТМК вилоят саноати маҳсулотининг асосий кисмини таъминлайди. Унинг хом ашё базаси кўпроқ шу вилоятнинг ўзида, кисман унга туташ бўлган худудларда (масалан, Бухоро вилоятининг Фиждувон туманига қарашли Зафаробод шахарчасида) жойлашган.

Олмалик ТМК хам катта ишлаб чиқариш салоҳиятига эга. Бу ерда мис, олтин ва бошқа металлар олинади. Унинг негизида Ангрен-Олмалик төғ-кон саноати райони ёки худудий мажмууаси шакланган. Хом ашё Тошкент вилоятидан ташқари, Жizzах вилоятидан хам олинади.

Рангли metallurgия саноатининг учинчи йирик корхонаси Чирчик шахридаги Ўтга чидамли ва кийин эрувчи металлар комбинати саналади. У асосан Жizzах вилоятининг Кўйтош, Самарканд вилоятининг Ингичка вольфрам конларидан хом ашё олади.

Шундай килиб, кора ва рангли metallurgия Тошкент ва Навоий вилоятларида ривожланган. Олмалик, Навоий, Чирчик, Маржонбулок, Учкулоч, Янгибод, Қизилтоғ, Чигирик каби саноат марказлари ва пунктклари шакланган. Рангли metallurgия саноатига тегишли айrim

кичик корхоналар бошқа вилоятларда, жумладан Наманган (Чодак) ҳамда Бухоро (Зафаробод) вилоятларида ҳам мавжуд.

Келажакда рангли металлургия саноати Самарқанд ва Сурхондарё вилоятларида ҳам ривожланиб боради. Самарқанд вилоятидаги Зармитан олтин кони, Сурхондарёнинг Хонжиза полиметал конлари бунга асос бўла олади. 2004 йилдан бошлаб Хонжиза кони Олмалиқ ТМК тасарруфига берилган.

Кимё ва нефть кимё саноати. Кимё ва нефть кимё саноати ўз номига мос ҳолда икки қисмдан, яъни нефть ҳамда нефть кимё тармоқларидан иборат. Бевосита кимё саноатининг ривожланиши ва ҳудудий ташкил этилиши ўзига хос, бетакрор хусусиятларга эга.

Шу ўринда, энг аввало, унутмаслик лозимки, бу саноат тармоғи тармоқ ҳосил қилувчи мезонларга кўра ягона ҳисобланади, у технологик жараён бирлиги бўйича ташкил топган. Кимё саноатининг жойлашуви ўта мураккаб: бир томондан, ушбу саноат тармоғининг корхоналари эркин жойлашув имкониятларига эга. Бошқача қилиб айтганда, кимё саноатининг хом ашё базаси кенг, у минерал ресурслар, ўсимлик ва ҳайвонот хом ашёси, турли хил саноат ишлаб чиқариши чиқиндилари асосида, ҳатто ҳаводаги азот ҳисобидан ҳам ташкил этилиши мумкин. Бу саноат тармоғи бошқа саноат турлари, жумладан, рангдор ва қора металлургия, ўрмон, ёғоч ва целялюзоза-коғоз, озиқ-овқат саноат корхоналари билан технологик боғлиқ ҳолда ривожланиб боради. Бинобарин, кимё саноатига ишлаб чиқаришнинг кооперацияси ва комбинатлашуви юқори даражада тегишилдирил, унинг негизида мураккаб энергия ишлаб чиқариш цикли ҳам шаклланади.

Иккинчи томондан, кимё саноати корхоналарини ҳудудий ташкил этиш бирмунча чекланган. Сабаби, у экологик жиҳатдан анча “хавфли” бўлганлиги туфайли, бундай корхоналарни истаган жойда куриш мумкин эмас. Нефть кимёси саноати эса, одатда, нефтни қайта ишлаш марказларида ривожланади. Нефтни қайта ишлаш заводлари асосан 3 вариантда: хом ашё, кулай транспорт географик ўрин ва истеъмол омиллари таъсирида жойлаштирилади. Улардан кўпроқ учрайдигани бундай заводларни истеъмол районларида ташкил этиш ҳисобланади. Чунки, турли нефть маҳсулотларни келтиргандан кўра бевосита нефть хом ашёсини келтириб, ундан жойларда керакли маҳсулотлар ишлаб чиқариш маъқулроқ (бунда транспорт харажатлари ҳам кескин кискаради).

Ўзбекистон Республикасида кимё саноатини ривожлантириш учун катта имкониятлар мавжуд: турли хил туз конлари, табиий газ ва қисман нефть, доривор ўсимликлар, рангдор металлургия корхоналарининг борлиги ва ҳ.к. Улар асосида ушбу тармоқ корхоналари ташкил этилган.

Мустақиллик йилларида кимё ва нефть кимё саноати жадал ривожланиб борди. Масалан, 1995-2013-йиллар мобайнида республика жами саноат маҳсулоти 2,8 марта кўпайган ҳолда, мазкур тармоқ

маҳсулоти 3,8 баробар ошди. Айниқса кимё-фармацевтика ва лак-бўёқ саноати жадал ривожланди. Умуман олганда эса, кимё ва нефть-кимё саноатининг тез ривожланиб бориши 1993, 1998-2002, 2006-2007-йил. ва 2010-йилда кузатилади. 2013-йил маълумотига кўра, мазкур саноат мамлакат жами саноат маҳсулотининг 5,4 фоизини беради, унда банд бўлгали саноат ходимларининг улуши 6,4 % (40 минг киши атрофида). Кимё ва нефть кимё саноати асосий ишлаб чиқариш фондларининг киймати ҳам 5,0 фоизга якин.

Кимё саноатининг асосий маҳсулотлари минерал ўғитлар, олтингурут кислотаси, кимёвий толалар, полизтилен, кальций ва каустик сода, ўсимликни ҳимоя қилиш воситалари ва бошқалар. Бир йилда ўртача 1308 минг тонна сунъий аммиак, 111,1 минг т. минерал ўғитлар, 1200 тонна олтингурут кислотаси, 5,2 минг т. кимёвий толалар, 24 минг т каустик ва 96 минг тонна кальций сода, 3,5 минг тонна ҳар хил ўсимликни ҳимоялаш воситалари ишлаб чиқарилади. Энг сўнгги йилларда сунъий аммиак, минерал ўғитлар ва. олтингурут кислотасини ишлаб чиқариш ўсиб бормокда. Қорақалпоғистон Республикасининг Кўнгирот шаҳри якинида йирик замонавий кимё заводининг курилиши (маҳаллий туз конлари асосида) кальций содасини катта микдорда ишлаб чиқаришга олиб келди. Ушбу завод негизида кимёгарлар шаҳрчаси – Элобод барпо этилди. Якин келажакда Устюртда Шўртангаз-кимё мажмуасига ўхаш янги мажмуа ишга туширилади.

Республикамизда ҳозирги кунда 3 та нефтни қайта ишлаш заводи бор. Уларнинг биринчи XIX аср охирида Фарғона водийси нефть заҳиралари асосида Олтиариқ (Ваннов, Ҳамза) заводи, сабиқ Иттифоқ даврида Фарғона (Қиргули) ва мустакиллик йилларида Бухоро (Қоровулбозор) заводлари барпо этилган. Фарғона нефтни қайта ишлап заводи мустакиллик йилларида хорижий ҳамкорлар (Япония) билан қайта таъмирланда ва модернизация қилинди. Ҳозирги вақтда йирик Қоровулбозор заводининг биринчи навбати ишлаб турибди, у кўшини Кашқадарё вилоятининг Кўкдумалоқ нефть кони асосида ишлайди. Келажакда бу корхона базасида нефть-кимё саноати мажмуасини ташкил этиш мумкин.

Олтингурут кислотаси кимё саноатининг ўзига хос “нони” хисобланади, чунки у турли ишлаб чиқариш воситаси сифатида хизмат қиласи. Республикаимизда ишлаб чиқриладиган олтингурут кислотасининг 70 фоизига якини Тошкент вилоятига, қолган кисми Навоий вилоятига тўғри келади. Унинг асосий марказлари Олмалиқ ва Навоий шаҳарлари саналади.

Минерал ўғитлар азот (селитра), фосфор ва омихта ўғитлар (аммофос) турларидан иборат. Жами ишлаб чиқарилган 1,3-1,4 млн. тоннадан ортиқ ўғитларнинг 80-85 фоизини азот ўғити ташкил қиласи. Қолган қисми фосфор ўғитларга тўғри келади. Бундай ўғитлар Тошкент, Навоий,

Фарғона ва Самарқанд вилоятлари корхоналарида ишлаб чиқрилади. Жами минерал ўғитларнинг 40-42 фоизини Тошкент вилояти, 1/3 кисмига яқинини Навоий ва 25 фоизини Фарғона вилояти беради. Самарқанд вилоятининг улуши эса анча паст. Асосий саноат марказлари Навоий, Фарғона, Чирчик, Олмалиқ, Қўкон ва Самарқанд шаҳарлари. Навоий, Фарғона ва Чирчикда азот, Кўқон ва Самарқандда эса фосфор ўғитлари ишлаб чиқарилади. Авваллри суперфосфат кўшни Қозогистон Республикаси Жанбул вилоятининг Коратов фосфорити конларидан келтирилар эди. Ҳозирги кунда эса уларни маҳаллий, яъни Навоий вилоятida топилган йирик фосфорит кони таъминланамоқда.

Яқингача Ўзбекистонда калий ўғити ишлаб чиқарили мас эди. Бу ўғит тури, бошқа ўғитлар, хусусан азот ўғитига қараганда юкори даражада хом ашё талаб хисобланади. Тошгузар-Бойсун-Қумкўргон темир йўлини куриш муносабати билан Қашқадарё вилоятининг Дехқонбод туманида йирик калий заводи бунёд этилди. У маҳаллий туз конлари асосида ишлайди. Натижада, Қашқадарёнинг республика газ ва нефть кимё саноатида тутган ўрни янада ошди. Бу ерда Муборак, Шўртган газ-кимё мажмуалари мавжуд.

Лак-бўёқ саноати Тошкентда, формацевтика Тошкент шахри ва Сурхондарё вилоятida ривожланган. Турли хил гербицидлар Навоий электркимё комбинатида, резина буюмлари Ангрен ва Понда ишлаб чиқарилади. Умуман олганда, кимё ва нефть кимё саноатини жойлаштириш ва ривожлантиришда янги, экологик жиҳатдан хавфсиз, замонавий технологиялардан фойдаланиш, саноат корхоналарини худудий ташкил этишда барча омилларни, айникса шамол ва сув (гидрография) йўналишларини, ахоли жойлашуви ва иктисадий географик ўринни ётиборга олиш зарур хисобланади.

Машинасозлик ва метални қайта ишлаш саноати. Машинасозлик ва метални қайта ишлаш оғир саноат, яъни ишлаб чиқарувчи воситаларни ишлаб чиқарувчи саноат тармоқларидан бири бўлиб, у муҳим ўзига хос хусусиятларга эга. Энг аввало, унинг таркиби жуда мураккаб бўлиб, у майда мих ёки игнадан тортиб улкан музёрап кемалар, самолёт, космик ракеталаргача бўлган маҳсулотларни ишлаб чиқаришни ўз ичига олади. Чунки, бундай маҳсулотларнинг асосий хом ашёси битта, яъни метал хисобланади.

Машинасозлик ва метални қайта ишлаш, хусусан унинг бевосита машинасозлик кисми илмий техника тараққиётини ўзида акс эттирувчи тармоқдир. У ҳар кандай мамлакат ёки минтака иктисадиётининг умумий ривожланганлик даражасини ифодаловчи ўзига хос индикатор хисобланади. Бу борада айникса машинасозликнинг ҳозирги замонавий тармоқларини шакллантирилганлиги устувор аҳамият касб этади.

Кўрилаётган саноат тармоғида ишлаб чиқаришни ижтимоий ташкил этиш шаклларидан ихтиослашув ва кооперация нихоятда катта ўрин тутади. Сабаби, мазкур саноат маҳсулотларининг кўпчилиги, унинг

“юқори қаватлари” ўта мураккабдир. Шу билан бирга, бу саноат тармоғининг мажмұа, кластер ва район ҳосил қиуловчы ахамияти хам катта.

Ушбу саноат тармоғининг ҳудудий ташкил этиш омиллари турлича; баъзи машинасозлик корхоналари метални ва ишчи кучини кўп талаб килса, бошқалари учун нисбатан озрок, аммо малакали кадрлар ва сифатли метал зарур бўлади; баъзи машинасозликлар заводлари бевосита истеъмол районларида (трактор ва қишлоқ хўжалиги машинасозлиги, минтақа иктисадиётининг ихтисослашган тармоқлари учун тегишли жиҳозлар, асбоб-ускуналар ишлаб чиқариш ва б.) жойлаштирилса, айримлари (радио ва телепиаратурा, ҳисоблаш машиналари, компьютер ва х.к.) йирик инновация салоҳиятига эга бўлган марказларда ташкил этилади.

Таркибий жиҳатдан машинасозлик ва метални қайта ишлаш саноати ўзининг ички тузилишининг турли туманлиги билан бошка саноат тармоқларидан кескин фарқ қиласди. У транспорт, трактор ва қишлоқ хўжалиги машинасозлиги, электротехника, станоксозлик ва асбобсозлик, приборсозлик каби йирик тармоқлардан ташкил топган. Улар, ўз навбатида, янада кичикрек, тор ихтисослашган “тармоқчалардан” иборат. Масалан, транспорт машинасозлиги самолётсозлик, автомобилсозлик, кемасозлик, вагонсозлик ва бошқа турларни, автомобилсозликнинг ўзи эса енгил ва юқ машиналарини ишлаб чиқаришдан ташкил топган.

Ўзбекистонда дастлабки машинасозлик корхоналари оддий кўринишда бўлиб, улар қишлоқ хўжалиги учун ҳар хил воситалар ишлаб чиқарган, кўпроқ таъмиrlаш билан шуғулланган. Йирик машинасозлик заводлари эса асосан Иккинчи жаҳон урупни йилларида собиқ Иттифоқнинг ғарбий районларидан кўчириб келиш туфайли вужудга келган. Бундай корхоналарнинг асбоб-ускуналари нисбатан қулай транспорт география ўринга эга бўлган марказларда йиғилган (Тошкент, Самарқанд, Чирчиқ ва б.).

Ҳозирги вақтда машинасозлик ва метални қайта ишлаш саноати жами республика саноат маҳсулотининг 19,8 фоизини беради ва у бу борада ёкилги саноатидан кейинги иккинчи ўринда туради. Мазкур саноат тармоғига мамлакат саноатида банд бўлган ишчи-ходимларнинг 15,0 фоизи хизмат қиласди, унинг саноати ишлаб чиқариш фондларидаги улуси эса 11,0 фоизга тенг. Шу ўринда алоҳида таъкидлаш лозимки, машинасозлик ва метални қайта ишлаш саноати мустақиллик йилларида юқори кўрсаткичларга эришмоқда.

Ўтган йилларда машинасозлик ва метални қайта ишлаш саноати таркибида муҳим ўзгаришлар юз берди; турли хил объектив сабабларга кўра айрим саноат корхоналарининг фаолияти сустланиди, баъзиларида маҳсулот ишлаб чиқариш тўхтади. Жумладан, трактор, пахта териш машиналарини ишлаб чиқариш кескин камайди. Айни вақтда мустақил Ўзбекистонда янги, замонавий машинасозлик корхоналари барпо этилди. 1996-йилда Андижон вилоятининг Асака шаҳрида йирик автокорхонанинг

ишга туширилиши ўта мухим аҳамиятга эга бўлди ва бу корхона республикамизни жаҳоннинг 30 га якин автомобилсозлик ривожланган давлатлар каторидан муносиб ўринга эга бўлишига хизмат килди. Шу билан бирга, Асака автомобиль заводи Ўзбекистон, хусусан Фарғона водийси саноатининг тармоклар ва ҳудудий таркибининг диверсификациялашувига ижобий таъсир кўрсатди. Ҳозирги кунда автомобиль ишлаб чикариш учун керакли бутловчи кисмларнинг ярмидан кўпроги республикамизниг ўзида яратилмоқда.

Сўнгти йилларда мамлакатимизда автобус ва юк машиналарини ишлаб чикариш ҳам йўлга кўйилди. Дастреб бу корхона (Самарканд ш.) Туркия фирмалари билан бирга ишлаган бўлса, сўнгги йилларда у Япония давлати компаниялари билан ҳамкорлик килмоқда. Ҳозирги вактда Самарканд вилоятида (Жомбой тумани) Германия билан ҳамкорликда борпо этилган, МАН заводи ҳам ишлаб турибди.

2013-йил якунларига кўра, мамлакатимизда 251,3 минг дона автомобильлар, шу жумладан 1136 та автобус, 2,4 мингта трактор, 933 дона трактор прицеплари, 6,0 минг дона совутгич ва музлатгичлар, шунингдек, турли хил кабель, трансформатор, кўтаргичлар, культиватор ва бошқа кўплаб маҳсулотлари ишлаб чикарилган¹. Агар бу кўрсаткичлар 1995-йилга нисбатан такъосланса, жами машинасозлик ва метални қайта ишлаш саноати маҳсулотлари 5,2 марта ошгани ҳолда, приборсозлик 20-25, кўтаргич-транспорт машиналари 15.5, станоксозлик ва асбобсозлик 10,5, электротехника маҳсулотларини ишлаб чикариш 7-8 баробарга кўпайганлигини кўриш мумкин.

Машинасозлик ва метални қайта ишлаш саноатининг географияси республикамизда унча кенг эмас. Унинг асосий маркази Тошкент (станок ва асблор, трактор, автомобиль, ва кишлоқ хўжалик машиналарин, электротехника ва б.). Самарканд (автобуслар, юк машиналари, совутгич ва бошқа маҳсулотлар ишлаб чикариш), Асака (автомобилсозлик), Чирчик (кишлоқ хўжалиги машинасозлиги, трансформаторлар ишлаб чикариш) хисобланади. Ушбу саноатнинг айrim корхоналари, шунингдек, Наманганд, Фарғона, Кўкон, Андижон, Урганч, Каттакўргон сингари шаҳарларда ҳам мавжуд. Бу корхоналар газ аппаратуралари, паҳта тозалаш заводлари учун ускуналар, тўқимачилик машиналари каби маҳсулотларни ишлаб чикаради.

Республикамизда машинасозлик ва метални қайта ишлаш саноатини кенг микёсда ривожлантиришда унинг метал базасини мустахкам эмаслиги, малакали ишли кадрларнинг озлиги бирмунча тўскинилк килади. Келажақда мамлакатимиз иктисадиётини саноатлаштириш

¹ 2009 йилда мамлакатимизда 205011 дона енгил ва 722 та юк машиналари, 1317 та автобус, 2737 та трактор, 1852 та культиватор тайёрланган. 2010-йилда енгил автомобиль ишлаб чикарни бўйинча Узбекистон МДХ да 2-уринда турган (Россияда 1209 минг, Украинада 75 минг дона).

сиёсатини амалга ошириш доирасида ҳамда ишлаб чиқаришни маҳаллийлаштириш, модернизациялаш ва диверсификациялаш жараённада саноатнинг бу тармоғи ҳам юқори даражада ривожланиб боради. Ҳусусан, қишлоқ хўжалиги, коммунал-маишӣ хўжалик эҳтиёжлари, ҳалқ истеъмол молларини ишлаб чиқаришга бўлган талаабнинг ортиб бориши мазкур саноат тармоғи ривожланишининг асосий йўналишларини белгилаб беради. Шу билан бирга, унинг Ўзбекистон экспорт салоҳиятини мустаҳкамлаб боришдаги юқори даражадаги ўрни сақланиб қолади.

Оғир саноатнинг бошқа тармоқлари. Юқорида кўрилган саноат тармоқларидан ташқари оғир саноат таркибига, шунингдек, ўрмон, ёғочни қайта ишлаш ва цеплюлоза-қофоз ҳамда курилиш материаллари саноати ҳам киради. **Ўрмон, ёғочни қайта ишлаш ва цеплюлоза-қофоз саноати**, одатда, турли вариантда жойлаштирилади. Чунончи, у хом аши. яъни ўрмон захираларига эга бўлган, ёғочни оқизувчи дарёлар билан темир йўллар кесишган жойларда ёки бевосита истеъмол районларида ташкил этилади. Кўпинча ёғочни қайта ишлаш ва цеплюлоза-қофоз ишлаб чиқариш хом ашёй районларидан кўра бошқа худудларда ривожланган.

Маълумки, республикамида саноат аҳамиятига эга бўлган ўрмон ресурслари мавжуд эмас. Бинобарин, ушбу саноат тармоғи асосан четдан келтирилган ёғоч ва бошқа яриммаҳсулотлар негизида ташкил этилган. Умуман олганда, ёғочни қайта ишлаш ва цеплюлоза-қофоз саноати мамлакатимизнинг кўпигина бошқа тармоқларига караганда тезроқ ривожланмоқда. Агар ялпи саноат маҳсулоти 1995-2013-йилларда 2,5 мартаға ўсган бўлса, мазкур тармоқ маҳсулоти 8,4 мартаға кўпайган. Ҳусусан, 1999 й. ва 2004-2010-йилларда ёғочни қайта ишлаш ва цеплюлоза-қофоз саноати барқарор ривожланиб борган.

Хозирги вақтда кўрилаётган саноат тармоғига жами республика ялпи саноат маҳсулотининг 1,1 фоизи, асосий ишлаб чиқариш фондларининг 0,5 ва саноатда банд бўлган ишчи-ходимларнинг 2,0 фоизи тўғри келади. У мебель, картон, қофоз ва ёғочдан олинган бошқа маҳсулотларни ишлаб чиқаради. 2013-йилда 4,2 минг тоннага яқин қофоз, 13 минг тонна атрофида картон маҳсулотлари тайёрланган. Картоннинг асосий қисми – жами маҳсулотнинг 96,0 фоизи Тошкент шаҳри ҳамда Тошкент ва Наманганд вилоятларида ишлаб чиқарилади.

Кўриниб турибдики, ёғочни қайта ишлаш ва цеплюлоза-қофоз саноатининг мавқеи Ўзбекистонда унча юқори эмас. Бунинг асосий сабаби-республика саноатида ўрмон захираларининг озлигидир, истеъмол эса йилдан-йилга ортиб бормоқда. Келажакда полиграфия саноатининг ривожланиб бориши, турли хил замонавий ва сифатли мебелларга эҳтиёжнинг кўпайиши республика иқтисодиётида бу саноат тармоғининг мавқеини ҳам янада яхшилашни тақозо этади.

Курилиш материаллари саноати оғир ва умуман, саноат мажмуасининг ўзига хос тармоғи хисобланади. Бу саноат тури янги

ўзлаштирилаётган худудларга биринчилар қаторида кириб келади ва инвестициялар билан бевосита боғлиқ бўлади. Чунки, курилиш базасиз янги ишлаб чиқаришни ташкил килиш мумкин эмас. Шу маънода, курилиш базаси электр энергетика билан биргаликда худудлар ўзлаштирилишининг муҳим инфратузилмаси, асоси бўлиб хизмат килади. Иккинчидан, мазкур саноат тармоги барча худудларда бўлиши шарт ва, учинчидан, унинг хом ашё баъзаси ҳар хил бўлғанлиги сабабли худудий ташкил килиш имкониятлари кенг.

Курилиш саноатининг яна бир муҳим хусусияти шундаки, унинг ишлаб чиқариш жараённада чиқинди деярли колмайди, келтирилган хом ашё бутунлай тайёр маҳсулотга айланади. Шу сабабдан ҳам курилиш материалларини кўпроқ истеъмол районларида ташкил этиш максадга мувоғиқ ҳисобланади. Бирок, курилиш материаллари саноатининг асосий “нони”, хом ашёси – цементни ишлаб чиқариш катта ҳаражатларни талаб қиласди. Чунончи, унинг учун энг аввало кизил рангли мергели, учламчи давр ёткизиклари, оҳактош керак. Бундай хусусият цемент саноати географиясининг унча ривожланмаганинг олиб келади. Масалан, шундай улкан Россия Федерациясида цемент саноатининг асосий марказлари кўп эмас (улар Новороссийск, Волжск, Искитим кабилар, холос). Шу билан бирга, цемент ишлаб чиқаришини металлургия комбинатлари, алюминий (глинозем) заводлари кошида ёки якинида, уларнинг чиқиндилари асосида ҳам ривожлантириш мумкин.

Мамлакатимизда сўнгги йилларда курилиш материаллари саноатининг ривожланиш суръати анча юкори. 2013-йил якунларига кўра мазкур саноат тармогининг ўсиш суръати 113,6 фоизга тенг бўлган. Ўзбекистонда жами 2 мингдан зиёдроқ курилиш материаллари корхоналари фаолият кўрсатмоқда. Ушбу саноат тармоги республика ялпи саноат маҳсулотининг 6,4 фоизини таъминлайди, унда жами саноат ишчинодарининг 7,4 фоизи банд, ишлаб чиқаришнинг асосий фондлари хиссаси эса 5,2 %.

Курилиш материалларининг тури кўп, уларнинг географияси ҳам кенг. Табиийки, гишт, шлакоблок, бетон каби деворбоп маҳсулотларни ишлаб чиқариш аксарият шахар ва туманларда ташкил килинган. Қолган курилиш материаллари эса асосан йирик ва ўрга шахарларда тайёрланади. Турли хил сифатли курилиш материаллари чет элдан келтириш билан бир кагорда, ўзимизда ташкил этилган кўшма корхоналарда ҳам ишлаб чиқарилмоқда.

Бир йилда республикамизда гахминан 7,0 млн т. цемент, 800-850 минг куб метр атрофида темир-бетон курилмалари (конструкциялари), кўплаб ойна, юмшок томёпгич материаллари ва изол ишлаб чиқарилмоқда. Деворбоп материаллар эса 2,5-3,0 млн. шартли гишт доналарини ташкил этади. Цемент саноати асосан Навоий, Тошкент ва Фарғона вилоятларида ривожланган. Биргина Навоий цемент заводи мамлакатимизнинг 2/5 кисм

цементини беради; деярли шунча маҳсулот Тошкент вилоятининг Оҳангарон, Бекобод, Ангрен шаҳарларида ишлаб чиқарилади (уларнинг энг йириги Оҳангарон комбинати ҳисобланади). Қолган кисми Фарғона вилоятига (Қувасой) тўғри келади. Ҳозирги вактда Сурхондарё вилоятининг Шеробод, Коракалпогистон Республикасининг Қораўзак ҳамда Жиззах вилоятининг Зафаробод туманида цемент заводи барпо этилмоқда.

Яқин келажакда курилиш материаллари саноати юкори қўрсаткичларда ривожланиб боради. Бу борада “Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлиги” Давлат дастурини амалга ошириш, уй-жой, темир ва автомобиль йўллар, янги саноат корхоналари, маданий-маишӣ ва бошқа инфратузилма шахобчаларини куриш катта аҳамият касб этади.

Енгил саноат. Саноат тармоклари орасида энг қадимгилиаридан бири енгил саноатидир. Ҳозирги замон саноат ишлаб чиқаришининг негизини ҳам айни шу тармоқ ташкил қиласди. Дастреб мануфактураси шаклида пайдо бўлиб, сўнгра у йирик саноат индустриясига айланган, саноат инқилобига туртки бўлган.

Таъкидлаш жоизки, саноат ишлаб чиқишининг ватани – Англия саноатининг ривожи ҳам тўқимачилик саноатидан бошалнган. У, ўз навбатида, бошқа саноат тармоклари ривожланишини тақозо этган. Чунки, тўқимачилик саноатининг тараққиёти турли хил асбоб-ускуналар, тўқимачилик машинасозлигини, у металлургияни, металлургия эса ёқилғи (кўмир) саноати ривожланишини талаб қилган ва бу жараён “занжирсизмон” юз берган. Темир йўл транспортининг ривожланиши ҳам шу омил билан боғлиқ бўлган.

Енгил саноат ҳалқ истеъмол молларини ишлаб чиқарувчи асосий саноат тармоғидир. Унинг корхоналарини бунёд этиш катта капитал маблаг талаб қилмайди ва ишлаб чиқариш жараёни ҳам технологик жиҳатдан унча мураккаб эмас, маҳсулоти нисбатан арzon. Энг муҳими – енгил саноат, жумладан, унинг етакчи тармоғи бўлган тўқимачилик саноати маҳсулотининг истеъмол қилиш “зичлиги” жуда юкори. Сабаби шуки, бу маҳсулотлар барчага ва кўп миқдорда керак; чунки бир киши бир йилда ёки мавсумда бир печа кийим-кечак, пойафзал кияди. Демак, бундай маҳсулотларнинг айланма ҳаракати юкори. Бинобарин, даромад оз бўлсада, тез кўпайиб боради. Енгил саноат тармоклари нисбатан кам капитал маблаг, аммо кўп ишчи кучини талаб қиласди. Шу сабабдан унинг “мехнатталаблиги” бошқа саноат тармокларига қарагандан анча катта. Айни вақтда, енгил саноатининг ҳом ашё базаси ҳам кенг – у ўсимлик ва ҳайвонот маҳсулотлари, шунингдек, кимёвий толалар асосида ҳам ривожланиб бораверади.

Енгил саноатининг юкоридаги хусусиятлари унинг ҳудудий ташкил этиш жиҳатларини белгилаб беради. Мазкур саноат тармоғи

корхоналарини жойлаштиришга куйидига омиллар ўз таъсирини кўрсатади:

- хом ашё;
- истеъмол;
- меҳнат ресурслари.

Хом ашё асосан енгил саноатнинг бирламчи бўғинларини, масалан, пахта тозалаш, жун ювиш, тери ошлиш корхоналарини жойлаштиришга таъсири кўрсатади. Жумладан, Ўзбекистонда юздан ортиқ пахта тозалаш заводлари бевосита пахта етиширадиган кишлек туманларида жойлаштирилган.

Истеъмол омили таъсирида аксарият ўрта ва йирик шаҳарларда гикув, трикотаж ва пойафзал фабрикалари ташкил этилган. Бу омил меҳнат ресурслари омили билан уйғунашиб, енгил саноат географиясини аниқлаб беради. Мазкур саноат кўп меҳнат талаб қилганлиги сабабли у ишчи кучини банд қилиш максадида кичик ва ўрта шаҳарларда, баъзан йирик саноат марказларида ривожланган. Оғир саноат марказларида (кўмирчилар, металлурглар, машинасозлар шаҳарларида) аёллар меҳнатидан самарали фойдаланиш учун ҳам енгил саноат, хусусан тўқимачилик корхоналари жойлаштирилади. Бу соҳада кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик ҳам кенг таркалган.

Енгил саноат ўз таркибига тўқимачилик, тикув, трикотаж, пойафзал каби тармокларни олади. Тўқимачилик енгил саноатнинг асосини ташкил килади. Ўзбекистонда тўқимачилик саноатининг ривожланиши узоқ тарихга эга. Колаверса, бу ерда тўқимачиликни ривожлантириш учун барча шарт-шароитлар мавжуд: хом ашё (пахта хом ашёси, жун, пилла) базаси кенг, меҳнат ресурслари бой, ўсиб бораётган ахолининг эҳтиёжи ҳам юкори. Мазкур саноат тармоғида ишлаш учун маҳаллий халк бой тажриба ва меҳнат малакасига эга. Шу боис, айтиш мумкинки, миллий ва минтакалар иктисадётини ривожлантиришда тўқимачилик саноатининг ўрни катта. Жаҳоннинг етакчи индустрiali мамлакатларининг ривожланиши асосан айни шу тармок билан боғлик бўлган.

Хозирги вақтда енгил саноат Республика саноати ишлаб чиқариш фондларининг 8,5, ялпи маҳсулотининг 13,0 фоизини ташкил килади. Маҳсулот ҳажмига кўра, ёкилги, металлургия ва машинасозликдан кейинги 4-чи ўринда туради. Енгил саноатнинг ўрни айникса саноатда банд бўлган ишчи-ходимлар сони бўйича катта – 20,5 % (биринчи ўринда).

Мамлакатимизда 2850 га яқин енгил саноат корхоналари, шу жумладан 1345 та тикув ва 1160 та тўқимачилик корхоналари мавжуд бўлиб, уларнинг барчасида 134 минг киши атрофида ахоли банд бўлган; нодавлат секторининг улуши 99,4 %. Мустакиллик даврида енгил саноатнинг тезорқ ривожланиши 2000-2001, 2005, 2010 ҳамда 2013-йилларда кайд этилган.

Пахта тозалаш заводлари республикамиз худудида XIX асрнинг 2-чи ярмида барпо этила бошланган. Масалан, Кагтакўргон пахта тозалаш заводи XIX асрнинг 70- йилларида ишга туширилган. Бу ва бошка корхоналар Россия тўқимачилик саноатига хом ашё (пахта толаси) етказиб бериб турган. Айнан шу максадда дастлабки темир йўллар ҳам курилган. Хозирги кунда пахта толаси республикамиз ташки иктисодий алокаларида муҳим ўринга эга. У ҳар йили валюта тушумининг 13-18 фоизини таъминлаб туради.

Йирик тўқимачилик корхоналари собиқ Иттифоқ даврида барпо этилди. Фарғона тўқимачилик комбинати 1927-йилда, Тошкент тўқимачилик комбинати ўтган асрнинг 40-нчи йилларида ишга туширилди. 70-80 нчи йилларда Андижон, Нукус, Бухоро тўқимачилик комбинатлари ва уларнинг филиаллари ташкил этилган. Бирок, бу корхоналарнинг барчасида етиширилган пахта толасининг бор-йўти 9 фоизи қайта ишланган, холос, қолган кисми эса республикадан четга чиқарилган.

Ўзбекистон мустакилликка эришгач, енгил, шу жумладан тўқимачилик саноатида ҳам катта ўзгаришлар юз берди. “Ўзбекенгилсаноат” Давлат акционерлик компанияси, 80 дан ортиқ қўшма корхоналар ишлаб турибди. Бу корхоналар асосан чет эл компаниялари билан биргаликда (Жанубий Корея, Туркия, АҚШ, Швецария ва б.) курилган. Хозирги кунга келиб маҳаллий пахта толасининг таҳминан 32-33 фоизи республиканинг ўзида қайта ишланади (келажакда ушбу кўрсаткичининг 50 фоизга етказилиши кўзда тутилмоқда). Бир йилда ишлаб чиқарилган пахта толаси 1100-1200 минг тонна атрофида. Бу кўрсаткич ҳар йили пахта ҳосилига караб ўзгариб туради.

Республикада йиллар давомида тўқимачилик-индустрiali энергия ишлаб чиқариш цикли шаклланган. У ўз таркибига пахта ва пилла хом ашёсини қайта ишлаш, ип ва ипак газлама ишлаб чиқариш ва унинг асосида тикув ҳамда трикотаж корхоналарини олади. Бу цикл, шунингдек, бўёқ, пар (бут) ва тўқимачилик машиналарини ишлаб чиқариш билан ҳам боғлиқ.

Эътироф этиш лозимки, бозор муносабатларга ўтиш ва вилоятларга ижтимоий-иктиносий ривожланиш борасида катта ҳукуқ ва кенг имтиёзлар бериш натижасида тўқимачилик саноатини жойлаштириш анча ўзгарди. Энг аввало, бундай шароитда аввалги йирик (гигант) тўқимачилик комбинатларининг фаолияти кийинлашди ва уларнинг барчасида ишлаб чиқариш ҳажми кескин камайди. Ҳудди шундай ҳолат ип газлама комбинатларида ҳам юзага келди, қадимги машҳур атлас, хонатласлар (Марғилон, Наманган шаҳарларида) ишлаб чиқариш деярли тўхтаб қолди; Фарғона, Андижон тўқимачилик комбинатларида ҳам маҳсулот ишлаб чиқариш кескин кискарди, Бухорода тўқимачилик комбинати фаолияти эса тўлиқ тўхтатилди. Бунинг эвазига катор, замонавий технологиялар билан

жиҳозланган, ихтисослашган кичик, жумладан, кўшма корхоналар барпо этилди.

Кўшма корхоналар географияси кенг; улар Бўстон, Гурлан, Боғот, Урганч, Жомбой, Жаркўргон, Шахрисабз, Олот, Қоракўл, Косонсой, Поп, Наманган, Тўйтепа, Шаҳриxon, Конимех ва бошқа шаҳарларда ташкил этилган. Тикув ва трикотаж фабрикалари Тошкент, Самарқанд, Фарғона, Наманган, Андижон, Кўкон, Чирчиқ каби шаҳарларда жойлашган. Пойафзал ишлаб чиқарувчи корхоналар ҳам аксарият катта ва йирик шаҳарларда мавжуд.

1995-2013-йиллар мобайнида енгил саноат маҳсулотининг ҳажми 2,7 марта кўпайди. Бунда тикувчилик нисбатан жадалроқ ривожланиб борган (11,0 марта) бўлса, энг сўнгги йилларда газлама, пойафзал ишлаб чиқариш бирмунча қискарди. Масалан, 2013-йилда ип-газлама ишлаб чиқариши 2004 йилга нисбатан 4 баробар камайди, чулки-пайпок эса бу даврда кўпайган. Умуман олганда, бир йилда 1630-1650 минг т. чигит, 240-250 т. ипак толаси, 170-180 минг т. пахта ип калаваси, 90 млн. дона трикотаж маҳсулотлари, 645-650 минг кв. м. гилам ва гилам маҳсулотлари ишлаб чиқарилмоқда.

Жами ишлаб чиқарилган газламанинг асосий қисми ип-газламага тўғри келади. Ипак газлама ишлаб чиқариш эса анчага камайган. Шу асосда ипак саноати марказлари – Марғилон ва Наманган шаҳарлари хозирги вақтда ўзига хос депрессив холатни бошдан кечирмоқда. Бирок, бироз бўлса-да, бу соҳа Самарқанд шаҳрида ривож топган.

Енгил саноатда ишлаб чиқариш мужассамлашуви пасайиб, ихтисослашув ва комбинатлашув кучайиб бормоқда. Йирик саноат корхоналари ўрнини кичик, замонавий технология билан жиҳозланган кўшма корхоналар эгалламоқда. Шу билан бирга, мазкур саноат тармоғини ривожлантириш ва худудий ташкил этишда айрим муаммолар ҳам мавжуд. Республикаизда олиб борилаётган саноатлаштириш, саноат ишлаб чиқаришини диверсификация қилиш ва модерназиялаш ҳамда маҳаллийлаштириш дастурини амалга ошириш жараённада бу муаммолар босқичма-босқич ҳал этилиб борилади. “Қишлоқ таракқиёти ва фаровонлиги” ҳамда “Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик” давлат дастурларини ҳаётга тадбиқ этиш ҳам қишлоқ жойларга саноатни олиб киришни назарда тутади. Қолаверса, енгил саноат, сифатли халқ истеъмол молларини ишлаб чиқариш ва экспорт қилиш Ўзбекистон иқтисодий стратегиясининг устувор йўналишларидан бири бўлмоги зарур.

Озиқ-овқат, ун-ёрма ва комбикорм саноати. Озиқ-овқат саноати ҳам халқ истеъмол молларини ишлаб чиқарувчи асосий тармоқлардан ҳисобланади. Унинг ҳиссаси, вино-ароқ маҳсулотлари билан бирга, жами халқ истеъмол моллари таркибида 38-40 фоизга тенг. Демак, бундан кўриниб турибдики, ушбу саноат тармоғининг ривожланиши ва

жойланиши, энг аввало, ахоли сони, унинг ўсиши ва худдий таркибига боғлиқ.

Озик-овқат саноатининг жойланишини ҳом ашё омили ҳам белгилаб беради. Ҳом ашё сифатида турли хил қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, масалан, пахта чигити, буғдой ва бошқа галла экинлари, мева ва узум, чорва маҳсулотлари кабилар хизмат килади. Бу ва бошқа кишлек хўжалиги маҳсулотларини кайта ишлаш асосида *агросаноат мажмуаси* шаклланади. Шу ўринда айтиш мумкинки, озик-овқат саноати кўп жиҳатдан кишлек хўжалигига, кишлек хўжалиги эса об-ҳаво, иклим шароитларига боғлик бўлади.

Хозирги вақтда Ўзбекистон саноати ялпи маҳсулотининг 13,2 фоизи озиқ-овқат тармоғига тўғри келади (2013-й.). Бу тармоқда жами 90 минг киши банд, ишлаб чиқариш фондларининг қиймати эса республика-мизнинг бу кўрсаткичини 4,4 фоизини ташкил қилади. Инвестиция ҳажми ҳам унча кўп эмас, у мамлакат саноатига киритилган умумий инвестициянинг 5,5-6,0 фоизига teng. Мустакиллик даврида мазкур саноат тармоғининг ривожланиши 1993, 1997, 2002, 2005-2006, 2010 ҳамда 2013-йилларда нисбатан юқорирок бўлган.

Озиқ-овқат саноатининг маҳсулотлари хилма-хил: ун ва ун маҳсулотлари, вино, ароқ, пиво, алкогиз сичимликлар, ўсимлик ва ҳайвои ёғи, гўшт, сут, колбаса, сигарет ва х.к. Республикамизда ушбу саноат учун қулаги шароитлар мавжуд. Бой ҳом ашё базасидан ташқари демографик вазият ҳам озиқ-овқат саноатининг ривожланишини тақозо этади.

Мамлакатимизда бир йилда ўртacha 130-140 млн. шартли банка мева-сабзвот консервалари, 350-360 минг т. шакар, 240-250 минг т. ўсимлик ёғи, 21,9 минг т. макарон маҳсулотлари, 1250-1275 минг т. ун, 13,0 млн дал ароқ ва ароқ-ликёр маҳсулотлари, 2,3-2,5 млн. дал вино, 27 млн. дал пиво, шунингдек, кўп миқдорда минерал сувлар, папирос ва сигареталар ишлаб чиқарилади.

Ун-ёрма ва омиҳта ем саноати республика саноати ялпи маҳсулотини 2,8 фоизини беради. Ушбу саноат тармоғи ахоли ва чорвачилик эҳтиёжларини кондириш учун хизмат килади.

Озиқ-овқат саноати географияси, унинг жойлашиш ва ривожланиш хусусиятларидан келиб чиқкан холда, кенг тарқалган. Ўсимлик ёғи ишлаб чиқарувчи йирик корхоналар Тошкент, Фарғона, Янгийўл, Гулистан, Косон, Хўжайли, Андижон, Наманган, Каттакўргон, Учкўргон ва бошқа қатор шаҳарларда мавжуд. Уларнинг жойлашуви пахта қайта ишлаш заводлари билан ҳам боғлиқ. Пахта етишириш, уни қайта ишлаш, пахта чигитдан ёғ олиш корхоналари биргаликда агросаноат худудий ишлаб чиқариш мажмуаларини ташкил қилади.

Гўшт комбинатлари, колбаса ишлаб чиқариш, сут ва сут маҳсулотларини олувчи саноат корхоналари ўрта ва катта шаҳарларда

жойлашган. Ун комбинатлари Тошкент, Оҳангарон, дон маҳсулотларини ишлаб чиқарувчи корхоналар Жомбой, Ҳонқа, Шўрчи, Янгиер каби қатор кичик шаҳар ва шаҳарчаларда қурилган. Ўзбек-Британия қўшма корхонаси Ургут туманида стиштирилидаги тамакини қайта ишлаш асосида сигарет ишлаб чиқаради; корхона Тошкент шаҳрида жойлашган.

Озиқ-овқат саноати маҳсулотлари деярли тўлалигича нодавлат секторида ишлаб чиқарилади. Турли хил мева ва сабзавотлардан консерва ишлаб чиқариш ҳам ривожланган. Баъзи маълумотларга қараганда, боғдорчилик ва мевачилик асосида қайта ишлаш саноатини ривожлантириш истикболли йўналишлардан ҳисобланади. Хусусан, бир вактлар донги кетган ўзбек виноси (“Баян ширей”, “Сояки” ва б.), курук мева-консерва саноатини (масалан, Тўракўргонда шундай корхона бўлган) ёки анзур пиёз асосида консерва ишлаб чиқаришни (собик Иттифоқда бундай ягона завод Шахрисабзда фаолият кўрсатган) қайта тиклаш катта аҳамиятга эга бўлади. Айни вактда бу республика экспорт салоҳиятини юксалтиришда, валюта тушумини кўпайтиришда ҳам муҳим манба бўлиб хизмат қиласди.

Мазкур саноат тармоғини ривожлантиришда ҳам қатор муаммолар мавжуд. Жумладан, ушбу саноат ҳом ашё базасини мустаҳкамлаш (айниқса, токзор майдонларини кенгайтириш), қайта ишлаш корхоналарининг тегишли кувватини яратиш, инвестицияни жалб килиш асосида кўшма корхоналарни кўпроқ ташкил килиш таълаб этилади. Шунингдек, йирик корхоналарни (масалан, Гулистан, Косон, Фарғона, Янгийўл, Тошкент ёғ-мой комбинатларини) қайта жиҳозлаш, бу соҳада кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликка кенг имконият бериш ҳам далзарб ҳисобланади.

1.6. Ўзбекистон қишлоқ ҳўжалиги: тармоқлар таркиби ва географияси

Қишлоқ ҳўжалиги иқтисодиётнинг энг қадимги тармоқларидан бири. У ҳозирги кунда жаҳон, миллий ва минтақавий иқтисодиёт таркибида етакчи ўринларни эгаллайди. Бирок, ушбу макроиктисодиёт тармоғининг ривожланиши турила мамлакатларда турлича кечади; ривожланётган давлатларда қишлоқ ҳўжалиги, хусусан дехқончилик кўпроқ экстенсив хусусиятга эга бўлса, етакчи мамлакатларда у интенсив ривожланиб бормоқда. Шунга мос ҳолда, агроиктисодиётнинг самарадорлиги, меҳнат унумдорлиги ҳам географик жиҳатдан фарқланади.

Одатда, қишлоқ ҳўжалиги деганда, асосан, унинг икки таркиби, яъни дехқончилик ва чорвачилик тушунилади. Бу иқтисодиёт фани нуқтаи назардан тўғри, аммо иқтисодий географик жиҳатдан эса, уни қишлоқ аҳолисининг машғулоти, ҳўжалиги маъносида ҳам эътироф этиш мумкин. Табиийки, қишлоқ жойларда ҳам бу тармоқ турланиб, диверсификацияланиб, шу билан бир қаторда, саноат, транспорт,

рекреация, туризм, ижтимоий соҳалар ҳам кенг тарқалмоқда. Демак, кишлек хўжалиги, бир томондан, факат дехкончилик ва чорвачилик эмас, иккинчидан, у худудий нуктаи назардан жаҳон хўжалиги, миллий хўжалик, миңтақавий ва маҳаллий (муниципал) хўжаликдан кейинги таксономик бирлик саналади. Иқтисодиётнинг бундай худудий таркиби худди шундай иерархик кўринишга эга бўлиб, тизим-таркиб ёндошувга мос келади.

Шу ўринда таъкидлаш лозимки, шахар хўжалиги ҳам ўзига хос талқин килинади. У кўпроок комунал хўжалиги, ички транспорт, маиший соҳаларни ўз ичига олади. Аслини олганда эса, шаҳарни шаҳар қилувчи асосий тармок (шаҳар хосил қилувчи тармок), энг аввало, саноат, ташки савдо ва транспорт, илм-фан кабилар хисобланади. Шу билан бирга, шаҳарларда ҳам, хусусан, бизнинг шароитимизда, қисман кишлек хўжалиги мавжуд бўлади.

Кинилок хўжалиги ривожланиши ва худудий ташкил этилишининг куйидаги хусусиятлари мавжуд:

- ✓ энг кадимги, анъанавий ҳалқ машгулоти;
- ✓ мавсумий хусусиятга эгалиги;
- ✓ кишлек хўжалигининг ривожлапиши об-хаво, иклим шароитларига боғлик;
- ✓ кишлек хўжалигининг ҳолати, ўз навбатида, саноатга, айниқса енгил ва озик-овқат саноати ривожланишига кучли таъсири кўрсатади;
- ✓ ушбу тармокнинг худудий ташкил этилиши ареал хусусиятга эга (саноат нукта шаклида, транспорт чизиксимон, тасмасимон);
- ✓ кишлек хўжалигининг меҳнат унумдорлиги саноатга нисбатан паст;
- ✓ кишлек хўжалиги ахолини истеъмол моллари билан, саноатни хом ашё билан таъминлайди;
- ✓ кишлек хўжалиги корхоналари учун хом ашё керак эмас, унинг асоси агроклимий ресурслар, яъни ҳарорат, намлик ва тупрок хисобланади.

Кишлек хўжалигининг юқоридаги хусусиятлари ушбу тармокнинг асосий иқтисодий ва иқтисодий географик кўрсаткичларини, ривожланиши ва жойланишини белгилаб беради.

Ўзбекистон миллий иқтисодиётида кишлек хўжалиги етакчи ўринлардан бирини эгалайди. Унинг улушкига ялпи ички маҳсулотнинг 1/6 қисмига якини тўғри келади. Сўнгги йилларда республикамизда иқтисодиётни саноатлаштириш дастурини амалга ошириш натижасида кишлек хўжалигининг нисбий кўрсаткичлари, яъни улуши пасайиб бориш тенденциясига эга¹. Шу асосда мамлакатимиз иқтисодиёти аграр-индустрисиал шаклдан тобора, аста-секин индустириал-аграр йўналиш касб этмоқда.

¹ Кишлек хўжалигининг республика ялпи ички маҳсулотидаги улушки 1990 йилда 33,4 %, 2000 йилда 30,1 % ва 2013 йилда 17,6 % бўлган.

Собик Иттифоқ даврида республика қишлоқ хўжалиги асосан пахтачиликка ихтисослашган, марказий худудлар саноатини хом ашё билан таъминловчи монокультура кўринишидаги район эди. Мустакилликка эришгач, бу соҳада туб ислохотлар ўтказилди, қишлоқ хўжалиги деярли тўлиқ нодавлат секторига ўтказилди, фермер ва дехкон хўжаликлари ташкил этилди, пахта якка хокимлигига барҳам берилди, дон (ғалла) мустақиллигига эришилди ва хоказо. Айни вақтда, нотўғри сиёсат олиб бориш оқибатида майдонлари кескин қисқариб кетган узумчилик ва боғдорчилик тармоклари тикланмоқда. 2009-йилда қабул килинган “Қишлоқ тараққиёт ва фаровонлиги” Давлат дастурида қишлоқ жойларда агроиктисодиёт соҳаси билан бир қаторда транспорт, таълим, соғлиқни саклаш, молия, спорт кабиларни ривожлантиришга, уй-жой қурилишига катта аҳамият берилган.

Қишлоқ хўжалиги, юкорида кўрсатилган жихатларидан келиб чиқкан ҳолда, йиллар давомида бир хил ёки барқарор ривожланиб бормайди. Бунга ижтимоий-сиёсий омиллар билан бирга икlim шароитлари ҳам катта таъсир кўрсатади.

Мавжуд маълумотларга кўра, қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг ўсиш даражаси ўтган 20 йил мобайнида умумий ялпи ички маҳсулот кўрсаткичларига нисбатан гоҳ паст (1991,1994,1996,2005,2010 йй.), гоҳ юкори (acosan колган йилларда) бўлган. Демак, худди шу йилларда агроиктисодиётнинг миллий иктиносидёт ўсишига таъсири ҳам ҳар хил кузатилган. Кўрилаётган даврда саноат ишлаб чиқариши ва қишлоқ хўжалиги ривожланишидаги нисбат ҳам ўзига хос. Масалан, саноатнинг ўсиш кўрсаткичи 1991, 1993, 1994, 1996, 1999-2002 ва 2004-2010-йилларда ёки 20 йилдан 15 йилда устуворроқ бўлган. Энг муҳими шундаки, хусусан сўнгги 10 йилда қишлоқ хўжалигининг нисбий ривожланиш даражаси сустроқ кечган (3-илова). Бу эса, ўз навбатида, иктиносидётни саноатлаштиришдан дарак беради.

Алоҳида таъкидлаш лозимки, қишлоқ хўжалигига йўналтирилган инвестиция ҳажми макроиктисодиётнинг бошқа тармоқларига қараганда анча паст. Қолаверса, унинг улуши йилдан-йилга камайиб бормоқда. Ҳозирги вақтда агроиктисодиётга республика жами инвестиция ҳажмининг таҳминан атиги 3 фоизи тўғри келади, холос. Ваҳоланки, бу кўрсаткич саноатда 35-37%, транспорт ва қурилишда 25% ва ҳоказо. Қишлоқ хўжалигига киритилган маблағнинг 1/5 қисмидан кўпроғи республика бюджетидан, ярмига якини банк кредитлари ва заём воситаларидан копланади. Хорижий инвестициялар ва кредитлар ҳажми эса 14–15% атрофида.

Ер фонди, таркиби ва ундан фойдаланиш

Ўзбекистон Республикасининг умумий ер майдони 44896,9 минг га, шундан 44410,3 минг гектари ёки 98,9 фоизи турли хил корхона, ташкилот ва муассасалар, фермер хўжаликлари ва фуқаролар фойдаланадиган срлар

билин банд. Ўз навбатида, бу ерларнинг 4313,3 минг гектарини (9,7 %) сугориладиган ерлар ташкил килади.

Ер фонди, қайси мақсидда фойдаланишига қараб, 8 тоифага бўлинади, уларнинг энг асосийси кишлок хўжалигида фойдаланадиган ерлар хисобланади. Ушбу тоифадаги ерлар мамлакатимизда 25258,5 минг га бўлиб, у жами ер фондининг ярмига тенг. Микдор жихатидан кейинги ўринларда захира ерлар (23,4 %) ҳамда ўрмон фонди ерлари ажралиб туради (19,5%).

Жами экин ерлар республикада 4071,0 минг га. У кишлок хўжалигида фойдаланадиган ерларнинг 18,3 фоизига тенг, шундан сугориладиган ерлар 3313,1 минг га. Шунингдек, мамлакатимизда, хусусан Қашкадарё, Жиззах ва Самарқанд вилоятларида табиий ҳолда сугориладиган ёки лалми (баҳорикор) ерлар ҳам бор. Улар нисбатан кам микдорда бўлсада, Сурхондарё, Навоий ва Тошкент вилоятларида ҳам бор. Лалмикор ерларнинг умумий майдони 758 минг гектар. Одатда, бундай худудларда ёғин-сочин микдори йилига камида 200 мм дан ортиқ ва улар асосан баҳор ойларига тўғри келади.

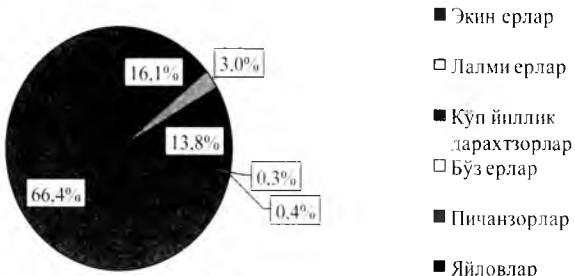
Кишлок хўжалигида фойдаланадиган бошқа ерлар орасида яйлов ва пичанзорлар ажралиб туради. Уларнинг майдони 20756 минг га ёки кишлок хўжалигида фойдаланадиган ерларнинг 82,2 фоизини ташкил этади. Кўпийлилк дарахтзорлар 351 минг га, бўз ерлар 80,5 минг га (З-расм).

Мавжуд маълумотларга караганда, ўтган 20 йил мобайнида Ўзбекистонда кишлок хўжалигига мўлжалланган ерлар микдори бироз кискарган. Агар бундай ерлар 1990-йилда 28080,4 минг гектарга тенг бўлган бўлса, 2012-йилда улар 25258,5 минг гектарга тушиб колган. Бунга бошқа турдаги ерларнинг бирмунча кўпайиши сабаб бўлган. 2013-йил 1-январь ҳолатига кўра кишлок хўжалик ерлари республика умумий ер майдонининг 57,0 фоизига тенг. Колган кисми ўрмонлар, бутазорлар, ва бопика ерлардан иборат. Бу кўрсаткич мамлакат микёсида Қоракалпогистон Республикаси 32,3 фоиздан Навоий вилоятидаги 81,3 фоизгача фарқ килади. Нисбатан юкори кўрсаткичлар Самарқанд ва Қашкадарё вилоятларида (76-77%), пастлари эса Фарғона, Тошкент, Хоразм, Наманган вилоятларида (45-55%) қайд этилган.

Хар қандай мамлакатнинг ер майдони унинг муҳим миллий бойлиги саналади. Бирок, бу борада, энг аввало, кишлок хўжалигида фойдаланадиган ерлар, хусусан бизнинг шароитимизда сугориладигиан ерлар катта аҳамиятга эга. Мустақиллик йилларида, гарчи кишлок хўжалигига мўлжалланган ерларнинг умумий майдони қискарган бўлсада, бевосита экин экиладиган ерлар деярли ўзгармаган.

Экин ерлар икки кисмдан иборат: сугориладиган ҳамда лалми ерлар. Улар орасида сугориладиган ерлар, аввал таъкидланганидек, энг кимматбахо хисобланади. Мустақиллик йилларида республикада сугори-

3-расм. Ўзбекистонда кишлек хўжалигига фойдаланадиган ер турлари (01.01.2013 й.).

Расм мустағиғ тозониндан тузилган.

ладиган ерлар бирор қискарган. Чунончи, бундай ерлар 1990-йилда жами 3407,3 минг гектарга тенг бўлган ҳолда, 2012-йилда улар 3313,4 минг гектарни хосил килган; кўпайгани асосан Жиззах, Қашқадарё ва Андижон вилоятлари хисобидан содир бўлган. Шулингдек, Тошкент, Сирдарё вилояти ҳамда Қорақалпоғистонда ҳам ижобий жараён кузатилади. Айни вактда қолган ҳудудларда суғориладиган ерлар майдони, оз бўлсада, камайиб борган. Ракамларга мурожаат қиласайлик: Жиззах вилоятида 2000-йилда суғориладиган экин ерлар 256,6 минг га, 2012-йилда эса 264,5 минг га; шунга мос ҳолда, Қашқадарёда 417,7 ва 424,1 минг га; пойтахт вилоятида 298,9 ва 305,1 минг га. Кўриниб турибдики, бу минтақаларда ўсиш қайд этилади. Нисбатан кўпроқ қискарип кузатилган вилоятларда, жумладан, Самарқандда юкоридаги кўрсаткичлар 261,9 ва 253,9, Сурхондарёда 245,6 ва 241,7, Фарғонада 256,3 ва 249,3, Хоразмда 212,5 ва 205,4 ва хоказо. Энг оз суғориладиган экин ерларга эга бўлган Навоий вилоятида ҳам қискариш қайд этилади: 92,1 ва 91,0 минг га.

Умуман олғанда, суғориладиган экин ерлар майдони бўйича Қашқадарё (424,1 минг га), Қорақалпоғистон Республикаси (423,6) ва Тошкент вилояти (305,1 минг га) олдинда. Шу қаторда Жиззах, Сурхондарё ҳамда Самарқанд вилоятлари ҳам бирор юкори кўрсаткичларга эга (250-265 минг га). Навоий вилоятини хисобга олмаганда, қолган минтақаларнинг ҳар бирида бундай ерлар 200 минг гектардан кам эмас.

Нисбий кўрсаткичларда, Қашқадарё вилояти республика жами экин майдонларининг 16,8 фоизини, Жиззах 11,9 фоизини, Самарқанд 10,7 фоизини, Қорақалпоғитон 10,4 фоизини, Тошкент вилояти 8,4 фоизини ўзида мужассамлаштиради. Кейинги ўринларда Сурхондарё, Сирдарё ҳамда Фарғона вилоятлари туради. Энг паст рақам эса Навоий вилоятига тегишли (4-илова).

Қорақалпоғитон Республикаси ҳамда Андижон, Бухоро, Наманган, Сирдарё, Фарғона ва Хоразм вилоятларида экин ерларнинг 100 фоизи

сугориладиган ерлардан иборат. Бу борада катта фарқ Қашқадарё, Жиззах ва Самарқанд вилоятларида кузатилади. Шу ўринда *ердан самарали фойдаланиши даражаси* ёки коэффициенти тўғрисида сўз юритиш мумкин. Бу кўрсаткич қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ер турларининг умумий ер майдонига нисбати, бевосита қишлоқ хўжалигига фойдаланадиган ерларнинг, хусусан сугориладиган ерларнинг жами ер фондига нисбати орқали аниқланади. Албатта, бундай кўрсаткичлар вилоятларнинг табиий шароити, айниқса сув ресурслари билан таъминланганлигига қараб, анча географик тафовут ёки фаркларга эга. Масалан, Қорақалпоғистон Республикасида юкоридаги кўрсаткич қишлоқ хўжалиги ер турлари бўйича 3,2, экин ерлар бўйича 0,26, сугориладиган ерлар ҳам шу даражада. Навоий вилоятида у, мос равишда, 8,1; 1,0 ва 0,8. Бухоро вилоятида ҳам, унинг юкоридаги худудлар сингари чўл табиатли бўлганилиги сабабли, мазкур кўрсаткичлар анча паст.

Водий ва воҳаларда эса кўрилаётган коэффициент юкори бўлиб, бу уларда ердан агроктисодий жиҳатдан самарали фойдаланиш, қишлоқ хўжалигининг кўпроқ ёки нисбатан интенсив ривожланишидан далолат беради. Чунончи, Андижон вилоятида умумий қишлоқ хўжалиги ер турлари унинг жами майдонини 60,2 фоизини, экин ерлар 47,4, сугориладиган экин ерлар ҳам шунча фоизга баробар. Маълумки, Сирдарё вилояти асосан сугорма ерларни ўзлаштириш негизида ташкил этилган. Бинобарин, бу минтақада юкоридаги кўрсаткичлар анча катта, мос ҳолда, 67,7; экин ерлар 58,6 %. Шунингдек, Хоразм вилояти ҳам бу борада бирмунча юкорироқ кўрсаткичларга эга. Хусусан, унинг ўнг соҳил, яъни Ҳазорасп туманининг чўл кисми хисобга олинмаса, минтақа худуди қадимдан ўта юкори даражада ўзлаштирилганлиги, сугориладиган ерларнинг кўплигига кўра республикада анча олдинги ўринларда туради.

Мамлакатимиз қишлоқ хўжалик ерлари турлари таркибида пичанзор ва яйловлар ҳам катта майдонларни эгаллайди. Бу хусусда Навоий, Бухоро, Қашқадарё вилоятлари ва Қорақалпоғистон Республикаси кескин ажralиб туради. Бу эса, чорвачиликни, энг аввало, унинг гўшт, жун-гўшт йўналишини ривожлантиришга замин яратади. Шу билан бирга, қишлоқ хўжалигининг бундай ер турлари Андижон, Сирдарё ва Фарғона вилоятларида жуда оз, Наманганда ҳам бу кўрсаткичлар унча юкори эмас. Умуман олганда эса, республика бўйича пичанзор ва яйловлар жами қишлоқ хўжалигига фойдаланадиган ерларнинг 66,4 фоизини ташкил қиласди.

Юкоридаги статистик рақамлар ва уларнинг қисқача таҳлилидан кўриниб турибдики, жами ер фонди ва умумий қишлоқ хўжалиги ерлари таркибида экин ерлар, жумладан сугориладиган ерлар унча катта майдонларни эгалламайди. Шу боис, мавжуд сугориладиган ерлардан самарали фойдаланиш, уларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш ва унумдорлигини, қишлоқ хўжалигининг самарадорлигини ошириш мухим

ва далзарб аҳамият касб этади. Ҳозирги кунда сугориладиган ерларнинг 8 фоизига якини мелиоратив ҳолати ёмон ерлар ҳисобланади. Бу, ўз навбатида, тупроклар шўрланиш даражасининг юкорилиги ҳамда ер ости сувлари сатхининг кўтарилиши туфайли юз берган. Ушбу муаммони ҳал килиш мақсадида республикамизда 2008-2012-йилларга мўлжалланган сугориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилашга қаратилган Давлат дастури кабул килинган. Мазкур мақсадли дастур доирасида мамлакатимиз турли ҳудудларида, хусусан Қорақалпоғистон, Хоразм, Жizzах, Навоий, Сирдарё ва бошқа вилоятларда катта ишлар амалга оширилди – дренаж ва коллекторлар, зовуrlар қайта таъмиранди, ерларнинг шурини ювишга жиддий эътибор қаратилди. Ҳозирги вактда Қорақалпоғистон Республикаси сугориладиган ерларининг 1/3 қисмини мелиоратив ҳолати ёмон; бу кўрсаткич Жizzах вилоятида - 11,5%, Навоийда-10,8%, Сирдарёда-9,9%, Бухорода 7,2%, Қашқадарё вилоятида 6,8% ва хоказо.

4-илова маълумотларига қараганда, республика умумий кишлоп хўжалиги мақсадида ажратилган ерларнинг 35,2 фоизи биргина Навоий вилоятига тўғри келади; иккинчи ўринда Қорақалпоғистон Республикаси (20,7 %), учинчи ва тўртинчи ўринларда Қашқадарё ва Бухоро вилоятлари (12,8 фоиздан) туради. Ушбу тўрт минтакага Ўзбекистонни жами кишлоп хўжалигига мўлжалланган ерларнинг 81,5 фоизи мос тушади. Экин ерлар бўйича Қашқадарё, Жizzах, Самарқанд вилоятлари ҳамда Қорақалпоғистон Республикаси етакчилик килади. Уларнинг ҳар бирида республикада кишлоп хўжалигига фойдаланадиган ерларнинг 10 фоизидан кўпроғи мужассамланган. Энг кичик кўрсаткич Навоий (атиги 2,7%), шунингдек, Наманган, Андижон ва Бухоро вилоятларида қайд этилади. Қизиги шундаки, бу вилоятлар умумий ер фонди бўйича бир-биридан кескин фарқ килади.

Агрогеография нуктаи назаридан, сўғориладиган ерларнинг худудий тарқалиши (тақсимланиши) катта мазмун касб этади. Сугориладиган ерлар майдони бўйича Қорақалпоғистон Республикаси ва Қашқадарё вилояти етакчи: уларнинг ҳар бирида мамлакат жами сугориладиган ерларининг 12 фоизи мавжуд. Шунингдек, Тошкент вилояти бу хусусда бироз кўзга ташланади – 9,2 %. Айни вактда Навоий вилоятида, аввал таъкидлаганимиздек, бундай ерлар жуда оз.

Чўл ҳудудларида ташкил этилган маъмурий бирликлар, яъни Қорақалпоғистон Республикаси, Навоий ва Бухоро вилоятларида пичанзор ва яйловлар кўп. Кишлоп хўжалиги, сугориладиган дехкончилик ривожланган Андижон, Фаргона, Наманган, Сирдарё ва Хоразм вилоятларида бундай ерлар улуши жуда паст. Худди шундай, кишлоп хўжалигига фойдаланмайдиган ерларнинг республика умумий ерларидаги хиссаси асосан юкорида номланган ҳудудларда анча оз, энг юкори кўрсаткич Қорақалпоғистон Республикасида – Ўзбекистон бўйича кишлоп

хўжалигида фойдаланмайдиган ерларнинг $\frac{1}{4}$ қисми айни шу минтақада ўрин олган. Навоий вилояти ҳам бундай қишлоқ хўжалигида фойдасиз ерларнинг 12,2 фоизини эгаллайди (4-иловага қаранг).

Мамлакатимиз қишлоқ хўжалик географиясининг шаклланишида худудларнинг ер фонди, унинг таркиби билан бир каторда агроиклиний ресурслар, яъни намлик (сув), ҳарорат ва тупроқ, меҳнат ресурслари, уларнинг иш малакалари каби омиллар мухим рол ўйнайди. Республикамизда иссик кунлар кўп, вегетация даври узок, бинобарин, баъзи қишлоқ хўжалик маҳсулотларидан бир йилда 2-3 ҳосил олиш мумкин. Умумий тарзда, тупроқ эррозияси, унинг шўрланишини олдини олишда, мамлакатимиз тупроклари ҳам (асосан бўз ёки сур тупроклар кўп таркалган) агроиктисодиёт ривожланишига кулагайлик яратади.

Бироқ, бу "учникнинг" энг муаммолиси сув ресурсларидир. Мавжуд маълумотларга қараганда, республикамиз худудида унинг сув ресурсларини тахминан 10 фоизи шаклланади, холос. Қолган қисми мухим гидрологик манбалар, яъни Амударё, Сирдарё ва Зарафшон трансчегарвий хусусиятга эга бўлиб, улар асосан қўшни давлатлар – Тажикистон ва Қирғизистон худудидан бошланади. Демак, мавжуд сув ресурсларидан унумли фойдаланиш, сугорма дехкончиликда янги технологияларни жорий қилиш, қўшни мамлакатлар билан ўзаро, ҳалқаро меъёр ва қоидалардан келиб чиқкан ҳолда, сув ресурсларини оқилона тақсимлаш республикамиз ижтимоий-иктисодий ривожланишининг энг далзарб муаммосидир¹.

2013-йил якунларига кўра, Ўзбекистонда жами 30849 млрд сўмлик қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиширилган. Бу борада Самарканд ва Тошкент вилоятлари етакчи – уларнинг ҳар бирига республикамиз жами қишлоқ хўжалик маҳсулотининг 12,8 фоизидан тўғри келади. Андижон ва Бухоро вилоятларининг улуши 9,9 %, Қашқадарёни 8,5 %, Фарғона вилоятида эса бу кўрсаткич 8,3 %. Энг паст, агроиктисодиёт тизими суст ривожланган Корақалпогистон Республикасида мазкур кўрсаткич 3,0 %, Навоий вилоятида 4,7 %, Жиззахда 5,0 % ва ҳоказо.

Дехкончилик. Дехкончилик Ўзбекистон қишлоқ хўжалигининг мухим тармоғи ҳисобланади. Унинг ялпи қишлоқ хўжалиги маҳсулотидаги улуши, иқлим шароитига боялиқ ҳолда, 50-55 фоизни ташкил қиласди. Мустақилликнинг дастлабки йилларида дехкончиликнинг ўсиши паст бўлган, яъни маҳсулот етишириш аввалги йилга нисбатан ҳисобланганда, 100 фоиздан ошмаган. Кизиги шундаки, бу йилларда дехкончилик кўрсаткичлари чорвачилик ўсишидан оркада бўлган. Фақат 1995-йилга келиб, унинг олдинги йилга нисбатан ўзгариши 105,6 фоизни, чорвачиликнинг эса 97,4 фоизни ташкил қиласди. Бироқ, 1996 йил якунлари

¹ Баъзи маълумотларга қараганда, республикамизнинг сувга бўлган эҳтиёжи ўртача бир йилда тахминан 70-71 млрд м. куб. Сўнги йилларда бу ҳажмнинг 70-80 фоизи олинмоқда, холос.

яна олдингидек, 100 % дан кам бўлган. 1997 йилдан кейинги даврда дехкончилик кўрсаткичлари барқарор ўсиб борган, факат 2003 ва 2010-йилларда улар чорвачиликка қараганда пастроқ бўлган (103,4 ва 113,3 %%). Дехкончилик ўсишининг энг юкори суръати 2004-йилда кузатилади: 111,6 %, чорвачилик – 105,9 %, кишлок хўжалиги маҳсулотининг умумий кўрсаткичи – 108,9 %. Шу ўринда айтиш жоизки, агроиктисодиёт ривожланишининг максимал юкори кўрсаткичи ҳам айни мазкур йилга тўғри келади.

2013-йилда жами кишлок хўжалик маҳсулоти олдинги йилга нисбатан 106,8 фоизга тенг бўлган ҳолда, дехкончилик маҳсулотларини ишлаб чиқариш 106,4 фоизни, чорвачилик – 107,4 фоизни ташкил килган. 2012-йилда экилган кишлок хўжалик экинларининг таркиби қуидагича бўлган (минг га хисобида):

Жами экин экилган ерлар	3628,1 ёки 100,0 %;
-------------------------	---------------------

шу жумладан:

бошокли дон экинлари	1628,1 ёки 44,9 %;
пахта	1308,3 ёки 36,1 %;
сабзавот	183,8 ёки 5,1 %;
картошка	76,1 ёки 2,1 %;
полиз экинлари	53,7 ёки 1,5 %;
озука ва бошқа экинлар	378,1 ёки 10,3 %

Галлачилик. Мамлакатимиз давлат мустакиллигига эришгач, дон (галла, буғдой) мустакиллигини таъминлаши устувор вазифалардан бирига айланди. Бу, ўз навбатида, пахта якка хокимлигига барҳам бериш, пахга майдонларини кискартириш асосида буғдой майдонларини кенгайтиришни талаб килди. Натижада, истиклол йилларида дон етишириш 3,6 млн тоннага ортди; масалан, 1991-йилда республикамизда 1908 минг тонна донли экинлар хосили олинган бўлса, 2013-йилда бу ракам 7800 минг тоннага етди, бу 2000 йилга нисбатан 2 марта кўп демакдир.

Донли экинлар майдони 1628 минг гектарни ташкил этади. Бу борада Қашқадарё вилояти етакчилик килади – 2236 минг га; иккинчи ўринда Жizzах (206 минг га), учинчи ўринда Самарқанд вилояти (163 минг га) туради. Қашқадарёда йилига тахминан 910-920 минг т. хосил олинади, Самарқанд вилоятида 800-810, Фарғона вилоятида 760-770 минг тонна. Қизиги шундаки, экин майдони бўйича олдинги ўринлардан бирида турган Жizzах вилоятида ялпи хосил 526 минг тоннага тенг, холос. Майдони бўйича энг охирги ўринларда Хоразм ва Навоий вилоятлари, ялпи хосилга кўра – Коракалпогистон ва Навоий вилоятлари туради.

Хосилдорлик, 1 га ўримлик майдондан, республика бўйича 2012-йилда ўртacha 44,6 ц/га бўлган ҳолда, энг юкори кўрсаткичга Андижон вилояти эришган – 63,4 ц/га. Бухоро вилоятида бу кўрсаткич 60,4, Фарғонада 58,4 центнерни ташкил килган. Энг паст хосилдорлик Жizzах вилояти ва Коракалпогистонда кайд этилган. – 24,9 ва 24,1 ц/га.

Таъкидлаш жоизки, бу кўрсаткичлар умумий экин майдонга эмас, ўрилган майдонга нисбатан олинган. Бундай майдонлар мамлакат бўйича жами 1647 минг гектар, яъни умумий майдонга қараганда бироз кам. Мазкур фарқ асосан Жиззах ва Самарқанд вилоятлари хисобидан юзага келган.

Донли экинлар таркибида буғдой асосий ўринни эгаллади; унинг хиссасига жами ғалланинг тахминан 90-91 фоизи тўғри келади. Буғдой етиширишда ҳам Қашқадарё вилояти олдинда, у республикада олинган жами буғдойнинг 13,0 фоизини беради (853 минг т). Дехқончиликнинг бу йўналиши Самарқанд, Фаргона ва Сурхондарё вилоятларида ҳам яхши йўлга қўйилган. Айни чоғда Коракалпогистон Республикаси ва Навоий вилоятида у суст ривожланган. 2013-йилда мамлакатимизда жами 6612 минг тонна буғдой олинган.

Дон экинларининг асосий кисми бошоқли экинлар, хусусан буғдойдан иборат. Шу билан бирга, республикамизда қисман бўлсада дон учун маккажӯҳори ва шоли етиширилади. Мамлакатда бир йилда ўртacha 230-235 минг т. маккажӯҳори ва 205-210 минг т. шоли олинган. Агар маккажӯҳори озми-кўлми деярли барча вилоятларда етиширилса, шоличилик асосан Хоразм вилояти ва Қоракалпогистон Республикасида ривожланган.

Пахтачилик. Гарчи республикамизда пахта майдони қисқариб, унинг хосили камайиб борган бўлсада, бу соҳа мамлакатимиз миллий иктисолидетининг етакчи тармоқларидан бири сифатида ўз аҳамиятини сақлаб қолмоқда. Сабаби, айни пахта, унинг толаси Ўзбекистон экспортининг асосий маҳсулотларидан биридир. Республикамиз халқаро меҳнат таксимотида ва жаҳон бозорида бу борада энг олдинги мамлакатлар қаторига киради (Хитой, АҚШ, Ҳиндистон ва б).

Республикамизда жами пахта экилган майдон 2012-йилда 1308,3 минг га бўлган. 2005-йилда у-1472,3, 2008 йилда 1425,1 минг гектарни ташкил қилган. Кўриниб турибдики, пахта майдонлари йилдан-йилга қисқариб борган, 1990-йилларда эса бу рақам тахминан 1800-1850 минг гектар бўлган. Пахта майдонлари бўйича Қашқадарё вилояти республикамизда биринчи ўринда; унинг бу соҳадаги хиссаси 12,5 фоизга баробар. Кейинги ўринларда Бухоро, Сурхондарё, Сирдарё вилоятлари туради. Энг оз ракам Навоий вилоятида – атиги 36 минг га, ваҳоланки Қашқадарёда у 163-165 минг га. Пахта етиширишда ҳам вилоятлар ўрни деярли шундай – Қашқадарё вилояти олдинда; Бухоро, Сурхондарё ва Самарқанд вилоятлари мавкеи ҳам анча юкори. Мамлакатимизда йилига ўртacha 3400-3460 минг тонна пахта ҳом ашёси етиширилади.

Пахтачилик республикамизда келажакда ҳам ўзининг ҳозирги аҳамиятини сақлаб қолади. Шу билан бирга унинг майдони яна бироз қисқариши мумкин. Бу ҳолат асосан йирик шаҳарлар атрофида қишлоқ хўжалигининг бошқа тармоқларини (кўпроқ сабзавотчилик) ривожланиши билан боғлик бўлади.

Ўзбекистон пахтачилигидаги далзарб муаммо – унинг хосилдорлигини оширишдир. Баъзи вилоятлар ва туманларда у гектаридан 20-22 центнер ва ҳатто ундаи ҳам камни ташкил этади. Бу эса тармоқнинг иқтисодий самара дорлигини анча пасайтиради. Бинобарин, ирригация ва мелиорация ишларини яхшилаш, пахтанинг янги навларини яратиш ва тўғри районлаштириш, тупроқ эррозияси ва шўрланишга карши кураш республикамиз пахтачилиги ривожланишининг устувор йўналишларидан бўлиб колиши керак.

Шу ўринда таъкидлаш лозимки, пахта хосили ҳам йилдан-йилга камайиб бориш хусусиятига эга. Масалан, 2006-йилда у аввалги йилга нисбатан 96,6 фоизни, 2008-йилда 92,3 фоизни ташкил этган. Бу жараён энг аввало Коракалпогистон Республикаси, Бухоро ва Навоий вилоятлари (чўлли худудлар), шунингдек, Наманган, Тошкент, Хоразм ва бошқа минтақалар хисобидан юзага келган. Демак, айни шу вилоятларда пахтачилик муаммоларини изчил ҳал этиб бориш кўпроқ ахамият беришни такозо этади.

Картошка етишиши. Ахоли сонининг кўпайиши, шахарлар ривожланиши картошкага бўлган талабни ошириб боради. Республика мизда картошкага экиладиган майдонлар йилдан-йилга кенгайиб бормоқда. Факат сўнгги 5 йилда улар 20 минг гектардан кўпроқка ортди. Масалан, 2005 йилда картошкага 49,8 минг гектарга экилган бўлса, 2013-йилда эса бу ракам 76 минг гектардан ошиб кетди. Олинган хосил 2250 минг тонна.

Картошакачилик хусусан Самарқанд вилоятида яхши ривожланган. Бу ерда республикада экилган картошкага майдонларининг 1/7 кисмидан кўпроғи жойлашган (10,9 минг га). 7,0-9,0 минг гектардан Сурхондарё, Тошкент ва Фарғона вилоятларида, энг оз ракам, яъни 1,2 ва 1,9 минг га Навоий, Сирдарё ва Жizzах вилоятларига тегишли.

1991-йилда жами картошкага хосили 351,8 минг т. бўлган, 1995-йилда у 439,9, 2000 йилда-731,1, 2005-йилда-924,2 ва 2010-йилда 1695,4 минг тоннани ташкил килди. 2013-йилда етиширилган картошкага 2000 йилга караганда 3,1 марта кўп бўлди. Демак, мустакиллик йилларида картошкага етишиши деярли 5 марта кўпайди. Биргина 2005-2010-йилларда бу кўрсаткич 1,8 марта тенг бўлди, ваҳоланки, картошкага экилган майдон бу даврда 1,4 марта тенг ортган, холос. Кўриниб турибдики, ҳар гектардан олинадиган картошкага хосили йилдан-йилга кўпайиб борган.

2012-йилда республика вилоятларида картошкага етишиши куйидагича бўлган: Самарқанд-450 минг т., хосилдорлик 258,5 ц/га; Тошкент-320 ва 219,5; Фарғона-208 ва 195,7; Андижон-201 ва 193,1 ц/га (Ўзбекистонда ўртача 196,7 ц/га). Картошкага хосилининг энг паст кўрсаткичи Коракалпогистонда-атиги 31,7 минг т., хосилдорлик 74,4 ц/га ёки республика ўртача даражасидан 2,6 марта паст.

Сабзавот етишиши. Дехкончиликнинг ушбу тури ҳам, умуман олганда, ривожланиб бормоқда. Барча турдаги сабзавотлар республикада

8516 минг тоннани ташкил қилган ҳолда, уларнинг кейинги даврдаги ўсиши қўйидагича бўлган: 1995 й.-2725 минг т., 2000 й.-2645 минг т., 2005 й.-3518 ва 2010 й.-6346 минг тонна. 2013-йил кўрсаткичлари 2000-йилга нисбатан 3,2 баробарни ташкил қиласди.

Жами сабзавот экилган майдон 2012-йилда 184,0 минг га (2005 йилда 137,7 минг га), ҳосилдорлик ўртача 252,5 ц/га. Экин майдони бўйича Тошкент (33,8 минг га) ҳамда Самарқанд (24,9 минг га) вилоятлари етакчилик қиласди ва факатгина уларнинг хиссасига республикада сабзавот билан банд бўлган экин срларнинг 341,9 фоизи тўғри келади. Бу бежиз эмас, албаттга. Сабаби – яни шу минтақаларда йирик шаҳарлар, урбанизация юқори даражада ривожланган.

Сабзавот ялини ҳосили бўйича ҳам шу вилоятлар кескин ажralиб туради: Тошкент вилоятида 1572 минг т., Самарқандда – 1253 минг т. Учинчи ўринда Андижон вилояти – 1077 минг т. Ҳосилдорликнинг юқори даражаси Самарқанд ва Андижон вилоятларида кўзга ташланади: мос ҳолда 341 ва 272 ц/га. Одатдагидек, энг паст кўрсаткичлар Коракалпогистонга тегишли – ялини ҳосил 166 минг т. Барча сабзавот турлари билан картошка сингари республика ўз эҳтиёжларини тўла кондиради. Ортиқчаси бошқа мамлакатларга, жумладан кўшии Қозогистон ва Афғонистон, шунингдек, кисман Россия Федерацияси бозорларига ҳам чиқарилади.

Полизчилик. Ўзбекистонда полизчилик қадимдан ривожланган. Бунга, энг аввалио, юртимизнинг иклим шароитлари қулайлик яратган. Мамлакатимизда етиштирилган ширин-шакар қовун ва тарвузлар алломаларимизнинг асарларида, хорижий сайдехъял маълумотларнинг таърифи ҳам акс эттирилган¹.

Мустакилликнинг дастлабки, яъни 1991-йилда Ўзбекистонда жами 926 минг т. полиз маҳсулотлари етиштирилган. 1995-йилда олинган ҳосил 472 минг, 2000-йилда-451 минг, 2005-йилда-615 минг ва 2013-йилда 1558 минг тонна ҳосил олинган. Жараён таҳлили шуни кўрсатадики, мамлакатимизда полиз маҳсулотларини етиштириши йилдан-йилга бироз камайиб борган (хусусан 2000-йилларгача), сўнгра қўтарилишда давом этиб, ҳозирги кунда 1991-йил кўрсаткичидан анча ўтиб кетган.

Республикада жами полиз экинлари майдони 2013-йилда 53,7 минг гектардан (2005 й.-33,9 минг га) иборат бўлган. Дехқончиликнинг ушбу йўналиши бўйича Жиззах (8,5 минг га), Қашқадарё (6,5 минг га), Хоразм (6,5 минг га) вилоятлари бирмунча ажralиб туради. Полизчилик анъанавий ҳолда Сирдарё (Мирзачўл) вилояти ва Қоракалпогистон Республикасида ҳам ривожланган. Андижон ва Навоий вилоятларида эса полиз далалари анча озроқ.

Ялпи ҳосил Сирдарё вилоятида энг юқори – 246 минг т. Биргина шу минтақа республика полиз маҳсулотларига талабининг 17 фоизини

¹ Баъзи маълумотларга Караганда, қовуннинг ватани Хоразм воҳаси хисобланади.

таъминлайди. Ҳосил бўйича иккинчи ўринда Жиззах (188 минг т.), учинчи ўринда Сурхондарё (137 минг т.) вилоятлари туради. Ялпи ҳосилнинг энг кам миқдори Фарғона ва Навоий вилоятларида, ҳосилдорликнинг энг кам даражаси Қорақалпоғистонда кайд этилган.

Боғдорчилик ва узумчилик. Ўзбекистонда куёш нури, иссиқликнинг юкорилиги турли хил, канд моддасига бой ширин мева ва узумларни етиширишга имкон беради. Бу ерда олма, ўрик, анор, анжир, хурмо, бехи, олча, нок, гилос, шафтоли ва бошқалар, субтропик мевалар (лимон), турли навли узумлар етиширишга азалдан катта ахамият берилган. Бирок, афсуски, собик Иттифок даврида ногӯғри сиёsat олиб бориш оқибатида боғ майдонлари, узумзорлар кескин қисқариб кетди. Ҳозирги вактда юзага келган бу муаммо аста-секин ҳал килинмоқда.

Алоҳида таъкидлаш жоизки, республикамизда боғдорчилик ва узумчилик миллий иқтисодиётимизнинг муҳим таркиби сифатида катта даромад манбаига айланishi мумкин. Ҳусусан, ҳўл ва қурук мевалар, узум шарбатлари ва виносини экспорт килиш бу борада катта ахамият касб этади.

Республикамизда 1991-йилда 517 минг т. мева ва 480 минг т. узум олинган. Кейинги йиллардаги кўрсаткичлар кўйидагича бўлган (мос ҳолда): 1995 й.-602 ва 621; 2000 й.-791 ва 624; 2005 й.-949 ва 642; 2010 й.-1710 ва 987 минг тонна. 2013-йилда 2261 минг т. мева ва 1322 минг т. узум етиширилган. Кўриниб турибдики, сўнгги 18 йил давомида мева етишириш республикамизда 3 марта, узум – 2 марта кўпайган. Бирок, бу кўрсаткичлар ҳам сўнгги, охирги марра эмас. Бинобарин, келажакда мамлакатимизда боғдорчилик ва узумчиликка устувор ахамият берилиши лозим.

Ўзбекистонда жами мева ва резаворлар билан 250 минг га ер банддир (2005 й.-208 минг га). Шу жумладан, Фарғона вилоятида 46,8, Тошкентда 33,6, Самарканда 30,1, Андижонда 29,5 ва Наманганд вилоятида 26,7 минг га. Айни вактда Қорақалпоғистонда бу кўрсаткич атиги 5,2, Сирдарёда 5,6 ва Навоий вилоятида 5,8 минг гектарни ташкил килади, холос.

Ялпи ҳосил 2053 минг тонна бўлгани ҳолда, у Андижон вилоятида 439 минг т., яъни энг юкори даражада. Фарғона вилоятида 309, Самарканда вилоятида 273 минг т. турли хил мевалар олинади. Демак, боғдорчилик, энг аввало, Фарғона водийси ҳамда Самарканда Тошкент вилоятларида яхши ривожланган. Бу тармоқ Қорақалпоғистон Республикаси ва Сирдарё вилоятида эса анча суст йўлга кўйилган. Эътиборлиси шундаки, мамлакатимизнинг исик жанубий худудлари, яъни Сурхондарё ва Қашқадарёда ҳам боғдорчилик унча ривожланмаган.

Ўзбекистон бўйича жами токзорлар - 127 минг га (2005 й.-121 минг га). Бу хусусда Самарканда вилояти кескин ажralиб туради – 38 минг га ёки республика узумзорларининг 30,2 фоизи шу ерда. Кейинги ўринларни Тошкент (18,0 минг га), Сурхондарё (14,3 минг га) ва Наманганд (11,1 минг

га) вилоятлари эгаллайди. Энг кам токзорлар Сирдарё вилояти ва Қоракалпогистонда; бу минтақаларда уларнинг майдонлари бор-йўғи 1,6 ва 0,6 минг га. Хоразмда ҳам кўрсаткич катта эмас – 2,6 минг га.

Қайд этиш лозимки, боғдорчилик ва узумчилик, одатда, тоғ ёнбағрилари, адир ва тепаликларда яхши ривожланади. Шу боис, худуди асосан текислик, чўл минтақаларидан ташкил топган жойлар, табиийки, бу соҳалар учун унчалик қулай эмас. Узумнинг ялпи ҳосили Ўзбекистон бўйича 1206 минг т., унинг 421 минг тоннаси биргина Самарқанд вилоятига тўғри келади. Иккинчи поғонани Тошкент вилояти эгаллайди – 137 минг т¹. Токзорлари унча кўп бўлмаган Бухоро вилоятида ҳам 125,3 минг тонна узум олинади.

Шундай килиб, дехқончилик тармоклари ҳар хил минтақаларда турлича ривожланган. 5-илова маълумотларининг таҳлилига кўра, донли экинлар бўйича Самарқанд, Фарғона ва Тошкент вилоятлари, сабзавотда Тошкент, Самарқанд ва Андижон, картошка етиштиришда Самарқанд, Тошкент, Фарғона ва Андижон вилоятлари етакчилик қиласди. Полиз маҳсулотларини етиштиришга кўпроқ Сирдарё ва Жиззах, боғдорчиликка Андижон, Самарқанд ва Фарғона, узумчиликка ҳам энг аввало Самарқанд, шунингдек, Тошкент вилояти ихтисослашган.

Чорвачилик. Кишлек хўжалигининг иккинчи асосий тармоғи чорвачилик хисобланади. Унинг хиссасига републикамиз кишлек хўжалиги маҳсулотининг турли йилларда 45-48 фоизи тўғри келади. Бу, энг аввало, об-хаво, иқлим шароитларига боғлиқ ҳолда ўзгариб туради. Масалан, 2011-йил баҳори ўта қурғок келди, ёғин-сочин микдори мейёрдан анча кам бўлди. Бундай гидрометеорологик вазият хусусан мамалакатимизнинг жанубий ҳудудлари – Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятларида айникса кескин бўлди. Бинобарин, ўша йилда чорвачилик кўрсаткичлари бирмунча пасайди.

Чорвачилик дехқончилик билан узвий боғлиқ, улар қадимдан ўзаро алокадор ҳолда ривожланиб келган. Дехқончилик, жумладан, озуқа экинларини етиштириш, ем-хашак базасини яратиш чорвачилик учун хизмат қиласди. Шунингдек, сугорма дехқончилик ва боғдорчилик ривожланган ҳудудларда ҳам маълум даражада чорвачиликнинг сут-гўшт йўналиши йўлга кўйилган бўлади.

Чорвачиликнинг бир хусусияти шундаки, у иктисолиётнинг кўп ер талаб киладиган ва кам меҳнат сарфланадиган соҳаси бўлиб, унга кишлек хўжалигининг экстенсив ривожланиши, иктисолий самарадорлигининг пастлиги анъанавий тарзда хосдир. Мустакиллик йилларида ушбу тармокнинг ривожланишига назар соладиган бўлсак, унинг ўзгариб бориши бир текис, кўпинча баркарор эмаслигини гувоҳи бўламиз.

¹ Бу вилоятларда Булунгур ва Паркент туманлари кишлек хўжалиги асосан узум етиштиришга ихтисослашган.

Масалан, 1991-йилда умумий қишлоқ хўжалиги маҳсулоти олдинги йилга нисбатан 94,7 фоизни ташкил қиласган холда, чорвачилик маҳсулотлари 106,2 фоизга ўсган. Худди шундай устунликни 1993, 2003-йилларда ҳам кўриш мумкин. Қолган йилларда, айниқса 2004-2006 йилларда чорвачилик дехқончиликка қараганда сустрօқ ривожланиб борган.

Республикада тахминан 310-315 минг гектар ерга озуқа экинлари экилади. Бу борада Самарқанд, Жиззах, Тошкент, Қашқадарё вилоятлари етакчилик киласди. Айнан шу тўрт минтақага Ўзбекистон озуқа экин майдонларининг деярли ярми тўғри келади. Бундай далалар Фарғона, Хоразм вилоятлари ва Қорақалпоғистон Республикасида ҳам анча кўп. Аксинча, Андижон, Навоий, Сирдарё вилоятларида озуқа экинлари майдони жуда оз миқдорда. Бу холат, агар Андижон ва Сирдарё вилоятларида сугорма дехқончиликнинг интенсив ривожланиши натижасида бўлса, Навоий вилоятида ем-хашак етиштириш учун табиий-иқлим шароитларининг чекланганлиги билан изоҳланади.

Қорамолчиллик чорвачиликнинг асосий йўналиши ҳисобланади. У аҳолини энг муҳим озиқ-овқат тури, яъни сут ва гўшт билан таъминлайди. Йирик шоҳли қорамолларпи бокиши, одатда, сугорма дехқончиликка ихтисослашган ҳудудларда яхши ривожланган. Ҳусусан, сут ва сут-гўшт чорвачилиги юкори даражада саноатлашган ва шаҳарлашган (урбанизациялашган) мамлакат ва минтақалар иқтисодиёти учун хос. Сабаби, кўпайиб бораётган шаҳар аҳолиси учун мунтазам равишда сут ва сут маҳсулотлари талаб этилади.

Географик жиҳатдан сут чорвачилиги иқлими мўътадил, ёгин-сочин миқдори етарли текислик ҳудудларда, йирик шаҳарлар атрофида, айниқса дарё қайирлари ва текисликлар ям-яшил ўтлоқлар билан қопланган жойларда қуляй имкониятларга эга бўлади. Масалан, Нидерландия, Болтик бўйи давлатлари, Белорусь, Россиянинг Вологда, Кострома вилоятлари, Қирғизистоннинг Чу водийси қишлоқ хўжалиги айни шу соҳага ихтисослашган.

Ўзбекистон Республикасида, 2014-йил 1-январь ҳолатида жами 10607 минг бош йирик шоҳли қорамоллар бокилган. Таққослаш учун: 2005 йилда ракам 6571,4, 2008 йилда 8026,3 минг бошни ташкил қиласган. Ҳозирги вақтда йирик шоҳли қорамоллар сони бўйича биринчи ўринда Самарқанд (1332 минг бош), иккинчи ўринда Қашқадарё (1268 минг бош) вилоятлари туради. Шу икки вилоятга республикада жами бокиладиган йирик шоҳли қорамолларнинг 24,5 фоизи тўғри келади.

Чорвачиликнинг ушбу йўналиши, шунингдек, Бухоро (1058 минг бош), Қорақалпоғистон Республикаси (906 минг бош) ва Фарғона вилоятида ҳам яхшироқ ривожланган. Энг паст кўрсаткич Сирдарё ва Навоий вилоятларига хос. Жами йирик шоҳли қора молларнинг 38,0 фоизини сигирлар ташкил қиласди. Уларнинг географик тарқалиши ҳам умумий тарзда йирик шоҳли қорамоллар ҳудудий таркибини такрорлайди.

Ўзбекистонда қўй ва эчкиларни бокиши қадимдан ривожланган. Бу йўналиш, одатда, корамолчиликдан фарқ қилган ҳолда, энг аввало чўл худудларда (чўли бор худуднинг қўйи бор – А.С.) яхши йўлга кўйилган. Сабаби, қўй ва эчкилар яйлов чорвачилигида яхши ривожланади. Жумладан, эчкилар учун тоғ этаклари, ўтлоқи адирлар кулайрек. Қўй ва эчкилар кўпроқ гўшт ва жун учун бокилади. Улардан олинидиган сут микдори эса сигирларга қараганда анча оз.

Мамлакатимизда 2014-йил 1-январь ҳолатига кўра, жами 17720,2 минг бош қўй ва эчкилар (асосан кўйлар) кайд этилган. Бундан бир неча йиллар муқаддам, яъни 2005-йилда уларнинг сони 11352 минг бошга тенг бўлган. Бу хусусда энг олдинги ўринларни Кашкадарё (3952 м.б.), шунингдек, Самарканд (1941 м.б.), Сурхондарё (1926 м.б.), Бухоро (1761 м.б.) ҳамда Навоий (1732 м.б.) ва Жizzах (1552 минг бош) вилоятлари эгаллади. Айни вактда Сирдарё вилоятида чорвачиликнинг мазкур тури деярли ривожланмаган – атиги, 244 минг бош.

Республикамиизда 200 минг бош отлар мавжуд. Улар нисбатан кўпроқ Тошкент ҳамда Кашкадарё вилоятларида бокилади. Шу билан бирга, Самарканд, Жizzах вилоятлари ва Қорақалпогистонда ҳам йилкичилик бирмунча бор.

Ўзбекистонда паррандачилик, хусусан товук бокишига ҳам катта эътибор берилмокда. Табиий ҳолда, паррандачилик, ғалла экиладиган далаларда кулай имкониятларга эга бўлади. Бироқ, сўнгги йилларда бу соҳа саноат асосида, яъни паррандачилик фирмаларини ташкил этиш негизида ривожланиб бормоқда. Республикада, 01. 01. 2014-йил маълумотларига биноан, жами 52337 минг бош парранда бўлган. Уларнинг 22,5 фоизи биргина пойтахт вилоятига тўғри келади. Бунинг сабаби шуки, мазкур минтақада шахарлар тармоги ривожланган, шаҳар аҳолиси кўп. Бинобарин, ахолини истеъмол махсулотлари (тухум, товук гўшти ва хоказо) билан таъминлаш максадида катор паррадачилик фабрикалари ташкил этилган. Колган вилоятларни Тошкент минтақаси билан таққослаб бўлмайди: паррандачилик фақат Самарканд (7540 м.б.), Андижон (5700 м.б.) ва Хоразм вилоятларида бироз кўзга ташланади (4212 м.б.), холос. Сирдарёда эса ушбу соҳа анча паст даражада – 1371 минг бош.

2012-йилда Ўзбекистонда 1673 минг тоннадан кўпроқ гўшт этиштирилган бўлиб; бу олдинги йилларда кўйидагича бўлган (минг т.): 1991 й.-800.2; 1995 й.-853.0; 2000 й.-841.8; 2005 й.-1061.2 минг т¹. Келтирилган ракамлардан кўриниб турибдики, гўшт ишлаб чиқариш асосан сўнгги 10-12 йилда кўпайган. Бунда, энг аввало, Самарканд, Қашкадарё ва Тошкент вилоятларининг иштироки катта. Ана шу уч минтақага республикада этиштирилган жами гўштнинг 36 фоизи тўғри келади. Бу

¹ 2013 йилда 2000 йилга нисбатан гўшт ва сут 2,1 марта, тухум 3,4 марта ошган.

жиҳатдан Бухоро ҳамда Жиззах вилоятлари ҳам кисман ажралиб туради. Энг кам миқдор эса Қорақалпогистон Республикасида (8-жадвал).

Сут энг муҳим озиқ-овқат манбаи хисобланади. У ҳамма учун ва ҳамма вакт керак. 2012-йилда мамлакатимизда ўртача 7311 минг т. сут ишлаб чиқарилган. Ушбу соҳада, хусусан Самарқанд, Қашқадарё ва Хоразм вилоятларида юкори кўрсаткичлар қайд этилган (улар республика кишлок хўжалигида етиширилган сутнинг 1/3 кисмини таъминлайди). Фарғона вилоятининг улуши 9,5 %, Тошкент вилоятиники – 8,9 %, Андижонники – 8,8 %, Бухоро вилоятида жами сут ҳажмининг 8,5 фоизи тайёрланган. Сирдарё вилояти ва Қорақалпогистон Республикаси эса борйуғи 3 фоиздан (хар бирида) бироз кўпроқ сут ишлаб чиқарилган. Сут етишириш динамикаси куйидагича (минг т.): 1991 й.-3331,4; 1995 й.-3665,4; 2000 й.-3632,5; 2005 й.-4554,9 ва 2010 й.-6169,0 минг тонна. Демак, мустақиллик йилларида кишлок хўжалигида сут тайёрлаш кариб 2 баробарга кўпайган.

Сўнгги йилларда республикамизда паррандачиликка бўлган эътибор айниқса, “Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлиги йили” давлат ластурининг қабул қилиниши билан янада кучайди. Чунонча, 2013-йилда мамлакатимизда жами 3874 млн. дона тухум тайёрланган. Эътиборлиси шундаки, унинг 27,6 фоизини биргина пойтахт вилояти таъминлаган. Қолган минтақалар орасида Самарқанд вилояти кўзга ташланади (18,8 %), энг паст кўрсаткичлар эса яна Сирдарё ва Қорақалпогистонда қайд этилган. Таққослаш учун: 1991 йилда республикада жами 2347,0 млн. дона тухум олинган, 1995 йилда бу ракам 1231,8, 2000 й.-1239,6, 2005 й.-1966,7 ва 2010-йилда 3058,8 млн. дона бўлган. Кўриниб турибдики, паррандачиликнинг ривожланиши мамлакатимизда ўтган йиллар мобайнинда бир текис кечмаган; у 2000-йилларгача пасайиб борган, ўсиш аломатлари эса кейинги 10-12 йилда юзага келган.

Жун етишириш қўй ва эчкиларни, хусусан, қўйларни боқиши билан боғлиқ. 2005 йилда мамлакатимизда 20,1 минг т., 2008-йилда 23,8 минг т, 2012 й. – 31,5 минг тонна атрофида жун тайёрланган. Ҳудудий таркибда Қашқадарё вилояти кескин олдинда – 20,4 %. Шунингдек, Самарқанд, Навоий, Бухоро, хуллас, чўлли минтақаларда жун чорвачилиги яхши ўйлга қўйилган. Уларнинг ҳар бири мамлакатда тайёрланган жуннинг 10-12 фоизданини беради. Айни вактда бу соҳа Фарғона, Хоразм, айниқса Сирдарё вилоятида, қўй ва эчкиларни боқиши учун унча шароитлар мавжуд бўймаганилиги сабабли, суст ривожланган (8-жадвал).

Ўзбекистонда, хусусан қўй чорвачилиги билан ҳудудий боғлиқ ҳолда тери ишлаб чиқариш ҳам экспорт аҳамиятига эга. Чорвачиликнинг мазкур йўналиши, энг аввало, чўл минтақаларида, жумладан Бухоро, Навоий, Қашқадарё ва кисман Самарқанд вилоятларида ривожланган бўлиб, бу ҳудудларда кўплаб қоракўл териси тайёрланади (2013 й. республикамизда – 1000 минг дона атрофида).

Юртимизда **ниллачилик** кадимдан ривожланиб келган. У мавсумий ва худудий жиҳатдан суръма дехкончиликка ихтиослашган, айниқса пахтачилик районларда кўпроқ ташкил этилган. Бир йилда таҳминан, Ўзбекистонда жами 25-27 минг т. пилла етиширилади, унинг асосий қисми Фарғона водийси вилоятларига тұғып келади.

8-жадвал

**Ўзбекистон Республикасида чорвачилик маҳсулотлари тайёрлашынинг
худудий таркиби**

Минтакалар	Гўшт		Сут		Тухум		Жун	
	минг т.	фоизда	минг т.	фоизда	млн дона	фоизда	тонна	фоизда
Ўзбекистон Республикаси	1672,9	100,0	7310,9	100,0	3873,7	100,0	31069	100,0
<i>шу жумладан:</i>								
Коракалпогистон Республикаси	69,2	4,1	224,8	3,1	96,8	2,6	1023	3,3
<i>Вилоятлар:</i>								
Андижон	104,9	6,3	635,4	8,7	275,6	7,1	2128	6,8
Бухоро	161,9	9,7	625,0	8,5	217,6	5,6	3119	10,0
Жиззах	142,3	8,5	400,2	5,5	130,2	3,4	2995	9,6
Навоий	107,6	6,4	315,6	4,3	186,0	4,8	3063	9,9
Наманган	93,2	5,6	469,5	6,4	170,4	4,4	1350	4,4
Самарканд	203,8	12,2	930,1	12,7	729,7	18,8	4381	14,1
Сирдарё	46,0	2,8	237,3	3,4	65,8	1,7	506	1,6
Сурхондарё	129,4	7,7	624,9	8,5	190,5	4,9	2116	6,9
Тошкент	189,6	11,3	653,3	8,9	1070,7	27,6	1846	5,9
Фарғона	112,7	6,7	696,4	9,6	214,5	5,5	1095	3,5
Хоразм	106,5	6,4	714,7	9,7	277,7	7,2	1116	3,6
Кашкадарё	205,8	12,3	772,0	10,5	248,2	6,4	6339	20,4

Жадвал ЎзР давлат статистика қўймаси маълумотлари асосида тузиленган

Республикамиз кишлек хўжалигида **асаларичилик** ҳам ўзига хос ўрининг эга. Одатда, бу соҳа, тог ва тоғолди худудларда кўпроқ ривожланган. Шунга мувофиқ холда асаларичилик, асал етишириш Фарғона, Наманган ва Жиззах вилоятларида анча яхши йўлга кўйилган.

Чорвачиликнинг юкоридаги йўналишларидан ташқари чўчқачилик ҳам бироз мавжуд. У асосан йирик шаҳарлар атрофида, кўпроқ номаҳаллий ахоли яшайдиган худудларда ташкил этилган.

Фермер ва дехкон хўжаликлари

Республикамиз мустақилликка эришгач, катта иктисадий ислохотларни амалга ошириди. Хусусан, мулкчиликни давлат тасарруфидан чиқариш, хусусийлаштиришга катта эътибор берилди; кишлек хўжалиги деярли бутунлай давлат тасарруфидан чиқарилди. Ҳозирги вақтда кишлек хўжалиги маҳсулотининг 100 фоизга яқини надавлат секторида яратилиди. Бу борада фермер ва дехкон хўжаликларига устувор ахамият қаратилди.

Фермер хўжаликлари Ўзбекистонда 1992-йилдан ташкил этила бошлиланди. Ўтган давр мобайнинда фермер хўжаликлари фаолияти, унинг

хуқуқий ва ташкилий асослари, иктисодий самарадорлигини ошириш бўйича қатор қонун ҳамда республика Президентининг фармонлари қабул қилинди. Айниқса, сўнгги йилларда фермер хўжаликларини оптималлаштириш чора-тадбирлари амалга оширилди.

Ушбу мулкчилик тури ёки агробизнес кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг муҳим йўналиши, қишлоқ иктисодиётининг асосий омили ҳисобланади. Маълумки, иктисодиётнинг бу жиҳатига алоҳида эътибор қаратилмоқда. 2011-йилни “Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик йили” деб эълон килиниши ҳам фикримизнинг далилидир. Колаверса, фермер хўжаликларининг ривожланиши “Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлиги йили” Давлат дастурида ҳам асосий вазифалардан бири сифатида қаралган эди.

Фермер хўжаликлари ва, умуман, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг ижтимоий-иктисодий жиҳати шундаки, улар асосида алоҳида мулқдорлар синфи, аҳолининг ўрта қатлами шаклланади, янги иш ўринлари яратилиб, халқнинг яшаш шароити ва даражаси яхшиланади. Шу боис, ҳозирги кунда қишлоқ аҳолиси бандлиги муаммосини ҳал қилиш, энг аввало, шу асосда олиб борилмоқда.

Ўзбекистон Республикасида, 01. 01. 2013 й. маълумотлари бўйича, жами 73 мингдан зиёд фермер хўжаликлари қайд этилган. Фермер хўжаликларини оптималлаштиришдан олдин, яъни 2005-йилда уларнинг сони 125,7 минг, 2008 йилда 218,6 мингни ташкил этган. Фермер хўжаликларига биринтирилган ер майдонлари ҳам йилдан-йилга ошиб бормоқда. Факат сўнгги 5-6 йилда улар 2051,5 минг гектарга кўпайган. Масалан, 2005-йилда бу кўрсаткич 3775,3 минг га бўлган, 2013-йилда 5854,3 минг гектарга етган.

Ҳозирги вақтда фермер хўжаликлари республика жами қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг 34,4 фоизини таъминламоқда. Бу кўрсаткичларнинг ҳам ортиб бориши қайд этилади. Чунончи, фермер хўжаликларининг мамлакат агроиктисодиёт тизимидаги ўрни 2005 йилда 24,3 %, 2006 й.-31,4 %, 2007 й.-33,4%, 2008 й.-32,5 %, 2013 й.-35,0 %. Кўриниб турибдики, факат шу даврнинг ўзида мавжуд кўрсаткич 10 фоиздан кўпроққа ортган, кўлайиш хусусан 2005-2006-йилларга тўғри келади.

Фермер хўжаликларининг қишлоқ хўжалигидаги тармоқлар таркибидаги ўрни ҳам ҳар хил. У кўпроқ дехқончиликда устувор аҳамиятга эга, чорвачилик маҳсулотларини эса асосан дехқон хўжаликлари етиштироқда.

Тахлилларга кўра, фермер хўжаликлирида ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажмининг кўпайиб бориши жами қишлоқ хўжалиги ва дехқон хўжаликларига нисбатан жадалроқ кечмоқда. Рақамларга мурожаат килайлик: 2005-йилда жами қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари мамлакатда 105,4 фоизга ўсан бўлса, фермер хўжаликлирида у 130,7 фоизга ортган. Худди шундай, мос равища, 2006-йилда 106,7 ва 146,6 %; 2007 й.-106,1 ва

117,8 %; 2008 й.-104,5 ва 100,0 %. Бироқ, энг сүнгти йилларда нисбат бирмунча ўзгарган. 2013-йил якунлари бўйича фермер хўжаликларида ишлаб чиқарилган кишлөк хўжалиги маҳсулотлари ҳажми 2012-йилга караганда 105,5 фоизга ўсган бўлса, жами кишлөк хўжалиги маҳсулотлари бу даврда 106,8 фоизга ортган.

Фермер хўжаликларининг дехкончилиқдаги мавқеи тобора ортиб бормоқда. Агар 2005-йилда улар жами дехқончилик маҳсулотларининг 41,6 фоизини етказиб берган, 2008-йилда бу улуш 57,6 ва 2013-йилда 60 фоизга якинлашган. Фермер хўжаликлари асосан товар маҳсулотлар ишлаб чиқаради ва бу маҳсулотларнинг стратегик аҳамияти катта. Шу боис, бу хўжаликлар кўпроқ давлат буюртмаси асосида фаолият кўрсатишиади. Бинобарин, фермер хўжаликларининг устувор вазифаси, энг аввало, мамлакатимиз дон мустакиллигини ва пахта хом ашёси экспортини тъяминлашга қаратилган.

Бир йилда фермер хўжаликлари республикамизда етиштирилган доннинг 81,5-82,0 фоизини, пахтанинг 99,5 фоизини беради. Мулчиликнинг бу шаклини хиссаси полиз (50,2 %) ва узум (54,5 %) етиштириша хам бироз юкори. Айни вактда дехқон хўжаликлари чорвачилик, сабзавот ва картошка етиштириш, полиз экинларида етакчилик қиласди. Бу хўжаликлар республикада етиштирилган гўштнинг 95,7, сутнинг 96,1, жуннинг 82,8, коракўл терисининг 67,6 фоизини беради. Дехқон хўжаликлари картошканинг 75-80, сабзавотни 64-65, меванинг 52-53, полиз маҳсулотларининг 49-50, узумнинг 43-44 фоизини тъяминлайди. Паррандачилиқда, жумладан, тухум етиштириша бу кўрсаткич озрок – 54,8 %, фермер хўжаликлари 11,4 ва кишлек хўжалиги корхоналари 33,8 %. 2012 й.). Дехқон хўжаликларида йирик шохли корамоллар сонининг 93,9, кўй ва эчкиларнинг 83,4, чўчкаларнинг 77,7 ва паррандаларнинг 63,4 фоизи тўпландиган.

Фермер ва дехқон хўжаликлари географиясида хам маълум тафовутлар мавжуд. Бу фарқлар турли жойлар кишлек хўжалигининг ихтинослашуви, бу эса, ўз навбатида, табиий географик шароитидан келиб чиқади. Шу билан бирга, хўжаликларнинг у ёки бу турининг ривожланишига демографик вазият, яъни аҳоли сони, уларнинг зичлиги ва миллий таркиби хам маълум даражада таъсири кўрсатади.

6-илова маълумотларига кўра, фермер хўжаликларининг энг кўп сони Самарқанд ва Фарғона вилоятларига мос тушади. Умуман олганда, бу худудлар аҳоли сони бўйича хам худди шундай мавқени эгаллайди. Уларга малакатимиздаги жами фермер хўжаликларидан 22,8 фоизи ёки ҳар 5 тадан биттадан кўпроғи тўғри келади. Кейинги ўринларда Қашқадарё ва Наманган вилоятлари туради, энг охирги погонани эса Навоий вилояти эгаллайди.

Ер майдони таксимотида Бухоро (13,4 %), Қашқадарё (12,6 %), Сурхондарё (12,6 %) хамда Коракалпогистон Республикаси етакчилик

килади. Мазкур худудлар фермер хўжаликлари учун ажратилган ер майдони бу тоифадаги жами ерларнинг деярли ярмига баробар. Микдор жиҳатидан энг оз рақамлар Андижон, Хоразм, Сирдарё ҳамда чўлли худуд саналган Навоий вилоятларига тегиши.

Аммо юкоридаги таҳлиллар фермер хўжаликларининг худудий ташкил этилишидаги умумий хусусиятирини акс эттиради, холос. Бу жиҳатдан ҳар бир хўжаликнинг “сигимини” аниглаш тўғрирок натижалар беради. Масалан, республикада ўртача ҳар бир фермерга 8,0 га ер майдони ва 18,5 нафар ишчи-ходим тўғри келади. Ер майдони ёки кўламига кўра Бухоро, Сурхондарё, Қашқадарё, Навоий вилоятлари ҳамда Қоракалпогистон Республикаси олдинда. Бу минтақалар фермер хўжаликларининг ўртача “ер майдони” 10 гектардан кўп; энг юкориң кўрсаткич Бухоро вилоятида – 20 га. Нисбатан кичик-кичик хўжаликлар Фарғона водийси ва Хоразм вилоятида, яъни умуман худуди унча катта бўлмаган, бироқ аҳолиси кўп ва зич жойлашган минтақалarda ташкил этилган.

Ишчи ходимлар сонида эса Сурхондарё стакчи-бир фермер хўжалигига 30 кишига яқин ишчи фаолият кўрсатади. Бу рақам Фарғона, Сирдарё, Бухоро ва Тошкент вилоятларида ҳам анча катта – 20 кишидан зиёд. Айни вактда Навоий ва Наманган вилоятлари фермер хўжаликларида ўртача 10-12 кишидан хизмат килади.

Иктисодий кўрсаткичларда ҳам сезилярли тафовутлар бор: республикамизда, аввал қайд килинганидек, фермер хўжаликлари жами қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг 35 фоизини таъминлаган ҳолда, бу кўрсаткич Сирдарё вилоятида 43,1%. Қашқадарёда 41,9%, Қоракалпогистон Республикасида – 40,2%. Фермер хўжаликларининг иктисодий самарадорлиги, энг аввало, Навоий вилояти, шунингдек, Бухоро ва Наманган минтақаларида паст.

Умуман олганда, фермер хўжаликларидаги бундай иктисодий кўрсаткичлар дехқон хўжаликлари ёки жами қишлоқ хўжалиги даражасидан пастроқ. Масалан, дон Ѹосилдорлигининг умумий даражаси 42,0 ц/га, фермер хўжаликларида эса – 40,2 ц/га, бугдой, мос равища, 44,4 ва 42,6 ц/га. Демак, фермер хўжаликларида ҳам тўлалигича ҳал килинмаган муаммолар йўқ эмас. Бу муаммолар серкиррали бўлиб, улар иктисодий, хукукий, ижтимоий ташкилий ва бошқа масалаларни ўз ичига камраб олади.

Шундай килиб, кўп тармоқли республикамиз қишлоқ хўжалиги миллий иктисодиётимизнинг шаклланиши ва ривожланиши, аҳоли бандлиги ва яшаш шароитини яхшилашда муҳим аҳамиятга эга. Бинобарин, бу макроиктиносидёт тармоқларига эътибор келажакда ҳам устувор даражада сақланиб қолади.

1.7. Ижтимоий соҳалар географияси, рекреация ва туризм

Иктисодий ва ижтимоий ривожланиш ўзаро боғлик, уйгуналашган бўлиб, уларнинг мазмун-моҳиятини алоҳида, ажрим ҳолда талқин килиб

бўлмайди. Ҳар қандай иктисадий ривожланиш пировард максадда ижтимоий манфаатларни кўзлайди. Бизнинг мамлакатимизда олиб борилаётган сиёsat ҳам, республика Президенти томонидан ишлаб чиқилган бозор муносабларига ўтишининг асосий тамоилиларидан бири ҳам айни шу масалага каратилган (ижтимоий соҳаларга давлат бюджетининг 60 фоизига якни ажратилади). Колаверса, 1996-йилдан бошлаб ҳар бир йилга ўзгача ном бериш, шунга доир давлат дастурларини ишлаб чиқиш ва уларни амалга ошириш, аксарият холларда, бевосита ижтимоий соҳаларга бағишиланган. Жумладан, она ва болалар соглиги, саломатлик, карияларни кадрлаш, соглом, баркамол авлод, мустаҳкам оила, соглом бола йиллари ва хоказолар фикримизнинг далилидир.

Ижтимоий соҳаларнинг иктисадиёт билан бевосита ва билвосита алоқадорлиги уларни ўзаро мувофиқлаштирилган тарзда, ижтимоий масалаларга устуворлик берган ҳолда ривожлантиришни назарда тутади. Шунинг учун бўлса керак. “иктисадий-ижтимоий” эмас, одатда, “ижтимоий-иктисадий ривожланиш” деб юритилади, яъни бу ерда иктисадий тараккиётнинг стратегик мақсади ижтимоий масалаларга йўналтирилганлиги таъкидланади. Шу ўринда, ижтимоий тармоқлар (савдо, таълим, согликин саклаш, турли хил хизматлар ва б.) билан ижтимоий инфратузилма ўртасида фарқлар борлигини унутмаслик керак. Инфратузилма, яъни ички тузилма ижтимоий соҳалар ривожланиши ва худудий ташкил этишининг негизи, асоси хисобланади, бироқ ижтимоий соҳалар билан маънодони эмас. Сабаби, инфратузилма бевосита моддий ва маънавий бойлик яратмайди, балки улар учун *шароит* мухайё килади.

Ижтимоий соҳалар орасида савдо, пуллик хизматлар мухим ўрин тутади. Ўз навбатида, мазкур йўналишларда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг ахамияти катта ва бу кўрсаткичлар тобора ўсиб бормоқда. Масалан, 2013-йил якунлари бўйича пуллик хизматларда кичик бизнеснинг улуши 46,7 фоиз, чакана савдода 46,3 % бўлган.

Чакана савдо товар айланмаси 2013-йилга нисбатан 114,8 фоизга ўсган бўлиб, унинг таркибида озиқ-овқат маҳсулотлари 48,8 %, ноозиқ-овқат маҳсулотлари 51,2 фоизни ташкил килади. Жами чакана савдо айланмасининг ярмидан кўли бозорлар оркали амалга оширилган, унинг 22,3 фоизини бўюмлар савдоси, 34,2 фоизини озиқ-овқат, яъни дўконлар ва дехқон бозорларида сотиладиган моллар ташкил этилган. Сотиладиган говарлар таркибида озиқ-овқат маҳсулотларидан уп, нон ва нон маҳсулотлари, гўшт ва гўшт маҳсулотлари етакчилик қиласа, ноозиқ-овқат маҳсулотлари ичida снгил машиналарни сотиш олдинда туради. 2005 йилда ахолига 38,7 минг дона турли русмдаги енгил машиналар сотилган бўлса, 2008-йилда бу ракам 64,3 минг донага етган, 2010-йилда эса сотилган автомобиллар сони янада ошган. Мустакилликнинг дастлабки йилларида чакана савдо ва пуллик хизматларнинг тадрижий ўзгариши, хусусан, 2006-йилларгача олдинги йилга нисбатан паст бўлиб борган

(бундан 1993-йил мустасно, шу йилда чакана савдо айланмаси 127,5 фоизга ортган). Демак, ушбу соҳаларнинг кўрсаткичлари мамлакатимиз иккисодиётининг барқарор ривожланишига мос келиб, 1996 йилдан бошлаб ижобий натижаларни намоён килиб борган. Жумладан, Ўзбекистонда 2013-йилда пуллик хизматлар хажми 13,7 фоизга кўпайган ва бу борада МДҲ да оддинги ўринларда туради. Республиkaning бу борадаги кўрсаткичи 1990-йилга нисбатан 1,9 марта ошган.

Турли хил хизматлар ялпи ички маҳсулотнинг анча катта кисмини таъминлайди (2013-йилда 53,0 %). Пуллик хизматларнинг деярли 2/3 кисмини расмий сектор бажаради, колган кисми якка тартибдаги тадбиркорларга тўғри келади. Хизматлар таркибида, энг аввало, транспорт хизматлари ажralиб туради. Уларнинг жами хизматлардаги улуси – 31,6 %. Кейинги ўринларда савдо ва овқатланиш (18,2 %), коммунал хизматлар (12,0%) туради. Шунингдек, молиявий хизматларнинг ўрни хам бироз каттароқ. Маишӣ хизматларнинг асосий кисмини хусусий тадбиркорлар бажаришади.

9-жадвал маълумотлари чакана савдо ва пуллик хизматларнинг худудий таркибини акс эттиради. Бу борадаги географик фарқлар, авваломбор, миитақаларнинг демографик салоҳияти билан боғлик. Шу билан бирга кайд этиш жоизки, чакана савдо айланмаси ва пуллик хизматлар хажмида пойтахт – Тошкент шаҳрининг хиссаси катта – мос равишида, 24,6 ва 30,1 %. Бу бежиз эмас, албатта. Сабаби, Тошкент-республикамизнинг йирик савдо маркази хам хисобланади. Бу ерда нафақат шаҳар ва унинг атрофини ахолиси, балки бошка вилоятлардан келганлар хам ўзларининг савдо-сотик ишларини олиб борадилар.

Тошкент шаҳрини хисобга олмаганда, минтакалар орасидаги фарқ ёки географийлик коэффициенти 5,79 га баробар бўлиб, у Сирдарё вилоятининг 1,9 фоизидан Тошкент вилоятининг 11,0 фоизигача турланади. Мазкур кўрсаткичлар пуллик хизматларда янада юкорирок, яъни 7,58 га баробар (Тошкент шаҳрисиз).

Бирок, келтирилган таҳлиллар кўрилаётган соҳалар географиясининг ҳакикий холатини, унинг моҳият ва хусусиятини тўлиқ изоҳлаб бермайди. Бу борада аҳоли жон бошига тўғри келадиган кўрсаткичлар ва индекслар катта аҳамиятга эга. Жадвал маълумотларига қараганда, 2013-йил республикамиз аҳолиси жон бошига тўғри келадиган чакана савдо айланмасидан Тошкент шаҳрида бу кўрсаткич 3 марта катта; Навоий, Бухоро ва Тошкент вилоятларида у 1,00 дан юкори, колганларида эса паст. Айниқса, Коракалпогистон Республикаси, Жizzах, Самарқанд ва Қашқадарё вилоятларида савдо-сотик бирмунча кам ривожланган.

Пуллик хизматларда хам шунга ўхшаш тафовутлар кўзга ташланади: ўртacha кўрсаткичга нисбатан у Тошкент шаҳрида 3,76, Андижон вилоятида республика даражасида. Бошка минтакаларда, айниқса Коракалпогистон

Республикаси, Сирдарё, Қашқадарё ва Жиззах вилоятларида пуллик хизматларининг ривожланганлик даражаси анча паст.

Таълим. Ҳар қандай мамлакат ижтимоий-иктиносиди ривожланиш даражасининг энг муҳим кўрсаткичларидан бири таълим тизимиdir. Бу соҳа хусусан ҳозирги шароитда, интелектуал омиллар кучли бўлган даврда катта аҳамиятга эга. Шу боис, республика раҳбарияти келажакда баркамол авлодни, биздан кўра доно, билимли, зукко ёшлиарни тарбиялаш лозимлигини алоҳида таъкидлайди.

Ўзбекистон таълим тизимининг ривожланиши мамлакатимизда 1997-йилда қабул қилинган ва боскичма-боскич амалга оширилаётган «Таълим тўғрисида»ги Қонун ва Кадрлар тайёрланинг миллий дастури доирасида олиб борилмоқда. Бу мураккаб ижтимоий соҳа мактабгача таълим, умумтаълим мактаблари, ўрта маҳсус ва олий таълим муассасаларини ўз ичига олади.

Республикамида жами 5221 та мактабгача бўлган муассасалар мавжуд. Умумтаълим мактаблари эса 9780 та. Ҳар бир мактабда ўртacha 468 нафар ўқувчи бор. Бу кўрсаткич худудларнинг демографик вазияти, аҳоли сони, унинг ўсиши ва жойланиши, ёш таркиби каби омиллар таъсирида бир хил эмас. Чунончи, йирик мактаблар Тошкент шаҳрида жойлашган бўлиб, уларнинг ҳар бирида ўртacha 900-920 ўқувчилар таълим олади.

Вилоятлар миқёсида юкорирок кўрсаткичлар демографик сифими юкори, аҳоли пунктлари анча катта бўлган Фарғона водийисида кўзга ташланади (560-570 киши). Айни пайтда, тоғ ёки чўл шароитларнинг мослашган минтақаларда, масалан, Коракалпогистон Республикаси, Навоий, Жиззах ва Сирдарё вилоятларида умумтаълим мактабларида ўқувчилар сони 400 кишига ҳам етмайди; энг паст кўрсаткич Коракалпогистонда -349 нафар ўқувчи.

Мактабларда ўқув жараёнининг олиб борилиши, унинг худудий ташкил этилиши жойлар ахолисининг миллий таркибини хисобга олган ҳолда ташкиллаштирилган. Шу билан бирга, мактабларда ўқув жараёни кўпроқ бир сменали тизимга ўтмоқда, кечки мактаблар эса аста-секин спилмоқда (ҳозирда бундай мактаблар деярли қолмаган).

Мамлакатимизда 150 дан ортиқ академик лицейлар мавжуд. Уларнинг бир кисми олий ўқув юртлари-университет ва институтлар қошида ташкил этилган бўлиб, бу ерда таълим тизимининг икки боскичи, яъни ўрта маҳсус ва олий таълим ўзаро уйғунлашган кўринишда олиб борилади. Ҳар бир академик лицейида ўртacha 765-770 нафар талаба таълим олади. Бу борада Хоразм вилояти лицейлари алоҳида ажralиб туради – ҳар бирида 1023 талаба ўқиди. Шунингдек, Наманган, Навоий, Жиззах вилоятларида ҳам бу кўрсаткич 945-960 кишини ташкил қиласди. Тошкент шаҳри лицейларининг ҳар бирида 685 нафар талаба бор, ёнг из рақамлар Бухоро ва Тошкент вилоятларида кайд этилган.

**Ўзбекистон Республикаси минтакаларида чакана савдо ва пуллик хизматлар
(2013 й.)**

т/р	Худудлар	Чакана савдо айланмаси		Пуллик хизматлар	
		жамига нисбатан фонизда	индекс	жамига нисбатан фонизда	индекс
	Ўзбекистон Республикаси	100,0	1,00	100,0	1,00
<i>шу жумладан:</i>					
	Қоракалпогистон Республикаси	3,6	0,55	3,8	0,45
<i>Вилоятлар:</i>					
1.	Андижон	7,8	0,83	9,3	1,00
2.	Бухоро	6,3	1,06	5,5	0,87
3.	Жиззах	3,2	0,69	2,3	0,54
4.	Навоий	4,0	1,34	3,0	0,94
5.	Наманган	6,1	0,76	5,9	0,68
6.	Самарқанд	8,3	0,67	9,5	0,80
7.	Сирдарё	1,9	0,75	1,4	0,47
8.	Сурхондарё	6,5	0,81	4,1	0,38
9.	Тошкент	10,9	1,19	6,5	0,66
10.	Фарғона	8,9	0,80	9,4	0,70
11.	Хоразм	4,2	0,76	4,1	0,69
12.	Қашқадарё	7,1	0,66	5,5	0,51
13.	Тошкент.ш	21,4	3,08	23,1	3,76

Изоҳ: пуллик хизматлар ҳажмида ҳудудлар бўйича тақсизланмаган миқдорлар ҳам бор.

Жадвал ЎзР Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

Касб-хунар колледжлари, уларнинг ҳудудий ташкил этилиши қўпроқ жойларнинг ижтимоий-иктисодий ривожланиш хусусиятлари, хўжалигининг ихтисослашувига боғлиқ. Одатда, педагогика ва тиббиёт колледжлари ўрта ва катта шаҳарларда мавжуд. Ихтисослашган савдо, иктисиётиёт, статистика, нефть-газ, туризм, машинасозлик каби колледжлар алоҳида жойларда ташкил этилган.

Ўзбекистонда жами 1400 атрофида касб хунар колледжлари фаолият кўрсатади. Коллежлар сони бўйича Самарқанд вилояти биринчи ўринда – 158 та, иккинчи ўринда Фарғона – 144 та. Қашқадарё (130 та), Андижон ва Тошкент вилоятлари ҳам (мос холда 117 ва 120) бу жихатдан бирмунча ажралиб туради. Айни чоғда, энг кам касб хунар колледжлари Сирдарёда – 48 та, Навоий вилоятида – 47 та. Бу ҳудудлар аҳоли сонига қўра ҳам айни шундай вазиятда.

Битта колледжа ўртача 1144 нафар талаба ўқийди (жами 1599,0 минг). Самарқанд вилоятида бу кўрсаткич 1120 киши, Наманганда – 1268,

Тошкент шаҳрида – 1480 киши ва ҳ.к. Айни вактда, Жizzах коллежларининг ҳар бирига 813, Сирдарёда 798 нафардан талаба тўғри келади.

Республикамизда жами 65 га яқин олий ўқув юртлари мавжуд бўлиб (6 таси хорижий мамлакатлар олий ўқув юртларининг филиаллари), уларда 253 минг талаба таҳсил олади. Тошкент шаҳрида жами олийгоҳларнинг деярли ярми жойлашган. Вилоятлар даражасида Самарқанд (6 та) ва Андижон (4 та) олдинда. Сурхондарё, Хоразм ва Сирдарёда факат биттадан олий ўқув юрти мавжуд. Биргина Тошкент шаҳрида тахминан 103,2 минг олий ўқув юртлари талабалари бор, Самарқандда 22,2 минг, Фарғона вилоятида (Фарғона ва Кўқон шаҳарларида) 20,0 минг талаба ва ҳ.к. Энг паст кўрсаткич Гулистон ва Термиз университетларига тегишли – уларда 3,8 ва 6,4 минг нафардан талаба ўқиди.

Жами олий ўқув юртларининг 20 дан ортиқроғи университетлардир. Уларда 140 мингдан зиёд талаба таҳсил олади. Энг йирик университетлар Тошкент давлат техника университети, Ўзбекистон Миллий университети, Тошкент иқтисодиёт университети, Жаҳон тиллари, Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университетлари, Самарқанд давлат университети ва б. Хозирги вактда деярли барча вилоятларда университетлар ташкил қилинган. Фақат Жizzах ва Навоий вилоятлари бундан мустасно, холос. Педагогика институтлари Нукус, Кўкон, Жizzах ва Навоий шаҳарларида жойлашган. Шунингдек, Тиббиёт академияси, темир йўллар ва автомобиль йўллар, молия инититутлари ҳам пойтахтда фаолият кўрсатишмоқда.

Соғликии сақлаш. Таълим тизими ва соғликии сақлаш ҳар қандай жамиятнинг икки асосий таянчидир. Айнан шу соҳалар ялпи ички маҳсулот кўрсаткичлари билан биргаликда мамлакатлар ижтимоий-иктисодий ривожланганлик даражасининг энг асосий индикаторлари хисобланиб, ҳар йили чоп эттириладиган Инсон тараққиёти якунларида қайд қилинади. Дарҳақиқат, жамият ҳолати аҳолининг маълумотлилик даражаси, бандлиги, унинг умумий ўлим кўрсаткичлари, болалар ва оналар ўлими, ўртacha умр кўриши каби омиллар билан тавсифланади.

“Соғлом танда – соғлом акл”, дейишади. Бу ҳак гап, чунки инсон учун, унинг баркамол ривожланиши учун, энг аввало, соғлик керак. Кўриниб турибдики, саломатлик ва таълим, маълумот олиш ўзаро бир-бiri билан чамбарчас боғлик. Айнан шу сабабдан ҳам республикамиз раҳбарияти аҳоли саломатлиги масалаларига устувор эътибор қаратмоқда.

01.01.2012-йил ҳолати бўйича Ўзбекистонда жами 6354 та амбулатория-поликлиника муассасалари бўлган. Уларнинг умумий қуввати (бир сменада қабул қилиш имконияти) ҳар 10 минг кишига 143,4 тага тенг. Бу жиҳатдан Тошкент шаҳридан ташкари Сирдарё вилояти кескин ажралиб туради. Ушбу кўрсаткич Тошкент ҳамда Бухоро вилоятларида ҳам юқори, Сурхондарё вилоятида эса энг паст, яъни 100 га ҳам етмайди. Шунингдек, амбулатория-поликлиника муасссалари билан

таъминланиш Кашкадарё ва Самарканд вилоятларида хам кониқарли даражада эмас (7-илова).

Республикада жами 1180 та касалхоналар мавжуд; ҳар 10 минг ахолига 47,3 бемор ўринлари (каравотлари) тўғри келади. Тошкент шахрини хисобга олмаганда, минтақалар ўртасидаги фарқ 1,58 ни ташкил этади. Бошкача килиб айтганда, касалхоналар билан таъминланишида жуда катта худудий тафовутлар кўзга ташланмайди; энг паст кўрсаткич Сурхондарё вилоятида (ҳар 10 минг кишига 36,1 та ўрин) ва энг юкори даража Наманганда – 54,3.

Мамлакат ахолисига 80 мингдан ортик врачлар хизмат кўрсатишади. Ҳар 10 минг кишига 28 нафар врач тўғри келади ёки ҳар бир врач ўргача 350 кишига хизмат кўрсатади. Врачлар билан таъминланганлик Тошкент шахрида 81 киши, Бухоро вилоятида 32, Навоийда 30 киши ва ҳ.к. Шу билан бирга, мазкур вазият Жizzах ва Сурхондарё вилоятларида яхши эмас–ҳар 10 минг ахолига атиги 18 тадан врач бор.

Ўрта тиббиёт ходимлари билан таъминланганлик республика бўйича, ҳар 10 минг ахолига 108 киши ёки ҳар бир бундай ходим 94 кишига тиббий хизмат кўрсатади. Ўрта тиббий ходимлар билан ҳар 10 минг ахолига хисоблаганда Тошкент шахрида - 135,5, Навоийда – 129,0, Бухоро вилоятида – 121,9 ва ҳ.к. Паст кўрсаткичлар Жizzах, Сурхондарё вилояти ҳамда Коргаҳпойистон Республикасида кайд этилади (7-илова).

Ҳар 10 минг ахолига хисоблаганда бир йилда биринчи марта аниқланган касалликлар республикада ўртacha 4550-4600 ни ташкил этади. Қайд этилган ва касалхоналарга мурожаат этганлар сони Тошкент шахрида энг юкори. Бу кўрсаткич Навоий, Фарғона ва Хоразм вилоятларида хам анча юкори бўлган ҳолда, Сирдарёда у энг паст¹.

Республика соғликни саклаш тизимига келажакда ҳам катта эътибор қаратилади. Ҳусусан, бу муаммо кишлоқ жойлар учун далзарб бўлиб, у яқин истикболда “Қишлоқ тараккиёти ва фарновонлиги йили”, “Мустаҳкам оила йили” Давлат дастурлари доирасида ҳал этилиб борилмоқда. Бу борада малакали кадрлар тайёрлаш, ижтимоий инфратузилмани янада ривожлантириш мухим аҳамият қасб этади. Ҳозирга вактда юкори малакали врачлар Тошкент тиббиёт академияси ҳамда Андижон ва Самарканд тиббиёт институтларида, Урганч, Нукус шаҳарларидаги Тошкент тиббиёт академисининг филиалларида, ўрга тиббиёт ходимлари республикамиздаги катор тиббиёт коллежларида тайёрланмоқда.

Одатда, соғликни саклаш тизимининг географияси 3 та асосий йўналишга ажратилади. Булар – соғликни саклаш муасссалари географияси, ахолига тиббий хизмат кўрсатиш географияси ва ахоли касалланиши географияси ёки нозогеография. Биринчи ва иккинчи йўналишларни

¹ Бу ерда касалхоналарга мурожаат килгандар билан ахолининг умумий касалланиш холатини чалкаштираслик керак.

худудий ташкил этишда ахоли жойлашув тизими асос қилиб олинади ва тиббий хизмат кўрсатиш муассасалари погонасимон жойлаширилади. Бу ўринда айниқса кишлоқ врачлик пунктларининг аҳамияти катта, чунки айни шу муассаса ахолига “яқин” туради. Қишлоқ врачлик пунктлари йирик кишлоқларда ёки бир-бирига туташ жойлашган, нисбатан унча катта бўлмаган “қишлоқ агломерацияларида” ягона тарзда ташкил этилади. Кўпипча, кишлоқ врачлик пунктлари қишлоқ фуқаролар йигинларига тўғри келади. Қишлоқ туман марказларида эса туман касалхоналар, вилоюят марказларида – вилоюят касалхоналари жойлашган. Йирик шахарлар, жумладан, Тошкентда ихтисослашган беморхоналар ва бошқа юкори даражали тиббий муассасалар ташкил этилган.

Ушбу тизимнинг ривожланишида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг ҳам ўрни сезиларни. Айниқса, стоматология хизмати, дорихоналар, шахсий клиника каби тиббиёт муассасалари бу борада мұхим аҳамият қасб этиб бормоқда. Шунингдек, соглиқни саклаш тизими фармацентика саноати ривожланишини ҳам талаб этади. Бинобарин, сифатли дори-дармонларни тайёрлаш, мавжуд имкониятлардан фойдаланиш зарур. Чунончи, Сурхондарё, Наманган, Тошкент ва Самарқанд вилоятларида доривор ўсимликлар кўп. Биргина Сурхондарё вилоятида бундай ўсимликларнинг тахминан 36-38 фоизи жойлашган. Маҳаллий доривор ўсимликлардан фойдаланиш, шу билан бирга, анъанавий ҳаљ табобатининг ривожланиши ҳам соғлиқни саклашда аҳамиятли ҳисобланади.

Рекреация ва туризм. Рекреация, яъни саломатликни тиклаш ва, умуман, ҷарчоқни чиқариш, дам олиш, соғлиқни саклаш тизими билан боғлиқ. Шу билан бирга, бу соҳанинг ривожланишига ахолининг бўш вақти, молиявий ҳолати каби омиллар ҳам ўз таъсирини кўрсатади.

Республикамизда рекреация имкониятлари анча кенг. Айниқса Тошкент вилоятининг Оқтош, Чорбоғ, Наманган вилоятининг Чорток, Фарғона вилоятининг Олтиарик, Чимён, Рапқон, Бухоронинг Ситораи Моҳи Хосса, Самарқанд вилоятининг “Нагорная”, Жиззах вилоятининг Зомин, Қашқадарёнинг Қашқадарё ва Мироки, Сурхондарёнинг Хўжаикон, Омонхона, Тошкент шаҳрининг Чинобод, Семашко ва бошқа қатор сиҳатгоҳлари катта аҳамиятга эга.

Мамлакатимизда даволаниш имкониятларига эга бўлган 150 га яқин сиҳатгоҳ ва пансионатлар мавжуд. Болалар сиҳатгоҳлари (санаториялари) 30 га яқин, санатория-профакториялар 50 дан ортиқ, дам олиш уйлари ва пансионатлар 20 дан зиёл, туристик базалар 143 та. Ушбу имкониятлардан кенг миқёсда фойдаланиш, тегнишли инфратузилма ва рекламанинг ривожланиши яхши натижалар беради.

Рекреация билан туризм бир-бири билан яқиндан боғлиқ; саёҳат қилиб дам олиш, ҳордиқ чиқариш ҳам, дам олиб туриб қисқа муддатли саёҳатлар қилиш ҳам кишига маънавий бойлик, хуш кайфият ва тан-

сихатлик бағишлийди. Ўзбекистонда махаллий ва халқаро туризмни ривожлантириш учун имкониятлар катта. Самарқандинг Шоҳи Зинда, Регистон, Гўри Амир, Бибихоним мадрасасаси, Бухоронинг Лаби Ҳавз, Арк, Минораи Калон, Баҳовутдин Накшбанд, Исмоил Сомоний каби обидалари, мадраса ва зиёратгоҳлари, Сурхондарёнинг ат-Термизий, Чилдуҳтарон ва бошқа қадимий жойлари, Тошкентнинг Кўқалдош мадрасаси, диний ва хозирги замонавий ҳашаматли бинолари, Самарқанд вилоятининг Маҳдуми Аъзам, Имом Бухорий мажмуаси, Тошкент вилоятининг Зangi-ота макбараси, Хиванинг Иchan-кальяси, Корақалпогистоннинг Султон Увайс-бобо мажмуаси кабилар диний туризм ривожланишининг муҳим обьектлари саналади.

Бундай шароитлар Кўкон, Марғилон, Андижон, Наманган, Карши, Шаҳрисабз, Нукус ва бошқа шаҳарларда ҳам мавжуд. Шунингдек, республикамиз кишилек жойларида агротуризм ва экотуризмни кенг микёсда ривожлантириш мумкин. Ажойиб тоғ ва чўл ландшафтлари, воҳа ва водийлар, кўплаб қадамжо ва зиёратгоҳлар, баликли кўллар, чинорлар, горлар ва бошқа жонли ва жонсиз табиат мўжизалари ҳар кандай сайёҳни бефарқ колдирмайди. Бундай жойлар мамлакатимизнинг кўпгина кишилек туманларида бор. Асосий максад – бой имкониятлардан самарали фойдаланиш, республикамизнинг бу борадаги имижини кўтариш, миллий иктисадиётимизга катта даромад келтириш, уни жаҳон ҳамжамиятида маълуму машҳур килишдан иборат бўлмоғи зарур.

Республикамиз ижтимоий хаёти, унинг ҳудудий ташкил этишда санъат, маданият, спорт ва бошқа соҳаларнинг ҳам ўзига хос ўрни бор. Жумладан, кўшикчилик, мусика санъати, сухандонлик, асия мамлакатимизнинг турли ҳудудларида ўзгача ривожланган. Уларнинг географиясида Андижон ва Ҳоразм ансамблари, Бойсун фолклор ансамбли, Сурхон баҳшилари, Самарқанд шаҳрида ўтказиладиган "Шарқ тароналари" халқаро кўриги, Тошкент ва Бухоро санъаткорлари кўзга яққол ташланади. Маданият географиясида эса катор-катор музейлар, театр ва кинохоналар юртимизнинг турли хил шахар ва марказларида мавжуд.

Ҳалқимизнинг спорт соҳасидаги ютуклари ҳам тобора ортиб бормоқда. Андижон боксчилари, Самарқанд баскетболчилари, Қарши аёл футболчилари, Денов полволлари, Тошкент шаҳматчилари ва гимнастлари, Бухоро курашчилари нафакат республикамизда, балки халқаро микёсда ҳам Ўзбекистон байроғини баланд кўтармоқдалар.

1.8. Транспорт ва ташкил иктисадий алоқалар

Транспорт макроиктисодиётнинг асосий тармокларидан бири, иктисадиётнинг кон томири, харакатлантирувчи кучи хисобланади. У ишлаб чиқариш билан истеъмолни боғлаб, ижтимоий-иктисадий ишлаб чиқариш жараёнининг узлуксизлигини таъминлайди.

Таъкидлаш лозимки, транспорт соҳаси саноат ва кишлок ҳўжалигига нисбатан географияда кам ўрганилган ёки ўрганилаётган йўналиш эканлиги билан ажралиб туради. Ваҳоланки, транспортсиз хеч нарсани тасаввур қилиб бўлмайди, чунки транспорт харакат, масофани кесиб ўтиш, у ёки бу нарсани (юк, ўловчи, ахборот) ташиш, жўнатиш демакдир. Иктисолий географияда транспорт линиялар, йўл, йўлаклар сифатида унинг колган обьектларипи – ареал, тутун ва марказларни болгаб туради. Транспорт тўри ва тизими ҳар қандай худуднинг ривожланганлик, ўзлаштирганик кўрсаткичи, худудий меҳнат таксимотини амалга оширувчи, иктисолий район ва ишлаб чиқариш мажмууларнинг шакллантирувчи муҳим омилидир. Колаверса, “арzon”, “киммат”, “кулай”, “нокуляй” тушунчаларининг заминида транспорт омили ётади, транспорт географик ўрин эса иктисолий географик ўриннинг асл моҳиятини акс эттирувчи асос хисобланади.

Одатда, транспорт деганда унинг қуйидаги жиҳатларига эътибор каратилади:

1. Транспорт – бу восита, харакатлантирувчи куч;
2. Транспорт –хўжалик тармоғи;
3. Транспорт, аникроғи транспорт йўллари – бу ишлаб чиқариш инфратузилмасининг етакчи тармоғи, хўжалик тармоқлари ва аҳолининг жойлашувида муҳим омил (йўли яхши мамлакат бой бўлади, бой мамлакатларнинг йўллари эса ҳаммавакт ҳам яхши бўлавермайди);
4. Транспоргнинг узатувчанлик, боғловчилик функцияси борлиги сабабли, у алка тизими билан жуда яқиндан алокадор, бинобарин, алка тизимидағи янги ўзгаришлар (теле-радио алокалари, интернет ва б.) анъавий транспорт тармоқларининг ривожланишига ўз таъсирини кўрсатади.

Ўзбекистоннинг Марказий Осиёнинг кок ўртасида жойлашганлиги, унинг транспорт географик хусусиятини, ўрпини ҳам белгилаб беради. Дарҳакиқат, республикамизнинг бундай транспорт географик ўрни, унинг марказийлигини, кесувчанлигини (яъни транзитлигини) акс эттиради, шу билан бирга, мамлакатимизнинг Жаҳон океанидан узокда, ичкарида жойлашганлигини билдиради.

Қадимда, республикамизнинг хозирги ҳудудида куруклик транспорти, аникроғи карvon йўллар яхши ривожланган бўлган. Хусусан, унинг Буюк ипак йўлида жойлашганлиги юртимизда савдо, маданият, ҳунармандчиликнинг ривожланишига катта таъсир кўрсатган. Темир йўллар эса бу ерда XIX асрнинг охирида ва XX аср бошларида курилган. Булар Каспий орти темир йўли, яъни хозирги Туркманбоши (Красноводск) – Андижон ҳамда Оренбург – Тошкент йўлларидир. Кейинчалик бошқа маҳаллий ва халқаро йўллар ҳам курилди, айниқса Қуий Амударё йўналишида барпо этилган темир йўллар, масалан Қўнгирот, Бейнау – Макат – Александров Гай (Саратов обл.) муҳим аҳамият касб этди.

Бирок, республикамиз транспорт тўри унинг турли худудларини боғлаш нуқтаи назаридан ягона тизими ташкил этмасди. Шу боис, мустакиллик йилларида **транспорт ҳавфсизлигига** ҳам жиддий эътибор қаратилди, қисқа муддат мабойнида Учқудук – Мискин – Нукус, Тошғузар – Бойсун – Қумкўргон темир йўллари курилиб ишга туширилди. Натижада, ҳозирги кунда Куйи Амударё минтақаси ва Сурхондарё вилоятига бориш учун аввалгидек Туркманистон худуди орқали юриш талаб этилмайди. Темир йўлларни электрлаштириш, тез юрар йўналишларни жорий килишда ҳам ютуқларимиз талай (масалан, Тошкент – Самарқанд ораглиғида катнайдиган “Афросиёб”, Тошкент – Бухоро, Тошкент – Қарши йўналишларидағи поездлар). 2016-йилда Фарғона водийси ҳам Қамчик давони орқали темир йўл билан боғланади. Ҳозирги вақтда, республика темир йўлларининг электрлаштирилган даражаси 35 %. Яқин йилларда бу кўрсаткич 1,5 мартаға ошади, Жумладан, Мароқанд – Қарши темир йўли электрлаштирилади.

Автомобиль йўлларини куриш ҳам мамлакатимиз иқтисодий сиёсатининг устувор йўналишидир. Шу боис, магистраль йўлларни қайта куриш, таъмиrlаш, йўлбўйи инфратузилмаси ва йўл бўйи иқтисодиётини ривожлантириш катта аҳамиятга эга. Шу билан бирга, транспортнинг бошқа турлари – ҳаво, қувур (трубопровод) транспорти ҳам ривожланиб бормоқда. Республикамиз пойтахти ҳамда Урганч, Навоий, Самарқанд, Бухоро шаҳарларида халқаро аэропортлар курилган.

Транспортнинг асосий функцияси юк ва йўловчи ташиш 1996 ва, хусусан, 2003-йилларгача ҳар хил ўзгариб борди, ўсиш – пасайиш кўрсаткичлари бир - бирини алмаштириб турди. 2004 йилдан бошлаб эса бу кўрсаткичлар мунтазам равинидаги ўсиб бормоқда. Масалан, 2013-йилда юк ташиш 2012-йилгига нисбатан 104,4 фоизга, йўловчи ташиш 104,2 фоизга ортган.

Кўрилаётган соҳада 170 минг киши ишлайди, бу бутун иқтисодиёт тизимида банд бўлганларнинг 3,7 фоизини ташкил қиласди. Транспортни ривожлантириш учун ажратилган инвестиция ҳажми 30,0 фоизга яқин (2005-йилда 15,7 %га тенг бўлган). Кўриниб турибдики, мамлакатимиз раҳбарияти транспорт тизими, транспорт мустақиллиги ва ҳавфсизлигига катта эътибор қартоқда.

2013-йилда Ўзбекистонда транспортнинг барча турлари орқали 1387,3 млн тонна юк ташилган. Бу 2005-йилга караганда 1,6 мартаған кўп демакдир. Жами ташилган юкнинг 90,6 фоизи биргина автомобиль транспорти зиммасига тушади. Қолган транспорт турларининг бу борадаги кўрсаткичлари анча паст. Ортда қолган йилда 6988,0 млн киши йўловчи сифатида ташилган (2005-йилга нисбатан 1,7 марта кўп), унинг 98,2 фоизи автомобиль транспортига тўғри келади. Юк ва йўловчи ташишда хусусий тадбиркорликнинг салмоғи катта. Автомобиль транспорти юк

айланмасининг умумий ҳажмида хусусий юқ ташувчилар хиссаси 72,1 фоизга тенг. Йўловчилар ташишда бу кўрсаткич янада юкори.

Ўзбекистонда умумий ижтимоий фойдаланишда бўлган темир йўллар узунлиги 43 минг км, ҳар 10 минг кв км майдонга зичлик 94,2 км ни ташкил килади¹. Табиийки, ҳудуди катта минтақаларда темир йўллар узунлиги ҳам катта. Масалан, Коракалпогистонда у 844 км, Навоий вилоятида 469 км ва х.к. Айни вақтда, майдони кичик Андижон ва Сирдарё вилоятларида темир йўллар узунлиги анча оз. Умумий конуният ахоли кўлиги ва йўллар зичлиги ўргасидаги нисбатда кўзга ташланади. Фикримизнинг исботи сифатида Андижон ва Фарғона, Хоразм ёки Сирдарё вилоятларидағи кўрсаткичларни келтириш мумкин. Бу фикрни ёнг паст зичликка ога бўлган Навоий ва Бухоро вилоятлари ҳамда Коракалпогистон Республикасидаги вазият ҳам тасдиқлаб беради (8-иловага каранг).

Қаттиқ қопламали автомобиль йўллари узунлиги республикамизда 42,0 минг км ёки темир йўлларга нисбатан 10 марта зиёд; зичлик ҳар 1000 кв км майдонга 92,8 км – бу кўрсаткич ҳам деярли 10 баробар ортиқ. Шу ўринда ахоли географияси ва автомобиль йўллари зичлиги ўргасидаги конуниятни яна бир бор таъкидлаш ўринли. Маълумотларга караганда, энг юкори автойўллар зичлиги ахоли зичлиги энг юкори бўлган Андижон ва Фарғона вилоятларида кузатилади. Бу ҳолат Наманган, Хоразм ва Сирдарё вилоятларида ҳам анча юкори, чўллик минтақаларда эса у жуда паст.

Таникли рус олими Н. Н. Баранский фикрича, йўллар ва шахарлар ҳар кандай ҳудуднинг иқтисодий асосини (“ковурғасини”) ташкил килади. Чиндан ҳам, айни улар биргаликда жойнинг иқтисодий салоҳиятини, географик жихатдан ўзлаштирилганлик даражасини ёки, бошқача килиб айтганда, иқтисодиётининг “географик геометриясини”, иқтисодий географик асосини ўзида акс эттиради. Мамлакатимиз иқтисодий ҳаритасида бундай ўзига хос геометрик шакллар вужудга келган. Улар жумласига Самарқанд (Жума) – Бухоро (Когон) – Қарши (Қашқадарё ст.), Сирдарё – Жиззах – Ховос учбурчаклари, Фарғона ҳалқаси (Кўкон – Наманган – Андижон – Марғилон – Кўкон) кабилар киради. Баъзан, бу ўйналишларда темир ва автомобиль йўллар биргаликда жойлашган бўлиб, улар биргаликда ҳудудни янада мустаҳкамрок бирлаштиради (“міхлайди”).

Бундай шаклларнинг айримлари трансчегаравий бўлиб, улар қўшни, ҳудуди тулаш бўлган давлатларни ҳам боғлайди. Масалан, табиий географик микёсдаги Фарғона ҳалқаро ҳалқаси Ҳўжанд ва Ўшни ҳам бирлаштиради ёки Газўчок – Урганч – Дошховуз, Тахиатош (Нукус) ҳалқаси ҳам шунга ўхшаш геосиёсий моҳият касб этади. Туркманистон

¹ Мамлакатимизда темир йўл транспортининг ривожланиши ва бошқарилиши “Ўзбекистон темир йўллари” Миллий компанияси орқали амалга оширилади.

били туташ бўлган Ўзбекистон ҳудудларида Туркманобод – Питнак – Учкудук – Навоий “трапецияси” ҳам кўзга ташланади. Қорақалпогистонда Тўрткўл – Нукус – Кўнғирот – Чимбой “конуссимон” темир йўли ушбу минтақа табиий-иктисодий имкониятларидан фойдаланишда аҳамиятга эга. Автойўллар географиясида эса Самарқанд – Фузор – Шахрисабз – Самарқанд ҳалкаси йўловчилар ташишда катта ўрин тутади.

Юқоридаги йўлларнинг янада ривожланиши, темир йўл тугун ва мажмуаларининг шаклланиши иқтисодий географик жиҳатдан муҳим ҳисобланади. Хусусан, нисбатан бир-бирига якин жойлашган анча йирик шахарлар ўртасида магистраль кўринишда, интенсив катновли йўл ва йўлаклар (каридорлар) бу борада янада аҳамиятлайдир. Сабаби, ҳар қандай йўл унинг таъсир зонасида бўлган табиий бойликларни ўзлаштиришга, ички ҳудудларга маданият янгиликларини олиб киришга, ўсиш кутб ва марказларнинг вужудга келишига асос бўлиб хизмат қиласи. Худди шу фикрни 223 км масофада барпо этилган (2007-йил) Тошгузор – Бойсун – Кумкўргон темир йўли якин келажакда исботлаб беради.

2013-йил якунларига кўра, темир йўллар орқали таҳминан 60 млн тонна юк ва 15,0 млн йўловчи ташилган. Йўловчиларни ташиш айланмаси сўнгги 8 йилда 1,9 мартаға кўпайган. Минтақалар миқёсида юк ташишда Тошкент, Навоий ва Фарғона вилоятлари кўзга ташланса, йўловчи ташишда Тошкент минтақаси кескин ажralиб туради. Темир йўлларда ташилган юкларнинг деярли $\frac{1}{4}$ қисмини нефть ва нефть маҳсулотлари, 20-22 фоизини қурилиш материаллари, 10 фоиздан кўнрганин цемент, 5 фоизга яқинини кўмир ташкил этади.

Автомобилларда 1156 млн т. юк ва 6280 млн йўловчи ташилган. Юк ташишда юкорироқ кўрсаткичлар Хоразм, Фарғона ва Сурхондарё вилоятларида қайд этилади, автобусларда йўловчи ташиш бўйича эса, энг аввало, пойтаҳт – Тошкент ҳамда Фарғона вилоятлари олдинда. Айни пайтда автомобилларда юк ташиш Жиззах, Бухоро, Андижон ва Наманганда, йўловчилар ташиш Жиззах ва Навоий вилоятларида суст ривожланган (8-илова).

Юқорида қайд этилганидек, республикамида қувур ва ҳаво транспорти ҳам ривожланиб бормоқда. “Ўзбекистон ҳаво йўллари” Миллий компанияси асосан йўловчилар ташишда катта аҳамият қасб этса, қувур транспорти орқали кўпроқ газ жўнатилади (бир йилда 60 млн т. юк ташилади). Республикамида жами магистраль қувурларнинг узунлиги 14,3 минг км бўлиб, унинг деярли 99 фоизи газ қувурларидир.

Транспорт нафақат мамлакат ичидаги вазифаларни бажаради, унинг ташки иқтисодий алоқаларни амалга оширишда ҳам аҳамияти катта. Бу алоқаларда, хусусан юк ташишда, ички транспортдан фарқли ўларок, темир йўл транспорти етакчилик қиласи. Турли хил юкларни ҳар хил йўналишларда ташишда Ангрен терминали ва, айниқса, Навоий шахри

аэропорти негизида ташкил этилган эркин иқтисодий-индустрисал зонанинг ўрни катта.

Мустакиллик йилларидаги республикамизнинг ташки савдо айланмаси 2063 млн АҚШ далларидан (1991 й.) 28895 млн далларга (2013 й.) етди¹. Тадрижий ўзгаришлар динамикаси шуни кўрсатадики, миллий иқтисодиёттинг дастлабки шаклланиш даврларидаги, ишлаб чиқаришининг пасайиб бориш жараёнида, яъни 1996 йилгача ташки савдо айланмаси ўсиб борган. Жумладан, у 1992-йилда олдинги йилга нисбатан бирданига 2,2 баробарга ортган, сўнгра ўсиб бориб, 1997-йилдан пасайиши кўрсаткичларини намоён этган. 2002 йилда республика ташки савдо айланмасининг хажми 5700 млн АҚШ далларига тушиб қолган, ваҳоланки у 1996-йилда 9311 млн далларга етган эди. 2003-йилдан хозирги давргача ташки савдо айланмаси турли суръатларда кўпайиб борган. У 2006-йилда 2002 йилга нисбатан деярли 2 марта га ошган ва кейинги 4 йил давомида бу кўрсаткич яна 2 баробарга кўпайган.

Ташки савдо айланмасининг таркиби тузилиши ҳам йиллар мобайнида бир хил бўлмаган. 1996-1997-йилларда у манфий нисбатга, яъни манфий сальдога эга бўлга ҳолда, қолган йилларда товар алмашув мунтазам равишда мамлакатимиз фойдасига ҳал бўлган. Экспорт хажми 1995-2013-йилларда 3,8 марта га кўпайган бўлса, импорт бу даврда 3,0 марта га ошган. Демак, бу борадаги жараённи асосан экспорт белгилаб бермоқда. Импортни экспорт билан қоплаш даражаси сўнгги йилларда 148-150 фоиз бўлган.

Экспорт таркибида (жами 15087 млн АҚШ доллари) ҳам баъзи ўзгаришлар кузатилмокда, жумладан, пахта ҳом ашёси, яъни пахта толасининг бу борадаги улуши пасайиб, унинг ўринига машиналар ва бошка маҳсулотларни экспорт килиш, шунингдек, турли хил хизматларнинг улуши ортиб борган². 2013-йилда жами экспорт хажмининг 17,7 фоизи пахта толасига (1990 й.-59,7 %, 2000 й.-27,5 %), 31,1 фоизи энергия манбалари ва нефть маҳсулотларига, 9,8 фоизи озиқ-овқат маҳсулотларига тўғри келди. Машина ва ускуналарнинг улуши 5,5 %, кора ва рангли металлар – 6,3 %, кимё ва ундан тайёрланадиган маҳсулотлар – 4,0, хизматлар 16,2 фоизга тенг.

Импортда (жами 13807 млн доллар) машина ва ускуналар кескин ажратиб туради: уларнинг ҳиссасига жами импорт килинган товар ва хизматларнинг 44,1 фоизи тўғри келади (1990 й.-12,1 %, 2000 й.-35,4 %, 2009-йилда 56,5 %). Кейинги ўринда кимё ва ундан тайёрланадиган маҳсулотлар (14,3 %), учинчи ўринда озиқ-овқат маҳсулотлари туради (9,7 %). 1990 йилда озиқ-овқат маҳсулотларининг жами импортдаги улуши 48,9 ва 2000 йилда 12,3 фоиз бўлган.

¹ 2013 йилда экспорт хажми 10,9 фоизга кўпайди, ижобий савдо 1 миллиард 300 млн АҚШ долларини ташкил этди.

² 2013 йилда умумий экспорт хажмининг 72 фоизини тайёр товарлар таъминлаган.

4-расм. Ўзбекистон Республикаси ташқи савдо айланмаси (млн АҚШ долларида)

Умуман олганда, замонавий технологиялар, машина ва асбоб ускуналарнинг кўпроқ келтирилини (японлар учун балиқ эмас, балки қармоқ мухимроқ хисобланади) маъзулроқ. Чунки, ташқи савдо айланмасининг бундай таркибий нисбати келажак ишлаб чиқариш учун мустаҳкам замин ясади. Шу нуткан назардан истеъмол молларини, хусусан енгил ва озиқ-овқат маҳсулотларини ўзимизда, ҳеч бўлмаганида маҳаллий эҳтиёжни қондириш даражасида ривожланиши талаб этилади. Айтиш жоизки, мамлакатимизда олиб борилаётган сиёсат, жумладан, ишлаб чиқаришни маҳаллийлаштириш (“локализация”), инвестиция сиёсати ҳамда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни жадал ривожланиши ҳам айни шу максадларни кўзлайди.

Ўзбекистон Республикаси жаҳоннинг катор мамлакатлари билан ташқи иқтисодий алоқаларни амалга ошироқда. Умумий қонуният шундан иборатки, агар авваллари МДҲ мамлакатлари билан алоқалар бирмунча заифроқ бўлган бўлса, бугунги кунга келиб уларнинг улуши кўтарилиб бормоқда. Масалан, 1995-йилда Ўзбекистон ташқи савдо айланмасининг умумий ҳажмида МДҲ мамлакатларининг хиссаси 38,4, шу жумладан экспорта 34,5 ва импортда 45,5 фоиз бўлган ҳолда, бу кўрсатичлар 2013-йилда, мос равища 42,6; 47,4 ва 37,4 фоизни ташкил этган¹.

Мамлакатимиз ташқи савдо алоқаларида Россия биринчи ўринда туради. Хитой Xалқ Республикаси, Қозоғистон, Корея Республикасининг ҳам улуси катта. Бошқа давлатлар орасида бироз Туркия, Афғонистон, Эрон, Украина, Германия, Буюк Британия ажралиб туради. Қолган мамлакатларнинг бу борадаги иштироки жуда суст.

Республикамиз ташқи савдо айланмасининг шаклланишида барча минтақаларнинг иштироки бир хил эмас. Ўзбекистон ташқи савдо

¹ Мустақилликнинг дастлабки йилларнда, хусусан 1991-1992 йилларда собиқ Иттифок республикалари билан деярли ташқи савдо муносабатлари олиб борилмаган.

айланмаси ҳажмининг 33,5 фоизини биргина Тошкент шаҳри таъминлайди (экспортда 22,7 %, импортда 45,3 %). Иккинчи ўринда Тошкент вилояти туради: 11,3; 10,8 ва 11,8 %. Шундай килиб, Тошкент шаҳри ва Тошкент вилояти зиммасига мамлакатимиз ташки савдо алокаларининг 44,8 фоизи тўғри келади (импортнинг 57,1 %). Қолган минтақалар орасида Андижон вилоятининг иштироки фаолрек: ушбу худуд улушкига республика ташки савдо айланмасининг 10,0 фоизи, экспортнинг 5,9, импортнинг 14,4 фоизи мос келган (2013 й.).

Юртимиз экспорт салоҳиятини оширишда чет эл инвестицияларининг жалб қилинishi, минтақалarda қулай инвестиция муҳитини шакллантириш кагта аҳамиятта оға. 2013-ийил маълумотлари бўйича, хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналар Ўзбекистон Республикаси жами экспортининг 17,5 фоизини беради. Табиийки, бу борада уларнинг импортдаги улуши анча юқори – 39,2 % ва шундай бўлиши ҳам керак.

Албатта, реал вокеликда барча худудларнинг мамлакат ташки савдосини ривожланиши, унинг инвестиция ва экспорт салоҳиятини оширишдаги иштирокини мутлақо бир даражада бўлиши кийин ва бу хеч қачон бўлмайди. Бирок, асосий юкни факат 2 ёки 3 минтақа “тортишини” ҳам ижобий баҳолаш ножоиздир.

Чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналар экспортини яна юқорида кайд этилган худудлар, яъни Тошкент шаҳри ва вилояти, Андижон беради. Импортнинг ҳам асосий кисм Тошкент шаҳрига, Андижон, Тошкент ва Самарқанд вилоятларига тўғри келади. Айни пайтда, экспортда Сирдарё, Жиззах ва Хоразм, импортда Жиззах ва Сурхондарё вилоятларининг ҳиссаси ниҳоятда паст. Бинобароин, энг аввало мазкур вилоятлар инвестиция муҳитини яхшилаш, бу борадаги жозибадорлигини ошириш талаб этилади. Шу нуктаи назардан, транспорт ва бошқа инфратузилма соҳаларининг ривожланиши ҳам муҳим аҳамиятга эга.

ИККИНЧИ ҚИСМ

2.1. Ўзбекистон Республикаси миллий иқтисодиётининг ҳудудий таркиби ва иқтисодий районлари.

Иқтисодий географик тадқиқотлар икки *таркиб*, яъни тармоқлар таркиби билан ҳудудий таркибининг уйгунлашувини, биридан-иккинчисига ўтган ҳолда таҳлил қилишни назарда тутади. Бу эса, меҳнат таҳсилотининг ижтимоий ва ҳудудий шакллари билан боғлиқ. Умуман олганда, *ҳудудий таркиб, ҳудудий тизим, ҳудудий бирриқна ёки маъжмуа иқтисодий ва ижтимоий география фанининг таянч иборалари* хисобланади. Тизим-таркиб нуқтаи назардан ҳар қандай объект алоҳида қисм ёки бўлаклардан, яъни таркибдан ташкил топади, бу қисмлар эса унинг бутлиги ва бутунлигини таъминлайди. Шу ўринда таркибининг ҳам ўзига хос тизим эканлиги, бирок куйи даражадаги тизимлиги, унинг ҳам яна “таркибчалардан” иборатлигини унутмаслик лозим.

Ҳудудий таркиб турлича бўлади. Масалан, Ўзбекистон иқтисодиётини географик томонлар – шимол, жануб, гарб ва шарқ миқёсида ёки ҳавза принципи асосида (Амударё ва Сирдарё ҳавзалари) таҳлил қилиш мумкин. Шунингдек, уни геоморфологик ва табиий-хўжалик районлар жиҳатдан текислик ва тог – тоголди ҳудудлари бўйича, чўл, воҳа ва водийлар миқёсида ҳам кўрса бўлади. Демак, кўриниб турибдики, таркиб, яъни яхлит тизимнинг узвий қисми “горизонтал” ҳолатда ҳам турлича бўлар экан. Бирок, иқтисодиётни бошқариш, статистик маълумотларни тўплаш ва таҳлил қилиш жиҳатидан маъмурний таркиб анча афзаликларга эга. Шунинг учун ҳам маъмурний бирликларнинг тўғри ташкил этилганлиги, уларнинг баркарор ва ўзгармаслиги катта амалий аҳамиятга эга.

Хусусан, ижтимоий-иқтисодий ривожланишини тўлақонли амалга ошириш, уни бошқариш ва мониторингини олиб бориш, бу борада концепция, стратегия ва башоратларни ишлаб чиқиш вилоят миқёсида қулайдир. Айнан уларни минтақавий иқтисодиёт ва иқтисодий география фанлари нуқтаи назаридан шартли равишда, энг аввало, бу номдаги анъанавий табиий географик тушунчадан фарқ килувчи минтақа сифатида қаъбул қилиш мумкин. Қолаверса, республиканинг минтақавий сиёсати ҳам кўпроқ шу доирада олиб борилади.

Ўзбекистоннинг асосий маъмурний бирликлари майдони ва демографик салоҳияти бўйича бир-бираидан кескин фарқ қиласди. Бу ерда географик қонуният шундан иборатки, вилоят майдони қанча катта бўлса, демак билингки, одатда, бундай жойларнинг табиий шароити хўжалик юритиш учун унча кулай эмас. Мамлакатимизнинг энг йирик минтақаси – Қоракалпоғистон Республикасининг майдони энг кичик ҳудудни эгаллаган Сирдарё ёки Андижон вилоятидан 38,7 марта катта. Ҳудди шундай, Навоий вилояти ҳам жуда кенг майдонни (111.0 минг кв км ёки республика ҳудудининг $\frac{1}{4}$ қисми) эгаллади, учинчи ўринда яна бир чўллик минтақа – Бухоро вилояти туради.

Ахоли сони бўйича фарқ унча катта эмас, атиги 4,4 мартаға баробар ёки, бошқача қилиб айтганда, Ўзбекистонда ахоли сонига кўра энг йирик Самарканд вилояти (3412,8 минг киши) энг кичик – Сирдарё вилоятидан (757,1 минг киши) шунчалик даражада катта. Бу жиҳатдан иккинчи ўринда Фарғона, учинчи ўринда Қашқадарё вилоятлари туради. Шунингдек, Айдижон, Тошкент вилоятларининг ҳам демографик сигими анча юкори; республика пойтахти – Тошкент шаҳрида 01.01.2014-йилда 2351,8 минг киши қайд этилган.

Бошка шароитлар бир хил бўлган холда, маъмурий-худудий бўлиннишни илмий асосланган *иктисодий районлаштириши* асосида олиб бориш мақсадга мувофик. Шу билан бирга, мавжуд ички маъмурий-худудий тузилмани тез-тез ўзгартириб бориш, бу борада ҳар хил “географик ўйинларига” йўл қўйиш яхши оқибатларга олиб келмайди. Бинобарин, бундай бирликлар мумкин қалар тўғри ажратилган ва турғун бўлишлари керак.

Иктиносидий районлаштириш иктиносидий географиянинг, “район” тушуучаси умуман география фанининг бирламчи, бош тушунчасидир. Районсиз, бир жойдан иккинчи жойнинг фарқисиз, худудий тафовутсиз география фанининг ўзи ҳам бўлмайди. Бирок, катта илмий ва амалий аҳамиятга эга бўлган иктиносидий районлаштириши фақат собиқ Иттифоқ мафкураси билан, унинг режалаштириш сиёсати билан боғлаш нодурустлир. Сабаби, иктиносидий районлар худудий меҳнат тақсимотининг натижаси сифатида объектив мавжуддир. Бундай районлар Чор Россиясида ҳам, хозирда бозор иктиносидиёти шароитида ривожланиб бораётган катор давлатларда ҳам мавжуд.

Худудий меҳнат тақсимоти, янги ерларни ва табиий ресурсларни ўзлаштириш, худудлар доирасида иктиносидий ихтинослашувнинг ўзгариб бориши, янги йўллар, ўсиш кутб ва марказларининг шаклланиши, бизнинг назаримизда, *иктиносидий географик жсарайёндир*. Ушбу жараён натижасида вужудга келган турли катталиклаги ва йўналишдаги иктиносидий районлар, уларнинг ўзаро нисбати ва муносабати, иктиносидиётнинг худудий таркиби *иктиносидий географик вазияти* англатади. Бу ерда жараён ҳам, вазият ҳам давр ва макон микёсида ўзгариб туради.

Содда қилиб айтганда, бир-биридан фарқ килиб турувчи ҳар қандай худуд районларидир. Шу боис, районлар тизими ёки исарархияси, районларни райончалардан ташкил топиши тўғрисида сўз юритиш мумкин. Районлар юкорилашган сари сиёсий аҳамиятга, куйлашган сари эса ижтимоий аҳамиятга эга бўлади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси, энг аввало, жаҳон ҳамжамиятининг мустақил субъекти, геосиёсий тузилмасининг бир қисми ҳисобланади ва, шу билан бирга, бу ерда иктиносидий ва ижтимоий ривожланиш масаласи ҳам, мамлакатнинг иктиносидий ҳавфсизлигини таъминлаш ҳам устувор мазмун касб этади. Маъмурий бирликлар, жумладан, вилоятлар, кишлек туманлари ижтимоий-иктиносидий, кишлек

фуқаролар йиғинлари эса күпроқ халкқа (оммага, жамоага) бевосита якии бўлган кундалик ижтимоий муаммолар билан шуғулланадилар.

Иктисолий район, баъзан уни иктисолий географик район деб ҳам аташади (бизнингча, бу тўғри эмас. чунки ҳар қандай район жойни, ҳудудни, демак, географияни англатади), асосан қуйидаги омиллар таъсирида шаклланади:

- ҳудуднинг яхлитлиги, унинг географик ўрни;
- ҳўжалигининг ихтисослашуви;
- район ҳосил қилувчи марказларини мавжудлиги;
- табиий шароиги ва табиий ресурслари;
- транспорт ва бошқа инфраструктурунинг ривожланганлиги;
- демографик вазияти ва меҳнат ресурслари;
- жойнинг тарихий ривожланиш хусусиятлари ва бошқалар.

Ҳар қандай иктисолий районда З гуруҳ тармоқлар ривожланган бўлиши керак: 1) район ҳосил қилувчи ихтисослашган тармоқлар; 2) биринчи гурух билан боғлик ва уларга хизмат қилувчи тармоқлар; 3) маҳаллий, яъни ички эҳтиёжларни кондирувчи ҳўжалик тармоқлар. Мазкур гурухларга мансуб иктисолий тармоқлари турли районларда турлича бўлиши мумкин. Энг муҳими, улар ўртасида мутаносиблик бўлиши шарт. Шу нуктаи назардан, район ҳўжалигини ҳам ўзига хос ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуаси шаклида эътироф этса бўлади.

Иктисолий районларнинг илмий-амалий аҳамияти, энг аввало, уларнинг маъмурӣ-ҳудудий бўлинини ташкил этишда, минтақавий сиёсатни амалга оширишда, шуннингдек, ўкув жараённида – мамлакатнинг иктисолий географиясини тизим-таркиб ёндошув асосида ўрганишда ўз аксини топади. Айтайлик, Ўзбекистон иктисолий географиясини факат унинг ҳўжалик тармоқлари бўйича ўрганиш амалда иктисолий географик таъриф хисобланмайди, сабаби – бу ерда ҳудудий ёндошув йўқ. Шу боис, ҳар қандай ҳудуднинг иктисолий географик тавсифини таҳминан 55-60 фоизи ҳудудий кисмдан иборат булмоғи даркор.

Ўзбекистонда иктисолий районлаштириш масалалари билан, хусусан, ўтган асрнинг 50-60-йилларидан бошлиб шуғулланиб келинган. Ушбу муаммо таникли олимлар В.М.Четиркин, К.Н.Бедринцев, Н.Г.Цапенко, З.М.Акрамов ва бошқалар томонидан ўрганилган. Шу ўринда қайд этиш жоизки, республикамиизда гурли давларда иктисолий районлар турлича микдорда ажратилган ва дастлаб бу масала бевосита табиий-ҳўжалик районлаштириш билан боғлик холда олиб борилган.

1970-1980-йилларда собик ТошДУнинг иктисолий география кафедраси олимлари янги, Мирзачўл иктисолий районини ажратишни таклиф килишган. 1998-йилда эса ушбу китоб муаллифи Ўзбекистонни 6 та асосий иктисолий районга ажратишни маъқул топган. Айтиш лозимки, ҳудуд шунчалик иктисолий районларни кейинчалик бъязи иктисолий ташкилотлари ҳам белгилашган, фарқ факат уларнинг номланишида бўлган.

Ҳозирги даврда Ўзбекистон миллий иқтисодиётининг ҳудудий таркиби қуидаги 6 та асосий иқтисодий районлар даражасида кўрилади:

1. Тошкент иқтисодий райони – Тошкент шаҳри ва Тошкент вилояти таркибида;
2. Мирзачўл иқтисодий райони – Жиззах ва Сирдарё вилоятлари;
3. Фарғона иқтисодий райони – Андижон, Наманган ва Фарғона вилоятлари;
4. Зарафшон иқтисодий райони – Бухоро, Навоий ва Самарқанд вилоятлари;
5. Жанубий иқтисодий район – Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятлари;
6. Куйи Амударё иқтисодий райони – Қорақалпогистон Республикаси ва Хоразм вилояти.

Иқтисодий районларнинг бундай ўзаро интеграциялашув ёрдамида ривожланиб бориши мамлакатимизнинг миллий иқтисодиётини, хавфсизлиги ва ягоналигини таъминлайди. Бирок, эътироф этиши жоизки, бугунги кунда республикамиз иқтисодий районлари сони ва уларнинг таркибига қаратилган бошқача ёндошувлар ҳам йўқ эмас. Чунончи, ота-үгил Паёз ва Жаҳонгир Мусаевларнинг VIII синф учун ёзилган “Ўзбекистон иқтисодий ва ижтимоий географияси” дарслигида 8 та район ажратилган. Фикримизча, бундай ёндошув тўғри эмас, бу ерда тизимтаркиб коидаси, районлаштириш принциплари, унинг иерархик тузилмаси коидаларига риоя қилинмаган. Масалан, Самарқанд, Қашқадарё, Сурхондарё вилоятлари алоҳида иқтисодий районлар макомида белгиланган. Ваҳоланки, улар маъмурӣ иқтисодий районлар, яъни иқтисодий районлаштиришнинг иккинчи поғонасида турувчи ҳудудий бирикмалар саналади ва бундай даражада республикамизнинг барча вилоятлари ҳамда Қорақалпогистон Республикаси қаралиши ҳақлидир. Биз уларни **минтақа** сифатида талкин қилиш тўғри деб хисоблаймиз, чунки республикамизнинг минтақавий сиёсати кўпроқ шу миқёсда амалга оширилмоқда.

Асосий иқтисодий районлар бизнинг шароитимизда қуидаги базавий соҳаларга эга бўлишлари мақсадга мувофик:

- ёқилғи-энергетика базаси;
- курилиш индустряси;
- агросаноат мажмуаси.

Ушбу ишлаб чиқариш тармоклари ҳар бир иқтисодий макон учун зарурдир. Агар шу нуқтаи назардан қараладиган бўлса, фактат Тошкент иқтисодий райони бундай мукаммалликка эга. Қолган иқтисодий районларда эса у ёки бу тармок суст ривожланган. Масалан, Жанубий районда уларнинг бирортаси етарлича эмас, Фарғонада энергетика ва курилиш базаси заиф, Мирзачўлда тўқимачилик саноати яхши йўлга кўйилмаган ва хоказо.

Ўзбекистон Республикаси ижтимоий-иктисодий күрсаткычларининг худудий таркиби
 (2013 й., жамига нисбатан фондан)

	Майдони	Аҳолиси	Яйм	Сансат	Кишлек хўйалиги	Чакана севдо	Пуллик хизмат	Ташки савдо айланаси	Экс- порти	Им- порт
Ўзбекистон Республикаси:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
шу жумладан:										
Тошкент иктисолий райони:	3,5	16,6	24,5	36,6	12,8	32,3	29,6	44,8	33,5	57,1
Тошкент вилояти	3,4	8,9	9,8	14,7	12,8	10,9	6,5	11,3	10,8	11,8
Тошкент шаҳри	0,0	7,7	14,7	21,9	0,0	21,4	23,1	33,5	22,7	45,3
Мирзачўл иктисолий райони:	5,7	6,5	4,1	3,7	8,9	5,1	3,7	2,1	11,5	1,9
Жиззах вилояти	4,7	4,0	2,2	1,3	5,0	3,2	2,3	1,0	10,2	1,0
Сирдариё вилояти	1,0	2,5	1,9	2,4	3,9	1,9	1,4	1,1	1,3	0,9
Фарғона иктисолий райони:	4,1	28,5	17,5	23,9	26,1	22,8	24,6	14,4	9,3	20,1
Андижон вилояти	1,0	9,2	6,6	13,6	9,9	7,8	9,3	10,0	5,9	14,4
Наманган вилояти	1,7	8,2	4,2	27	7,9	6,1	5,9	0,9	0,7	1,2
Фарғона вилояти	1,4	11,1	6,7	7,6	8,3	8,9	9,4	3,5	2,7	4,5
Зардаб иктисолий райони:	37,4	19,9	17,1	20,1	26,7	18,6	18,0	10,1	5,9	14,5
Бўхоро вилояти	9,0	5,8	5,5	4,1	9,9	6,3	5,5	3,4	1,9	5,0
Навоий вилояти	24,7	3,0	5,4	10,6	4,7	4,0	3,0	3,7	2,9	4,5
Самарқанд вилояти	3,7	11,1	6,2	5,4	12,1	8,3	9,5	3,0	1,1	5,0
Жанубий иктисолий райони:	10,9	17,1	11,5	11,4	17,4	13,6	9,6	3,8	3,8	11,0
Сурхондарё вилояти	4,5	7,6	4,1	1,9	8,9	6,5	4,1	1,3	1,8	7,9
Кашкадарё вилояти	6,4	9,5	7,4	9,5	8,5	7,1	5,5	2,5	2,0	3,1
Кўйи Амударё иктисолий райони:	38,4	11,2	5,6	3,3	9,0	7,8	7,9	1,7	1,7	1,5
Кордайчилик Республикаси	37,1	5,7	2,5	1,6	3,0	3,6	3,8	0,8	0,7	0,8
Хоразм вилояти	1,3	5,5	3,1	1,7	6,0	4,2	4,1	0,9	1,0	0,7

Ингл. хўйнолар дарорасиди тақсимланганда инглишидан ёланган таснифи мажбулатоттар республика бўйича жасалган киритилади.

Жадиди ЎзРД давлати статистика хизмати таъсисати мажбулатоти асосида ўзбек таркиби ишлайди

10-жадвалда асосий иқтисодий районлар ва уларнинг таркибидағи вилоятлар, яъни минтақаларнинг иқтисодий ривожланишига оид баъзи кўрсаткичлар келтирилган.

Жадвал таҳлили шуни кўрсатадики, Тошкент иқтисодий райони катор соҳалар бўйича республикада етакчилик қиласди. Чунонча, 2013-йил якупларига кўра, мазкур район Ўзбекистон ялпи маҳсулотининг $\frac{1}{4}$ кисмини, саноат ишлаб чиқариши, инвестиция, чакана савдо ва пуллик хизматларнинг 30-40 фоизини, ташқи савдо айланмасининг эса ярмидан кўпроғини таъминлайди.

Ялпи ички маҳсулот ҳажми бўйича олдинги ўринлардан бирда Фаргона иқтисодий райони ҳам туради. Аммо, унинг демографик салоҳияти жуда катта. Сабаби, бу ерда мамлакат аҳолисининг 28,5 фоизи истиқомат қиласди. Демак, Фарғонада ер оз, аҳоли кўп, антропоген босим ва табииатнинг “зўриқиши” юкори, ишлаб чиқариш ҳажми эса уларга мос эмас.

Қолаверса, Тошкент иқтисодий районидан ташқари қолган барча худудларнинг ЯИМ улуши уларнинг демографик салоҳиятидан паст. Саноат географиясида ҳам таҳминан шундай вазият. Қишлоқ хўжалигига эса Зарафшон ва Мирзачўл районлари бирмунча юкори кўрсаткичларга эга. Айни вақтда жадвал Мирзачўл, Фарғона, Жанубий ҳамда Қўйи Амударё районларида инвестиция муҳитининг яхши эмаслигини кўрсатмоқда. Бундай вазият курилиш орқали ташқи савдо айланмаси натижаларига ҳам ўз таъсирини кўрсатади. Ижтимоий соҳалар, жумладан, пуллик хизмат ва чакана савдо ҳам аксарият районларда уларнинг аҳоли кўрсаткичларига мувофиқ келмайди.

2.2.ТОШКЕНТ ИҚТИСОДИЙ РАЙОНИ

Тошкент иқтисодий райони ўз таркибига Тошкент вилояти ва республика пойтахти – Тошкент шаҳрини олади. Майдони 15,6 минг кв. км бўлиб, Ўзбекистон худудининг 3,5 фоизини ташкил қиласди. Аҳолиси, 2014-йилнинг 1-январи маълумотларига кўра, 5077,9 минг кишидан иборат. Бу республика жами аҳолисига нисбатан 16,6 фоиз демакдир.

Мамлакат меҳнат тақсимотида ушбу район, энг аввало, саноат тармокларининг турли-туманлиги, қишлоқ хўжалигининг интенсив ривожланиши билан ажralиб туради. Бу ерда электр энергетика, кора ва рангли металлургия, кимё, машинасозлик ва метални қайта ишлаш, курилиш материаллари ҳамда енгил ва озиқ-овқат саноат тармоклари яхши ривожланган. Агрономиксиодиёт тизимида пахта, боғдорчилик ва узумчилик, шахар атрофи қишлоқ хўжалиги, паррандачилик ихтисослашган тармоклар хисобланади. Район Ўзбекистон ялпи ички маҳсулотининг 24,5 %, саноат маҳсулотининг 36,6 %, қишлоқ хўжалик маҳсулотининг 12,8 фоизини беради. Унинг зиммасига республика инвестиция ҳажмининг 31,9 %,

чакана савдонинг 32,3 %, пуллик хизматларнинг 29,6 фоизи тўғри келади. Бу ерда, хусусан электр энергия, рапгли металлар, цемент, минерал ўғитлар, кўмур ва бошқа маҳсулотларни ишлаб чиқариш районлараро ахамиятга эга.

SWOT – таҳлил усули ёрдамида Тошкент иқтисодий районининг кучли тармоқлари сифатида иқтисодиётининг юқори даражада диверсификацияланганлиги, пойтаҳт район эканлиги, табиий ва рекреация ресурслари, интелектуал салоҳияти, инфратузилма тизимининг яхши ривожланганлигини кўрсатиш мумкин. Имкониятлари хам айни шу омиллар билан белгиланади. Заиф томони эса геосиёсий ўринининг бирмунча нокулайлиги, экологик вазиятнинг кескинлиги кабилардан иборат.

Иқтисодий район хўжалигининг ички такиби хам ўзига хос. Районда ишлаб чиқаришни иқтисодий ва худудий ташкил этишининг турли шакллари ривож топган. Бундай географик хусусиятлар районнинг таркибий тузилишини таҳлил қилишда янада яққолрок кўзга ташланади.

2.2.1. Тошкент вилояти

Тошкент вилояти республикамизда ўзининг иқтисодий ва демографик салоҳиятига кўра алоҳида ажralиб туради. У маъмурий жihatдан биринчилар каторида 1938-йил 15-январда ташкил топган. Вилоят майдони 15,26 минг кв. км бўлиб, у мамлакатимиз умумий худудининг 3,4 фоизига тенгdir. Бу ерда, 2726,1 минг киши ёки Ўзбекистон аҳолисининг 8,9 фоизи яшайди. Демак, минтақанинг аҳолиси, нисбий кўрсаткичларда, унинг эгаллаган майдонидан кўп.

Тошкент вилояти иқтисодий нуктаи назардан ривожланган минтақа хисобланади. Унинг хиссасига мамлакат ЯҲМнинг 9,8 фоизи, саноат ишлаб чиқариш ҳажмининг 14,7, кишлок хўжалиги маҳсулотининг 12,8 фоизи тўғри келади. Халк истеъмол молларини ишлаб чиқариш аҳоли худудий мужассамлашувидан бироз насторк. Шунингдек, пойтаҳг минтақасига республикада 2013-йилда фойдаланилган жами чакана савдо айланмасининг 10,9 ва пуллик хизматларнинг 6,5 фоизи тўғри келади. Ўзининг экспорт салоҳияти бўйича Тошкент шахридан кейинги иккинчи ўринда туради (10,8 %), импорт эса 11,8 фоизга баробар.

Вилоят маъмурий жihatдан анча мураккаб тузилмага эга. Унинг таркибига 15 шаҳар, 97 та шахарча, 14 та кишлок туманлари, 146 кишлок фуқаролар йигинлари ва 885 та кишлок аҳоли пунктлари киради. Туманлар ўзларининг эгаллаган майдони, ташкил топган йили, демографик хусусиятлари билан бир-бираидан фарқ қилади. Кишлок туманларидан дастлабкилари Ўртачирчик, Янгийўл ва Юқоричирчик бўлиб, улар 1926-йилда ташкил этилган. Энг “яни” туман – Куйичирчик 1973-йилда бу

маъмурий мақомга эга бўлган. Бинобарин, айтиш мумкинки, пойтахт вилоятининг ички маъмурий тузилиши анча олдин шаклланган.

Кишлоқ туманинг майдони ўртача тахминан 1,0 минг кв. км ни ташкил этган ҳолда, у энг кичик Чиноз (0,34 минг кв. км) туманидан энг йирик – Бўстонлик (4,93 минг кв. км) туманинг турли туманинигидан, улар орасидаги нисбат 14,5 мартаға тенг (9-илова). Бундай катта географийлик коэффициент вилоят ҳудудининг табиий географик жиҳатдан турли туманинигидан, уларда ишлаб чиқариш ва аҳолини ҳудудий ташкил этиш хусусиятидан далолат беради. Чиндан ҳам, тоғ ва тоғолди ҳудудларда жойлашган Бўстонлик ва Оҳангарон туманининг майдони бошқаларга қарагандо кескин фарқ қиласди. Ушбу иккى туман майдони вилоят жами майдонининг ярмидан кўпроғини ёки 53,1 фоизини эгаллади. Айни вактда, минтақанинг куйи қисмида жойлашган туманлар ҳудуди унча катта эмас, пойтахт – Тошкентга бевосита тутац туманлар эса бу борада энг кичик ҳисобланади.

Вилоятнинг географик ўрни, табиий шароиги ва табиий ресурслари. Тошкент вилояти ўзига хос табиий, иқтисодий ва сиёсий географик ўринга эга. У З та хорижий мамлакат билан чегарадош: шимолда Қозоғистон, шарқда Қирғизистон, жануби-шарқда Тожикистон республикалари билан туташган. Республика доирасида эса минтақа Наманган ва Сирдарё вилоятлари билан қўşни. Пойтахт вилоятининг сиёсий географик ўрни қайси бир маънода Сурхондарё ўрнига ўхшаб кетади.

Табиий географик нуктаи назардан ҳам Тошкент вилояти анча мураккаб тузилишга эга. Унинг шимолий, шимоли-шарқий ва жануби-шарқий қисмлари тоғ ва тоғолди ҳудудларидан иборат. Бу ерда Фарбий Тяншанга қарашли Уғом, Писком ва Чотқол тог тизмалари, жануби-шарқда Қурама тизмаси жойлашган. Энг баланд жойлар вилоятнинг чекка шимоли-шарқида бўлиб, уларнинг баландлиги денгиз сатҳидан 4395-4400 метрга етади (Талас Олатови тизмаси). Писком тизмасидаги Бештор чўқисининг баландлиги 4299 метр.

Умуман олганда, вилоят ср усти тузилиши шимоли-шарқдан жануби-гарб ўйналишида пасайиб боради. Тошкент атрофида гипсометрик кўрсаткич 600 метрлар атрофида, жануб ва ғарбий туманларда эса баландлик 300 метрдан озрок. Вилоятнинг бундай мураккаб ср усти тузилиши, орографик хусусияти, ўз навбатида, унинг минерал-ҳом ашё ва агроклиний шароитларини ҳам белгилаб беради. Бу ерда турли хил фойдали казилма бойликлар бор. Улар жумласига, энг аввало, кўмир, рангли ва нодир металлар (олтин, мис, кўрғошин ва б.), курилиш материаллари ҳом ашёлари киради. Ангрен кўнгир кўмир хавзаси республикамизнинг асосий кўмир базаси ҳисобланади. Қалмоккир мис кони, Кўчбулук, Коулди, Қизиломасой олтин конлари, Кўрғошинкон, Испай, Мискон полиметал конларнинг саноат аҳамияти ҳам катта. Мавжуд минерал ресурс салоҳият минтақа иқтисодий

ривожланишининг энг муҳим омили сифатида хизмат килади. Бу борада Тошкент вилояти Навоий, Кашқадарё ва Сурхондарё вилоятлари каторида туради.

Иклими кескин континентал; январь ойининг ўртача ҳарорати минус 1° - 3°, июнники + 26°. Ийллик ёгин микдори ҳар хил: төғ ва тогоди ҳудудларда, хусусан, Бўстонлик ва Паркент туманларида у 600 мм ва ундан кўпроқ. Текислика жойлашган ҳудудларда эса, намгарчилик - 400-500 мм атрофида.

Тошкент вилояти асосан Чирчик ва Оҳангарон водийларида жойлашган. Улар Сирдарёга куйилади. Сирдарёнинг ўзи эса вилоятнинг жануби-ғарбий кисмидан ўтади; у бу жойларда Тошкент ва Сирларё вилоятларининг маъмурий чегара чизиги бўлиб хизмат килади. Чирчик дарёси республикада ўзининг катта гидроэнергетик имкониятлари билан ажралиб туради. Щу боисдан ҳам, унда катор СЭСлар (каскади) барпо этилган. Дарёning минтақада сугорма дехкончиликни ривожлантириш, аҳолини ичимлик суви билан таъминлашида, рекреация, балик овлаш ва бошка соҳаларда ҳам аҳамияти катта. Бу ерда энг йирик Чорбоғ, шунингдек, Ғазалкент, Хўжакент сув омборлари барпо этилган, Қибрай, Паркент каналлари курилган. Тошкент шаҳрининг асосий сув артериясини ташкил этувчи Салар, Анхор. Бўзсув ва бошка каналлар ҳам Чирчик дарёсидан сув олади.

Оҳангарон дарёси қўшни Қирғизистон ҳудудидан бошланиб, у ҳам Сирдарёга қўшилади. Бу дарёда Оҳангарон, Туюбўғиз (Тошкент деңгизи) сув омбори барпо этилган. Бироқ, бу дарёning гидро-энергетика салоҳияти анча паст, унда бирорта СЭС курилмаган.

Вилоят рекреация ресурсларига ҳам бой. Айниқса, Чирчик ва Оҳангарон водийларида ушбу соҳани ривожлантириш шароитлари куладир. Минтақада Уғом - Чотқол давлат табиат миллий боғи, Чотқол давлат биосфера кўрикхонаси ташкил этилган.

Шундай килиб, Тошкент вилоятининг табиий шароити иқтисодиётнинг турли тармокларини ривожлантириш учун куладир. Бинобарин, бу ерда ҳудудий меҳнат таксимоти кенг микёсда шаклланган: төғ-кон саноати, дехкончилик, боғдорчилик, узумчилик ва улар билан боғлиқ агросаноат мажмуалари, шахар атрофи кишлек хўжалиги, рекреация, спорт, баликчилик, төғ туризми каби соҳалар яхши ривожланган.

Вилоятнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишида транспорт ва, умуман, иқтисодий географик ўрни ҳам муҳим роль ўйнайди. Хусусан, унинг транспорт инфратузилмаси билан таъминланганлиги, республика бош шаҳри - Тошкентнинг минтақа ҳудудида жойлашганлиги катта мазмун қасб этали.

Аҳолиси, шахарлари ва меҳнат ресурслари. Тошкент вилояти аҳоли сони бўйича мамлакатимизда Самарканд, Фарғона, Кашқадарё ва Андижон

вилоятларидан кейинги 5-ўринда туради. 1989-2014-йиллар оралиғида унинг ахолиси яқин ярим миллионга ёки ўртача ҳар йили 20-22 минг кишига кўпайиб борган.

Қишлоқ туманлари миқёсида ахоли сонининг ўсиш суърати Паркент, Бекобод, Бўка, Оққўрғонда юкорирок¹. Кўрилаётган 20 йилдан ортиқ даврда уларнинг ахолиси 1,4-1,6 марта кўпайган (вилоятда ўртача 127,2 %). Айни вактда Қуйичирчик ва Бўстонлик туманларида демографик ўсиш кўрсаткичлари бирмунча пастрок бўлган. Шунга мувофик ахоли зичлиги хам ўзгариб турган. Энг юкори зичлик Зангиота (904 кишига) туманида кузатилиди. Вилоят бўйича бу кўрсаткич 175 кишига тенг бўлган холда, у Қиброй, Ўртачирчик, Янгийўл, Чиноз туманларида хам анча юкори. Тоғ ва тоғолди ҳудудларни эгаллаган Бўстонлик ва Оҳангарон туманларида эса, ахоли анча сийрак жойлашган: тегишлича 1 кв. км га 33 ва 39 киши.

1989-2014-йилларда ўрта ва катта шаҳарлар орасида Ангрен ахолиси тез суръатларда кўпайиб борган (11-жадвал). Жадвалда келтирилган шаҳарларнинг кўпчилиги оғир саноатга ихтисослашган. Маълумки, бозор муносабатларига ўтиш даврида аввалги иктисадий алоқаларнинг ўзгариши туфайли бундай саноат марказларида ривожланиш, шу жумладан, демографик ўсиш кўрсаткичлари пасайган. Масалан, Чирчик шаҳрининг ахолиси атиги 13,8 фоизга кўпайган, холос, Янгийўлда ўсиш деярли йўқ дараражада, факат Ангрен шаҳрида ахолининг кўпайиши юкори бўлган.

Вилоят ахолиси, республикамизнинг бошқа миңтакаларида бўлгани сингари. деярли факат унинг табиий харакати асосида кўпайиб бормоқда. Шу ўринда таъкидлаш лозимки, вилоятда тугилиш коэффициенти мамлакатимиз доирасида нисбатан пастрок, ўлим даражаси эса энг юкори.

11-жадвал

**Тошкент вилояти ўрта ва йирик шаҳарларининг ахолиси
(минг киши)**

Шаҳарлар	1979 йил	1989 йил	2014-йил	1979 – 2013 йил. ўсиш, %
Ангрен	105,8	131,0	175,4	165,8
Бекобод	67,5	81,5	89,4	143,0
Олмалик	101,0	113,9	121,1	119,9
Чирчик	131,2	156,4	149,3	113,8
Янгийўл	62,8	57,7	68,2	108,0

Маънба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари.

Мавжуд маълумотларга караганда, тугилишнинг умумий коэффициенти 2009-йилда 22,7, 2010-йилда 20,8 промилле, ўлим эса, мос холда, 5,7 ва 5,8 промилле бўлган. Табиий кўпайиш 17,0 ва 15,0 промиллега ёки 1,70 ва 1,50 фоизга тенг. 2013-йилда тугилиш 20,4, ўлим - 5,8, табиий кўпайиш 14,6 промиллсни ташкил килган.

¹ Янгийўл ва Оҳангарон шаҳарларининг 2010-йилда туманга бўйсинувчи шаҳарлар тоифасига ўтказилгандан сўнг бу қишлоқ туманлари ахолиси хам кескин кўпайди.

Кўрилаётган йилларда кишлоқ туманлари даражасида туғилиш Оҳангарон, Паркент ва Қуийичирчикда, шаҳарлар орасида эса Янгийўлда юқориоқ, нисбатан паст кўрсаткичлар Ўртачирчиқ, Пискент, Қиброй туманларида ҳамда Чирчиқ шаҳрида қайд этилган. Ўлим коэффициенти Юқоричирчик, Ўртачирчиқ ва Қуийичирчик туманлари ва шаҳарларда (Ангрен ва Бекободдан ташкари) колганларида анча юқори бўлган. Олмаликда у 7,8, Янгийўлда - 7,9, Чирчиқда - 7,8, ва Оҳангаронда - 9,6 промиллега тенг бўлган (12-жадвал).

Табиий кўпайиш вилоят бўйича 2013-йилда 14,6 % (1,46%), амалда аҳолининг ўсиши эса 1,60 фоиз эди. Бундай фарқ, ўз навбатида, ташки миграциянинг вилоят учун салбий натижага эга эканлигидан дарак беради. Демак, агар ташки миграция сальдоси “0” – га тенг бўлганда, шу йилда вилоят аҳолиси 2,7 млн эмас, балки ундан анча кўпроқни ташкил этган бўлар эди. Кўриниб турибиди, миграция деярли барча шаҳар ва кишлоқ туманларида салбий натижага эга. Чунончи, ҳар минг кишига ҳисоблаганда, 2009-йилда миграция колдиги минус 4,3, 2010-йилда минус 4,5 промилле бўлган (2013-йилда миграция колдиги минус 9,1 минг киши).

Энг катта миграцион йўқотиш Қуийичирчик (минус 12,7 %) ва Юқоричирчик (11,6 %) туманларида, шаҳарлар орасида эса Чирчиқ шаҳрида кузатилади. Вилоятнинг асосий шаҳарларидан фақат Олмалик ижобий миграция натижасига эга. Тошкент вилоятига келганларнинг нисбий кўрсаткичи Қиброй туманида, кетганлар ҳам айни шу ҳамда Қуийичирчик, Юқоричирчик, Пискент туманларида кўзга ташланади. Чирчиқ ва Янгийўл шаҳарларида миграция айланмаси анча катта. Худди шундай миграцион фаоллик Олмалик аҳолисига тегишли, бироқ бу шаҳарда миграция колдиги, аввал таъкидлаганимиздек, ижобий (12-жадвал).

Умуман олганда, Тошкент вилояти ва Тошкент шаҳри республикамиз аҳоли миграциясида энг фаол минтақалар саналади. Фақат 1990-1995-йилларда, яъни ташки миграциянинг энг авж олган йилларида вилоятда миграция сальдоси минус 143,8 минг кишини ташкил этган (республикамизда 502,3 минг киши, вилоят улуши 28,6 %); Ангрен шаҳрининг ўзи миграция туфайли шу йилларда 22,3 минг кишини йўқотган (жами 1989-2006-йилларда 38,3 минг киши). Энг юқори кўрсаткич 1994-йилда минус 6896 киши, энг оз кўрсаткич 2006 йилда минус 231 киши бўлган.

Тошкент вилояти республикамизда нисбатан урбанизациялашган ҳудуд саналади. Унинг умумий даражаси 2013-йилда 49,2 % бўлган. Гарчи бу рақам мамлакат ўртача кўрсаткичидан ва, айниқса Фарғона водийси вилоятларидан анча паст бўлсада, урбанизациянинг реал ҳолати мазкур ҳудудда энг юқори. Сабаби, бу ерда шаҳарлар тўри жуда ривожланган; вилоятда жами 15 та шаҳар ва 97 та шаҳарчалар мавжуд, уларнинг орасида Чирчиқ, Ангрен, Олмалик “юзминглик” шаҳарлар ҳисобланади. Бундай

учлик факат Фарғона вилоятида бор, холос. Қолаверса, вилоятнинг кўпчилик шаҳар ва шаҳарчалари юкори урбанизациялашган Тошкент агломерацияси таржушибига кирдади

12-жадвал

**Тошкент вилояти ахолисининг табиий ва механик харакати
(хар минг киши хисобида, 2013 й.)**

Шаҳар ва туманлар	Ахоли табиий харакати			Механик харакат		
	тугилиш	ўлим	табиий кўпайиш	келганлар сони	кетганлар сони	миграция сальдоси
Вилоят бўйича	20,4	5,8	14,6	6,1	10,6	-4,5
<i>Шаҳарлар:</i>						
Олмалик ш.	21,8	7,8	14,0	16,6	11,9	4,7
Ангрен ш.	21,4	6,2	15,2	6,3	8,9	-2,6
Оҳангарон ш.	19,2	9,6	9,6	13,0	16,8	-3,8
Бекобод ш.	19,4	6,4	13,0	5,3	9,0	-3,7
Чирчик ш.	16,4	7,8	8,6	10,3	17,0	-6,7
Янгийўл ш.	22,2	7,8	14,4	7,0	9,6	-2,6
Оккўргон	22,5	5,2	17,3	4,9	8,4	-3,5
Оҳангарон	20,0	6,0	14,0	4,6	10,4	-5,8
Бекобод	22,3	4,9	17,4	3,8	6,5	-2,7
Бўстонлик	18,8	5,5	13,3	5,4	15,1	-9,7
Бўка	21,6	4,7	16,9	1,9	6,8	-4,9
Зангиота	19,2	5,0	14,2	2,7	6,0	-3,3
Кибрай	19,1	5,7	13,4	18,2	11,7	6,5
Кўйичирчик	21,5	6,8	14,7	6,2	18,9	-12,7
Паркент	23,5	4,7	18,8	0,9	3,4	-2,5
Пискент	17,5	4,8	12,7	6,6	15,1	-8,5
Ўргачирчик	20,2	6,1	14,1	3,2	7,5	-4,3
Чиноз	22,2	5,5	16,7	3,2	10,4	-7,2
Юкоричирчик	21,3	6,2	15,1	5,0	16,6	-11,6
Янгийўл	20,8	6,0	14,8	3,0	8,3	-5,3

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари.

Айни вактда минтақада кичик ва маъдида шаҳарчалар ҳам кўй. Уларнинг сони, 2009-йилда амалга оширилган янгича урбанизация сиёсат туфайли янада кўпайди. Шу йилда вилоятда жами 79 та қишлоқ аҳоли пунктига шаҳарча мақоми берилди. Биргина Бўстонлиқ туманида 15 та қишлоқ шаҳарча хукукига эга бўлди. Улар орасида энг йириги Хумсон - 5,4 минг киши, Кибрай туманида янги шаҳарчалар 14 та, уларнинг ахолиси 2000-3500 киши атрофида: 19 та агрошаҳарлар ҳозирги Зангиота туманида пайдо бўлди.

Зангиотада энг катталари Назарбек (8042 киши), Пастдархон (6036 киши), Шамсибод (9729 киши) ва ҳ.к¹.

Кўриниб турибдики, бевосита шаҳарга туташ қишлоқ жойларда, яъни Қибрай ва Зангиота туманларида янги шаҳарчалар кўпроқ ташкил этилган. Демак, Тошкент агломерациясида шаҳарлар зичлиги, ҳақиқий урбанизация даражаси янада ошган. Шу билан бирга, чеккарок ҳудудларда бундай шаҳарчалар озрок. Масалан, Янгийўл ва Паркент туманларида уларниңг сони 3 тадан, Юкориҷирчик, Пискент ва Қўйичирчикда иккитадан, Оққўргонда эса атиги битта (Ҳамзабод).

Шундай қилиб, бир томондан 3 та катта шаҳарнинг борлиги, кўпчилик шаҳар жойларнинг Тошкент ҳамда Ангрен-Олмалик агломерациялари доирасида эканлиги, иккинчи томондан, чекка ҳудудларда майда шаҳарчаларнинг жойлашганлиги Тошкент вилоятининг ҳақиқий урбанистик ҳолатини белгилаб беради. Юкорида (11-жадвалда) келтирилган шаҳарлардан ташқари вилоят аҳоли географиясида Паркент (51,0 минг), Пискент (34,5 минг), шунингдек, Фазалкент, Бўка, Салар, Келес, Чиноз ва Тўйтепа шаҳарларининг ҳар бирида 20,0 минг кишидан зиёд аҳоли яшайди, қолганлари эса кичик ва майда шаҳарлар синфиға тааллукли.

Тошкент вилоятида жами 885 та қишлоқ аҳоли манзилгоҳлари бор. Уларнинг ҳар бирига ўртача 1535 киши тўғри келади. Каттароқ қишлоқлар бевосита Тошкент шаҳрига яқин жойларда ҳамда сурорма дехқончилик ривожланган Бўка, Бекобод, Оққўргон, Пискент туманларида жойлашган. Вилоятнинг қишлоқлари республикамизнинг бошқа минтақалари қишлоқ жойларига қараганда анча урбанизациялашган.

Пойтахт вилояти демографик вазиятининг ўзига хос хусусиятларидан бири унинг аҳолисини кўп миллатлигидир. Бу ерда туб миллат – ўзбеклардан ташқари рус, татар, корейс, тоҷик, қирғиз, қозоқ ва бошқа миллат вакиллари ҳам яшайди. Ўзбеклар вилоят жами аҳолисининг 67,3 фоизини, руслар 5,6 фоизни, қозоқлар 12,6 фоизни, тоҷиклар 5,4 фоизни ташкил қиласди (2013 й.). Рус ва татарлар асосан шаҳарларда, қозоқ ва тоҷиклар кўпроқ Бўстонлиқ туманида, кирғизлар Бўқада, корейслар Юкори ва Ўртачирчик туманларида истиқомат килишади.

Вилоядаги мөхнат ресурслари 1585 минг атрофида, иқтисодиётда банд бўлганлар 1216 минг киши. Жами банд аҳолининг 73,2 фоизи моддий ишлаб чиқаришда, шу жумладан, саноатда 20,8 %, қишлоқ ва ўрмон хўжалигига 28,1 %, транспорт ва алокада 3,2 %, курилишда 7,3 %, савдо, умумий овқатланиш, моддий-техника таъминотига 8,9 % фаолият кўрсатишади. Номоддий ишлаб чиқариш соҳалари таркибида таълим, маданият, санъат, фан ва илмий тадқиқот ишларида 10,5 %, соғлиқни

¹ Шаҳарчалар аҳолиси 2013 йил 1 январь ҳолатида келтирилган.

сақлаш, жисмоний тарбия ва ижтимоий таъминотда 7,1 % иктиносидий фаол аҳоли банд.

Бир йилда вилоят бўйича ўртача 85 – 90 минг янги иш ўринлари ташкил қилинади, уларнинг 3/5 кисми қишлоқ жойларига тўғри келади. Янги иш ўринларининг асосий кисми кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликда яратилган. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, Тошкент вилоятида юқори малакали ва маълумотли меҳнат ресурслари бошқа минтақаларга караганда кўпроқ. Бу ҳам унинг ижтимоий-иктиносидий ривожланишининг мухим омили хисобланади.

Минтақа иктиносидёти, унинг тармоқлар ва ҳудудий таркиби. Тошкент вилояти республикамиз ҳудудий меҳнат таҳсисотида ўзининг кўп тармоқлар иктиносидёти билан ажralиб туради. Вилоят машинасозлик, кўмир, электр энергия, курилиш материаллари, минерал ўғитлар, енгил саноат ва озиқ-овқат маҳсулотларини ишлаб чиқаришга ихтинослашган. Агрономикиёт тизимида эса пахта, мева ва узум етиштириш, гўшт ва сут чорвачилиги, шаҳар атрофи қишлоқ хўжалиги яхши ривожланган. Ўзбекистонда бундай мукаммал ва мураккаб тизимга эга бўлган ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуаси бошқа минтақаларда шаклланмаган.

Ялпи ҳудудий маҳсулотининг 25,7 фоизи саноатга, 22,7 фоизи қишлоқ хўжалигига, 18,7 фоизи транспорт ва алоқага, 10,9 фоизи савдо ва умумий овқатланишга, 4,7 фоизи курилишга тўғри келади. Агар минтақада қишлоқ хўжалигини маълум даражада саноатлашганлиги хисобга олинса, унинг иктиносидётини индустрисал-аграр йўналишда эканлигини эътироф этиш мумкин. Шу билан бирга, юкоридаги кўрсаткичлар республика бошқа ҳудудлари билан таққослаганда, курилиш кўрсаткичининг энг пастлиги, транспорт ва алоканинг эса энг юкорилиги кўзга ташланади. Кичик бизнеснинг ЯҲМдаги улуши 55,3 %, инвестицияларда 32,0 %, курилишда 71,8 %, чакана савдода 44,0 %, пуллик хизматларда 49,4 %га тенг.

Вилоят бўйича саноат маҳсулотининг 18,4, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг 96,0 фоизини кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик таъминлайди. Географик нуктаи назардан карапланда эса Юқоричирчик туманининг 77,0 фоиз, Қиброй туманининг 57,0 фоиз саноат маҳсулоти, Пискент, Бекобод, Оқкўргон туманларининг 100 фоиз курилиш ишлари мазкур соҳа зиммасига тушади.

Албаттa, ҳар қандай ҳудуд ишлаб чиқариш ва умуман иктиносидётининг ривожланиши, энг аввало, капитал кўйилмаларга боғлиқ. Уларнинг каттарок кисми Зангиота ва Қиброй туманларига ҳамда Олмалик, Ангрен ва Бекобод шаҳарларига тегишли. Капитал кўйилмаларнинг нисбатан пастроқ кўрсаткичи Пискент, Бўка, Бекобод ва Оқкўргон туманларида ва Оҳангарон шаҳрида кузатилади. Курилиш ишлари инвестиция ва капитал кўйилмаларни амалга тадбиқ килишининг асоси хисобланади. Бу борада Олмалик ва Ангрен шаҳарлари, Қиброй, Зангиота, Бўстонлик туманлари

ажралиб туради. Пискент, Қуийчирчик, Чиноз туманларида эса 2013-йилда унча катта курилиш ишлари олиб борилмаган (10-илова).

Саноати. Юкорида таъкидланганидек, Тошкент вилоятида саноат ишлаб чиқаришининг турли тармоклари мавжуд. Бу минтақанинг минерал хом ашё ва меҳнат ресурслари, транспорт ва иқтисодий географик ўрни билан изоҳланади.

Вилоят саноат ишлаб чиқаришининг таркиби қўйидагича
(жами маҳсулотга нисбатан фоизда):

Ёқилиги-энергетика	15,5	Машинасозлик ва метални кайта ишлаш	5,1
Металлургия	35,4	Курилиш материал-лари саноати	6,8
Кимё ва нефть кимёси	8,8	Озиқ-овқат саноати	13,6
Ўрмон, ёғочни кайта ишлаш ва целиполоза көғоз	1,5	Бошқа саноат тармоклари	1,6
Енгил саноат	11,7		

Вилоядта жами 4900 та атрофида саноат корхоналари, шу жумладан, 83 та йирик корхоналар мавжуд. Уларнинг барчасида 97,3 минг ишчи ва хизматчилар банд. Ҳалқ истеъмол молларини ишлаб чиқаришда озиқ-овқат маҳсулотлари (32,9 %) стакчилик қиласи. Ноозик-овқат маҳсулотлари 35,3 %, вино-ароп ва пиво ичимлеклари 30,7 фойзни ташкил этади. Аҳоли жон бошига ХИМ ишлаб чиқариш Чирчик шаҳрида, Қибрай ва Зангиота туманларида анча юқори. Бекобод, Оққурғон, Бўка, Пискент туманларида эса у жуда оз. Ушбу кўрсаткичлар 2000-йил маълумотлари билан таққосланса, металлургия, хусусан, рангли металлургия, кимё ва нефть кимёси саноат тармокларининг юқори суръатларда ривожланишини илғаш мумкин. Айни вактда анъанавий енгил ва машинасозлик саноатининг улушлари бирмунча пасайган.

Тошкент вилояти қудратли электр энергетика базасига эга. Бу ерда 19 та СЭСдан иборат Чирчик-Бўзсув каскади, қатор ИЭСлари мавжуд. Сув электр станциялари орасида энг каттаси Чорбог (куввати 660 минг кВтдан ортик). Тошкент ИЭСнинг қуввати 1920 минг кВт га яқин, Янги Ангрен ИЭСнеки 2400 минг кВт (Нуробод шаҳарчаси)¹. Шунингдек, Ангрен шаҳрида Ангрен - 1 ИЭС (600 минг кВт) ҳам ишлаб турибди. Иссиқлик электр станциялари кўмир, мазут ва газ асосида ишлайди. Бир йилда вилоядта 18 - 20 млрд. кВт/соат электр энергия (2000-йилда 21,6 млрд. кВт/соат) ишлаб чиқарилади. Бу республикага нисбатан 37,4 % демакдир.

Тошкент вилояти Ўзбекистоннинг асосий кўмир ишлаб чиқарадиган минтақаси хисобланади. Сўнгги йилларда Ангрен конидан кўмир казиб олиш бироз ривожланмоқда (3,5 - 3,7 млн тонна)². Бу ердан олинадиган

¹ Ҳозирги вақтда Янги Ангрен ва Тошкент ИЭС – кувватини ошириши бўйича ишлар олиб борилмоқда.

² Якин келажакда “Ангрен” маҳсус индустрисал зонасининг ташкил этилиши муносабати билан кўмир казиб олиш 3-4 марта кўнгайди.

кўнгир кўмир иссилик электр станцияларда ва коммунал хўжаликларда ишлатилади. Ангрен хавзаси республика кўмирининг асосий кисмини беради. Ушбу кондан кўмир катламлари орасида жойлашган каолин ҳам олинади. У керамика ва алюминий саноати учун ҳом ашё сифатида ишлатилади. Ҳозирда “Каолин” кўшма корхонаси ишлаб турибди.

Кора металлургия вилоят саноатининг асосий тармокларидан биридир. Бу ерда ўтган асрнинг 40-йилларида тўлиқ циклга эга бўлмаган Бекобод металлургия заводи курилган. У темир-терсақдан фойдаланади. Комбинат Ўрга Осиёда ягона корхона хисобланади. Корхонада 2013-йилда 761 минг тонна нўлат ва 718 минг тонна тайёр прокат ишлаб чиқарилган. Бу Ўзбекистонда ишлаб чиқарилган мазкур маҳсулотнинг 100 фоизини ташкил қиласди.

Тошкент вилоятининг энг етакчи саноат тармоғи – рангли металлургия мингтака ялпи саноат маҳсулотининг $\frac{1}{4}$ кисмидан кўпроғини беради. Бу борада, энг аввало, Олмалиқ тоғ-металлургия комбинати ажralиб туради. Комбинатда мис, кўрғошин, рух ва бошқа нодир ҳамда кимматбахо металлар олинади. Бундан ташқари, Ангренда олтин бойитиши фабрикаси, Чирчиқда кийин эрийдиган ва ўтга чидамли котишмалар комбинати бор. Комбинат Ингичка (Самарканд вилояти) ва Кўйтош (Жizzах вилояти) вольфрам ва молибден конлари асосида ишлайди.

Кимё ва нефть кимёси саноатининг етакчи корхоналари Чирчик ва Олмалиқ шаҳарларида жойлашган. Бир йилда ўргача 500 минг тонна сунъий аммиак, 460 минг тонна минерал ўғитлар (азот, аммофос) ва 225 минг тонна карбамил тайёрланади. Шунингдек, бу тармокка “Махам Чирчик” ОАЖ, Олмалиқ шаҳридаги “Аммофос”, “Максам” ҳамда “Максам Ўзбекистон” кўшма корхоналари мансуб. Тошкент вилояти республиканинг 39,7 % сунъий аммиак, 42,8 % минерал ўғитлар ва 43,8 % карбамидини таъминлайди.

Пойтахт вилояти иктисадиётида машинасозлик ва метални кайта ишлаш саноати ҳам салмоқли мавқега эга. Вилоядда трактор култиваторлари, компрессор, трансформатор ва бошқа машинасозлик маҳсулотлари ишлаб чиқарилади. Бунинг асосий маркази – Чирчик шаҳри. Бу ерда Чирчик метал курилмалари, “Чирчиккишмаш”, “Трансфарматор”, “Ўзбеккимёмаш” каби йирик саноат корхоналари фаолият кўрсатмоқда. Шу билан бирга, Зангиота туманида “Хай тек кабел” кўшма корхонаси, Тўйтепада метал курилмалари заводи ҳам бор.

Курилиш материаллари саноати вилоят ижтимоий-иктисодий ривожланишида катта аҳамиятга эга. Ушбу саноат тармогининг етакчи корхоналари Бекобод ва Оҳангарон шаҳрида жойлашган. Бир йилда 2600-2700 минг тонна цемент, 280 млн. шартли плитка-шифер, 130-135 минг куб метрга якин ўйғма темир-бетон курилмалари ишлаб чиқарилади. Маҳсулот кийматига кўра, “Оҳангаронцемент” ва “Бекободцемент” ОАЖ олдинда туради. Бекобод ва Оҳангарон шифер ишлаб чиқарувчи заводлар,

Бўстонлик туманинаги энергия қурилиш индустрияси корхонаси, Қибрай тумани темир-бston ҳамда ғишт заводлари ҳам мазкур тармок ривожланишида салмоқли ўринларга эга. Бўстонлик туманида (Искандар шаҳарчаси) “Ғазалкент ойна”, Ғазалкент шаҳрида мармарни қайта ишлаш (киркиш) корхоналари ишлаб турибди.

Енгил саноат маҳаллий хом ашё ва кўп сонли меҳнат ресурслари ҳамда ахоли эҳтиёжи – истеъмол омиллари таъсирида шаклланган. Бу ерда 10 га яқин пахта тозалаш заводлари бор. Энг йириклари Бекобод, Бўка, Қўйичирчик, Ўртачирчик туманларида жойлашган. Бир йилда 80-85 минг тонна пахта толаси тайёрланади. Ангрен, Чирчик шаҳарларида, Ўртачирчик, Бўстонлик, Оҳангарон, Чиноз, Зангиота туманларида тўқимачилик кўшма корхоналари мавжуд, Олмалиқ шаҳрида гилам фабрикаси бор.

Таҳлилларга кўра, трикотаж маҳсулотларини тайёрлаш бироз ривожланиб бораётган бўлса-да, газлама, гилам ва гилам маҳсулотлари, пайпоқ ишлаб чиқариш кўрсаткичлари сўнгги йилларда кескин пасайган. Тўқимачилик корхоналари Чиноз, Янгийўл ва бошқа шаҳарлarda, асосан хорижий инвестициялар кўмагида фаолият кўрсатмоқда. Чирчик ва Янгийўл шаҳарларида пойафзal саноати корхоналари ҳам жойлашган.

Ахолининг кундалик эҳтиёжини кондиришда озиқ-овқат саноатининг аҳамияти катта. Ушбу тармок вилоят жами саноат маҳсулотининг 15,3 фоизини беради ва бу борада у металтургиядан кейинги 2-ўринда туради. Бир йилда 2 минг тонна балиқ овланади, кўплаб нон ва нон маҳсулотлари, сут, ўсимлик ёғи, маъданли сувлар ва вино, ароқ, пиво ишлаб чиқарилади. Тайёрланадиган ун ҳар йили 75-80 минг тонна, ўсимлик ёғи 10-12 минг тонна, омихта ем 32-45 минг тонна оралигига тебраниб туради. Ушбу саноат тармогининг асосий корхоналари: Янгийўл ёғ-мой ва кондитер корхоналари, Олмалиқ пиво, Қибрай пиво ва Паркент шампан заводлари, Қибрай ва Зангиота туманларининг мева-шарбат корхоналари, “Оҳангарондон” ОАЖ ва бошқалар. Бўстонлик, Қўйичирчиқ, Зангиота туманларида ҳам озиқ-овқат саноатининг турли хил корхоналари бор. Ўртаовулда йирик гўшт комбинати жойлашган. Сут ва сут маҳсулотлари ишлаб чиқарувчи корхоналар Ангрен, Ғазалкент, Чирчик ва Бекобод шаҳарларида ташкил этилган. Таъкидлаш лозимки, вилоятда озиқ-овқат саноатининг ривожланиши бу ерда йирик мегаполис – Тошкент шаҳри жойлашганлиги, катта истеъмол омилининг мавжудлиги билан ҳам тавсифланади.

Саноат географиясида, энг аввало, Олмалиқ, Бекобод ва Чирчик шаҳарлари, шунингдек, Ўртачирчик ва Қибрай туманлари ажралиб туради (22-жадвал). Биргина Олмалиқ шаҳри пойтакт вилояти саноат маҳсулотининг деярли 1/4 кисмини беради. Бекобод шаҳрининг улуши 13,0 %, Чирчик шаҳриники – 9,0 %. Шу билан бирга, Ангрен ва Янгийўл шаҳарларининг саноат салоҳияти пастроқ. Бўка, Паркент, Пискент

туманларида ҳам саноат – суст даражада. Бу борада Зангюта тумани кескин ажралиб туради – 12,9 %. Қибрай туманида мустақиллик йилларида фармацевтика ва тиббиёт жиҳозлари тайёрловчи корхоналар курилган.

Ахоли жон бошига хисоблаганды, юкори күрсаткичларга Олмалик, Бекобод, Охангарон, Чирчик шаҳарлари эга, қишлоқ туманлари орасида эса, нисбатан каттарок даражада Ўртачирчик, Қибрай ва Зангюта туманларида қайд этилади.

Вилоят саноатини ҳудудий ташкил этишда Ангрен - Олмалик төғ-кон райони яққол кўзга ташланади. Саноат марказлари сифатида Чирчик, Бекобод, Ангрен, Олмалик, Охангарон, Янгийўл кабиларни кўрсатиш мумкин. Қолган шаҳар жойларнинг кўпчилиги саноат пункти даражасида, айримларида эса бундай корхоналар бутунлай мавжуд эмас.

Минтақада саноатнинг келажакда ривожланиши, ишлаб чиқаришни модернизация килиши, тармоқлар таркибини диверсификациялаш, минерал хом ашё ва меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланиш ҳамда экологик музаммоларни ҳал этиш билан боғлиқ. Айниқса, оғир саноат марказлари – Чирчик ва Ангрен шаҳарларини депрессив ҳолатдан чиқариш, ўсиш кутуб ва марказларини, янги саноат тутунларини шакллантириши, қишлоқ саноатининг жадал ривожланиши талаб этилади. Бунда Ангрен маҳсус индустрисал зонаси стакчи роль йўнаши лозим.

Кишлоқ хўжалиги. Тошкент вилояти республикамизда нисбатан юкори урбанизациялашган ва саноатлашганлиги билан бир қаторда катта агроиктисодий салоҳиятга ҳам эга. Минтақа мамлакат кишлоқ хўжалик маҳсулотининг 12,8 фоизини беради, унинг ҳудудий маҳсулоти таркибida эса бу макроиктисодий тармоқ 22,7 фоизга тенг. Қишлоқ хўжалигининг интенсив ривожланишига агроиклиний шароит, меҳнат ресурслари, бирмунча сув ресурслари билан яхши таъминланганлиги, ирригация инфраструктурасининг барпо этилганлиги ҳамда йирик шаҳарлар ва шаҳар агломерацияси таъсирида катта истеъмол омилининг мавжудлиги сабаб бўлган.

Вилоят ялпи қишлоқ хўжалик маҳсулотида чорвачилик устунлик киласи (2012-йилда 59,8 %). Агроиктисодиёт маҳсулотининг 35,2 фоизини фермер хўжаликлари беради. Фермер хўжаликлари асосан дехқончиликда, хусусан, пахта, буғдой ва бошқа экинларни стиштиришда катта мавқега эга.

Пойтахт вилоятида қишлоқ хўжалигида фойдаланадиган ерлар 813,9 минг га ёки умумий ер майдонининг 53,3 фоизига тенг. Албатта, бу рақам, минтақа қисман тоғли ҳудудлардан иборат эканлиги сабабли, унча катта эмас. Суғориладиган ерлар 339,0 минг га бўлиб, улар қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган жами ерларнинг 41,6 фоизини ташкил қиласи. Бундай майдонлар нисбати Зангюта, Қуйичирчик, Тошкент, Янгийўл туманларида катта, Бўйтонлик, Паркент, Охангарон туманларида эса энг кичик (11-илова).

ТОШКЕНТ ВИЛОЯТИ ИКТИСОДИЙ КАРТА

ҚИШЛОҚ ХҮЖАЛИГИННИҢ ИХТИСОСЛАШУВИ

Сүрекли дәхқончилик зонаси

Шахар атроғы хұжалығы: сабзаварчылык, бөгөзоччылык, узумчилик за сүт-шұу чорванилиги

Пактачылык, дончылык, инжынерлік, бөгөзоччылык, сабзаварчылык, мезенчинлик, узумчилик, асалирчылык, сүт-шұу чорванилиги, парна-дәнчылык

Сабынантилии, инжынерлік, бөгөзоччылык, сүт-шұу чорванилиги, парна-дәнчылык

Ладын дәхқончилик зонаси

Дөнин жынылар, балық ерларда техник жынылар да сүт-шұу чорванилиги

Чүл-айлов зонаси

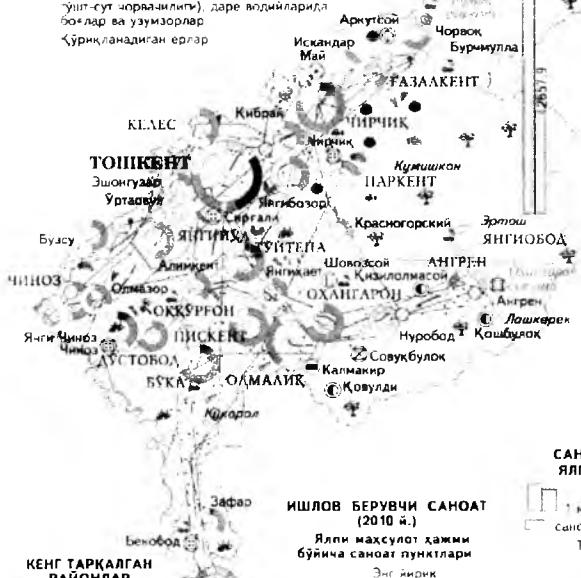
Чүл-айлов чорванилиги

Төс-айлов зонаси

Төс айлов чорванилиги (гүй-жүн құйнилиги, шұт-шұу чорванилиги), даре водийларда

бөлілар да узумзорлар

Күрікланадын ерлар

САНОАТ ВА ҚИШЛОҚ ХҮЖАЛИГИ ЯЛПИ МАҲСУЛОТЛАРИ ҲАЖМЫ (2011 й.)

1 км устун баландылығы - 100 млрд. сум
саноат
Ташкент ша - 8 698,2 млрд. сум
саноат маҳсулотлари ҳажмид

ҮНДИРУВЧИ САНОАТ

- Күнгир күмис
- Мис рудалари
- Олин
- Оқакеш
- Мармар
- Ойна, чинчи күмлари
- Күм-чагал материаллари
- Цемент ком ашеси
- Минерал сүя булоқлари
- Май Конларнинг номларин

Иссиклик электростанцияси
Гидроэлектростанциялар

Электр узатқын линиялари
Газ күвүллери
Нефт күвүлдөрү

КЕНГ ТАРКАЛГАН РАЙОНЛАР

- пактачылык
- бөгөз
- узумзорлар
- сабзавар за картошка
- шоли
- бүрдөн
- арпа
- дөн дуккак/илар
- енгиззорлар
- писта
- педа
- каноп
- үрмөнлар

РАЙОНЛАР

- чүчкәчкачылык
- парна-дәнчылык
- асалирчылык

ИШЛОВ БЕРУВЧИ САНОАТ (2010 ғ.)

Ялпі маҳсулот ҳажми бүйича саноат пунктлари

- Энг жирек
- Жуда жирек.
- Йырык
- Урта
- Майды

Саноат тармоқлари

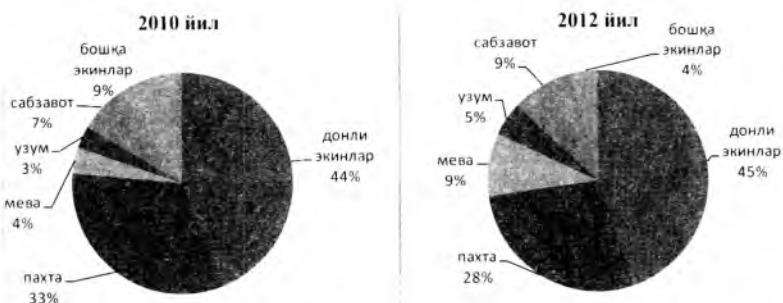
- Электрэнергетика
- Ёкинчи
- Коря металургия
- Ранглы металургия
- Машин-асозлық жән металлни кайта ишиш
- Киме жән нефть киме
- Урмоп, егемни кайта ишиш ва цеплюлоза-коғоз
- Курниси материаллари
- Енгил
- Озик-овака
- Гипсика таомчеклар

Кишилок хўжалигида фойдаланиладиган ерларнинг 41,9 фоизига турли хил экинлар экиласди. Экин майдонлари кўп ёки интенсив қишилок хўжалиги (дехкончилик) ривожланган тумаплар Ўртачирчик, Қуйичирчик, Чиноз, Оқкўргон, Бекобод кабилардир. Айни пайтда, бундай ерлар улуши Бўстонлик (6,4 %), Оҳангарон (17,3 %) ва Паркент (20,7 %) туманларида сезиларли даражада паст. Бирок, бу ҳудудларда пичанзор ва яйловлар катта майдонларни эгаллади.

Жами экин майдони – 359,4 минг гектар, унинг 85,2 фоизи фермер хўжаликлари тасарруфида. Донли экинлар жами экин майдонининг 44,8 фоизини эгаллади (5-расм). Бир йилда 705-710 минг тонна турли хил дон (асосан буғдой) ялпи ҳосили олинади, ҳосилдорлик – 42,2 ц/га. Донли экинлар таркибида 16 минг гектарга яқин майдонда маккажӯхори экилиб, ундан 755 минг тоннадан кўпроқ ҳосил этиштирилади.

Асосий қинилок хўжалик экинларидан пахта 100 минг гектардан ортиқрок ерни эгаллади; ялпи ҳосил 240-250 минг тонна атрофида, ҳосилдорлик – 24,0 ц/га. Пахта кўпроқ Бўка, Оқкўргон, Пискент, Чиноз ва Бекобод туманларида экиласди. Шоли 6,1 – 6,2 минг гектарда этиштирилади (Бекобод тумани), ялпи ҳосил – 27,0 – 30,0 минг тонна. Бошқа техника ва мойли экинлардан кейинги йилларда масхар ва кунгабоқарнинг ҳам майдонлари кенгайиб бормоқда.

**5-расм. Тошкент вилояти экин майдонлари таркибий тузилиши
(фоизда)**

Кўп миллионли Тошкент шаҳри ва Тошкент вилояти учун катта миқдорда картошка ва сабзавот этиштириш талаб этиласди. Шу мақсадда вилоятда бир йилда 310-320 минг тонна картошка олинади. Барча турдаги сабзавотларга эса 33,6 минг га майдон ажратилган бўлиб, 1500-1600 минг тонна ҳосил этиштирилади. Сабзавот ва картошкага асосан Тошкент шаҳри атрофи хўжаликлари, шунингдек, Бекобод, Пискент ва Чиноз туманлари ихтисослашган. Полизчилик ҳам текислик ҳудудларда жойлашган қипилок туманларида кўпроқ ривожланган.

Тошкент вилоятида, хусусан, тогли худудларда ўрнашган Бўстонлик ва Паркент туманларида боғдорчилик яхши ривожланган. Олдинги йилларда бу кишлек хўжалиги тармоғи Янгийўл туманида ҳам ривожланган эди. Ҳозирги вақтда 33,2 минг гектардан 160 минг тонна атрофида турли хил мевалар олинади. Узумчилик ҳам боғдорчилик билан бирга худудий асосда ривожланмоқда. Узум етиштиришда Паркент туманига нафакат вилоятда, балки республикада ҳам ракобат йўқ. 2012-йилда у 18 минг гектардан кўпроқ майдонни эгаллаган ва 136 минг тониадан зиёдроқ хосил тайёрланган.

Вилоятда чорвачиликнинг, асосан, сут-гўшт йўналиши кўпроқ ривожланган. Жами 700 минг бош йирик шоҳли қорамол, 725 минг бош қўй ва эчкилар бокилади. Отлар сони ҳам нисбатан кўпроқ – 44 минг бош. Бир йилда тирик вазнда 180 - 200 минг тонна гўшт, 650 – 680 минг тонна сут, 1100 млн. дона тухум, 1,7 минг тонна атрофида жун ва 1,6 минг тонна пилла етиштирилади. Паррандачилик кўпроқ Кибрай, Зангиота туманларида ривожланган.

Кишлек хўжалиги географиясида Зангиота (12,6, Бекобод (8,2 %), Кибрай (8,1 %), Бўстонлик (8,1 %) туманлари олдинда. Аҳоли жон бошига ҳисоблаганда Оқкўрғон, Бекобод, Юкоричирчик, Куйичирчик, Чиноз ва Пискент туманлари юкори кўрсаткичларга эга.

13-жадвалда вилоятда кишлек хўжалик маҳсулотлари етиштиришнинг худудий таркиби келтирилган. Бу маълумотларга кўра, ғалла етиштиришда Бўка, Куйичирчик, Юкоричирчик ва Ўртачирчик туманлари нешқадам. Сабзавот бўйича Бекобод, картошкада Чиноз, Пискент, Кибрай ажralиб туради. Боғдорчилик Янгийўл, Кибрай ва Бўстонлик туманларида ривожланган; уларнинг ҳиссаси вилоятда етиштирилган меваларда 42,1 %. Узумчилик эса Паркент туманидан ташкари (36,7 %) Бўстонлик туманида ҳам кисман ривожланган. Мазкур икки туман вилоят узумининг ярмига яқинини беради.

Чорвачилик географиясида ҳам анча фарклар кўзга ташланади. Масалан, йирик шоҳли қорамоллар Бекобод ва Бўка, қўй ва эчкилар эса Оҳангарон ва Бўстонлик туманларида кўпроқ бокилади. Бу тоғ ва тоголди худудларда жойлашган туманларга вилоят қўй ва эчкиларининг 1/3 кисмидан ортиғи тўғри келади.

2013-йил яқунлари бўйича, вилоятда жами 6177 та фермер хўжаликлари қайд этилган, умумий ер майдони 462 минг га, ишчи ва хизматчилар сони 120 минг киши. Ҳар бир фермерга ўргача 74,8 га ер ва 19,5 кишидан ишчи тўғри келади. Ер майдони кўрсаткичлари бўйича, энг катта майдонлар Ўртачирчик, Бекобод, Бўстонлик, Чиноз туманларида кузатилиади. Жумладан, Бўстонлик туманида ҳар бир фермерга 136,5 га ер тўғри келади (бу туман кишлек хўжалигининг ихтисослашувига боғлик). Колган туманларда мазкур кўрсаткичлар 80 гектардан ортикрок. Айни вақтда, Кибрай ва Зангиотада, яъни Тошкент шаҳри

**Тошкент вилоятида қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқаришининг
худудий таркиби (вилоят бўйича, жамига нисбатан фоизда, 2013 й.).**

т/п	Қишлоқ туманлари	бошқаси лон	сабзанинг	картонка	меви	узум	тўшт	сугт	түхум	имрик шили	корамон	кўй ва чукилар
1	Бекобод	9,7	12,8	6,7	4,4	0,9	6,8	9,7	1,7	8,1	4,0	
2	Бўстонлик	2,5	9,1	9,6	12,4	10,5	7,8	9,3	2,2	7,7	13,3	
3	Бўка	12,1	1,6	3,8	1,7	0,3	6,1	6,5	1,7	8,1	6,4	
4	Зангигота	3,2	14,5	14,1	15,4	14,5	12,6	11,1	19,3	8,6	3,8	
5	Оҳангарон	5,7	2,7	1,4	3,2	6,4	5,0	5,3	1,1	6,9	20,9	
6	Оккўргон	8,1	6,0	4,6	3,7	0,7	5,5	6,5	2,4	7,0	3,3	
7	Паркент	2,6	2,2	2,2	6,6	36,7	4,4	5,7	0,2	6,0	12,5	
8	Пискент	8,3	5,0	11,2	1,6	1,7	5,1	6,3	3,5	6,2	5,9	
9	Чиноз	6,0	8,7	11,6	3,5	1,1	5,8	5,9	1,9	5,9	4,1	
10	Юқоричирчик	10,7	3,5	3,4	6,4	2,4	5,7	6,3	3,0	6,0	2,4	
11	Янгийўл	6,0	9,6	5,8	17,3	9,4	5,9	6,3	3,8	6,3	5,4	
12	Ўртачирчик	10,6	5,9	6,6	2,0	0,9	8,9	5,7	12,5	6,6	5,4	
13	Қибрай	2,6	7,1	11,3	12,4	5,9	5,6	5,3	42,2	5,2	3,1	
14	Қўйичирчик	11,8	4,8	5,4	2,9	4,1	4,6	6,4	2,8	5,8	1,6	
	Шахар жойлар	0,0	6,5	2,2	6,4	4,3	10,2	3,8	1,7	5,5	7,2	

Жадвал Узбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

атрофи хўжаликларида фермерларнинг ер майдони энг кам (мос ҳолда 32 ва 28 гектардан). Ишчи-ходимлар сонига кўра юқори кўрсаткичлар Қўйичирчик ва Бўка туманларида. Уларда ташкил этилган фермер хўжаликларининг ҳар бирида 40-42 кишидан ишчи банд. Ишчиларнинг энг оз сони Паркент (8,8), Оҳангарон (ўртача 7,7 киши), Бўстонлик (5,4). Қибрай (5,1 ишчи ва ходимлар) туманлари фермер хўжаликлирида қайд этилади.

Фермер хўжаликлари вилоят ялпи қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг 35,2 фоизини етиштирган ҳолда, бу борада Қўйичирчик, Чиноз, Янгийўл ва Пискент туманлари ажralиб турари (12-илова). Шу билан бирга, мулкчиликнинг бу шакли Зангигота ва Қибрай туманларида бирмунча сустроқ ривожланган.

Ижтимоий соҳалар географияси. Аҳоли турмуш шароитини яхшилаш ва даражасини ошириш, тарбиялаш, баркамол ва соғлом авлодни тарбиялаш кўп жиҳатдан ижтимоий соҳалар, ижтимоий инфратузилма тизимининг ривожланишига bogлиq. Бу эса, ўз навбатида, мустаҳкам иқтисодий заминга асосланади.

Тошкент вилоятида ижтимоий соҳаларнинг барча тармоқлари ривожланган. Бунга унинг географик жойлашган ўрни, пойтахт минтақаси эканлиги, малакали ишчи кадрлар ва фан-техника салоҳиятининг мавжудлиги ижобий таъсир кўрсатади. Вилоятда номоддий соҳаларда жами иқтисодиётда банд аҳолининг 30 фоизга якини хизмат килади.

Ахоли жон бошига ҳисоблаганда, чакана савдо айланмасининг энг катта даражаси Зангиота туманинига тўғри келади. Ҳудудий таркибда Қибрай туманининг улуши 16,9 %, Зангиотада – 12,2 %, Янгийўлда – 8,4 %. Шаҳарлар миқёсида эса Ангрен ва Олмалиқ олдинда туради. Айни вактда, Куйичирчик, Оккўргон, Бўка туманларида бу кўрсаткич жуда паст (10-илова).

Шу ўринда алоҳида кайд этиш жоизки, шаҳарларнинг савдо, пуллик ёки бошиқа хизмат турларининг нисбий кўрсаткичлари, одатда, жуда юкори бўлади. Сабаби, шаҳарлар нафақат ўзининг ахолисига, балки якин атрофдаги қишлоқ ахолисига ҳам хизмат кўрсатади. Бу уларнинг шаҳар ёки район ҳосил килювчи функцияси - вазифаси доирасига киради. Қишлоқ туманлари миқёсида Зангиота (18,6 %) ва Янгийўл (10,1 %) туманлари етакчи. Бирор, пуллик хизматларнинг ҳудудий кўрсаткичларида Юкоричирчик ва Пискент туманлари учча кўзга ташланмайди.

Вилоятда тиббиёт муассасалари сони 602 та, ҳар 10 минг кишига 36,7 та бемор ўринлари, 21,5 нафар врачлар ва 116 киши ўрта тиббиёт ходимлари тўғри келади. Қишлоқ врачлик пунктлари жами 263 та, ҳар бир қишлоқ туманинига – 17,4, ҳар 3,4 та қишлоқ ахоли пунктига 1 тадан КВП хизмат кўрсатади. Ҳар 100 минг ахолига нисбатан касалланганлар сони – вилоят бўйича 38,0 – 40,0 минг киши. Бу кўрсаткич Бекобод шаҳри, Чиноз ва Янгийўл туманларида юкорироқ, Юкоричирчик, Ўртачирчик, Паркент ва Оккўргонда эса – пастрок.

Касалхонадаги ўринлар билан таъминланишида ҳам ҳудудий тафовутлар мавжуд. Чунончи, ҳар 10 минг кишига вилоятда 37,8 та бемор ўринлари тўғри келган холда, у Янгийўл, Бекобод, Ангрен шаҳарларида 50-70 тани ташкил келади. Аммо, қишлоқ жойларда бу борада ҳозирча тўлиқ ҳал қилинмаган муаммолар бор (масалан, Охангарон ва Оккўргон туманларида).

Ахоли соғлигини саклаш ва унинг кундалик хаётида табиий газ ва ичимлик суви билан таъминланганлик мухим ўрин тутади. Вилоятда табиий газ билан ахолининг ўртacha 88,5 foизи таъминланган. Қизиги шундаки, кўпгина ўрта ва катта шаҳарлarda мазкур даражада 100 foизiga тенг бўлган шароитда, у Ангрендек шаҳарда кониқарли эмас. Зангиота, Юкоричирчик, Янгийўл, Паркент, Куйичирчик, Қибрай ахолиси табиий газдан тўлиқ фойдаланади, факат Бўка, Чиноз, Бекобод, Оккўргон ва Пискент туманларида бироз муаммолар мавжуд.

Ичимлик суви билан таъминланганлик – ўртacha 81,4 %; шаҳарларнинг кўпчилигига у – 100 foиз. Қишлоқ туманлари миқёсида эса Ўртачирчик, Юкоричирчик, Бўстонлик, Бўка туманлари анча оркада. Юкори кўрсаткичлар Янгийўл, Паркент туманларида кайд этилган.

Пойтахт вилоятида таълим тизими ҳам бошиқа минтақаларга караганда анча ривожланган. Бу ерда жами 883 та умумтаълим мактаблари бор. Уларда 371 минг нафар ёки ҳар бир мактабда 420 тадан ўкувчи таълим

олади. Академик лицейлар 6 та, талабалар сони 3716 киши. Касб-хунар колледжлари 121 та бўлиб, уларнинг ҳар бирида 1010 тадан талаба бор (2012/2013 ўкув иили).

Таъкидлаш жоизки, вилоятда умумтаълим мактаблари ўқувчилар сонига қўра, унча катта эмас, касб-хунар колледжлари эса, минтақа хўжалигийининг ихтинослашуви ҳамда демографик вазиятидан келиб чиқсан ҳолда, ҳудудий ташкил этилган.

Тошкент вилояти рекреация ресурсларига бой минтақа саналади. Айникса, Чирчик ва Оҳангарон водийларида сўлим жойлар, сиҳатгоҳ ва дам олиш зоналари кўп. Бундай обьектилар Зангигита, Бўстонлик Оҳангарон ва Қибрай туманларида мавжуд.

Транспорт ва ташки иктисодий алоқалар. Вилоятда транспорт тизимининг барча турлари бор. Пойтахт – Тошкентни республикамизнинг жануби-ғарбий ва узок шимолий ҳудудларини боғловчи темир ва автомобиль йўллар вилоят ҳудудидан ўтади. 2010-йилда 114 км масофада Тошкент (Тўқимачи) – Ангрен оралигига электрлаштирилган йўловчи ташувчи йўналиш ҳам ишга туширилган. Тошкент – Бекобод, Тошкент – Ангрен автомобиль йўллари Ўзбекистон Миллий автомагистральни давлат дастури доирасида таъмирланмоқда. Хусусан, Фаргона водийсини боғловчи Ангрен – Поп автомобиль йўленинг бу борадаги аҳамияти катта. Ўз навбатида, йўл бўйи инфратузилмаси ва сервис хизмати иктисодий ривожланишда муҳим ўрин тутади. 2016 йилда ушбу йўналишда темир йўл ҳам қурилиб, ишга туширилади.

Бир йил давомида вилоятда 180 – 200 млн. тоннага яқин юк тасилади. Юк айланмасида хусусий юк ташувчиларнинг ҳиссаси катта – 85,4 %. Ўртacha бир йилда 1200-1250 млн. атрофида йўловчи ташилади. Юк ташини сингари транспорт хизматининг бу тури ҳам вилоят доирасида тўлиқ автомобиль транспорти томонидан амалга оширилади.

Вилоядда катор транспорт тугун ва марказлари шаклланган. Уларга Чирчик, Бекобод, Ангрен каби шаҳарлар киради. Шунингдек, вилоятнинг сиёсий географик ўрнидан келиб чиқсан ҳолда, бу ерда кўшни давлатларни боғловчи ҳалқаро транзит авто ва темир йўллар ҳам бор. Уларнинг барчаси Тошкентдан турли томонларга тарқалган йўллар ва катта-кичик шаҳарлар пойтахт минтақаси иктисодиётининг “қон томири” ва асосий таянч нуқталари сифатида хизмат қиласи.

Тошкент вилояти республикамизнинг ташки иктисодий алоқаларида фаол қатнашади. Унинг ташки савдо айланмаси 2013-йилда 3255,2 млн. АҚШ долларини ташкил килди. 2008-йилда вилоятнинг ташки савдо айланмаси 2359,7 млн доллар (2009-йилда – 1866,1; 2010-йилда экспорт 1606,8 млн, импорт 1104,8, қолдик 502,0 млн доллар). Шу йилда экспорт 1625, импорт 1630 млн АҚШ долларига тенг бўлган. Экспорт таркибида қора ва рангли металлар унинг ярмидан кўпроғини ташкил қиласи: пахта толаси – 16,0 %, озиқ-овқат маҳсулотлари – 8,6 %. Импортда эса машина

ва ускуналар (35,0 %), қора ва рангли металлар (14,2 %), озик-овқат (14,4 %), кимё саноати маҳсулотлари (9,6 %) асосий мавқеларга эга.

Тошкент вилоятининг 55,0 фоиз ташки савдо алоқалари “Узок хориж” ва Болтиқбўйи давлатлари билан амалга оширилади. Алоҳида мамлакатлар доирасида қараладиган бўлса, Россия ва Туркия мамлакатлари олдинда. Кейинги ўринларда Козогистон, Афғонистон, Украина, Эрон, Хитой давлатлари туради. Вилоятнинг ташки савдо айланмасидаги МДХ мамлакатлари улуши 45,0 %.

Табиийки, вилоят ташки савдо алоқаларининг шаклланишида унинг маъмурий-таркибий қисмлари бир хил иштирок этмайди. Жумладан, 2012-йилда биргина Олмалик шаҳри минтака экспортининг 7,3 фонзини, импортини 38,3 фоизини таъминлаган. Бекобод шаҳрининг улуши ҳам анча катта – 5,6 ва 13,8 %. Чирчик шаҳрида вилоят экспортининг 8,4 %, импортиниң 7,1 фоизи бажарилган, бирок Ангрен шаҳри бу борада ҳозирча кўзга ташланмайди. Кишлок туманларидан Кибрай, Янгийўл ва Зангиота туманлари ажралиб туради. Баъзи туманлар, масалан, Оқкўргон, Бекобод, Қўйичирчик, Бўка, Пискент вилоятнинг ташки иктиносидий алоқаларида жуда суст катнашишади.

Тошкент вилояти ташки савдо айланмасида хорижий инвестициялар ёрдамида ташкил этилган кўшма корхоналариниң ўрни ҳам сезиларли. Бу ерда жами 451 та фаолият кўрсатаётган КК кайд этилган. Зангиота, Кибрай, Ўртачирчик ва Бўстонлик туманларида уларнинг сони кўпроқ. Шаҳарлар доирасида эса энг кўп КК Чирчиқда, Ангренда, Янгийўл, Оҳангарон ва Олмалиқда. Фаолият кўрсатаётган КК томонидан бир йилда 415,8 млн АҚШ доллари миқдорида экспорт. 330,8 млн доллар ҳажмида импорт ишлари бажарилган (2012 й.). Экспортда Чирчик, Олмалик шаҳарлари ва Ўртачирчик тумани, импортда Чирчик шаҳри, шунингдек, Кибрай ва Зангиота туманлари кўшма корхоналари нисбатан фаол иштирок этишади. Умуман олганда, хорижий инвестициялар иштироқидаги корхоналарга вилоят экспортининг 23,1 фоизи, импортиниң 28,3 фоизи тўғри келади.

Ички ҳудудий тафовутлари. Тошкент вилояти иктиносидётининг ҳудудий таркибини, энг аввало, Чирчик ва Оҳангарон дарё ҳавзалари белгилайди. Улардан ташкири, нисбатан кичикрек Жанубий иктиносий районни ҳам ажратиш мумкин (Бекобод, Оқкўргон ва Бўка туманлари).

Чирчик ҳавзаси иктиносидий районига Бўстонлик, Юқоричирчик, Ўртачирчик, Қўйичирчик, Янгийўл, Паркент, Қибрай, Зангиота, Тошкент ва Чиноз туманлари киради. Улар вилоят умумий майдонининг 59,0 фоизини, аҳолисининг 56,0 фоизини ташкил қилган ҳолда, саноат маҳсулотининг $\frac{1}{4}$ ва кишлок хўжалиги маҳсулотининг $\frac{2}{3}$ қисмини беради. Колган ички ижтимоий-иктиносидий районларнинг хиссаси камрок.

14-жадвалда келтирилган маълумотлар таҳлили ўзун кўрсагадики, кишлок туманлари орасида саноат Ўртачирчик, Кибрай, Зангиота

туманларида яхши ривожланган. Инвестиция хажми бўйича Кибрай ва Зангигота туманлари ажралиб туради.

Тошкент вилоятининг ижтимоий-иктисодий ривожланишида, шунингдек, мавжуд минерал хом ашё, агроклиний ва меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланиш, йирик саноат марказларида модернизация ва диверсификация жараёнларини амалга ошириш, ишлаб чиқаришнинг худудий ташкил

14-жадвал

Тошкент вилояти ижтимоий-иктисодий ривожланишининг асосий индикаторлари (2013-йил, ахоли жон бошинга)

Шахар ва туманлар номи	Саноат маҳсулоти	Кишлек хўжалик маҳсулоти	ХИМ	Капитал кўйилмалар	Пудрат ишлари	Чакана савдо	Пуллик хизмат
Вилоят бўйича	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000
Олмалик ш.	6,574	0,072	0,471	3,160	1,817	1,395	1,585
Ангрен ш.	0,453	0,191	0,383	1,296	1,998	1,160	1,199
Оҳангарон ш.	3,109	0,292	2,752	0,680	1,331	2,661	1,408
Бекобод ш.	4,831	0,131	0,884	2,188	1,040	1,434	1,364
Чирчик ш.	1,995	0,111	1,218	0,934	0,771	0,952	1,974
Янгийўл ш.	0,690	0,099	1,775	1,205	1,197	2,448	3,878
туманлар:							
Бекобод	0,163	1,521	0,173	0,217	0,529	0,345	0,557
Бўстонлик	0,367	1,315	0,790	0,595	1,456	0,690	0,724
Бўка	0,190	1,222	0,184	0,292	0,526	0,825	0,281
Зангигота	0,695	1,000	2,894	1,240	0,871	1,780	1,380
Оҳангарон	0,370	1,143	0,172	0,641	0,706	0,339	0,376
Окӯргон	0,220	1,633	0,154	0,317	0,593	0,643	0,369
Паркент	0,176	0,933	0,770	0,342	0,600	0,839	0,618
Пискент	0,191	1,696	0,253	0,265	0,551	0,624	0,429
Чиноз	0,275	1,504	0,359	0,311	0,691	0,672	1,094
Юкориҷирчик	0,309	1,168	0,787	0,375	1,870	0,971	0,566
Янгийўл	0,272	1,133	0,204	0,367	0,770	0,275	0,492
Ўртачирич	0,890	1,055	0,303	0,235	0,454	0,616	0,580
Кибрай	0,697	1,005	3,008	1,087	1,623	0,687	1,194
Кўйичирич	0,284	1,711	0,417	0,329	0,428	1,110	0,608

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида ҳисоблааб чиқилган.

Этилишини такомилаштириш каби масалалар муҳим ҳисобланади. Шу билан бирга, агросаноат мажмууси, рекреация ва туризмнинг ривожланиши, геоэкологик ва нозогеографик вазиятни яхшилаш, транспорт ва ижтимоий инфрагузилмани такомилаштириш ҳам катта амалий аҳамият касб этади. Ангренда ташкил этилаётган маҳсус индустрисал зона эса минтака иктиносидёти юксалишида, алоҳида ўсиш кутби сифатида катта аҳамиятга эга бўлади.

2.2.2. Тошкент шаҳри

Тошкент шаҳри – мустакил Ўзбекистон Республикасининг пойтахти, у 2200 йиллик тарихга эга. Шаҳар, айни вақтда, Тошкент вилояти ҳамда Тошкент (пойтахт) иқтисодий районининг ҳам маркази ҳисобланади. Шаҳар майдони – 334,8 кв.км, аҳолиси, 2014-йил 1-январь маълумотларига қараганда, 2351,8 минг киши.

Тошкент маъмурий жиҳатдан 11 та шаҳар туманларидан ташкил топган. Тарихий ривожланиш жараёни натижасида унинг майдони тобора кенгайиб бормоқда. Бундай ҳудудий ривожланиш аввал шарқий, яъни Чирчик йўналишида кўпроқ бўлган бўлса, кейинчалик у жануб томонга ҳам кенгайиб бормоқда.

Шаҳар ҳудудида ташкил этилган маъмурий бирликлардан дастлабкилари ҳозирги Миробод ва Шайҳонтохур туманлари бўлиб, улар 1929-йилда ажратилган. Улардан кейин Мирзо Улуғбек (1935 й.) ҳамда Юнусобод ва Яккасарой туманлари (1939 й.) ташкил килинган. Энг сўнгги туман – Бектемир 1990 йилда вужудга келган. У аввали Наримонов шаҳри асосида, Тошкент шаҳрининг Чирчик дарёсини сўл сохилига “сақраб” ўтиши натижасида ташкил этилган. Шунингдек, Тошкент шаҳар ҳокимиятига Улуғбек шаҳарчаси ҳам бўйсинади.

Шаҳар майдони туманлар миқёсида турлича тақсимланган; уларнинг энг каттаси – Сергели 56,0 кв.км майдонни ёки пойтахт умумий ҳудудининг 16,7 фоизини эгаллайди. Шу билан бирга Юнусобод, Олмазор ва Ҳамза туманлари ҳам нисбатан катта, Яккасарой ва Миробод туманлари эса анча кичик майдонларга эга: мос ҳолда, 14,6 ва 17,1 кв км (15-жадвал).

Шаҳарнинг географик ўрни. Тошкент Ўзбекистон Республикасининг шимоли-шарқида, Тяньшань (Тангриот) тизмасининг гарбий этакларида, Чирчиқ дарёси бўйида жойлашган. Унинг шарқий томонида тог тизмаларининг мавжудлиги, шимол ва шимоли-гарб томонга очиқлиги шаҳар иқлимининг шаклланишига катта таъсир кўрсатади. Шаҳарнинг денгиз сатҳидан ўртача баландлиги 440-480 метр бўлиб, бундай топографик ҳолат шимоли-шарқдан жануби-гарбга томон пасайиб боради. Энг баланд нуктаси – 515 метр - шаҳарнинг Мирзо Улуғбек тумани ҳудудида жойлашган.

Шаҳар иқлими континентал, яъни куруқ – қиши анча совуқ, ёзи эса иссиқ. Ўртacha йиллик ҳаво ҳарорати $13,8^{\circ}$, июлники - 27° , январь ўртacha ҳарорати минус 1° атрофида. Ёгин-сочин миқдори бир йилда – 425 мм атрофида, унинг 2/3 қисмига яқини октябрь-март ойларида кузатилади. Фасллар бўйича олганда эса, ёгинларнинг 2/5 қисмидан кўпроги баҳор ойларида, 1/3 қисмидан

Тошкент шаҳар туманларининг майдони ва ахолиси

т/р	Туманлар	Ташкил тоғынан йиши	Майдони, кв.км	Ахолиси, минг киши					Зигзик, 1 кв. км киши (2014 й.)
				1980	1985	1990	1995	2000	
1	Бекетмир	1990	20,5	-	24,5	29,0	30,5	29,9	1458,5
2	Мирзо Улугбек	1935	31,9	246,2	273,2	270,0	253,5	249,6	260,0
3	Миробод	1929	17,1	139,9	150,8	137,1	126,6	124,7	128,5
4	Олмазор	1970	34,5	202,1	239,3	259,0	263,3	280,7	283,6
5	Сергели	1967	56,0	58,7	87,3	138,0	155,9	156,2	164,2
6	Учтепа	1977	28,2	204,8	221,3	216,4	221,5	226,7	250,7
7	Хамза	1968	33,7	207,6	230,0	218,8	211,4	211,0	218,6
8	Чилонзор	1963	30,0	229,3	240,7	231,0	219,0	218,3	230,4
9	Шайхонтохур	1929	27,2	213,6	236,6	219,0	242,3	257,9	310,1
10	Юнусобод	1936	41,1	200,9	225,9	288,8	285,5	289,1	311,3
11	Яққасарой	1936	14,0	120,0	131,4	116,7	106,4	111,9	114,5
	Жами	2 аэр, эрмиз- тата	334,8	1823,1	2036,5	2100,0	2116,1	2164,0	2351,8
	Тошкент ш.								7024,5

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Даёлган статистика қўйитаси мавзулотлари асосида тузилган.

ортиқрогоғи қишига түгри келади. Уларнинг энг кам миқдори – ёзда. Шу боис, ёзниң ҳавоси жуда иссик ва курук.

Тошкент шаҳрининг тарихий-географик асоси ёки негизини Чирчик дарёси ва ундан тарқалган қатор қадимги ва янги каналлар ташкил қиласиди. Улар жумласига Бўзсув, Кайковус, Коракамиш, Салар, Бўрижар, Анхор, Корасув ва бошқалар киради. Айни шу гидрографик шахобчалар шаҳар ички тузилиши, планировкаси, унинг даҳа ва маҳаллаларининг асосида ётади.

Шаҳарнинг иқтисодий ва сиёсий географик ўрни ўзига хос. У республика ва ҳалқаро аҳамиятга эга бўлган кулай транспорт-географик ўринда жойлашган. Айни вактда, сиёсий географик жиҳатдан пойтахтнинг мамлакат чекка шимоли-шарқий қисмида, Қозогистон Республикасининг жанубий чегараларига жуда якинлиги хам унинг геосиёсий ўрнини белгилаб беради.

Аҳолиси ва меҳнат ресурслари. Тошкент шаҳри аҳолиси сони бўйича МДҲ мамлакатларида 4-чи (Москва, Санк-Петербург ва Киев шаҳарларидан кейинги) ўринда туради, Марказий Осиё минтақасида эса унга тенг шаҳар йўқ.

Бу ерда собиқ Россия империясида ўтказилган дастлабки аҳоли рўйхати – 1897-йил маълумотлари бўйича (у даврда Тошкент Туркистон генерал-губернаторлигининг маркази вазифасини бажарган) 156,0 минг аҳоли яшаган. Бу ракам таҳминан 28 йилда деярли 2 марта ортган, ёки бошқача қилиб айтганда, 1925-йилда 301 минг қишига етган. Аҳоли сонининг кейинги икки марта ошиши эса нисбатан қисқароқ даврда рўй берган (1940-йилда 600 минг). Бироқ, аҳоли сонининг навбатдаги икки баробар кўпайиши учун чорак асрдан кўпроқ вакт талаб этилган. 1966-йилда, яъни Тошкент зилзиласи арафасида шаҳарда 1209 минг қиши яшаган. Бу даврда аҳоли сонининг бирмунча сустроқ ўсиши Иккинчи жаҳон уруши ва унинг оқибатлари туфайли юз берган.

Шаҳар аҳолиси 2 миллионлик “маррага” 1984-1985-йиллар оралиғида эришган, шундан сўнг унинг демографик ўсиш суръати пасайиб борган. Хусусан, 90-йилларда пойтахт аҳолиси барқарор ўсиш кўрсаткичларига эга бўлмаган; аҳоли сони тоҳ камайиб, тоҳ бироз кўпайиб борган. Масалан, 1988-йилда у 2211 минг қишини ташкил қилган бўлса, 1996 йилгача тўлқинсимон ўзгариб бориб, 2095 минг қишига тушиб колган.

Маълумки, айни шу йилдан бошлаб республикамизда иқтисодий салоҳият барқарор ўсиб борган. Шунга мос ҳолда, пойтахт демографик салоҳиятида ҳам аввалгидек катта пасайиш-кўтарилишлар кузатилмаган, аммо йиллик ўртача кўпайиш унча катта миқдорни ташкил қилмаган. 2000-2014-йиллар мобайнида Тошкент аҳолиси 189 минг қишига ёки ўртача бир йилда 13,5 минг қишига ортиб борган. Агар якин ўтмишдаги демографик ўсиш жараёни хисобга олинса, бу ракам анча пастдир. Ваҳоланки, ўтган

асрнинг 70-80 йилларида шахар аҳолиси ҳар йили 40-45 минг кишига кўпайган.

Шахар аҳолиси сонининг динамикаси унинг ички маъмурий кисмларида – туманларида бир хил кечмаган. Чунончи, 1980-2014-йиллар оралигига Сергели туманининг аҳолиси 2,8 марта ортган холда (шахар бўйича ўсиш бу даврда 129,0 %), Миробод, Ҳамза, Чилонзор ва Яккасарой туманлари аҳолиси кисқарган, Мирзо Улугбек туманида эса у 2000 йилдагидан оз фарқ киласди. Албатта, 30 йилдан ортик даврда демографик ўзгаришлар бир тусда рўй бермаган: Ҳамза, Мирзо Улугбек, Чилонзор, Яккасарой туманларида аҳоли сони 1980-1985-йилларда ўсиш кўрсаткичларини намоён килган, 90-йиллардан бошлиб у камайиб борган. Тахлиллар кўрсатишича, 2000 йилдан кейин ҳам айrim бурилишлар кўзга ташланади. Масалан, Бектемир туманида ҳам аҳоли сони 2000 йилга караганда бирмунча камайган (15-жадвал).

Хозирги кунда ўзининг катта демографик салоҳияти бўйича Олмазор, Юнусобод ва Шайхонтохур туманлари етакчилик киласди. Аҳоли сонининг энг кам миқдори эса Бектемир туманида – 29,9 минг киши. Ўртача ҳар бир туманга 213,8 минг кишидан аҳоли тўғри келади, туманлар орасидаги фарқ 11,2 га тенг.

Аҳоли сонининг шахар туманлари доирасида турли-туманлиги унинг зичлик кўрсаткичларида яккол кўзга ташланади. Шахар бўйича ҳар бир кв. км майдонида 7025 киши жойлашган бўлиб, энг юқори кўрсаткич Шайхонтохур (11401 киши) ва Олмазор (9670 киши), яъни шаҳарнинг қадимий, эски кисмида кайд этилади. Бу борада Тошкент Африканинг Кохира ёки Жазоир. Осиёнинг Шанхай шаҳарларига ўхшаб кетади. Айни пайтда, шаҳарнинг нисбатан янги ташкил қилинган туманларида – Сергели ва Бектемирда аҳоли зичлиги ўртачадан анча паст.

Алоҳида кайд этиш жоизки, агар аввал, яъни 80-йилларга қадар Тошкент аҳолиси табиий кўпайиш ва миграция ҳисобидан ортиб борган бўлса (бунда ижобий миграция қолдиги кўп ҳолларда устунликка эга бўлган), сўнгги йилларда унинг ўсиши деярли тўлалигича табиий ҳаракат натижасида юз берган. Қизиги шундаки, кейинги 10 йил оралигига аҳолининг туғилиш кўрсаткичи барча туманларда ортиб борган. 13-иловада келтирилган маълумотларга кўра, Бектемир туманида 2000-йилда туғилишнинг умумий коэффициенти 15,1 промиллени ташкил килган, 2013-йилда эса у 10,7 промиллега ортган. Сергели туманида ҳам бу кўпайиш сезиларли даражада юқори бўлган - 15,0 промилледан 19,9 промиллелгача, факат Яккасарой, Учтепа туманларида бу даврда туғилиш кўрсаткичлари камроқ кўпайган.

Тошкент шаҳрида ўлим кўрсаткичлари республика минтақалари орасида энг юқори. Бунга қатор омиллар, жумладан, аҳолининг ёш таркиби, урбоэкологик вазият ва нозогеографик холат ўз таъсирини

кўрсатган. 2013-йил якунлари Сергели, Бектемир ва Ҳамза туманларида ўлим даражасининг юқорилигини кўрсатади. Миробод ва Сергели бу хусусда 2000-йилда ҳам “етакчилик” қилган. Шу билан бирга Шайҳонтохур, Яккасарой ва Олмазор туманларида мазкур кўрсаткич шаҳар микёсида пастрок. Ўлим даражасининг бундай худудий тафовутлари туманларнинг географик ўрнашган жойи ҳамда аҳолининг ёш-жинс таркиби билан ҳам изоҳланади. Жумладан, Бектемир, Сергели, Миробод туманларининг экологик-географик ўрни унча кулай эмас.

Аҳоли табиий ҳаракатининг якуний кўрсаткичи, яъни унинг табиий кўпайиши асосан туғилиш даражасидаги фарқларни такрорлайди. Бинобарин, у Олмазор, Шайҳонтохур. Учтена ва Бектемир туманларида юкорироқ, Ҳамза, Яккасарой ва Мирзо Улугбек туманларида пастрок даражага эга. Умуман олганда эса, аҳолининг табиий кўпайиши 2000-йилга қараганда кескин кўтарилган (13-илова). Мавжуд маълумотларга қараганда, баъзи туманларда аҳолининг табиий кўпайиши 10-17 промиллени ёки 1,0-1,7 фоизни ташкил қиласди. Кўриниб турибдики, бу даражага шаҳар аҳолисининг реал кўпайишидан анча паст (у сўнгги йилларда ўргача 0,6 фоиз атрофида). Демак, бундай арифметик номувофилик аҳоли миграцияси туфайли содир бўлган.

Юкорида қайд қилинганидек, бир вактлар миграция Тошкент аҳолисининг ўсишида стакчи омил ҳисобланган. Сўнгти йилларга келиб у тескари тус олди, яъни келгандарга нисбатан кетаётганилар кўп бўлди. Маълумотларга мурожаат қиласлил: Тошкент шаҳрига 1996 йилда 32,7 минг киши келган, 35,0 минг киши ундан кетган, миграция колдиги (салъдоси) минус 2,3 минг кишини ташкил қиласди. Унгача бўлган даврда миграция колдиги қўйидагича бўлган: 1990-йилда минус 30,7 минг; 1991-йилда - 12,6; 1992 йилда - 34,5; 1993 йил - 27,0; 1994 йилда - 46,9 ва 1995 йилда - 20,2 минг киши (барчаси минус). 1997 йилда Тошкент шаҳрига 29,5 минг киши келган, 31,1 минг киши ундан кўчиб кетган, миграция натижаси минус 1,6 минг киши. 1998-йилда бу кўрсаткичлар мос ҳолда, 32,0; 31,1 ва плюс 0,9 минг киши (шу йилда оз бўлсада, миграция ижобий сальдога эга бўлган). 1990 - 1997 йиллар мобайнида Ўзбекистон пойтахти миграция оқибатида 175,8 минг кишини “йўқотган”. Бу оралиқда энг юкори кўрсаткич 1994-йилда қайд этилган.

2000 йилларда ҳам Тошкент шаҳри учун аҳолининг миграция айланмаси кўп ҳолларда ижобий аҳамият қасб этмаган. Ҳар минг кишига ҳисоблагандан, миграция сальдоси 2000-йилда минус 8,1, 2001 йилда минус 6,4, 2002 йилда - 4,9, 2003 йилда минус 8,0 промиллени ташкил этган. Олдинги йилларда бу кўрсаткич қўйидагича бўлган: 1996-йил -минус 1,1; 1997-йил -7,3; 1999-йил - 7,1% (барчаси минус). 2004-йилда миграция колдиги мутлақ кўрсаткичларда минус -17,1 минг киши бўлган. 2006-йилда Тошкент шаҳрига келувчилар 24,8 минг, ундан чиқиб кетганлар 21,1 минг кишини ташкил қиласди. Бу йилда ҳам 1998-йилдаги сингари миграция шаҳар учун ижобий натижада берган (3,7 минг

киши). 2012-йилда Тошкентта 39,5 минг киши келган, кетгандар 29,7 минг, миграция колдиги 9,8 минг киши. Ҳар минг кишига хисоблаганда 2013-йилда келгандар 7,3, кетгандар 13,0, миграция сальдоси минус 5,7 кишидан иборат бўлган.

Пойтахт ахолиси миграциясининг салбий оқибатлари, асосан, русийзабон ва бошқа помаҳаллий миллат вакилларининг ўз юртларига кўчиб кетиши сабабли юзага келган. Масалан, биргина 2004-йилда жами 17,1 минг миграция килгандар колдигининг 13,4 мингини ёки 78,4 фоизини руслар ташкил килган. Шунингдек, татар, корейс, козок, украин каби миллат вакиллари ҳам кўчиб кетишган.

Тошкент шахри ахолисининг миграцияси умумий тарзда бутун Ўзбекистон Республикаси миграцион вазиятини белгилаб беради¹. Яна ракамларга мурожаат қиласайлик: 1990-йилда республика бўйича жами миграция колдиги 179,5 минг кишини ташкил килган холда, унинг 30,7 минг киши ёки 17,1 фоизи Тошкент шахри зиммасига тушган. 1991-йилда республика ва Тошкент шахри ахолисининг миграция колдиги, мос равиша, 95,9 ва 12,6; 1992-йилда - 74,4 ва 34,5; 1993 йилда - 54,0 ва 27,0; 1994-йилда - 138,9 ва 46,9; 1995-йилда - 89,0 ва 20,2 минг киши бўлган. 90-йилларнинг иккинчи ярмидан бошлаб республика ва пойтахт ахоли миграциясининг якуний кўрсаткичлари пасайиб борган. 1996-йилда юқоридаги кўрсаткичлар 50,3 ва 2,3; 1997 йилда 48,4 ва 1,6 минг кишига баробар бўлган. 1998-йил натижалари, аввал қайд этилганидек, Тошкент шахри учун ижобий тус олган. Кейинги йилларда вазият қўйидагича бўлган: 2004-йилда Ўзбекистон бўйича миграция колдиги 96,1 минг киши, Тошкентда 17,1; 2006-йилда бу ракамлар 65,2 ва 3,6 минг кишига тенг бўлган, 2012-йилда эса Тошкент шахри республика салбий миграция колдигининг $\frac{1}{4}$ кисмини таъминлаган.

14-иловада Тошкент шахри туманлари миқёсида энг сўнгги миграция жараёнлари ўз аксини топган. Кўриниб турибдики, хозирги вактга келиб пойтахтда ахоли миграцияси бирмунча мўътадиллашган ва унинг натижаси кўпинга туманларда ижобий хусусият касб этган. Ваҳоланки, 1997-2004-йилларда бу кўрсаткичлар салбий ва анча юқори бўлиб, ялпи табиий кўпайишни ҳам “ютиб” юборган ва баъзи ҳолларда шахар ахолиси сонининг мутлак кискаришига олиб келган.

Ахолининг табиий ва механик ҳаракати таъсирида унинг миллий таркиби шаклланади. Тошкент – кўп миллатли ахолига эга бўлган шахар 2013-йил маълумотларига караганда, ўзбеклар шахар жами ахолисининг 68,8 фоизини, руслар 16,1 %, татарлар 3,9 % ни ташкил килади. Тошкентнинг эски шахар кисмida, яъни Шайхонтохур, Олмазор каби туманларида маҳаллий миллат, яъни ўзбеклар улуши катта бўлса, Чилонзор, Ҳамза, Сергели туманларида

¹ Ушбу вазиятнинг шаклланишида Коракалпогистон Республикасининг ҳам хиссаси катта.

бошқа миллиат, жумладан, русларнинг ҳиссалари ҳам анчагина. Шу сабабдан, мазкур туманларнинг миграцион фаоллиги юқориropic.

Тошкент шаҳрида 1.01.2014-йилда 1512,4 минг меҳнатга лаёқатли ёшдаги аҳоли қайд этилган (жами аҳолининг 64,3 %). Иқтисодий фаол аҳоли сони 1206,6 минг, иқтисодиётда банд аҳоли сони 1165,3 минг киши. 2013-йилда меҳнат органларига иш сўраб 8,1 минг киши мурожаат қилган (2009-йилда 46,6 минг), уларнинг 4,1 минг нафари иш ўринлари билан таъминланган. Шу йилда жами 82,6 минг янти иш ўринлари ташкил қилинган (2009-йилда 74,1 минг).

Меҳнат ресурслари иқтисодиётнинг турли тармокларида, жумладан, саноат, курилиш, транспорт ва алоқа ҳамда турли ижтимоий соҳаларда банд. Тошкент кўп функцияли ва, айни вактда, пойтахт шаҳри бўлганлиги сабабли, унда аҳолига хизмат кўрсатиш ва сервис соҳаларида, фан, маданият, таълим, соғлиқни саклаш кабиларда, шунингдек, бошқарув органларида аҳолининг бандлик кўрсаткичлари анча юкори.

Шаҳар ҳўјалиги. Маълумки, пойтахт шаҳарлар, одатда, ўзига хос (“пойтахтга хос”) вазифаларни бажаради. Тошкент шаҳри пойтахтлик функциясини 1930-йилдан бошлаб бажариб келмоқда. Унга қадар бу мақомда Самарқанд шаҳри бўлган. Тошкентнинг хозирги ҳолати – саноати, транспорт ва бошқа инфратузилма шахобчалари, ижтимоий соҳалар, дипломатик функцияси, бошқарув органларининг кўплиги борган сари унинг замонавий пойтахтлик хусусиятидан далолат бермоқда.

Тошкент катта шаҳар – мегаполис. У республиканинг асосий иқтисодий, маданий, сиёсий маркази. Шаҳар, энг аввало, кўп сонли аҳолининг яшаш, яъни социал мухити, шу билан бирга, у ягона иқтисодий макон, инвестиция, инновация, ўзига хос геоэкологик (урбоэкологик), нозогеографик мухит ҳамдир. Бундай катта салоҳият ва масъулият Тошкент шаҳри ижтимоий-иктисодий ва сиёсий ривожланишининг устувор йўналишларини белгилаб беради. Халқаро миқёсда, жаҳон ҳамжамияти ва геосиёсий тизимида мустақил Ўзбекистон Республикаси кўпинча “Тошкент” номи билан танилади ва эътироф этилади.

Тошкент шаҳри мамлакатимиз иқтисодий-ижтимоий ривожланишида кўзга кўринарли мавқега эга. 2013-йилда у республиканинг 14,7 фоиз ялпи ҳудудий маҳсулоти, 21,9 фоизи саноат ишлаб чиқаришини таъминлаган. Чакана савдода унинг улуши 21,4 %, пуллик хизматларда 23,1 %, экспортда 22,7 % ва импортда 45,3 % ни ташкил этади. Мамлакат бўйича жами инвестиция ҳажмининг 1/4 қисмига яқини, курилиш ишларининг 16,0 – 17,0 фоизи айни Тошкент шаҳрига тўғри келади.

Табиийки, Тошкентнинг катта район ҳосил қилувчи ва районга хизмат қилувчи функцияси, унда халқ истеъмол молларини кўпроқ ишлаб чиқариш ҳамда барча ижтимоий соҳаларнинг юқорироқ даражада ва кенгрок миқёсда ривожланиши такозо этади. Мамлакатимизда у,

шубҳасиз, барча янгиликлар, инновация маркази, шаҳар катта инфратузилма ва интеллектуал салоҳиятга ҳам эга. Шу боис, республикамизда барча янгиликлар айни Тошкентдан диффузион равишида бошқа ҳудудларга тарқалади.

Тошкент шаҳри иктисодиётининг ички таркиби ҳам унинг пойтахтлик хусусиятини ифодалаб беради. Саноат шаҳар ялпи ҳудудий маҳсулотининг 22,2 фоизини таъминлайди, қурилишнинг улуши – 7,9 %, транспорт ва алоқанини – 13,2 %, савдо ва умумий овқатланиш ЯҲМнинг 12,9, соликлар унинг 10,7 фоизини беради.

Маълумки, иктиносидиёт тизимида бозор муносабатларини шакллантиришда кичик бизнеснинг ўрни ва аҳамияти жуда катта. 2013-йилда Тошкент шаҳрида фаолият кўрсатётган жами 34,8 мингта кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари рўйхатга олинган. КБ ва ХТ субъектларининг турли соҳалардаги улуши кўйидагича: ЯҲМ да 53,6 %, саноат ишлаб чиқаришида – 40,9 %, қурилишда – 62,8 %, чакана савдода – 53,9 %, хизмат кўрсатишда – 48,4 %. Ушбу секторга иктиносидиётда банд бўлғанларнинг 57,1 фоизи, мамлакат экспортининг 16,9 ва импортининг 49,0 фоизи тўғри келади (2009-йилда экспорт 19,6, импорт 50,8 фоизни ташкил этган).

Албатта, ҳар қандай кенгайтирилган ишлаб чиқаришнинг моддий негизини капитал қўйилмалар – инвестиция ташкил қилади. 2013-йилда шаҳар бўйича инвестицияларнинг жами ҳажмида Миробод ва Олмазор туманлари олдинда, инвестициянинг нисбатан кам улуши эса Бектемир ва Учтепа туманларига тегишли.

Капитал қўйилмаларга мос ҳолда қурилиш ишлари ҳам туманлар доирасида бирмунча фарқ қилади. Масалан, 2010-йилда амалга оширилган қурилиш ишларининг 31,7 фоизи Чилонзорга, 14,1 фоизи Миробод туманига тўғри келган. Демак, фақат шу иккى туман пойтахтда бажарилган қурилишларнинг 45,8 фоизини таъминлаган.

Саноати. Тошкент саноати кўп йиллар давомида шаклланган. Унинг даражаси ва тармоқлар таркибига шаҳарнинг географик ўрни, меҳнат ва инновация салоҳияти, Иккинчи жаҳон уруши йилларида фронтга якин ҳуудудлардан эвакуация қилинган саноат корхоналари, шунингдек, якин атрофдаги табиий ресурслар (қурилиш материаллари ҳом ашёси, сув ресурслари ва б.) ўз таъсирини кўрсатган.

Шаҳарда саноат ишлаб чиқариш ҳажми 2013-йилда жаҳон молиявий-иктиносий инқирозига қарамасдан 110,4 фоизга (ЯҲМ – 107,1 %) ўсган. Шу йилда шаҳарда жами 99055 та турли йириклидаги саноат корхоналари фаолият кўрсатган. Уларнинг 113 таси йирик саноат корхоналари хисобланади; саноат ишлаб чиқаришида банд бўлғанларнинг умумий сони 126 минг киши ёки бу – иктиносидиётда банд бўлғанларнинг 1/10 қисми демакдир.

ХИМ нинг ярмидан кўпроғини озик-овқат маҳсулотлари ташкил килади; енгил саноат маҳсулотлари эса 8,7 %. Ахоли жон бошига хисоблаганда, Бектемир, Ҳамза ҳамда Миробод туманлари олдинда, Учтепа, Чилонзор ва Юнусобод туманларида у нисбатан паст.

16-жадвал маълумотларининг таҳлили шуни кўрсатадики, энг сўнгги йилларда пойтахт саноати тармок таркибида бирмуича ўзгаришлар содир бўлган: ёкилғи-энергетика саноатининг улуши ортган, енгил саноат ҳам устуворрок ривожланиб борган. Шу билан бирга, шахар учун анаънавий саноат тармоқларидан бири – машинасозлик ва метални қайта ишлаш корхоналарининг хиссаси бироз насайган. Айни вактда, шахар саноати таркибида машинасозлик ва металлни қайта ишлаш ҳамда озик-овқат саноати тармоқларида жиддий силжишлар кузатилмайди. Аммо уларнинг маҳсулот турларида маълум ўзгаришлар содир бўлган.

Саноат тармоқлари микёсида алоҳида корхоналарнинг аҳамияти ҳар хил. Чунончи, ёкилғи саноати маҳсулотининг 93,0 фоизини “Лукойл Ўзбекистон оперейтинг компани” МЧЖ беради. Металлургия саноатида эса Тошкент кувур заводи (67,5 %) ҳамда Иккимачи қора ва ранги metallлар корхоналарининг ўрни катта. Шахар кимё ва нефть кимёси саноатида Тошкент лок-бўёқ ва “Олпласт” кўшма корхонаси, машинасозлик ва металлни қайта ишлашда “Ўзэлектроаппарат” ҳамда “Ўзбеккабель” ва “Дойче кабель” кўшма корхоналари етакчилик килишади. Шу билан бирга, мазкур тармоқда Тошкент трактор заводи, “Зенит электроникс” кўшма корхонаси, Тошкент йўловчи вагонларни таъмиrlаш, “Ўзбекистон аэрвайс техникс” каби корхоналар ҳам ўзларининг салмоқли маҳсулот ҳажмлари билан ажralиб туришади¹.

Енгил ва озик-овқат саноатида ҳам қатор кўшма корхоналар мавжуд бўлиб, улар мазкур тармоқда ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларининг асосий кисмини таъминлайди. Шунингдек, озик-овқат саноати жами маҳсулотининг таҳминан 28,4 фоизини берувчи “Хоразм шакар” кўшма корхонаси ҳамда Самарқанд чой фабрикаси ҳам молиявий-иктисодий жиҳатдан Тошкент шаҳри тасарруфида фаолият кўрсатишади.

Ун-ёрма ва омиҳта ем “Фалла Алтек” ва “Тошкент дон маҳсулот” акционерлик жамиятларида ишлаб чиқарилади. Фармацевтика саноатида эса “УП Радикс”, “Ўзкмёфарм” корхоналари ва бошқалар мухим аҳамиятга эга. Бу корхоналар жами тармок маҳсулотининг 35,0-37,0 фоизини беради. Полиграфия саноатида “Шарқ” АЖ ва “Ўзбекистон” нашриётлари олдинда туради.

¹ 2014 йилда Тошкент авиация ишлаб чиқариш бирлашмаси ДАЖ негизида “Тошкент механика заводи” ташкил этилди.

Тошкент шаҳри саноатининг тармоқлар тарқиби

Саноат гармоқлари	Жамига нисбатан фойзда		2000-2013-йилларда ўзгариш, -
	2010-йил	2013-йил	
Жами саноат тармоқлари	100	100	-
шу жумладан:			
ёкилги-энергетика	19,5	23,8	+4,3
металлургия	4,0	3,7	-0,3
кимё ва нефть кимёси	7,2	5,7	-1,5
машинасозлик ва метални кайта ишлаш	22,7	22,0	-0,7
курилни материаллари саноати	4,6	3,6	-1,0
ўрмон, целлюлоза-коғоз саноати	2,7	2,9	+0,2
енгил саноат	6,4	6,6	+0,2
озик - овқат саноати	23,1	22,4	-0,7
ун, ёрма ва омихта ем саноати	1,6	1,7	+0,1
полиграфия саноати	4,1	3,4	-0,7
фармацевтика саноати	2,5	2,4	-0,1
бошқа саноат тармоқлари	1,6	1,8	-0,3

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўнимтаси маълумотлари асосида ҳисоблаб чиқарсан.

Бир йилда Тошкент саноат корхоналари томонидан 780-800 тонна атрофида пўлат, 90 тонна пўлат қувурлар ишлаб чиқарилади. Юқоридагилардан ташқари, шаҳарда 1,2 млн т. иккиласми алюминий, 20-25 дона кўтарма кранлар, 900 га яқин трактор тиркамалари, 1800 та атрофида трактор, 45-50 минг тонна лок-бўёқ материаллари тайёрланади.

Асосий истеъмол товарларидан 80-82 минг тонна омихта ем, 10 минг дона дазмоллар, 4,1 минг тонна хўжалик совуни, ўртacha 16-18 минг рангли телевизорлар, кўп миқдорда мебель ишлаб чиқарилади. Шунингдек, трикотаж маҳсулотлари, пайпօқ, тозалаиган ўсимлик ёғи, гўшт ва сут маҳсулотлари ҳам кўплаб ишлаб чиқарилади. 320-330 минг тонна шакар, 280-282 минг тонна ун тайёрланади.

Шу ўринда қайд этиш жоизки, баъзи саноат маҳсулотларини ишлаб чиқариш, хусусан, агросаноат мажмуасига тааллукли маҳсулотлар кундалик эҳтиёж ҳамда об-ҳаво, иқлим шароитларига мувофиқ ўзгариб туради (ўсимлик ёғи, хўжалик совуни, ун, омихта ем, гўшт-сут маҳсулотлари ва х.к). Айрим саноат маҳсулотлари ҳажми эса маълум сабаблар туфайли бироз кисқарган (ип-газлама, пайпօқ ва б.). Айни вақтда, мебель, майший қандиллар, пойафзал, минерал сув, узум шарбати, арок-вино, пиво, макарон маҳсулотларини ишлаб чиқариш сўнгги йилларда анча тез ўсган.

Келажакда шаҳар экологик мухитини ифлослантирувчи, кўп меҳнат ва хом ашё талаб килувчи, аҳоли кундалик эҳтиёжи билан бевосита алоқаси бўлмаган саноат корхоналари, яъни пойтаҳт мухитига мос бўлмаган ишлаб чиқаришлар шаҳар худудидан чиқарилади. Замонавий технологиялар билан жиҳозланган саноат тармокларининг “юкори” қаватлари, экологик тоза, инновация ва фан-техника ютуклари билан боғлиқ ҳамда тажриба-конструktorлик корхоналари эса кўпайиб боради.

Саноат корхоналари шаҳар худуди бўйича нотекис таҳсимланган. Бу жойларнинг қайси мақсадда барпо этилганлиги, экологик ва транспорт географик ўрни билан ҳам боғлиқ. Умуман олганда, Тошкент шаҳри саноатида Шайхонтохур, Чилонзор, Ҳамза ва Мирзо Улугбек туманларининг мавқеи катта (17-жадвал).

Мавжуд маълумотлар таҳлили кўрсатишича, сўнгги йилларда Шайхонтохур, Чилонзор ва кисман Учтепа ҳамда Мирзо Улугбек туманларида саноат ишлаб чиқариши жадалрок ривожланган. Шахонтохур туманида 2000-йилда шаҳар жами саноат маҳсулотининг 5,5 фоизи ишлаб чиқарилган бўлса, 2013-йилда бу кўрсаткич 26,5 фоизга стди. Шунингдек, Чилонзор туманининг мавқеи ҳам кескин кўтарилди. Бектемир туманининг улуши эса бу даврда 12,3 фоиздан 5,6 фоизга, Ҳамза туманинники 23,6 фоиздан 10,6 фоизга тушиб қолди ва ҳ.к.

17-жадвал

Тошкент саноат ишлаб чиқаришининг ҳудудий таркиби

т/р	Туманлар	Жамига нисбатан фоизда		Ўзгаришлар, +,-
		2000 йил	2013-йил	
1	Бектемир	12,3	5,6	-6,7
2	Мирзо Улугбек	10,9	10,7	-0,2
3	Миробод	12,4	6,8	-5,6
4	Олмазор	4,7	7,0	+2,3
5	Сергели	7,5	5,4	-2,1
6	Учтепа	2,0	4,9	+2,9
7	Ҳамза	23,6	10,6	+13,0
8	Чилонзор	5,6	12,5	+6,9
9	Шайхонтохур	5,5	26,5	+21,0
10	Юнусобод	6,4	5,4	-1,0
11	Яккасарой	9,1	4,6	-4,5
	Жами шаҳар бўйича	100	100	0,0

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўниматаси маълумотлари асосида ҳисоблаб чиқилган.

Шаҳар саноатининг ҳудудий таркиbidаги ўзгаришлар туманларнинг қайси саноат тармокларига ихтисослашувига ҳам боғлиқ. Масалан, оғир саноатга ихтисослашган (машинасозлик ва металлни қайта ишлаш, кимё) корхоналарда ҳалкаро кооперация алоқаларда юз берган муаммолар ва истеъмол (эҳтиёж) омиллари таъсирида ишлаб чиқариш анча пасайган.

Бундай тармокларнинг ривожланишига ҳозирги жаҳон молиявий-иктисодий инқирози ҳам сезиларли таъсир кўрсатди. Шу билан бирга, бундай ўзгаришлар кичик бизнес корхоналарининг ривожланиши туфайли ҳам юзага келиши мумкин.

Транспорт. Майдони катта, аҳоли сони кўп бўлган шаҳарда транспорт муҳим роль ўйнайди. Тошкентда транспортнинг кўпчилик турлари – автобус, трамвай, метрополитен мавжуд. Марказий Осиёдаги дастлабки Тошкент метроси 1977-йилда ишга туширилган. Шаҳар кўчаларида катнаётган автобус ва енгил машиналарнинг кўпчилиги ўзимизнинг республикамида – Самарқанд ва Асака шаҳарлари корхоналарида ишлаб чиқарилган.

Тошкент республика, Марказий Осиё ва ҳалқаро миқёсдаги муҳим транспорт тутунидир. Бу ерда ҳалқаро аэропорт, темир ва автомобиль йўллари вокзаллари ва шоҳ кўчалар бор; уларда замонавий сервис хизмати ҳам ташкил этилган. Шу билан бирга трамвай қатновлари йўналишлари қисқариб, троллейбуслардан воз кечилди. Бинобарин, уларнинг аҳамияти охиригина йилларда анча пасайган.

Таҳлиллар кўрсатишича, жами йўловчилар ташиш йилдан-йилга кўпайиб бораётган бир пайтда, электр транспорти турларининг ҳиссаси пасайиб бормоқда. Барча транспорт турлари бўйича ташилган йўловчиларнинг ярмидан кўпроғи хусусий автомобиль эгаларига тўғри келади. Барча транспорт турлари бўйича ташилган юкларнинг аксариятини автомобиль транспорти амалга оширган; хусусий автомобиль эгалари томонидан 30,0 фоизга яқин юқ ташилган.

Алоҳида таъкидлаш лозимки, мустақиллик йилларида шаҳар кўча ва йўлларини яхшилашга катта эътибор қаратилмоқда. Ҳар йили магистраль йўллар, кўчалар кенгайтирилиб, катор кўприк ва транспорт қатновини кулагидаштирувчи бошқа мосламалар қурилмоқда. Бирок, шаҳарда автомобиллар сони ҳам жуда тез кўпайиб бораётганлиги сабабли асосий кўчаларда, айниқса, эрталабки ва кечки соатларда тирбандлик холати вужудга келмоқда. Шу сабабдан, транспорт инфратузилмасини янада такомиллаштириш пойттахтнинг ижтимоий-иктисодий ривожланиши муаммоларидан бири сифатида энг муҳим аҳамият касб этади.

Ижтимоий соҳалар. Шаҳарлар, хусусан, йирик шаҳарлар, энг аввало, аҳоли яшайдиган жой, социал муҳит ҳисобланади. Бу маконда кишилар фаолият кўрсатадилар, дам оладилар, даволанадилар, ўқидилар, хуллас яшайдилар. Шу боис, ижтимоий соҳаларнинг ривожланиши жуда катта аҳамиятга эга. Бу соҳалар, ўз навбатида, мураккаб бўлиб, улар таълим, соғлиқни саклаш, майший хизмат кўрсатиш кабиларни ичига олади.

Чакана савдода Чилонзор ва Миробод туманлари кескин ажralиб туради, пуллик хизматларнинг нисбий кўрсатичларида эса Миробод ва Яккасарой туманлари олдинда. Шу билан бирга, чакана савдо Миробод ва

Ҳамза туманларида анча суст йўлга қўйилган. Пуллик хизматлар Юнусобод, Бектемир, Шайхонтохур, Учтепа туманларида заифрок ривожланган. Ушбу соҳаларнинг худудий мужассамлашувида ҳам фарклар бор. Чакана савдо ҳажмининг 14,0 фоизи Миробод туманига тўғри келади. Юнусободда бу кўрсаткич 11,8 %, Яккасаройда 10,6 %, Шайхонтохурда 10,9 % га тенг (18-жадвал).

18-жадвал

**Тошкент шаҳри иктисадиётининг худудий таркиби
(2013-йил, жамига нисбатан фоизда)**

Шаҳар ва туманлар номи	ХИМ	Капитал қўйилмалари	Пулраг иншиари	Чакана савдо	Пуллик хизмат	Экспорт	Импорт
Тошкент шаҳри бўйича	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Бектемир	8,9	5,0	13,6	2,1	2,5	2,3	3,3
Мирзо Улуғбек	6,7	12,9	6,8	10,6	10,2	7,3	9,0
Миробод	3,7	16,0	7,8	14,0	20,0	41,2	22,4
Олмазор	9,2	5,8	3,7	8,6	16,0	1,8	5,2
Сергели	6,0	4,9	6,6	6,5	5,2	3,4	3,6
Учтепа	7,2	4,9	13,5	7,2	5,5	1,5	2,3
Ҳамза	12,8	8,5	6,9	6,8	5,1	6,0	7,3
Чилонзор	27,6	12,2	16,5	10,8	8,6	8,3	11,9
Шайхонтохур	7,9	12,2	10,7	10,0	7,8	3,4	9,2
Юнусобод	5,4	9,4	9,2	11,8	7,1	16,3	17,0
Яккасарой	4,6	8,2	4,6	11,0	12,0	8,5	8,2

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўниматси маълумотлари асосида ҳисоблаб чиқилган.

Шаҳарнинг турли жойларида замонавий йирик бозор ва ярмаркалар ташкил этилган: «Қўйлик», «Фарҳод», «Паркент», «Эски Жува», («Чорсу»), «Олой», «Юнусобод», «Сергели» каби бозорлар шулар жумласидандир. Улар нафакат Тошкент ҳалкига, балки республикамизнинг бошқа худудларидан келганларга ҳам хизмат кўрсатишидаи.

Пуллик хизматларда Миробод тумани олдинда, шунингдек, Олмазор, Яккасарой туманларининг ҳам улушлари катта. Айни вактда, ушбу ижтимоий соҳа корхоналари Бектемир туманида озрок.

Марказлашган сув таъминоти шаҳар бўйича 99,8 %, габиий газ билан таъминланиш 97,5 % ни ташкил этади. Ушбу соҳалар бўйича туманлар миқёсида кескин фарклар кузатилмайди. Ичимлик суви билан таъминланиш Бектемир туманида пастрок, табиий газ билан таъминланиш эса барча туманларда деярли бир хил даражада.

Пойтахт соглиқни саклаш тизимида 100 ортиқ тиббиёт муассасалари бор; ҳар 10 минг кишига тўғри келадиган бемор ўринлари 80,4 та. Бу кўрсаткич Миробод, Мирзо Улуғбек ва Олмазор туманларида ўртacha

даражадан 1,6-2,0 марта юқори, аммо Сергели ва Учтепада у пасть. Шахар бүйича ҳар 10 минг аҳолига 63,4 та врач ва 134,1 нафар ўрта тиббиёт ходимлари хизмат кўрсатишади. Ҳар 100 минг кишига нисбатан касалланганлар сони 81,3 минг кишини ташкил қилган ҳолда, бу кўрсаткич Бектемир ва Мирзо Улуғбек туманларида юқорироқ, Сергели ва Учтепада пастроқ.

Шаҳарда марказлашган ва республика аҳамиятидаги касалхоналар, сиҳатгоҳ ва бошқа соглиқни саклаш муассасалари мавжуд. «Семашко», «Чинобод», «Турон» каби сиҳатгоҳлар замонавий жиҳозлар билан таъминланган, уларда беморлар ва дам олувчиларга юқори даражада хизмат кўрсатилади.

Тошкентда жами 520 га яқин мактабгача тарбия доимий муассасалари, 325 та умумтаълим мактаблари бор. Ўртacha бир мактабга 971 нафар ўқувчи тўғри келади. Бу ракам республика бошқа минтақаларига қараганда анча юқори. Академик лицейлар 41 та, уларда таълим олаётган талабалар сони 27.7 минг киши. 80 дан ортиқ касб-хунар коллажларида 118 минг талаба ўқиди.

Пойтаҳт йирик фан ва олий таълим маркази ҳам ҳисобланади. Бу ерда Ўзбекистон Республикаси Фаплар академияси ва унинг илмий тадқиқот институтлари фаолият кўрсатади. Республикамиз пойтаҳтида 30 та олий ўқув юртлари бор. Улар жумласига Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети, Тошкент техника, иқтисодиёт, Ислом, Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия, Жаҳон тилилари, Аграр университетлари, Тиббиёт академияси ва бошқа олий ўқув юртлари киради. Булардан ташқари, Тошкентда Буюк Британия, Италия, Россия, Сингапур олий ўқув юртларининг бўлинмалари (филиаллари) ҳам мавжуд.

Шаҳарнинг ижтимоий ривожланишида маданият, спортнинг ҳам роли катта. Бу ерда кўплаб музей, театр, истироҳат боғлари ташкил этилган. Айни вақтда Тошкентда туристик индустря ҳам ривожланиб бормоқда. Шаҳарда сайёхлик учун 80 га яқин замонавий меҳмонхоналар мавжуд, улар бир йилда 495-500 минг туристларга хизмат кўрсатишади (хорижий туристлар 252,1 минг).

Шунингдек, Тошкент аҳолисини ижтимоий муҳофаза килиш, шаҳар экологиясини яхшилашга ҳам катта аҳамият берилади. Бу эса, ўз навбатида, пойтаҳтимизнинг ижтимоий (социал) функциясини янада кучайтиради.

Ташкил иқтисодий алоқалар. Тошкент шаҳри Ўзбекистон ташкил иқтисодий алоқаларида фаол катнашади. Мутлақ ракамларда шаҳарнинг ташкил савдо айланмаси 2013-йилда 9680 млн. АҚШ доллар, шу жумладан, экспорт – 3430, импорт – 6250 млн. долларни ташкил этган. 2012-йилда бу кўрсаткичлар тегишлича 13044 млн, 7474 ва 5570 млн доллар бўлган.

Экспорт таркибида энергия ресурслари 65,3 %, хизматлар 22,5 %, озик-овкат маҳсулотлари 5,2 фоизини ташкил килади. Импортда юкори кўрсаткичлар машина ва ускуналар (37,2 %), кимё саноати маҳсулотларига (18,8 %) тўғри келади. Озик-овкат ҳамда кора ва рангли металларнинг ҳам улуши бироз кўзга кўринарли даражада.

Тошкент шаҳри ташкил иктиносидий алокаларининг кўпроқ қисми (56,7 %) МДҲ мамлакатлари билан амалга оширилади. Уларнинг хиссаси экспортда (72,3 %), импортда 35,8 %. Ушбу давлатларга килинган экспортда энергия ресурслари, хизматлар ва озик-овкат маҳсулотлари, импортда кора ва рангли металлар, машина ва ускуналар ҳамда озик-овкат маҳсулотлари асосий қисмни ташкил килади. “Узок ҳориж” мамлакатларига товарларни экспорт килишда ҳам худди шундай вазият кузатилади.

2013-йилда пойтактда ҳорижий инвестициялар ёрдамида ташкил этилган ва фаолият кўрсатаётган корхоналар 3121 та эди. Улар шаҳар жами ишлаб чиқарилган маҳсулотининг 63,2 %, экспортининг 12,9 фоизини таъминлайди. Шаҳар ташкил иктиносидий алокаларининг худудий таркибида энг юкори ўринни Миробод тумани эгаллайди. Юнусобод туманининг улуши ҳам каттароқ. Фақат шу икки туманлар хиссасига шаҳар экспортининг 57,6 фоизи тўғри келади (2013 й.). Колган худудлар орасида Мирзо Улуфбек, Чилонзор ва Яккасарой туманлари бироз ажралиб туради. Импортнинг 1/5 қисмидан кўпроғи Миробод, 17,0 фоизи Юнусобод, 12,0 фоизини Чилонзор тумани олган. Экспортда энг паст кўрсаткичлар Олмазор, Учтепада ва импортда эса – Бектемир ва Учтепа туманларида кайд этилади (18-жадвал).

Тошкент шаҳрининг ички тузилиши. Шаҳарнинг микрogeографик ва транспорт географик ўрни, ер-сув билан таъминланганлиги туманлар ижтимоий-иктиносидий салоҳиятига ўз таъсирини кўрсатади. Умумий тарзда шаҳар худудини тарихий географик жиҳатдан икки катта қисмга ажратиш мумкин: эски шаҳар ва янги шаҳар. Шартли чегара сифатида Анхор канали хизмат килади. Шаҳарнинг эски қисмida хозирги Шайхонтохур, Олмазор ва Учтепа туманлари жойлашган. Унинг “янги” қисми асосан Чирчик йўналиши ва жанубий худудларни эгаллайди. Шарқий йўналиш қадимдан Тошкентнинг асосий дам олиш (рекреация) ва дала ҳовли (дача) зонаси ҳисобланади.

Шаҳарнинг ижтимоий-иктиносидий ривожланишидаги ички тафовутлар туманлар даражасида янада якколовр кўзга ташланади. 19-жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, саноат ишлаб чиқариши бўйича, ахоли жон бошига ҳисоблаганда, Бектемир, Шайхонтохур, Чилонзор ҳамда Миробод туманларининг кўрсаткичлари юкори, Учтепа ва Юнусобода эса мазкур соҳа анча пастлигини кўриш мумкин. Халқ истеъмол молларида Бектемир, Чилонзор, Ҳамза туманларининг мавқеи катта. Асосий

ижтимоий соҳалар, чакана савдо ва ахолига пуллук хизмат кўрсатишида Бектемир ва Миробод туманлари етакчилик килса, Юнусобод ҳамда Мирзо Улугбек туманларининг дарражаси азчашаст

19-жадвал

**Тошкент шаҳри ижтимоий-иктисодий ривожланишининг асосий индикаторлари
(2013-йил, ахоли жон бошига)**

Шаҳар ва туманлар номи	Саноат	ХИМ	Капитал кўйилмалар	Пудрат ишлари	Чакана савдо	Пуллук хизмат
Шаҳар, ўртача	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000
Бектемир	3,845	6,303	0,862	3,478	10,449	1,922
Мирзо Улугбек	1,153	0,590	0,532	0,724	0,465	0,921
Миробод	1,525	1,081	3,860	2,583	1,524	3,643
Олмазор	0,451	0,351	1,471	0,264	0,288	1,145
Сергели	1,063	0,626	0,689	0,636	0,961	0,775
Учтепа	0,300	0,274	0,187	0,250	0,985	0,504
Ҳамза	1,222	2,040	1,516	0,687	0,827	0,552
Чилонзор	1,548	3,279	0,645	3,246	1,730	0,884
Шайхонтохур	1,663	0,585	0,441	0,830	0,945	0,602
Юнусобод	0,363	0,391	0,570	0,547	0,611	0,534
Яққасарой	0,839	0,650	2,118	1,275	1,040	2,348

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида ҳисоблаб чиқилган.

Тошкентдек улкан мегаполиснинг ўз атрофидаги худудлар билан яқиндан алокада ривожланиши табиий ҳол. Чунки, улар шаҳар ахолисини кишлек хўжалик маҳсулотлари, дам олиш, дала ҳовли худудлари билан таъминлашлари шарт. Бундай вазифани Зангигита ва Қибрай туманлари бажаради. Қолаверса, уларда Тошкент шаҳрига хизмат килувчи омборхоналар, бозорлар, кичик станциялар, дам олиш зоналари, шунингдек, қадамжо ва қабристошлилар ҳам жойлашган.

Пойтахтнинг таъсири шаҳар атрофи кишлек хўжалик ва рекреация зонасидан ташкари янада каттароқ худудларни камраб олади. Бундай минтақада Тошкент агломерацияси шаклланган. Шу нутқтаи назардан Тошкентни унинг якин атрофи, агломерацияси, вилояти ва бутун Ўзбекистон Республикаси доирасисиз тасаввур килиш кийин.

Хозирги кунда Тошкентда Ўзбекистоннинг 8,0 фоизга якини истикомат килади. Бу кўрсаткич унча катта эмас ва, умуман олганда, мельёрида. Шаҳарнинг хаддан ташкари кенгайиши ҳам қатор муаммоларни келтириб чиқаради. Бинобарин, Тошкентнинг келажак истикболи унинг амалдаги функцияси, аввалимбор, мустақил Ўзбекистон Республикасининг сиёсий пойтахти вазифасини бажариши, иктисодий географик ўрни ва ички имкониятларига боғлиқ. Пойтахт ҳам ўз ахолисига, ҳам республикага хизмат килиши, уни бошқариши, ўз давлатини жаҳон ҳамжамияти ва

геосиёсий тизимида муносиб кўрсата олиши керак. Шу маънода, у республикамизнинг бу борадаги “ишончли вакили” ҳисобланади. Бундай масъулиятли ва “кўп қаватли” вазифани бажариши унинг ижтимоий-иктисодий, маданий ва сиёсий ривожланишининг устувор йўналишларини, юксак мавқени белгилаб беради.

2.3. МИРЗАЧЎЛ ИҚТИСОДИЙ РАЙОНИ

Мирзачўл иқтисодий райони ўтган асрнинг 80-йилларида Жиззах ҳамда Сирдарё вилоятлари негизида ташкил топган. Унинг майдони 25,4 минг кв. км. бўлиб, республика ҳудудининг 5,7 фоизига тенгdir. Майдони бўйича бу икки маъмурӣ ҳудуд бир-биридан кескин фарқ қиласди: Жиззах вилоятининг майдони 21,2 минг кв. км. бўлиб, Сирдарёнидан деярли 5 марта катта.

Мазкур иқтисодий район ахолиси 1990,5 минг киши ёки Ўзбекистон ахолисининг 6,5 фоизига якини шу ҳудудда яшайди. Майдони бўйича ҳам, демографик салоҳияти бўйича ҳам Сирдарё вилояти мамлакатимизда энг кичик ҳисобланади. Бу ерда район хосил килувчи асос сифатида янги ерларни ўзлаштириш хизмат қилган. Бинобарин, ҳудудий меҳнат тақсимотида Мирзачўл республикамизда, энг аввало, ўзининг агросаноат мажмуаси билан ажралиб туради. Район хўжалиги пахта, полиз экинларини етиштиришга, ғаллачиликка ихтисослашган. Унинг ҳиссасига Ўзбекистон ялпи ички маҳсулотининг 4,1 фоизи, саноат ишлаб чиқаришининг 3,7 % ва қишлоқ хўжалик маҳсулотининг 8,9 фоизи тўғри келади. Умуман олганда, Мирзачўл энди шаклланадиган, ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуаси тўлиқ циклга эга бўлмаган иқтисодий макон ҳисобланади.

Ҳудуди ҳам аник чегарага эга эмас (одатда, ҳар қандай географик чегара маълум маънода шартлидар); агар Сирдарё тумани Тошкент вилоятининг давомидек туюлса, Жиззах вилоятининг Бахмал, Фаллаорол ва, ҳатто Жиззах шаҳрининг ўзи ҳам Самарқандга анча “ўхшаш”. Бирок, кўшни ҳудудлардан фарқли ўлароқ, Мирзачўл иқтисодий районни табиий ресурсларга, хусусан фойдали қазилмаларга унча бой эмас. Бунга унинг геологик ўтмиши, ер усти ҳам ўз таъсирини кўрсатган.

Районнинг кучли томонлари унинг нисбатан қулай иқтисодий географик ўрни, меҳнат ресурслари, инфратузилма ҳамда қурилиш ва электр энергия базъасининг мавжудлигига намоён бўлади. Заиф томонлари эса қазилма ресурсларининг озлиги, иқтисодий “занжирининг” тўлиқсизлиги, кайта ишлаш саноатининг ривожланмаганлигидир. Бошқача қилиб айтганда, Мирзачўл Тошкент ва Зарафшон иқтисодий районлари ўртасида ўзига хос “вакуум” ҳисобланади. Айни вактда, район ўзининг бундай оралиқ географик мавқесидан ҳам фойдаланиши мумкин.

2.3.1.Жиззах вилояти

Жиззах вилояти Ўзбекистон Республикаси таркибида дастлаб 29 декабрь 1973-йилда ташкил этилган ва у 6 сентябрь, 1988-йилда кўшни вилоятлар таркибига киритилган. Хозирги ҳолатда эса Жиззах вилояти 1990-йил 16 февралда кайта тикланган. Вилоят ўзининг майдонига кўра, мамлакатимизда ўрга мавкени эгаллади (республикада 13 та маъмурӣ минтақаларнинг хар бирига ўртача 34,5 минг кв. км ер тўғри келади). Унинг ҳудуди 21,2 минг кв. км бўлиб, бу жihatдан Сурхондарё вилояти билан деярли тенгдир. Ўзбекистонга нисбатан вилоят майдони 4,7 фоизга баробар бўлган холда, бу ерда, 2014-йил маълумотларига караганда, 1226,8 минг ёки мамлакатимиз ахолисининг 4,0 фоизи яшайди. Бу икки нисбий ракамларнинг киёсий таҳлили Жиззах вилоятида аҳоли жойлашуви республика ўртача кўрсаткичидан бироз пастлигидан гувоҳлик беради. Дарҳакиқат, вилоят ахолисининг зичлиги 1 кв. км га – 58 киши, мамлакатимизда эса – 68 кишини ташкил этади.

Маъмурӣ жihatдан Жиззах вилояти 12 та кишлоп туманидан иборат. Уларнинг энг каттаси Фориш тумани – 9,8 минг кв. км ёки вилоят ҳудудининг 46,2 %, энг кичик майдон эса Зафаробод тумани – 0,33 минг кв. км. Шундай килиб, вилоят ҳудудининг географийлик коэффициенти, яъни энг катта майдонга эга бўлган туманинг энг кичигига нисбати 29,7 га баробар.

Вилоят қишлоқ туманларининг дастлабкиси Жиззах ва Зомин, энг сўнгиси Янгиобод тумани бўлиб, у 1999 йилда кўшни Сирдарё вилоятининг туташ ҳудуди хисобидан ташкил этилган. Жиззах вилояти мамлакат ҳудудий меҳнат таҳсимотида пахта, полиз, галла ва боғдорчилик маҳсулотларини ҳамда жун ва гўшт етишириш билан ажralиб туради. Саноатининг тоғ-кон, енгил ва озик-овқат тармоклари республика ахамиятига эга.

Географик ўрни ва табиий ресурс салоҳияти. Жиззах вилояти Ўзбекистон Республикасининг марказий кисмида жойлашганлиги, унинг ижтимоий-иктисодий ривожланишида ижобий таъсир кўрсатади. Шу билан бирга, минтақанинг геосиёсий ўрни ҳам ўзига хос: вилоят шимолда Қозогистон, жануби-шарқда Тоҷикистон Республикаси билан чегарадош. Кўриниб турибдики, Жиззах вилояти географик ўрнининг “марказийлиги” ва трансчегаравийлиги унинг тарихий, иктисолий ва сиёсий ривожланишида муҳим омил бўлиб хизмат килган. Жумладан, Жиззах шаҳрининг Ўрта Осиёнинг кадимий марказлари – Самарқанд, Тошкент, Хўжанд ва Ўратепа оралигига, Буюк Ипак йўлида ўрнашганлиги ҳам хозирги вилоят маркази шаклланиш ва ривожланиш хусусиятларини белгилаб беради.

Худудининг шимолий, шимоли-гарб ва жанубий кисмлари тоғликлардан, ўрга кисми пасттекисликлардан иборат. Бу ерда Нурота,

Писталитог, Туркистон, Ўўбдинтов тоғлари бор; энг баланд чўқкилари Бозорхоним (3401 м, Бахмал туманида) ва Шавкартов (4029 м, Зомин туманининг чекка жанубида). Тоғ ва тоголди худудларда Нурота тоғ - ёнтоғ, Зомин тоғ - арча давлат кўрикхоналари ташкил этилган.

Вилоятнинг ҳар хил ландшафт турларига бойлиги (у Сирдарё вилоятидан айни шу жиҳатлари билан фарқланади) табиий ҳолда худудий меҳнат таҳсисотининг ривожланишида асосий омил бўлган ва шунга мос равишда табиий - хўжалик тармоқлари шаклланган. Тоғ ва тог-олди худудларида чорвачилик, боғдорчилик, асаларичилик, ламикор дехқончилик, рекреация ва туризм ривожланган, текислик қисми эса эски ва янги ўзлаштирилган, кўпроқ пахта экиласидаган худудлардан иборат.

20-жадвал

Жиззах вилояти қишлоқ туманилари ҳақида баъзи бир маълтмотлар

т/р	Қишлоқ туманилари	Ташкил топган санаси	Майдони, минг кв км	Маъмурӣ маркази	Аҳолиси (2014 й.)	
					Минг киши	Зичлиги, 1 кв км/киши
1	Арнасой	26.12.1975	0,49	Голиблар ш-часи	41,9	85,5
2	Бахмал	31.08.1971	1,86	Ўсмат ш-часи	136,4	73,3
3	Дўстлик	16.10.1970	0,45	Дўстлик ш.	58,9	131,0
4	Жиззах	29.09.1926	1,32	Учтепа ш-часи	188,9	143,1
5	Зарбдор	04.12.1973	0,51	Зарбдор ш-часи	60,3	118,2
6	Зафаробод	12.07.1973	0,33	Зафаробод ш-часи	45,0	136,4
7	Зомин	29.09.1926	2,87	Зомин ш-часи	158,7	55,3
8	Мирзачўл	09.01.1967	0,43	Гагарин ш.	44,9	104,4
9	Паҳтакор	09.01.1967	0,38	Паҳтакор ш.	66,7	175,5
10	Фориш	09.12.1935	9,81	Янгишилоқ ш-часи	83,3	8,5
11	Ғаллаорол	22.02.1964	1,95	Ғаллаорол ш.	152,9	78,4
12	Янгибод	15.04.1999	0,72	Баландчакир ш-часи	25,5	35,4

Манба: Узбекистон Республикаси Давлат статистика қўниматиши маълумотлари.

Минтайда турли хил қазилма бойликлар ҳам бор. Улар жумласига олтин, вольфрам, кўргошин, рух, молибден, оҳак, гранит, мармар каби маъдланлар киради. Кўйтошнинг вольфрам, Маржонбулоқнинг олтин, Учкулончининг полиметал конлари саноат ишлаб чиқаришида катта аҳамиятга эга. Вилоядта темир рудаси (Темиркон), цемент ва ғишт хом ашёси (Ғаллаорол, Кўшкент), базалът (Осмонсой) каби бошқа қазилма ресурслари ҳам бор.

Иклими континентал, асосий гидрографик шахобчаси Сангзор дарёси бўлиб, у суғорма дехқончиликда фойдаланилади. Шимолда жойлашган Айдаркўл ва Арнасой кўлларида балиқчилик йўлга кўйилган. Туркистон, Нурота, Писталитог, Ўбдин тоғ тизмалари ўзига хос ландшафт турларини шакллантирган.

1976 йилда Зомин туманида якин 50 минг гектарни эгаллаган Миллий бод (парк) ташкил этилган. Умуман олганда, Зомин, Бахмал, Фаллаорол, Фориш туманларида рекреация ресурслари кўп ва бу ерда экотуризм учун ҳам шароитлар қулай. Ушбу худудларнинг ёзи нисбатан салқинроқ, намгарчилик эса табиий ҳолда лалмикор дехкончилик, хусусан буғдой этиштириш учун қулайдир.

Ахолиси ва меҳнат ресурслари географияси. Вилоят мамлакатимизда ўзининг демографик салоҳияти бўйича охиригι ўринларнинг бирини эгаллади (Навоий ва Сирдарё вилоятларидан одинда, холос).

21-жадвал

Жиззах вилояти ахолисининг ўсиши ва худудий таркиби.

т/р	Кишлек туманлари	Ахолиси, минг киши		Ўсиш, %	Ўртacha бир йиллик кўпайиш, %
		2001 й.	2014 й.		
1	Арнасой	38,4	41,9	109,1	0,70
2	Бахмал	102,1	136,4	133,6	2,25
3	Дўстлик	49,5	58,9	119,0	1,35
4	Жиззах	142,3	188,9	132,7	2,20
5	Зарбдор	46,4	60,3	130,0	2,05
6	Зафаробод	40,7	45,0	110,6	0,80
7	Зомин	120,0	158,7	132,3	2,20
8	Мирзачўл	-	44,9	-	-
9	Паҳтакор	50,2	66,7	132,9	2,20
10	Фориш	72,5	83,3	114,9	1,05
11	Фаллаорол	119,8	152,9	127,6	1,90
12	Янгиобод	21,5	25,5	118,6	1,30
	Жиззах шаҳри	132,5	163,4	123,3	1,65
	Жами вилоят бўйича	991,0	1226,8	123,8	1,65

Жадвал Узбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида ҳисоблаб чиқилган.

Ахолисининг ўсиш суръати ҳам республика ўртacha даражаси атрофида. Ахолининг табиий кўпайиши бўйича Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятларидан кейинги, тахминан Хоразм, Наманган ва Бухоро вилоятлари билан бир қаторда туради. 21-жадвал маълумотлари таҳлили шуни кўрсатадики, сўнгги 13 йил мобайнида вилоят ахолиси 123 фоизга ўсан ҳолда, ўртacha бир йиллик кўпайиш 1,60 фоизга тенг бўлган.

Энг юқори кўрсаткич Бахмал, Жиззах ва Паҳтакор туманларида кўзга ташланади, бу ҳолат уларнинг ижтимоий-иктисодий ривожланиши билан боғлик бўлган. Арнасой, Зафаробод ва Фориш туманларида демографик ривожланиш сустрок. Ахоли сони бўйича Янгиобод республикамизда факат Томди туманидан (Навоий вилояти) одинда туради, холос. Демографик хусусиятлар, ўз навбатида, ахолининг табиий ҳамда меҳаник харакати туфайли юзага келган. Вилоятда тугилиш ва табиий кўпайиш

кўрсаткичлари юкори. Жиззах вилояти аҳолиси йилига, 17-18 минг кишига кўпайиб бормоқда. Бундай кўпайиш тўлиқ табиий ҳаракат натижасида юзага келган, миграция алоқалари эса салбий натижаларга эга бўлиб, табиий кўпайиш бу манфий колдигини тўлдирибгина қолмай, умумий аҳоли ўсишини ҳам таъминлайди. 2013-йилда вилоят аҳолисининг табиий кўпайиши 18,6 промилле, миграция колдиги эса минус 0,6 %. 2012-йилда кўчиб келганлар 7748 киши, кўчиб кетганлар 10016 киши. Ҳар минг кишига ҳисоблаганда, туғилиш вилоят бўйича 22,6 кишини, вафот этганлар 4,0 кишини ташкил килган. 22-жадвал маълумотларин кўрсатишича, туғилиш ва табиий кўпайишнинг юкори даражалари Бахмал ва Зарбдор туманларида қайд этилган.

22-жадвал

**Жиззах вилояти аҳолисининг табиий ва механик ҳаракати
(хар минг кишига нисбатан, 2013 й.)**

т/р	Худудлар	Табиий ҳаракат			Механик ҳаракат		
		туғилиш	ўлим	табиий кўпайиш	келган лар	кетган лар	миграция салъодси
1	Арнасой	20,6	3,1	17,5	11,2	14,6	-3,4
2	Бахмал	25,4	4,4	21,0	5,3	5,7	-0,4
3	Дўстлик	20,7	3,4	19,3	11,2	11,5	-0,3
4	Жиззах	24,3	4,4	19,9	5,8	4,7	1,1
5	Зарбдор	25,1	3,7	21,4	9,4	7,8	1,6
6	Зафаробод	21,5	3,0	18,5	11,9	11,9	0,0
7	Зомин	23,4	4,4	19,0	3,3	4,5	-1,2
8	Мирзачўл	19,5	2,6	16,9	21,6	14,6	7,0
9	Паҳтакор	23,0	4,0	19,0	7,6	8,0	-0,4
10	Фориш	20,8	3,8	17,0	6,2	7,4	-1,2
11	Ғаллаорол	23,1	4,5	18,6	3,3	5,1	-1,8
12	Янгибод	21,1	4,0	17,1	4,8	8,4	-3,6
	Жиззах шаҳри	19,2	3,8	15,4	8,8	11,3	-2,5
	Вилоят бўйича	22,6	4,0	18,6	7,0	7,6	-0,6

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўнимати маълумотлари асосида тузилган.

Вилоят маркази – Жиззах шаҳрида туғилиш 19,2 %, табиий кўпайиш 15,4 ёки 1,54 % ни ташкил этган. Ўлим кўрсаткичлари Арнасой, Мирзачўл, Зафаробод, Дўстлик туманларида қолган худудларга нисбатан пастроқ. Табиий кўпайиш эса, ўлим географиясида унча катта тафовут бўлмаганлиги сабабли, асосан туғилиш даражаси билан белгиланади. Вилоятнинг нозогеографик вазияти ҳам ўзига хос. Бу ерда, хусусан, Бахмал, Ғаллаорол туманларида тоза ичимлик суви билан таъминланганлик даражаси пастилиги туфайли турли хил юкумли касаллликлар учраб туради.

Жиззах вилоятида миграция жараёнлари анъанавий хусусиятга эга. Даставвал, ўтган асрнинг 60-70 йилларида Мирзачўл даштини ўзлаштириш

мупосабати билан бу ерга республикамизнинг бошқа вилоятларидан, айникса кўшни Самарқанд вилоятининг Жомбой, Пойарик, Булунгур, Пастдарғом, Навоий вилоятининг Нурота туманларидан кўплаб ахоли кўчидан келган. Сўнгти йилларда эса миграция оқими тескари йўналишда кучайиб бормоқда. Хусусан, янги ўзлаштирилган худудларда келганиларга нисбатан кетганлар кўп.

Жадвалдан кўриниб туриблини, 2013-йилда вилоятининг деярли барча кишлек туманлари ва Жиззах шаҳрида миграция интенсивлиги юқори бўлган холда унинг натижаси мағний бўлган. Айни вактда, Мирзачўл туманида хар минг кишига 21,6 киши келган, 14,6 киши кетган, миграция колдиги мусбат 7,0 промиллега тенг бўлган. Умуман олганда эса, Жиззах ва Зарбдор туманларida хам ахоли алмашинувининг натижаси ижобий, энг катта йўқотиши Янгибод ва Арнасой туманларida кузатилади.

Вилоятда 2013-йилда урбанизация даражаси 47,5 % (республикада 51,2 %), 2008 йилда эса у 29,2 фоиз бўлган. Шаҳарликлар 6 та шаҳар 43 та шаҳарчаларда истикомат килади. “Кишлек тараккиёти ва фаровонлиги йили” Давлат дастурининг ижросига биноан вилоятда 34 та кишлек ахоли пунктларига шаҳарча мақоми берилган. Жумладан, Жиззах туманида уларнинг сопи 7 та: Жиззахлик, Гандумтош, Қораянтоқ, Токчилик, Мулканлик, Кангли ва Учтепа; Бахмал туманида 6 та: Муғол, Новка - 1, Аламли, Тонготар, Октош хамда Бахмал; Фаллаоролда 4 та: Абдукарим, Лалмикор, Чувиллок, Кангли - 1. Колган туманларда бундай шаҳарчалар озроқ, Пахтакор ва Дўстлик туманларida эса атиги биттадан (Гулзор ва Наврўз).

Янги шаҳарчалар орасида Голиблар (12,0 минг киши), Жиззахлик (15,6 минг), Токчилик (15,8 минг), Мулканлик (11,0 минг), Юксалиш (11,5 минг киши) ахоли сони бўйича ажralиб туради. Умуман олганда эса, Жиззах шаҳридан ташқари колган шаҳар жойлар кўпроқ кичик синфларга тааллукли. Бу ерда урбанистик таркибининг ўрта бўғини ниҳоятда заиф: 50-100 минг ахолига эга бўлган бирорта шаҳар йўқ, Пахтакор, Фаллаорол, Дашибод шаҳарлари ахолиси 20-25 минг атрофида.

Жиззах вилоятида 500 дан ортик кишлек ахоли пунктлари бор. Янги шаҳарчалар пайдо бўлганилиги сабабли колган кишлеклар янада майдалашгап; ҳар бир кишлекка ўртacha 1100-1200 кишидан тўғри келади. Нисбатан йирикроқ кишлеклар Санѓзор дарёси хамда Тошкент – Самарқанд автомагистральи бўйида, Жиззах шаҳри атрофи ва янги ўзлаштирилган жойларда учрайди.

Мехнатта лаёқатли ёшдаги ахоли 694 минг киши, иқтисодий фаол ахоли 424 минг, иқтисодиётда банд ахоли 403 минг кишидан иборат. Бир йилда жами 43-45 мингта янги иш ўринлари яратилади, уларнинг 3/5 кисемидан кўпроғи кишлек жойларига тўғри келади. Бу ўринлар, асосан, чорвачилик ва касаначилик доирасида ташкил этилган. Банд бўлган

аҳолининг 2/3 қисми моддий ишлаб чиқариш соҳасига мансуб. 2012-йил якунларига кўра, саноатда банд бўлганлар улуши 7,5 %, қурилишда 6,9 %, савдо, умумий овқатланиш соҳаларида 8,1 %, транспорт ва алоқада 3,7 % га тенг. Иқтисодиётда банд бўлганларнинг энг катта қисми қишлоқ ва ўрмон хўжалигида қайд этилади (42,4 %).

Аҳолининг миллий таркибида маҳаллий миллат вакиллари, яъни ўзбеклар кўпчиликни ташкил қиласди (88,5 %, 2013-й.). Шунингдек, бу ерда қозоклар (Фориш, Арнасой, Мирзачўл) ва қирғизлар (Дўстлик, Бахмал, Зомин) ҳам бироз кўпроқ. Бошқа миллат вакиллари – тоҷик, рус, татарлар ҳам бор.

Хўжалиги. Жиззах вилояти ўзининг минтақавий иқтисодиёт тузилмасига кўра ривожланиб бораётган аграр-индустрисал ҳудуд ҳисобланади. Унинг ҳиссасига Республика ялпи ички маҳсулоти кийматининг -2,2 фоизи, саноат ишлаб чиқаришининг -1,3, қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг 5,0, чакана савдо айланмасининг -3,2 ва пуллик хизматининг -2,3, экспортнинг 10,2 - ва импортнинг -1,0 фоизи тўғри келади. Бу нисбий рақамларни вилоятнинг демографик салоҳияти билан таккослаганда (4,0 %) вазият янада ойдинлашади. Демак, айтиш мумкинки, вилоятнинг факат агроиктисодиёт тизимида ахвол бирмунча яхшиrok.

Ялпи ҳудудий маҳсулот таркиби эса қуидагича (2013-й.): саноат ишлаб чиқариши -10,2 %, қурилиш -8,4 %, қишлоқ хўжалиги -37,8 %, транспорт ва алоқа -10,4 %, савдо ва умумий овқатланиш -8,9 %, соликлар -3,5 %, бошқа соҳалар -18,8 %.

Сўнгги йилларда барча асосий иқтисодий кўрсаткичларда ўсиш кузатилади. Кичик бизнес (тадбиркорлик) ялпи ҳудудий маҳсулотнинг 80,1 фоизини таъминлаган бўлиб, бу соҳада иқтисодиётда жами банд бўлганларнинг 82,0 фоизи хизмат қиласди. Унинг ҳиссасига қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг 99,8 %, – қурилиш -89,6 %, савдо – 34,2 %, саноат маҳсулотининг 34,2 % тўғри келади. Кичик бизнеснинг асосий қисми хусусий тадбиркорлар фаолиятидан иборат.

Саноати. Жиззах вилояти саноати унча ривожланмаган. Фаолият кўрсатаётган жами саноат корхоналарининг сони 1170 та, шу жумладан, йирик саноат корхоналари 19 та. Бу макроиктисодий соҳада 7,2 минг киши ишлайди. Тармоқлар таркибида енгил ва озиқ-овқат саноати етакчилик қиласди. Мазкур икки тармок вилоят ялпи саноат маҳсулотининг 2/3 қисмини беради (6-расм).

2013-йилда 70,2 минг тонна пахта толаси, 115 минг т чигит, 12,6 минг т ўсимлик ёги, 56,9 минг т ун, 47,3 минг т омихта ем, 530 минг дона аккумуляторлар ишлаб чиқарилган. Шунингдек, 85,4 минг т гўшт ва гўшт маҳсулотлари, 400,2 минг т сут маҳсулотлари ҳам олинган.

6-расм. Жиззах вилоятин саноат тармоқтары таркиби

(2013, фонд хисобида)

Аккумуляторлар Жиззах акумлятор заводида, ун маҳсулотлари Жиззах ва Дўстлик шаҳарларида жойлашган дон маҳсулотлари комбинатларида, плёнка ва қувурлар “Жиззах пластмасса” АЖда ишлаб чиқарилади. Паҳтани қайта ишлаш заводлари паҳта етиштиришга ихтинослашган қишлоқ туманлари марказларида жойлашган (Паҳтакор, Дўстлик, Мирзачўл).

Вилоят саноати аккумулятор, пластмасса буюмлар, трикотаж буюмлар, оҳак, гипс, паҳта ёғи, ун каби маҳсулотларни, ишлаб чиқаришга ихтинослашган. Вилоядта электр энергетика базаси ниҳоятда суст ривожланган: электр энергияни Сирдарё ИЭС дан олинади.

Тоғ-кон саноати Кўйтош (вольфрам, молибден), Маржонбулок (олтин). Учқулоч (кўргошин, рух) ва бошқа “ресурс” шаҳарчаларда ташкил этилган. Кимё, машинасозлик ва металлни қайта ишлаш, қишлоқ ва йўл хўжалиги машиналарини таъмиглаш йўлга қўйилган. Вилоядта курилиш материаллари саноати ҳам бирмунча ривожланган (Жиззах, Дашибод, Фаллаорол). Зафаробод туманида йирик цемент заводи ишга туширилган. (2013-йилда унинг курилишига 120 млн АҚШ доллари сарфланган).

15-иловада келтирилган маълумотлар таҳлили кўрсатишича, Жиззах шаҳри вилоят саноати маҳсулотининг 36,0 фоизини ва Дўстлик туманинг 19,3 фоизини таъминлайди. Бу соҳа Зомин ва Паҳтакор туманларида ҳам кўзга кўринарли даражада. Қолган қишлоқ туманларида эса саноат ишлаб чиқариши ривожланмаган (айниқса Мирзачўл ва Янгиобод туманларида). Халқ истеъмол молларининг 46,6 фоизи биргина вилоят маркази – Жиззахга тўғри келади. Қишлоқ туманлари орасида Дўстлик ҳамда Жиззах ва Фаллаорол, Бахмал туманлари ажралиб туради.

Умуман олганда эса, вилоят саноатининг тармоқлар ва ҳудудий таркиби унча ривожланмаган. Бинобарин, бу ерда мавжуд ҳом ашё ва

минерал ресурслардан, бой мөхнат захирапаридан саамали фойдаланиш асосида саноат ишлаб чикариш салоҳиятини юксалтиришга катта эътибор қаратиш лозим. Махаллийлаштириш ҳамда ишлаб чикариши мөдернизация ва диверсификациялаш минтака саноатини ривожлантиришининг муҳим омили бўлиб хизмат килади. Хусусан, “Жиззах” маҳсус индустрисал зонасининг барпо этилиши минтака саноат салоҳиятини кескин кўтаради.

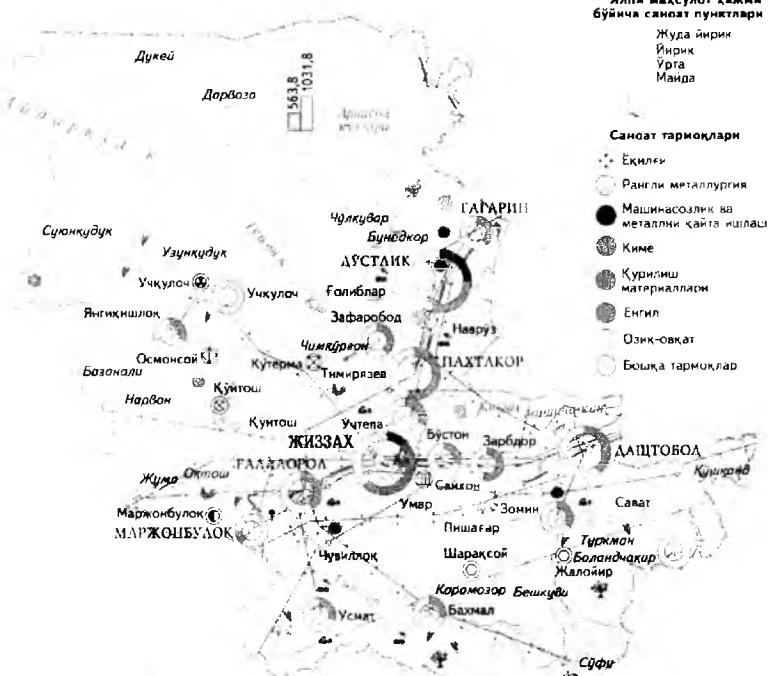
Кишлок ҳўжалиги. Турли тармокларга ихтисослашган кишлок ҳўжалиги Жиззах вилояти иктисадиётининг етакчи тармоғи ҳисобланади. Минтака пахта, чорвачилик, боғдорчилик, лалмикор дехкончилик, асаларичилик, картошка, сабзавот, полиз (ковун, тарвуз) маҳсулотларини етиширишга ихтисослашган. Дехкончилик ҳиссаси – 48 %. Бу нисбат обхаво, иклим шаронитлари ҳамда мамлакатимизнинг аграр сиёсати таъсирида ўзгариб туради.

Вилоятда жами кишлок ҳўжалигига фойдаланиладиган ерлар 1266,3 минг гектарга тенг. Унинг 22,0 фоизи суғориладиган ерлар. Кўриниб турибдик, минтакада интенсив равишда кишлок ҳўжалиги, хусусан суғорма дехкончиликни ривожлантириш имкониятлари бирмунча чекланган. Суғориладиган ерлар улуши айникса тоғ ва тоғолди худудларда жойлашган Фориш, Зомин, Бахмал, Галлаорол, Янгибод кишлок туманларида оз. Фориш туманининг кишлок ҳўжалигига фойдаланиладиган ерлардан бор-йўғи 0,3 фоизи, Янгибод туманининг 6,6, Бахмал туманининг 8,2 фоизи суғориладиган ерларга тўғри келади. Бу кўрсаткич Арнасой, Зафаробод, Мирзачўл туманларида анча юкори, Зарбдор, Паҳтакор, Жиззах туманларида эса у деярли 100 фоизга тенг (23-жадвалга каранг).

Кишлок ҳўжалигига фойдаланиладиган ерларнинг 38,4 фоизи экин майдонлари билан, 59,8 фоизи пичанзор ва яйловлар билан банд. Пичанзор ва яйловлар Бахмал, Зомин, Фориш, Янгибод каби тоғ ва тоғолди худудларда жойлашган қишлоқ туманларида, экин экиладиган ерлар эса пасттекислик худудларда (Арнасой, Дўстлик, Паҳтакор, Зарбдор ва бошкalar) кўп.

2013-йил маълумотлари бўйича, кишлок ҳўжалик экинларининг умумий майдони 390 минг гектарни ташкил килади. Жами кишлок ҳўжалик маҳсулотининг 63,0 фоизи дехкон ҳўжалигига, 36,2 фоизи фермер ҳўжаликларига тўғри келади. Дехкон ҳўжаликларининг улуши чорвачиликда, боғдорчилик, картошка, сабзавот ва полиз маҳсулотларини етиширишда кўпроқ. Фермер ҳўжаликлари эса, асосан пахтачиликда. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, Жиззах вилоятида, кўшни Сирдарё вилоятида бўлгани каби, тадбиркорлар асосан фермер ҳўжаликларида фаолият кўрсатишади. Улар ёки уларнинг ота-боболари бир вактлар республикализмнинг бошқа вилоятларидан айни шу мақсадда кўчib келишган.

ЖИЗЗАХ ВИЛОЯТИ ИҚТИСОДИЙ КАРТА

КИШЛОҚ ХУЖАЛИГИННИГ ИҲТИСОСЛАШУВИ

Суғорма деҳқончилик зонаси

Шахар агроғоҳи хўжалини сабзавотчилик, боғдорчилик ва сут-гүшт чорванилиги.

Донишчилик, пактачилик, боғдорчилик, ишакчилик ва сут-гүшт чорванилиги.

Сабзавотчилик, позитивлик, боғдорчилик, ишакчилик, агалариничилик ва сут-гүшт чорванилиги.

Лалми деҳқончилик зонаси

Донли экинлар, байырнирида техник экинлари ва гүшт-сузу чорванилиги.

Чўл-яйлов зонаси

Чўл яйлов чорванилиги.

Тоғ-яйлов зонаси

Тоғ-яйлов чорванилики (гуашт-жун қўйчилиги, ийлікчиллик), даре водийларида боғлар ва узумзорлар. Кўриклиданган ерлар

КЕНГ ТАРҚАЛГАН РАЙОНЛАР

Боғлар	дон дуккалилар
сабзавот ва картопка	ёнғоззорлар
полиз экичлари	беда
буддой	ўрмонлар
арпа	

РАЙОНЛАР

чўнчалик	парранданилик
агалариничилик	

ИШЛОВ БЕРУВЧИ
САНОАТ (2010 й.)
Ялпи маҳсулот ҳажми
бўйича саноат пунктлари

Жуда йирик
Йирик
Урга
Майда

Саноат тармоқлари

- Еқилек
- Рангли металлургия
- Машинасозлик ва металлический чайта ишлар
- Киме
- Курниши материаллар
- Енгил
- Озиқ-овқат
- Бошқа тармоқлар

САНОАТ ВА КИШЛОҚ ХУЖАЛИГИ ЯЛПИ МАҲ СУЛОТЛАРИ ҲАЖМИ (2011 й.)

1 мм устун биландлиги - 100 млад. сўм
саноат қишлоқ, хўжалиги

ҮНДИРУВЧИ САНОАТ

- Полиметалл рудалари
- Олтин
- Волластонит
- Ранги-баранг юшлар
- Керамик ком ашеси
- Оҳактош
- Базальт
- Минерал сув булоқлари

Жалоийр Конларнинг номлари

- Электр узаткин линиялари
- Газ куурлари
- Нефт куурлари

Жиззах вилояти кишлопк хўжалигида фойдаланилайдиган ерлар таркиби

Кишлоп туманлари	Майдони, минг га	Кишлоп хўжалигига фойдаланилайдиган ерлар майдони, минг га	Шу жумладан, сугорила-диган ерлар, минг га	Кишлоп хўжалигида фойдаланилайдиган ерларга нисбатан, фонизда			
				екин ерлар	кўп йиллик дараҳт-зорлар	бўз ерлар	пичан зор ва яйловлар
Арнасой	49,3	35,9	32,0	87,6	1,3	-	11,1
Бахмал	186,4	106,5	8,8	36,9	3,5	2,4	57,1
Дўстлик	45,0	34,4	34,4	98,1	1,9	-	-
Жиззах	132,0	80,7	31,1	59,6	2,0	0,9	37,5
Зарбдор	50,7	35,8	34,3	96,4	1,1	0,5	8,0
Зафаробод	52,2	33,6	27,7	81,9	2,8	-	15,3
Зомин	287,0	197,3	34,9	35,1	0,3	0,2	64,4
Мирзачўл	48,0	35,5	31,4	86,7	2,3	0,8	10,2
Паҳтакор	37,7	27,3	27,3	98,7	1,3	-	-
Фориш	953,5	438,8	1,4	4,7	0,2	0,4	94,7
Галлаорол	195,0	168,5	10,0	55,3	1,1	0,7	42,9
Янгибод	72,1	68,2	4,6	42,4	2,1	1,5	54,0
Вилоят бўйича	2117,8	1266,3	278,3	38,4	1,1	0,6	59,8

Жадвал "Ўзбекистон Республикасининг ер фониди" – Т.: ЎзР ер ресурслари, геодезия, картография ва давлат кадастри давлат қўниматаси, 2011. - 82 бет маълумотлари асосида чиссолаб чиқилган.

Фермер хўжаликларига бириклирлган ер майдони 475 минг га, уларда ишлайдиганлар 61,3 минг киши, ҳар бир фермер хўжалигига ўртacha 11,2 гектардан ер тўғри келади. Ваҳоланки, бу кўрсаткич Фарғона водийси вилоятлари ҳамда Хоразм вилоятида жуда паст. 2012-йил якунлари бўйича барча донли экинлар майдони 206,3 минг га, унинг 194,1 минг гектари бошоқли дон экинлари билан банд бўлган. Шу жумладан, 156,6 минг га ерга буғдои экилган, умумий хосил – 443 минг т, хосилдорлик 28,3 ц/га (2009 й.-34,2 ц/га) тенг бўлган. Паҳта майдонлари 101,4 минг га, ялпи хосил – 231 минг т, хосилдорлик 22,8 ц/га ни ташкил этган. Картошка 1,6 минг гектарга, 8,6 минг гектарга сабзавот, 8,5 минг гектарга полиз экилган. Ялпи хосил, мос холда, 46,3; 282,2; 188,3 минг тоннадан. Ем-ҳашак экинлари, жами 37,5 минг гектар атрофида, уларнинг аксарият қисми фермер хўжаликларига тўғри келган. Богдорчилик эса 12,8 минг гектарда ташкил этилган, ялпи хосил – 65,6 минг т. (асосан олма), хосилдорлик – 70,4 ц/га.

Вилоят кишлоп хўжалигига 2012-йилда тирик вазнда 142,3 минг т гўшт, 400,2 минг т сут, 130,2 млн дона тухум, 3 минг тонна жун, 625,5 тонна пилла етиштирилган. Барча тоифадаги хўжаликларда йирик шохли

корамоллар 700,4 минг бош (кўпчилиги дехкон хўжаликларда), қўй ва эчиллар 1538 минг бош, отлар 21 минг бош бўлган.

Кишлоқ хўжалиги географиясида сезиларли ҳудудий тафовутлар мавжуд. 16-иловада келтирилган маълумотлар бўйича, энг кўп қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини (кўйматига кўра) Бахмал, Галлаорол, Жиззах, Зомин ва Дўстлик туманлари беради. Турли хил қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштиришда ҳам туманлараро фарқлар яққол кўзга ташланади. Масалан, бошокли дон кўпроқ Дўстлик, Мирзачўл, Зомин ва Пахтакор туманларида, полиз – Зарбдор ва Мирзачўлда, сабзавот – Галлаорол, Бахмал ва Жиззах туманларида, картошка – Бахмал ва Галлаоролда, мева – Бахмалда етиштирилади.

Ижтимоий география. Жиззах вилоятида, мамлакатимизнинг бошқа минтақалари сингари, ижтимоий соҳалар ривожланишига устувор аҳамият берилмоқда. Бу республика Президенти томонидан ишлаб чиқилган бозор муносабатларига ўтишнинг асосий тамойилларига мос келади.

Вилоядта аҳоли жон бошига тўғри келадиган чакана савдо айланмаси Жиззах шаҳридан ташқари, Галлаорол, Жиззах, Зомин ва Бахмал туманларида, пуллик хизмат Жиззах, Галлаорол, ва Зомин туманларида, нисбий кўрсаткичларда, юкори улушларга эга.

Аҳолининг тоза ичимлик суви билан таъминланиши вилоят бўйича ўртacha 72,3 %, табиий газ билан - 75,4 %. Кўриниб турибдики, ушбу соҳада ўз ечимини топмаган муаммолар ҳам мавжуд. Жами тиббиёт муассасалари сони 63 та, уларнинг кўпчилиги бюджет тизимида. Бемор ўринлар сони ҳар 10 минг аҳолига 40,5 та, амбулатория - поликлиника муассасалари 272 та.

2013-йилда вилоядта жами 2006 врачлар бўлиб, ҳар 10000 кишига – 16,6 та врач, 90,7 ўрта медицина ходимлари хизмат кўрсатган; Қишлоқ врачлик пунктлари 174 та бўлиб, ҳар бир қишлоқ туманига ўртacha 17,5 тадан тўғри келади. Ҳар 100 минг аҳолига ҳисоблагандা, касалланиш 44,4 минг киши бўлган.

Умумтаълим мактаблари 546 та, ўқувчилар - 199 минг киши; ҳар бир мактабда ўртacha 364 тадан ўқувчи бор. Бу кўрсаткич аҳоли зич жойлашган минтақалар – Фарғона водийси, Хоразм ва Тошкент вилоятларига караганда анча паст, Коракалпогистон Республикаси, Бухоро ёки Навоий вилоятларига нисбатан эса каттароқ. Таълим географиясидаги бундай тафовутлар минтақаларнинг табиий шароити ва ишлаб чиқариш ҳамда аҳолини ҳудудий ташкил этиш хусусиятлари билан боғлик. Вилоядта академик лицейлар 4 та (талабалар 3610 нафар), касб-хунар коллежлари 75 та (талабалар 61780 нафар). Академик лицейлар асосан вилоят марказида, касб-хунар коллежлари эса барча қишлоқ туманлари ва шаҳарларида ташкил этилган. Жиззах шаҳрида 2 та олий ўқув юрти – педагогика ва политехника институтлари бор.

Инвестиция, транспорт ва ташки иқтисодий алоқалар. Жами киритилган инвестициянинг 2/5 кисми ишлаб чиқариш тармокларига, 60,0 фойзига якини ноишлаб чиқариш соҳаларига йўналтирилган. Албатта, бу кўйилмалар яқин келажақда ўз самарасини беради.

Инвестициялар худудий таркибида Жиззах етакчи – 34,2 %, Фаллаорол туманига жами инвестиция хажмининг 13,0 % тўғри келади. Шунингдек, Бахмал, Жиззах ва Зомин туманларининг хам хиссаси катта. Айни вактда, бу кўрсаткич Янгиобод, Зафаробод ва Мирзачўл туманларида жуда паст. Хорижий инвестициялар ёрдамида 50 та кўшма корхона ташкил этилган. 2012-йилда фаолият кўрсатган кўшма корхоналар вилоят ялпин маҳсулотининг 20,3, экспортининг 6,8 % ни таъминлаган. Уларда жами 1032 киши ишлаган. Импорт хажми 12652 минг АҚШ долларига тенг бўлган.

Вилоятда транспортнинг хар хил турлари мавжуд. Юк ва йўловчилар ташиш асосан автомобиль транспорти зиммасига тушади. Масалан, 2010-йилда транспортда ташилган юк 25,6 млн. тоннани ташкил этган ҳолда, у тўлиқ автомобиль транспорти томонидан амалга оширилган. Шу йилда транспортда ташилган йўловчилар сони 187,7 млн. кишига тенг бўлган.

Жиззах вилоятининг транспорт географик ўрни кулади. Бу ердан Катта ўзбек йўли, электрлаштирилган темир йўл ўтган. Вилоят ва унинг маркази – Жиззах шаҳри Тошкент, Самарканд, Бекобод шаҳарлари билан алоқа килиш учун қулади имкониятга эга.

Ташки иқтисодий алоқалар, асосан Хитой, Россия, Швейцария, Гонконг, Туркия, Сингапур ва бошқа давлатлар билан олиб борилади. 2012-йилда вилоятнинг ташки савдо айланмаси 175,6 млн. АҚШ долларига тенг бўлган ва ўтган йилга нисбатан бироз камайган (270,6 млн доллар). Экспорт 115,3 ва импорт 60,3 млн. долларни ташкил килган. 2008 йилда бу кўрсаткичлар мос тарзда, 131,0; 103,8; ва 27,1 млн. АҚШ доллари хажмига тенг бўлган.

Экспорт таркибида пахта толаси 73,2 % (2009-йилда 81,6 %, 2008 йилда 64,9 %), озиқ-овқат маҳсулотлари 10,1 %. Импорт таркибида эса машина ва ускуналар 30,9 % (2008 йилда 53,0 %), озиқ-овқат маҳсулотлари 31,1 % (13,6 %) фойзни ташкил этган.

Иқтисодий алоқалар географиясида Пахтакор (экспортда 19,4 %) ва Дўстлик (10,3 %) туманлари олдинда туради. Шу билан бирга, қулади инвестиция мухитининг мавжуд эмаслиги ва кўшма корхоналар барпо этилмаганлиги сабабли Фориш, Янгиобод, Фаллаорол туманларида экспорт йўқ даражада. Импортда эса, энг аввало, Жиззах шаҳрининг улуши катта – 55,8 %. Зарбдор тумани хам бу борада ажралиб туради – 17,6 %. Айни вактда, Арнасой, Дўстлик ва Мирзачўл қишлоқ туманларида кўрилаётган йилда импорт оз даражада амалга оширилган.

Вилоят хўжалигининг худудий таркиби. Вилоят табиий шароити, агроклимат ва минерал хом ашё ресурсларининг худудий хусусиятлари бу

ерда иккита асосий табиий-хўжалик районларининг шаклланишига олиб келган. Биринчиси ёки *Юқори район* тоғ ва тоғолди ҳудудларда жойлашган Зомин, Бахмал, Фаллаорол, Фориш, Жиззах ва Янгиобод туманларини ўз ичига олади. Район вилоят умумий майдонининг 87,8 фоизи ва аҳолисининг 3/4 қисмига яқинини ўзида мужассамлаштиради. Бу ҳудудда лалмикор дехқончилик, хусусан, бүгдой етиштириш, шунингдек, боғдорчилик, асаларичилик, картошка, жун ва сут-гўшт чорвачилиги, рекреация ва туризм ривожланган. Район минтақа ялпи саноат ва кишлоқ хўжалик маҳсулотининг ярмидан ортигини беради. Бу ерда жойлашган Жиззах шаҳар вилоят саноатининг асосий марказидир.

Иккинчи – *Қўйи район* асосан пасттекисликларда жойлашган, янги ерларни ўзлаштириш негизида ташкил топган Арнасой, Дўстлик, Зарбдор, Зафаробод, Мирзачўл ва Пахтакор қишлоқ туманларидан иборат. Район вилоятнинг пахтачиликка ихтисослашган ҳудуди хисобланади. Шунингдек, бу ерда сабзвотчилик ва полиз маҳсулотларини етиштириш ҳам яхши йўлга кўйилган. Қўйи районда вилоят умумий майдонининг 12,2 ва аҳолисининг 26,7 фоизи жойланган. У минтақа саноат ишлаб чиқаришининг 43,8 ва кишлоқ хўжалиги маҳсулотининг 44,9 фоизини беради.

Келтирилган маълумотлар таҳлили шуни кўрсатадики, вилоятда саноат ва кишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажми бўйича Дўстлик, Зафаробод, Пахтакор туманлари юкори, Янгиобод, Фаллаорол, Мирзачўл туманларининг кўрсаткичлари эса, паст даражада. ХИМ ишлаб чиқариш Жиззах шаҳри ва Дўстликтан ташқари барча туманларда вилоят даражасидан камлигини кўриши мумкин. Аҳолига пуслик хизмат кўрсатища Дўстлик, Жиззах, Мирзачўл туманлари бироз юкори бўлса, Янгиобод туманининг улуши анча оз. Қолган туманларнинг иқтисодий салоҳияти учча юкори эмас.

Келажакда Жиззах вилоятининг ривожланиши стратегияси турли омиллар асосида амалга оширилиши мумкин. Бу борада вилоятнинг мавжуд табиий – ресурс салоҳиятидан кенг фойдаланиш, иқтисодиётининг таркибий тузилишини бойитиш ва замонавийлаштириш, “Жиззах” маҳсус индустрисал зонасини барпо этиш муҳим аҳамият касб этади. Вилоятда меҳнат ресурслари кўп, шу боис, бу ерда меҳнатни кўп талаб қилувчи озиқ-овқат ва енгил саноатни ривожлантириш имкониятлари катта.

Шунингдек, Жиззах вилоятининг қуляй иқтисодий ва транспорт иқтисодий географик ўрнини ҳам таъкидлаш жоиз. У республикамизнинг Марказий ва Зарафшон минтақаларини боғловчи ҳалқа ва ўзига хос ўсиш кутби ёки кутбийлашган ландшафт сифатида ҳам ривожланиши мумкин. Бинобарин, вилоятнинг ҳудудий сиёсати кўпроқ шу туманларга қаратилиши лозим. Айниқса Арнасой, Бахмал, Зомин, Фориш, Янгиобод

**Жиззах вилояти ижтимоий ва иктиносидий ривожланишининг
асосий индикаторлари**

т/р	Худудлар	Саноат ишлаб чиқариш	Кишлоқ хўжалик маҳсулоти	ХИМ	Пулрат ишлари	Чакана савдо	Пуллик хизмат	Капитал кўйилмалар
1	Арнасой	0,201	1,118	0,409	0,334	0,369	0,697	2,083
2	Бахмал	0,405	1,150	0,844	0,773	0,716	0,478	0,709
3	Дўстлик	4,659	2,078	3,201	0,849	0,995	0,697	0,677
4	Жиззах	0,515	0,709	0,483	0,775	0,561	0,713	0,571
5	Зарбдор	0,984	1,386	0,373	0,745	0,379	0,676	0,798
6	Зафаробод	1,433	1,552	0,403	0,266	0,173	0,534	0,414
7	Зомин	0,598	0,837	0,368	0,618	0,665	0,541	0,750
8	Мирзачўл	0,320	1,810	0,485	0,559	0,906	0,831	0,546
9	Паҳтакор	1,570	1,408	0,413	0,895	0,966	0,648	0,593
10	Фориш	0,462	0,768	0,435	0,651	1,029	0,455	0,708
11	Галлаорол	0,209	1,000	0,423	0,502	0,834	0,634	0,897
12	Янгиобод	0,207	1,405	0,436	0,591	0,726	0,297	1,009
13	Жиззах ш.	2,293	0,159	3,399	3,260	2,949	3,603	2,623
	Вилоят бўйича	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000

Жадвал Узбекистон Республикаси Давлат статистика қўйимтаси
маълумотлари асосида ҳисоблаб чиқилган.

кишлоп туманларида инвестиция мухитини яхшилаш, ижтимоий-иктисодий соҳаларни жадал ривожлантириш талаб этилади.

2.3.2. Сирдарё вилояти

Сирдарё вилояти Ўзбекистон Республикасининг майдони ва аҳоли сони бўйича энг кичик маъмурӣ бирликларидан саналади. У 1963-йил 16-февралда ташкил этилган, майдони 4,28 минг кв. км ёки республика ҳудудининг бор-йўғи 0,95 фоизини ташкил этади, холос. Бу борада у мамлакатимизда охирги ўринда туради. Аҳолиси 2014-йил маълумотларига қараганда, 763,7 минг киши. Бу Ўзбекистон жами аҳолисига нисбатан 2,5 %, Мирзачўл иктиносидий районининг 39,0 фоизи демакдир. Аҳоли сони бўйича ҳам вилоят энг сўнгги ўринда.

Мамлакатимиз ва иктиносидий район ҳудудий меҳнат таҳсимотида бу минтақа аввало кишлоқ хўжалик маҳсулотларига, жумладан, пахта, полиз экинлари, дон ва бошқа маҳсулотларни етиширишга ихтисослашган. Хўжалиги, умуман олганда, ҳудудий агро-индустрыйал мажмуя шаклига эга. Қолаверса, ушбу вилоятнинг ташкил этилишини асосий максади ҳам янги ерлар, яъни Мирзачўлни ўзлаштириш асосида пахтачиликни ривожлантириш бўлган. Бундан тахминан 100 йил мукаддам мазкур чўлнинг ўзлаштирилиши Чор Россияси томонидан бошланган ва ўша

вактда жуда катта майдонни эгалловчи Сирдарё вилояти (бўлими) ҳам ташкил этилган.

2013-йил якунларига кўра, Сирдарё вилояти Ўзбекистон ялпи ички маҳсулотининг 1,9 фоизини берган, унинг саноат ишлаб чиқаришдаги улуши – 2,4 % дир. Кишлоқ хўжалигининг ҳудудий мужассамлашув кўрсаткичи анча юкори, яъни 3,9 фоизга тенг. Қолган асосий ижтимоий-иктисодий индикаторлар 1,5-1,9 % атрофида, экспорт-импорт салоҳияти эса бундан ҳам паст.

Сирдарё вилояти маъмурий жихатдан 8 та кишлоқ туманлари, 5 та туманга бўйсинувчи шаҳар ва 25 та шаҳарчалардан иборат. Кишлок фуқаролар йигинлари 69 та бўлиб, улар жами 257 та кишлоқ ахоли пунктларини бирлаштиради. 25-жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, айрим кишлоқ туманлари вилоят ташкил топганидан олдин ҳам мавжуд бўлган. Масалан, Сирдарё тумани 1939-йилда, Гулистан 1952 йилда, Боёвут - 1961 йилда ажратилган. Энг сўнгги туман 1988-йилда ташкил этилган (Мирзаобод).

Вилоят майдони кичик, унинг туманлари ҳам шунга мос ҳолда майда, ўртacha ҳар бир кишлоқ туманларига 0,54 минг кв. км тўғри келади. Бироқ, бу кўрсаткичлар ҳудуди бўйича деярли тенгдош Андижон вилоятига солиширилса, улар нисбатан каттарок туюлади. Маълумки, Андижон вилоятининг майдони 4,30 минг кв. км бўлиб, шундай кичик ҳудудда 14 та кишлоқ туманлари бор, ҳар бир туманнинг майдони ўртача 0,31 минг кв км. Вилоядта энг катта туман билан энг кичик туман орасидаги нисбат (Мирзаобод ва Гулистан туманлари) 1,83 мартаани ташкил киласди.

Иктисолий географик ўрни ва табиий ресурслари. Сирдарё вилояти нисбатан кулай иктисолий географик мавқега эга. Вилоят мамлакатимиз доирасида гарб ва жануби-гарбда Жиззах, шарқ ва шимоли-шарқда Тошкент вилояти билан чегарадош. Геосиёсий ўрни ҳам ўзига хос: Сирдарё вилояти шимолда Қозогистон Республикасининг Жанубий Қозогистон вилояти, жанубда Тожикистон Республикасининг Сўғд вилояти билан туташ. Вилоятнинг деярли кок ўртасини кесиб ўтган магистраль йўллар (“Сирдарё ўқи”) ҳам унинг географик ўрнининг кулагилиги, транзит хусусиятга эгалигини кўрсатади.

Ер усти тузилиши учун мураккаб бўлмаган, Сирдарё вилояти фойдали казилмаларга ҳам бой эмас. Факатгина қурилишларда ишлатиладиган ғишт ишлаб чиқариш учун ҳом ашёни хисобга олмаганда, (Боёвут ва б.) деярли бошка бойликлари аниқланмаган. Ҳудудининг аксарият қисми текисликлардан иборат бўлиб, Жиззах вилоятидан фарқ қиласган ҳолда, у суформа дехкончилик килиш учун анча кулагидир. Аммо умумий ер фонди нафақат иктисолий районда, балки республикада ҳам нисбатан кичик хисобланади.

Вилоятда вегетация даври узун бўлиб, у 210-228 кунга етади. Иқлимининг иссиқлиги, вегетация муддатининг узоклиги иссиқсевар экинлар етишириш учун кулагай. Асосий сув ресурслари Сирдарё киради ва у худуд ерларини сугоришга хизмат қилади. Республика издаги газ билан ишлайдиган энг йирик, куввати 3000 кВт бўлган Сирдарё ИЭС вилоятнинг Ширин шаҳрида қурилган. Сирдарё вилоятидаги ўзига хос табиий-иктисодий, географик омилларнинг мавжудлиги хўжаликнинг суръформа дәхқончилик ва шу асосда баъзи тармоқларнинг ривожланишига олиб келган.

Шундай қилиб, вилоятнинг табиий шароити, хусусан минерал ресурс салоҳиятининг пастлиги, унинг ижтимоий-иктисодий ривожланишига таъсир кўрсатади. Минтақа ер усти тузилиши ҳам ижобий, ҳам бироз салбий аҳамиятта эга. Унинг баландлиги денгиз сатҳидан 310-320 метрдан ошмайди. Бундай текислик уй-жой курилиши, транспорт инфратузилмасини ривожлантириш ҳамда аҳоли жойлашуви учун кулагай. Аммо қишлоқ хўжалиги, хусусан суръформа дәхқончилик нуктаи назаридан ер бироз нишаб бўлгани ҳам маъкул. Сабаби, бундай шароитда сув тўпланиб, ер захланиб қолмайди.

Қишлоқ туманларининг жойланиши, ташки қиёфаси (конфигурацияси) хўжаликни ҳудудий ташкил этиш ва бошқаришда бироз қийинчиликлар туғдиради. Масалан, Мирзаобод туманининг бир кисми унинг асосий қисмидан “узилган” (эксеклав) ҳолда, Оқолтин ва Сардоба туманларининг ўртасида жойлашган; Сирдарё тумани меридианал (тик) ҳолда чўзилган бўлса, Ховос горизантал кўринишга эга. Факат Сайхунобод тумани бироз ихчам (компакт) ҳудудий кўринишга эга, холос.

Минтақанинг барқарор ижтимоий-иктисодий ривожланишига маъмурий-худудий тузилманинг ўзгарувчанлиги ҳам салбий таъсир кўрсатади. Маъмурий бирликларнинг қўшилиб, яна қайта тикланиши, қишлоқ туманлари чегараларнинг ўзгариби туриши каби “географик ўйинлар” ҳудудларни бошқариш, аҳолига хизмат кўрсатиш, қолаверса, ретроспектив илмий тадқикотлар олиб боришида ҳам айрим қийинчиликларга олиб келади.

Вилоят аҳолиси ва меҳнат ресурслари. Юкорида таъкидланганидек, минтақанинг демографик кўлами унча катта эмас. Бироқ, бу ерда аҳоли зичлиги анча юкори, яъни анъанавий чўл ҳудудларига хос эмас. Бу кўрсаткич ўртача 178 кишига тенг, у Боёвут туманида 229 кишидан ортиқ; ўртачадан юкори даражага Сирдарё туманида ҳам кузатилади (25-жадвал).

Вилоят аҳолисининг ўсиши республиканинг баъзи турдош ҳудудларига қараганда бирмунча сустрок. У 2008-2014-йилларда ўртача 8,8 минг кишидангина кўпайиб борган. Бу ўртача йиллик кўпайиши 1,20 фоиз демакдир. Ваҳоланки, мамлакатимиз аҳолиси сўнгги йилларда 1,60 фоиз атрофида ортиб бормоқда. Узокроқ тарихий демографик давр олинса ҳам ўсиш суръатлари жуда катта эмас. Чунончи, 1989-2014-йиллар

мобайнида Сирдарё вилояти аҳолиси 134,2 фоизга ошган, холос (1989-йилда бу сурда жами 569 минг киши яшаган)

25-жадвал

Сирдарё вилояти кишлөк туманлари ҳакида баъзи бир маълумотлар

т/р	Туманлар	Ташкил топган йили	Маъмурий маркази	Майдони, минг кв км	Аҳолиси, минг киши (2014 й.)	Аҳоли зичлиги, 1 кв км/киши
1	Боёвут	05.04.1961	Боёвут ш-часи	0,52	116,5	224,0
2	Гулистон	16.04.1952	Дехқонбод ш-часи	0,35	64,0	182,8
3	Мирзаобод	02.09.1988	Наврӯз ш-часи	0,64	63,6	99,4
4	Оқолтин	31.08.1971	Сардоба ш-часи	0,55	46,9	85,3
5	Сайхунбод	07.12.1970	Сайхун ш-часи	0,45	69,5	154,4
6	Сардоба	30.04.1964	Паҳтаобод ш-часи	0,52	59,6	113,6
7	Сирдарё	10.02.1939	Сирдарё ш.	0,55	116,7	211,1
8	Ховос	25.08.1966	Ховос ш-часи	0,62	86,8	140,0
	Вилоят бўйича	16.02.1963	Гулистон ии.	4,28	763,7	178,4

Жадвал Узбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

Минтақа аҳолисининг бундай ўсиши унинг табиий ва механик харакатига боғлик бўлган. Аҳоли табиий ва механик харакати 42-жадвалда келтирилган. Унга кўра, вилоятда туғилиш коэффициентининг тобора камайишини кўриши мумкин. Жумладан, у 2008-йилда 24,3 промиллеле тенг бўлган, 2013-йилда эса 21,9 ни ташкил килган (2000 йилда туғилиш 22,1, ўлим 5,5 промилле бўлган). Бу, албагта, Қашқадарё, Сурхондарё, Хоразм каби вилоятлар кўрсаткичидан пастроқдир.

Туғилишнинг умумий коэффициенти Мирзаобод туманидаги 24,1 промилледан Сирдарё туманидаги 20,3 гача фарқ килади. 2008 йилда хам бундай худудий тафовутлар учча катта бўлмаган: Ховос туманида 26,0, Оқолтинда 21,3 %. Қизиги шундаки, шаҳар жойларда, масалан, Гулистон ва Янгиерда бу кўрсаткич кишлөк жойларга қараганда юкорирок. Ўлим кўрсаткич анча паст; 2013-йилда у вилоят бўйича 4,8 промилле бўлган холда, туманлар доирасида 3,5 дан (Сардоба) 5,5 промиллекача (Сирдарё туманида) ўзгаради. Энг юкори кўрсаткич эса Гулистон шаҳрида қайд этилади.

Аҳолининг табиий кўпайиши туғилиш даражасидаги худудий хусусиятларга эга. Бир йилда у 17,1 промилле, фоизда олинса – 1,71 %. Ваҳоланки, вилоят аҳолисининг реал кўпайиш суръати 1,0 фоиздан ортиқроқ, холос. Демак, бундай демографик вазият аҳолининг ташки миграцияси туфайли вужудга келган. Шу ўринда алоҳида таъкидлаш лозимки, Сирдарё вилояти аҳолиси асосан миграция таъсирида шаклланган республикамиздаги ягона минтақа ҳисобланади. Ўтган асрнинг дастлабки йилларида бу ерга рус фуқаролари (батраклари) кўчиб келган. Ўша пайтда

русча номли аҳоли манзилгоҳлари вужудга келган (Крестьянское, Славянский, Дмитровское ва х.к.).

ХХ асрнинг 50-йиллари охирида Мирзачўл даштини комплекс ўзлаштириш дастури амалга оширилиши бошланган. Сал кейинроқ шу мақсадда алоҳида вилоят ҳам ташкил этилган ва унга пойтахт сифатида деярли “бўш” жойда Янгиер (исми жисмига монанд) шахри барпо этилган. Унинг курилиши архитектор А.Зотов лойиҳаси бўйича 1956 йилда бошланган. Бирок, у кўзланган мақсадига эриша олмади, бунга оддий географик омил, яъни Ховос ёки Урсатьевск шамоллари сабаб бўлди. Натижада, Сирдарё вилояти маъмурий маркази сифатида Гулистан (аввалги Мирзачўл) шахри ташланди.

Мирзачўлни ўзлаштириш учун республиканинг бошқа вилоятларидан, асосан аҳолиси зич жойлашган ҳудудлардан аҳоли (дастлаб мажбурий, сўнг ихтиёрий равишда) кўчиб келтирилган. Бу ерга кўпроқ Андижон, Фарғона вилоятларидан дехқонлар (аввал ўzlари, келиб-кетиши тарзида (“вахта” кўринишида), кейинги йилларда оиласлари билан бутунлай) кўчиб келишган. Чўлни ўзлаштириш жараёнининг кейинги босқичларида Самарқанд вилоятидан ҳам миграция бўлган. Улар кўпроқ чўлнинг ҳозирги кўшни Жиззах вилояти туманларига жойлашган (Пахтакор, Арнасой туманлари ва х.к).

Энг сўнгти йилларда ҳам Сирдарё вилояти аҳолиси анча “серқатнов”, яъни миграцион харакатчан: 2008-2013-йилларда вилоятга, ҳар 1000 кишига ҳисоблаганда, 8,5-10,2 киши келган, 10-13 киши ундан кетган, миграция қолдиги энг сўнгти 2013-йилда ижобий бўлган. Келиш интенсивлиги, айниқса, Гулистан шаҳрида юқори (12-16 %); Ширин шаҳрида ҳам бу кўрсаткич анча катта, унинг паст даражаси эса Сардоба ва Ховос туманларida қайд этилади. Янгиер ва Ширин шаҳрларida миграция жараёни анча интенсив ҳусусиятга эга бўлиб, уларнинг аҳолиси ўзининг кўнимсизлиги билан бошқа жойлардан фарқ қиласди. Шунингдек, Сирдарё, Ховос туманларida ҳам аҳолининг кўчиб келишига нисбатан кўчиб кетиши кўпроқ. Натижада, уларда миграция қолдигининг юқори кўрсаткичлари кўзга ташланади. 2013-йил якунлари бўйича энг катта мусбат миграцион қолдик Гулистан туманига тегишли (26-жадвал).

Вилоядда 2009-йилгача 5 та шаҳар (уларнинг 3 таси вилоятга бўйсунувчи мақомига эга) ва шунча шаҳарча мавжуд бўлган. Уларда жами аҳолининг 31,1 фоизи истиқомат қиласди. Урбанизация жараёнининг бундай демографик кўрсаткичи республика ўртача даражасидан 35,8 % анча паст. 2009-йилга келиб эса, вазият мамлакатимизда юз берган “қишлоқ” ёки “маъмурий урбанизация” туфайли шаҳарчалар сони 25 тага етган, урбанизация даражаси эса 43,2 фоизга етган.

**Сирдарё вилояти аҳолисининг табиий ва механик характеристикалари
(1000 кишига нисбатан)**

т/р	Худудлар	Аҳоли табиий характеристикалари			Аҳоли миграцияси		
		туғилиш	ўлим	табиий кўнайиш	келган лар	кетган лар	миграция колдиги
	Вилоят бўйича	21,9 24,3	4,8 5,0	17,1 19,3	10,2 8,5	9,9 12,9	0,3 -4,4
1	Гулистан ш.	22,0 19,9	5,8 5,7	16,2 14,2	16,4 12,2	17,1 18,5	-0,7 -6,3
2	Ширин ш.	19,6 27,6	4,8 5,1	14,8 22,5	15,8 17,8	15,4 22,0	0,4 -4,2
3	Янгиер ш.	22,6 27,5	5,6 7,3	17,0 20,2	14,2 20,1	14,5 21,0	-0,3 -0,9
	<i>туманлар:</i>						
1	Боёвут	21,8 23,4	4,5 4,6	17,3 18,8	7,9 6,7	7,1 8,4	0,8 -1,7
2	Гулистан	21,8 24,8	5,2 5,7	16,6 19,1	10,4 7,2	7,1 9,2	3,3 -2,0
3	Мирзаобод	24,1 25,3	4,4 3,8	19,7 21,5	10,8 6,3	10,9 11,3	-0,1 -5,0
4	Оқолтин	23,6 23,3	3,9 3,5	19,7 19,8	13,4 9,5	13,3 14,9	0,1 -5,4
5	Сайхунобол	21,3 25,5	4,2 4,5	17,1 21,0	8,9 4,2	7,4 11,5	1,5 -7,3
6	Сардоба	22,4 24,3	3,5 4,1	18,9 20,2	6,3 7,4	6,4 11,9	0,1 -4,5
7	Сирдарё	20,3 24,4	5,5 6,5	14,8 17,9	8,6 9,0	9,3 14,1	-0,7 -5,1
8	Ховос	21,9 26,0	4,9 4,6	17,0 21,4	7,9 6,4	8,6 10,8	-0,7 -4,4

Изox: каср сурʼатида 2013 йил, маҳраҗида 2008 йил маълумотлари келтирилган.

Жадвал Узбекистон Республикаси Давлат статистика қўлиятаси маълумотлари асосида тузишган.

Вилоядта 72,2 минг кишлоқ аҳолиси тўғридан-тўғри “шаҳарлик” бўлди. Бу хусусла Оқолтин тумани пешқадам (25,3 минг киши), Сирдарё ва Сайхунобод туманлари ҳам “янги” шаҳарликлар бўйича бирмунча олдинда. Айни пайтда, Ховос, Сардоба туманларида бирорта кишлоқ аҳоли пункти бундай макомга сазовор бўлмаган. Таъкидлаш ўринлики, янги агрошаҳарлар сони Сирдарё вилоятида унча кўп эмас; бу борада у Қорақалпоғистон Республикаси билан биргалиқда (11 та) мамлакатимизда охирги ўринларни бўлиб олишган (27-жадвал).

Сирдарё вилоятида 260 та кишлоқ аҳоли пункти мавжуд – бу республикамизда энг паст ракам ҳисобланади. Ҳар бир кишлоққа ўртача 1560 киши тўғри келади. Кўриниб турибдики, вилоят кишлоқ жойлар

географияси ва демографияси кўпроқ ўртача катталикдаги аҳоли манзилгоҳлари борлиги билан тавсифланади (республикада бу кўрсаткич 1250 киши атрофида).

27-жадвал

Сирдарё вилоятида 2009-йилда ташкил этилган янги шаҳарчалар рўйхати

т/р	Номи	Тумани	Аҳолиси, киши, 2013 й.
1	Марказ	Боёвут	4612
2	Боёвут-разъезд (Бекат)	Боёвут	3125
3	Дўстлик	Боёвут	3236
4	А. Турдиев (Хулкар)	Гулистан	4105
5	Бешбулоқ	Гулистан	2898
6	Улугбек	Гулистан	2333
7	Наврӯз	Мирзаобод	2151
8	Оқолтин	Мирзаобод	3425
9	Сардоба	Оқолтин	12234
10	Фаргона	Оқолтин	9057
11	Гулистан (Соҳил)	Сайхунобод	8564
12	Шўрӯзак	Сайхунобод	3270
13	Қўёш	Сирдарё	3518
14	Малик	Сирдарё	4524
15	Охунбобов (Зиёкор)	Сирдарё	2899
16	Ж. Маманов	Сирдарё	3446

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари.

Вилоят қишлоқлари унча катта бўлмасада, уларнинг ташки тўриниши, архитектура ва ободончилиги, ижтимоий инфратузилма билан таъминланганлиги мамлакатимизнинг қадимги ўзлаштирилган минтақаларидан ўзларининг ижобий хусусиятлари билан тубдан фарқ қиласди. Чунки, улар аввалбошданоқ маҳсус режа, шаҳарсозлик қоидаларига риоя қилинган ҳолда қурилган.

Минтақанинг ижтимоий-иктисодий жиҳатдан суст ривожланганлиги унинг урбанистик таркибида ҳам ўз аксини топган. Вилоятда бирорта катта, яъни “юзминглик” шаҳар йўқ ва бу борада у республикамиз геосиёсий тизимида ягона ҳисобланади. Ҳатто вилоят маркази ҳам бу даражага етиша олмаган. Гулистан шаҳрида 84,7 минг, Янгиерда 38,2 минг, Ховос шаҳарчасида 28,0 минг аҳоли бор. Қолган шаҳар жойларнинг ҳар бирида 20 мингдан оз аҳоли яшайди. Демак, вилоятнинг урбанистик “пирамидаси” жуда суст ривожланган ва унинг погоналари тўлиқ эмас. Бу эса, ўз навбатида, ишлаб чиқариш ва аҳолини худудий ташкил этишининг, уларнинг худудий мужассамлашув даражасининг ўзига хослигидан далолат беради; аҳоли нисбатан зич жойлашган қишлоқ ва шаҳарлари эса унча катта эмас. Эътироф этиш зарурки, вилоят аҳолиси ўз моҳиятига кўра бошқа худуд аҳолисига қараганда ўзининг юқори даражада тадбиркорлиги билан ажralиб туради.

Сабаби, у миграция оқибатида шаклланган, миграция эса селектив, яъни “тандовчаник”, “териб олиш” хусусиятига эга.

Вилоят аҳолисининг кўпмиллатлилиги ҳам кисман шу демографик омилларга боғлиқ. Бу ерда ўзбеклардан ташқари, қозоқ, тожик, рус, татар ва бошқа миллат вакиллари яшайди. Ўзбеклар жами аҳолининг 77,3 фоизини, тожиклар 9,3, қозоклар 1,8, киргизлар 2,1 фоизини ташкил киласди (2013 й.).

Мехнатга лаёкатли аҳоли сони 2013-йилда 448 минг, иктиносидётда банд бўлғанлар 342 минг киши (2001 йилда 246 минг) ни ташкил этган. Уларнинг 3/5 кисмига яхини моддий ишлаб чиқариш соҳаларида, шу жумладан, саноатда – 8,9 %, қишлоқ ва ўрмон хўжалигида – 46,3 %, транспорт ва алоқада – 5,4 %, курилишда – 6,3 %, савдо ва умумий овқатланишда – 7,2 % хизмат килишади. Номоддий соҳалар ичida бу борада таълим, маданият, санъат ва фан, соғлиқни сақлаш, жисмоний тарбия ва ижтимоий таъминот бирмунча кўзга кўринарли кўрсаткичларга эга.

Бир йилда 40-42 минг атрофида янги иш ўринлари яратилади. Уларнинг катта қисми кишоқ жойларга тўғри келади. Кичик бизнес ва тадбиркорлик соҳасида сўнги йилларда 25-27 минг янги иш ўринлари ташкил этилмокда.

Минтақа хўжалиги ва унинг таркиби. Сирдарё вилоятида ишлаб чиқариш кучлари, бошқа худудлардан фарқ килган ҳолда, асосан бир аср доирасида шакллана бошлаган. Ҳозирги вактда у кўпроқ қишлоқ хўжалигига ихтисослашган район хисобланади. Вилоят ялпи худудий маҳсулотининг 41,7 фоизини қишлоқ хўжалиги беради. Агрономикидётнинг бундай катта улуши бўйича Сирдарё Сурхондарё вилоятидан кейинчи иккинчи ўринда туради. Саноат ишлаб чиқаришининг хиссаси Жиззах, Сурхондарё, Хоразм ва Намангандарё вилоятларидан юкори, курилиш ҳам худди шундай ўргача мавқега эга.

Бошқа вилоятлар категорида бу ерда ҳам кичик бизнес ривожланиб бормоқда. У 2013-йилда ялпи худудий маҳсулотининг 84,1 фоизини таъминлаган. Бу республикада энг юкори кўрсаткич. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик минтақа иктиносидётининг турли тармоқларида ҳар хил ривожланган. Жумладан, у саноат маҳсулотининг 36,8 %, қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг 99,4 фоизини беради. Курилишда КБ нинг улуши анча катта – 86,4 %; иктиносидётда банд бўлғанлар таркибида ҳам унинг хиссаси – 78,7 %, чакана савдода эса пастстрок. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик (улар таркибига кичик корхоналар ва микрофирмалар киради) худуд экспортининг 3-4 фоизини беради. Ушбу сектор субъектларининг умумий сони 6549 (фаолият кўрсатадиган 5732)та, уларнинг деярли аксариятини микрофирмалар ташкил қиласди.

СИРДАРЁ ВИЛОЯТИ ИҚТІСОДИЙ КАРТА

САНОАТ ВА КИШЛОҚ ХҰЖАЛИГІ
ЯЛПИ МАХСУЛОТЛАРИ ҲАЖМИ
(2011 й.)

1 мм үстүн баландлығы - 100 мілрд. сұм
 саноат
 кишлөк хұжалиғи

КИШЛОҚ ХҰЖАЛИГІННИҢ ИҚТІСОСЛАШУВЫ

Сүгрома деңқончылық зонасы

Дончилік, пахтачилік, бөгөрчилік, узумчилік, шипакчилік, сут, үштік, чорчалылығы

Ламми деңқончылық зонасы

Дончилік, гүйт-сүт, чорчалылығы

ИШЛОВ БЕРУВЧИ САНОАТ (2010 й.)

Ялпі мақсұлат жәмін
бүйінча саноат пункттері

Саноат тармоқлари

- Электрнергетика
- Машинабудындағы және металлургия
- Киме және нефт-киме
- Үрмөн, егеркин жайта ишиш
- Күрмелик материалдары
- Еніл
- Озик-сөкөт
- Бошқа тармоқлар

Үндіриувчи саноат

- Күм-шатал материаллары
- Фишт-черепица хом ашесі
- Минерал сүй булоқлари
- Боевут
- Конларнинг номлари
- Исиккүл электрстанциясы
- Электр үзатқыч линиялары
- Газ күвүрлари
- Нефт күвүрлари

КЕҢГ ТАРКАЛГАН РАЙОНЛАР

- пахтачилік
- боглар
- сабзавод және картопка
- полиз зекнелари
- маккаждүхоры
- шоли
- асаларчылық
- балиқчылық

РАЙОНЛАР

Вилоят худудлари доирасида ҳам КБ анча тафовутларга эга. Масалан, Янгиер ва Ширин шаҳарлари, Мирзаобод туманида 81-97 % саноат маҳсулоти КБ корхоналарида ишлаб чиқарилади. Энг паст кўрсаткичлар Оқолтин, Гулистан ва Сардоба туманларида кузатилади. Қишлоқ хўжалигида кичик бизнеснинг мавқеи айниқса Оқолтин, Сайхунобод, Мирзаобод, Гулистан туманларида баланд – 100 %. Курилиш ишларида бу кўрсаткичлар Боёвут ва Оқолтин туманлари ҳамда Янгиер шаҳрида 99 %, унинг нисбатан паст даражаси Ширин шаҳри ва Сидарё туманида қайд этилган.

Маълумки, иктиносидёт тармоқларини ривожлантиришда инвестиция катта аҳамиятга эга. 2013-йилда Сирдарё вилоятига Республика жами инвестиция ҳажмининг 2,3 фоизи киритилган. Бу эса худудда қурилиш ишларини амалга оширишга хизмат қиласди. Минтақада кўрилаётган йилда олиб борилган қурилиш ишларининг ҳажми мамлакат умумий кўрсаткичларига нисбатан 1,5 фоизини ташкил қилган. Шу ўринда таъкидлаша жойзки, юкоридаги ҳар икки кўрсаткич ҳам Республикада энг паст миқдорлардир. Саноат бўйича вилоят Хоразм билан бир даражага эга бўлса, қурилиш ишларида энг охирги ўринда туради.

Саноати. Юқорида қайд этилганидек, Сирдарё вилоятида саноат унча ривожланмаган, унинг тармоқлари ва худудий таркиби ҳам мукаммал кўринишга эга эмас. Вилоятда фаолият кўрсатаётган саноат корхоналарида 2013-йилда 9,5 минг киши банд бўлган. Саноат ишлаб чиқаришининг тармоқлар таркиби қуидагича: машинасозлик ва метални қайта ишлаш – 0,9%, қурилиш материаллари саноати – 1,9 %, ўрмон ва ёғочни қайта ишлаш – 0,4 % ва х. к. Енгил саноат (асосан, пахта тозалаш заводлари) жами саноат маҳсулоти ҳажмининг 56,1 фоизини таъминлайди, озик-овқат саноати – 25,6 % ва ун-ёрма, омихта ем 11,0 фоизини беради. Бошка тармоқлар орасида фармацевтика соҳасининг улуши кўпроқ.

Саноат маҳсулоти турлари ҳам унча бой эмас; вилоят саноати, асосан, минтақанинг ихтисослашган тармоғи-қишлоқ хўжалиги, аниқроғи, пахтачилик билан чамбарчас боғлиқ. Жумладан, қурилиш материаллари ва дон маҳсулотлари ишлаб чиқариш (Янгиер), пахта тозалаш (қишлоқ туманлари марказларида), ёғ ишлаб чиқариш (Гулистан шаҳри) кабилар айни шу стакчи тармоқ билан биргаликда алоҳида ишлаб чиқариш мажмуасини шакллантиради. Ширин шаҳридаги Сирдарё ИЭС Республикаизда энг йирик электр станцияси ҳисобланади.

Муҳим саноат маҳсулоти турларидан бир йилда 11,9 минг метр куб миқдорида йиғма темир бетон конструкциялар ва тайёр буюмлар (2009-йилда 3,2 минг метр куб), 12,1 минг метр куб бетон маҳсулотлари ишлаб чиқарилади. Шунингдек, 2010-йилда 75 минг тоннага яқин пахта толаси, 550 минг кв. метр атрофида нотўқима материаллар, ҳар хил доридармонлар ва мебель, 43 минг т. омихта ем, 3792 минг дона трикотаж

махсулотлари, 10 минг т. ўсимлик ёғи, 38,7 минг т. ун тайёрланган, 900 тонна балик овланган. Халқ истеъмол молларининг 3/4 қисми озик-овқат махсулотларига тўғри келади, вино-арок ва пиво ичимликлари улуси 8,6 %. Асосий истеъмол товарларидан 31 минг шартли банка атрофида мева-сабзавот консервалари, 4,7 минг тонна гўшт ва гўшт махсулотлари, 13,3 минг тонна сут этиштирилади.

Саноат географиясида Гулистаннинг хиссаси 13,6 %, Янгиер шаҳрипеки – 3,2 %. Қишлоқ тумайлари орасида бу иктисодиёт тармоги айникса Сирдарё туманида яхши ривож гопган – 33,2 %. Бу ерда Хитой Халқ Республикаси билан ҳамкорликда курилаётган “PENG SHENG” кўшма корхонаси кагта аҳамиятга эга. Сайхунобод туманининг хиссаси 12,7 %, Оқолтин, Гулистан, Боёвут туманларининг улушлари ҳам кўзга ташланади. Нисбатан паст кўрсаткичлар эса Ховос ҳамда Мирзаобод туманида кузатилиди. Халқ истеъмол молларини ишлаб чиқариша ҳам худудий тафовутлар деярли шундай; уларнинг 45,6 фоизи Сирдарё тумани, 16,4 фоизини Гулистан шаҳри беради. Шунингдек, Сайхунобод туманининг мавқеи ҳам бирмунча юкорирок (17-илова).

Вилоят саноатининг худудий ташкил килинишида Гулистан шаҳрини саноат маркази сифатида ажратиш мумкин. Шунингдек, Сирдарё, Янгиер шаҳарлари ҳам худди шундай макомга эга. Бу шаҳарларда минтаканинг йирик саноат корхоналари: ёғ-мой ва курилиш материаллари корхоналари жойлашган. Ахоли сони бўйича бирмунча кичик саноат марказлари қаторида Ширин ва Баҳт шаҳарлари туради. Юкоридагилардан ташкари, Сирдарё шаҳридаги сут заводи ва курилиш материаллари корхоналари, тиббиёт соҳалари учун момик-пахта, дока, бинт, дори-дармонлар ишлаб чиқарувчи корхоналарни ҳам қайд этиш жоиз.

Умуман олганда, Сирдарё вилоятида гарчи саноат ишлаб чиқариши яхши ривожланмаган бўлса-да, бу ерда ушбу тармокнинг жуда катта корхоналари барпо этилган. Бу эса бозор муносабатлари ва минтақалар иктисодий мустақиллиги шароитида бирмунча қўйинчиликлар туғлиради. Масалан, Гулистан шаҳрида ўтган асрнинг 70-йилларида қурилган ёғ-мой комбинатининг лойиха куввати 1 суткада 1200 тонна пахта чигигилини кайта ишлашга мўлжалланган, бундай хом ашё эса бугунги кунда вилоятнинг ўзида мавжуд эмас. Худди шундай, бир вактлар пахта хом ашёсини кайта ишлаш учун этиштирилган пахта тозалаш заводларига жўнатилар эди, энди эса вилоятнинг ўзида ишга туширилган пахта тозалаш заводларига хом ашё озлик килади. Шу қаторда, мингақада қурилган йирик саноат корхоналарининг жумладан Сирдарё ИЭС нинг атроф-муҳитта экологик таъсирини ҳам инкор этиб бўлмайди.

Кишлоқ хўжалиги. Сирдарё вилояти республикамизнинг асосан қишлоқ хўжалигига ихтисослашган ва шу максадда ташкил этилган маъмурӣ худуди

хисобланади. Бирок хозирги вактда, хусусан собиқ Иттифок парчаланиши ва "умумиттифоқ меҳнат тақсимиоти"нинг барҳам топиши билан вилоят иктисодиётида жиддий муаммолар юзага келди. Бундай шароитда, энг аввало, минтақа иктисодиётини диверсификациялаш, пахта якка ҳокимлигини йўқотиши, ишлаб чиқаришпинг юкори технологик погоналарини ташкил қилишдек жиддий вазифалар пайдо бўлди. Мустақиллик йилларида бу ва шунга ўхшаши масалалар босқичма-босқич ҳал этиб борилмоқда.

Вилоят катта ер майдонига эга эмас; унинг жами майдони 427,6 минг гектар бўлиб, шундан 290,4 минг гектари ёки 67,9 фоизи қишлоқ хўжалигида фойдаланилади. Бу республикамизнинг катор ҳудудларига қараганда анча юкори кўрсаткич ҳисобланади (28-жадвал). Қишлоқ хўжалигига ярокли ерларнинг 92,4 фоизини сугориладиган ерлар ташкил қиласди. Бу ҳам Хоразм, Андижон вилоятларига ўхшаши ниҳоятда юкори кўрсаткичdir. Демак, Сирдарёда ер-ресурс салоҳиятидан интенсив фойдаланиш коэффициенти анча катта.

28-жадвал

**Сирдарё вилояти қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган
ерлар гарбиби**

Қишлоқ туманлари	Майдони, минг га	Кишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерлар, минг га	Шу жумладан, сугорила-диган ерлар, минг га	Кишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерларга нисбатан, фоизда			
				Экин ерлар	кўп йиллик дараҳтзорлар	бўз ерлар	пичанзор ва яйловлар
Боевут	52,3	37,3	33,1	86,3	2,5	0,1	11,1
Гулистан	34,9	24,6	23,0	87,6	4,1	1,9	6,3
Мирзаобод	63,6	43,0	35,0	71,5	0,9	9,0	18,6
Оқолтин	55,1	43,0	42,8	96,0	1,1	2,4	0,5
Сайхунобод	45,1	30,8	29,2	92,7	1,2	0,8	5,3
Сардоба	51,8	36,6	35,5	90,8	2,0	4,3	2,9
Сирдарё	53,6	33,4	29,5	83,0	4,2	1,0	11,8
Ховос	61,9	40,1	38,8	86,4	3,0	7,4	3,2
Вилоят бўйича	427,6	290,4	268,4	86,5	2,3	3,6	7,5

Жадвал "Ўзбекистон Республикасининг ер фонди" – Т.: ЎзР ер ресурслари, геодезия, картография ва давлат кадастри давлат қўмитаси, 2011. - 158 бет маълумотлари асосида ҳисоблагб чиқилган.

Кишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерлар ҳиссаси Оқолтин, Гулистан, Сардоба туманларида нисбатан юкори, сугориладиган майдонлар эса Оқолтин, Ховос, Сайхунобод каби туманларда 95-100 фоизни ташкил қиласди. Ерларни сугориш мақсадида вилоятда катор ирригация инфратузилма шахобчалари, жумладан, магистраль канал ва ариклар қазилган (Саркисов номли Жанубий Мирзачўл, Дўстлик канали ва

унинг марказий хамда чап. ўнг ирмоклари, Жиззах машина канали, 1 ва 2 машина каналари). Шунингдек, янги ерлар ўзлаштирилган бошқа минтакаларга ҳос бўлган катор коллектор ва дренажлар, ташламалар хам курилган. Масалан, Марказий, 1 ва 2 – Сардоба, Боёвут, Шўрўзак ва бошқа коллекторлар, Шаркий ташлама ва ҳ.к. Канал, коллектор ва ташламалар вилоят ирригация ва мелиорация инфратузилмасининг ўзагини ташкил этади. Каналлар вилоятнинг жанубида кўпроқ бўлса, коллекторлар унинг кўйи ва марказий кисмларида зичрок жойлашган.

Экин экиладиган ерлар кишлек хўжалигида фойдаланиладиган майдонларнинг ўртача 86,5 фоизини эгаллайди. Бу кўрсаткич, айника, Оқолтин ва Сайхунобод туманларида юкори, унинг бирмунча пастрок ҳолати эса Ховос гуманига тегишили. Кўпгина минтакалардан фарқ килиб, бу ерда яйлов ва пичанзорлар майдони унча катта ҳудудни эгалламайди – ўртача 7,1 %. Унинг нисбатан кўпроқ улуши Мирзаобод ва Боёвут туманларида кузатилади.

Вилоят кишлек хўжалиги ялпи маҳсулотининг 64,3 фоизини дехкончилик беради. Фермер хўжаликларининг агротехнисодиёт тизимидағи улуши 41,3 %. Бу республикамида энг юкори кўрсаткичлардан ҳисобланади. 2013-йилда вилоятда жами 242,2 минг гектар ерга турли экинлар экилган (2000 йилда 260 минг га). Донли экинлар 101,5 минг гектарни эгаллаган (2000 йилда 217 минг га). Шу йилда жами 444 минг тонна буғдой олинган; унинг ҳосилдорлиги 48,1 ц/га бўлган. Донли экинлардан вилоятда кисман шоли ҳам экилади. Ушбу экин турига 5,0 минг га ер ажратилган бўлиб, ундан 37,0 минг т ҳосил олинган (ҳосилдорлик ўртача 46,5 ц/га).

Пахта ҳар йили тахминан 105-110 минг гектар майдонда етиштирилади, ялпи ҳосил 240-250 минг тонна атрофида. Кайд этиш лозимки, пахтанинг ҳосилдорлиги юкори эмас – атиги 23,2 ц/га. Демак, вилоят пахтацилигининг иктиносидий самарадорлиги унча катта эмас. Яна шуни таъкидлаш керакки, вилоятда пахта экин майдонлари йилдан-йилга қискариб бормоқда. Бу ижобий ҳол бўлиб, пахтадан бўшаган ерларга галла, полиз, сабзавот экилади. Агар 2000 йилда пахтазорлар барча экин майдонларининг 53,1 фоизини эгаллаган бўлса, 2013-йилда бу ракам 44,2 фоизга тушган.

Сирдарёда азалдан полизчилик, хусусан ковун, тарвуз етиштириш (“Мирзачўл қовунлари”) яхши ривожланган. 2013-йилда полиз майдонлари 4,3 минг гектарга тенг бўлган ва 250 минг тоннага якин ҳосил олинган. Бу ерда сабзавотчилик ҳам ривожланиб бормоқда: майдони 4,0 минг га, ялпи ҳосили – 218 минг тонна. Боғдорчилик ва узумчилик Сирдарёда нисбатан сустрок ташкил этилган: боғдорчиликка 5,6 минг га, узумзорларга 1,6 минг га ер ажратилган.

Йирик шохли корамоллар сони 327 минг, кўй ва эчкилар 224 минг бош. Бир йилда тирик вазнда 46 минг тонна гўшт, 240 минг т сут, 66 млн

дона тухум, 510 тонна жун олинади. Чорвачилик соҳаларида маҳсулотнинг кўлчиллик қисмини деҳқон хўжаликлари беради.

Қишлоқ хўжалик географиясида энг катта кўрсаткичларга Боёвут (жами маҳсулотнинг 15,0 %), Сирдарё (13,8 %), Оқолтин (13,5 %) ва Сардоба (12,8 %) туманилари эга. Бирмунча пастрок улуш Гулистан ва Мирзаобод гумайларига тўгри келади (17-илова).

Аввалроқ таъкидланганидек, Сирдарё вилоятида фермерчиллик баъзи минтақаларга караганда яхши йўлга кўйилган. Бунга ер майдонларининг аҳоли сонига нисбатан катталиги, тадбиркорликнинг ривожланганлиги ҳам ижобий таъсир кўрсатади. Табиийки, катта ер майдонларида механизациядан фойдаланиш имкониятлари катта. Бу ерда Фарғона водийсидан фарқ қилиб, экин майдонлари катта ва аҳоли манзилгоҳлари билан бўлинмаган. Бепоён пахтазорларни, ўзига хос агроландшафтни айни шу худудда кўриш мумкин.

Вилоятда 2013-йилда жами 4301 та фермер хўжаликлари мавжуд бўлган ва уларга 245,7 минг га ер бириттирилган¹; ўртacha ҳар бир фермер хўжалигининг майдони 57,1 га, ишлайдиган ходимлар сони жами 79,8 минг киши, ўртacha 1 хўжаликда – 18,5 киши. Кўриниб турибдики, фермер хўжаликлари анча катта ер майдонларига эга (республикамизнинг баъзи минтақаларидаги у атиги 25-30 гектар). Айниқса, Сайхунобод туманининг фермер хўжаликлари кенг майдонларни эгаллайди; 423 та фермер хўжаликларининг ҳар бирига ўртacha 68,8 гектардан ер тўғри келади - бу республикада энг юқори кўрсаткичлардан саналади. Сардоба туманида ҳам бу даража бирмунча юқори, Сирдарё туманида эса у пастрок (29-жадва). Фермер хўжаликлари 2013-йил якупларига кўра ўртacha 41,3 фоиз қишлоқ хўжалиги ялпи ҳосилини таъминлаган. Боёвут ва Ховос туманларидаги кўрсаткич эса янада юқори.

Шундай қилиб, Сирдарё вилоятида кишлоқ хўжалиги катта аҳамиятга эга. Бироқ иктисадиётнинг бу тармоғида муаммолар ҳам оз эмас. Чунончи, ерларнинг мелиоратив ҳолатини тубдан яхшилаш, канал, дренаж ва коллекторларни тозалаш, ерларнинг иккиласмичи шўрланишига қарши кураш, пахта ҳосилдорлигини ошириш, агросаноат маҳкумасини ривожлантириш каби масалалар минтақанинг долзарб вазифаларидир.

Ижтимоий соҳалар. Чўл шароитида ижтимоий инфратузилма тизимини мукаммал яратиш, таълим, соғлиқни сақлаш, аҳолига хизмат кўрсатиш соҳаларининг ривожланиши айниқса муҳимдир. Сабаби, бу худудда яшовчилар қаҷондир бошқа туман ва вилоятлардан кўчиб келган, бинобарин, уларнинг муким яшаши учун тегишли шарт-шароитларни яратиш катта аҳамиятга эга.

¹ Фермер хўжаликларини оптималлаштириш натижасида уларнинг сони камайиб борган. Жумладан, 2009 йилда уларнинг сони 4250 та, бириттирилган ерлар 275 минг га бўлган.

Сирдарё вилояти фермер хўжаликлари хакида маълумотлар

(2013 й.)

т/р	Худудлар	Фермер хўжаликлар сони	Бир фермерга тўғри келадиган		Ялпи к/х маҳсулотдаги улуши, %
			ер майдони, га	ходимлар сони, киши	
1	Боёвут	561	64,7	22,4	48,7
2	Гулистан	399	55,6	22,4	39,4
3	Мирзаобод	419	62,3	20,5	42,4
4	Оқолтин	701	52,5	10,2	36,0
5	Сайхунобод	423	68,8	29,5	42,6
6	Сардоба	483	67,5	17,0	49,4
7	Сирдарё	766	39,5	15,6	36,5
8	Ховос	534	60,2	18,4	48,5
	Вилоят бўйича	4301	57,1	18,5	41,3

Жадвал Узбекистон Республикаси Давлат статистика қўнимини маълумотлари асосида ҳисоблаб чиқилган.

Чакана савдо айланмасининг салмоғи бўйича Гулистан шахри (вилоят жамига нисбатан 37,0 %), Сирдарё тумани (16,0 %) етакчи. Шу билан бирга, Янгиер шахри ҳамда Сардоба ва Боёвут туманларининг улуши ҳам каттароқ. Пуллик хизматларнинг ҳам кишлоп туманлари ва шаҳарлари бўйича таксимланиши ҳар хил: бунда Гулистан шаҳрининг мавқеи янада баланд – 58,6 %. Демак, бу соҳа минтақада ўта марказлашган. Вилоят марказидан ташкари пуллик хизматлар ҳажми Сирдарё туманида ҳам каттароқ улушга эга (10,6 %). Аммо ахолининг жон бошига ҳисоблаганда мутлако бошқача хуносаларга келиш мумкин. Масалан, Сардоба туманида бу кўрсаткич энг паст, аксинча, Гулистанда у энг юкори.

Чўл шароитида ахолини тоза ичимлик суви билан таъминлашга катта эътибор берилади. Вилоят бўйича бу кўрсаткич ўртacha 80,6 фоизга тенг. Гулистан шахарида у 92 %, Боёвут ва Мирзаобод туманларида ҳам вазият анча яхши. Бироқ, бошқа худудларда, хусусан Ширин шахри, Оқолтин ҳамда Сайхунобод туманларида у коникарли даражада эмас.

Табиий газ билан таъминланниш - 78,8 %. Гулистан, Янгиер ва Ширин шахарлари ҳамда Сирдарё тумани хонадонлари газ билан 90-100 фоиз таъминланган. Пастрок кўрсаткичлар эса Ховос ва Боёвут (71,7 %) ҳамда Сайхунобод (71,2 %) туманларида кузатилади.

Сирдарё вилотида жами 28 та тиббиёт муассасалари мавжуд. Ҳар 10 минг кишига 48,7 та бемор ўринлари, 19,7 та врачлар ва 128,7 нафар ўрта тиббиёт ходимлари тўғри келади. Жами КВП сони 142 та ёки ҳар бир туманга 17,6 тадан; таҳминан 1,9 та кишлоп ахоли пунктига битта КВП хизмат кўрсатади.

Вилоятда 2012/2013 ўқув йилида жами 155 та доимий мактабгача тарбия муассасалари мавжуд бўлган. Умумталим мактаблари 301 та, уларнинг ҳар бирида 400 якин ўқувчи бор. Бу кўрсаткич кўпгина бошқа вилоятларга караганда пастрок бўлиб, у ахоли ва ахоли пунктларининг жойлашув хусусиятлари билан тавсифланади. Академик лицейлар 4 та, ўқувчилар 3,3 мингдан кўпроқ, касб-хунар колледжлари эса 48 та, уларда 39,7 минг талаба ўқийди. Сўнгги йилларда академик лицей ва касб-хунар колледжларини куриш ва уларнинг фаолиятини яхшилашга жиддий эътибор қаратилмоқда. Вилоятда битта олий ўқув юрти – Гулистан давлат университети бор. У замонавий ўқув қуроғлари, техник жиҳозлар билан яхши таъминланган. Шу билан бирга қайд этиши жоизки, республика миқёсида факат Сирдарёда битта олий ўқув юрти ташкил этилган, холос.

Транспорт ва ташки иктиносидий алоқалар. Вилоятнинг транспорт географик ўрни қулай; унинг худудидан қатор ҳалқаро ва республика аҳамиятидаги темир ва автомобиль йўллари ўтади. Гулистан, Ховос мухим транспорт марказлари ҳисобланади. Умуман олганда, Тошкент–Ховос (Янгиер) – Бекобод Сирдарё ҳамда пойтахт вилоятларининг мухим транспорт “учбурчаги” сифатида катта аҳамиятга эга. Яқинда курилган, Гулистан шахрини четлаб ўтувчи, Зарафшон минтақаси, Жанубий Ўзбекистон ва Қўйи Амударё иктиносидий районини Фарғона водийси билан боғловчи магистраль автомобиль йўли ҳам вилоятнинг транспорт географик ўрнини, унинг транзитлиги ва марказийлигини янада кучайтиради.

Вилоятда 2013-йил якунларига кўра, жами 15,4 млн. тонна юк ташилган, унинг барчаси автомобиль транспорти зиммасига тушади. Юк ташиш ва юк айланмаси бўйича Гулистан шаҳри, шунингдек, Мирзаобод, Оқолтин ва Ховос туманлари ажralиб туради. Кўрилаётган йилда жами 119,3 млн. йўловчи ташилган; бу борада ва йўловчи айланмасида, вилоят марказидан ташкири Сирдарё ва Боёвут туманларининг салоҳияти каттарок. Юк ва йўловчи ташишда хусусий автомобиль эгаларининг ҳиссаси 73 - 74 %.

Таҳлиллар кўрсатишича, Сирдарё вилоятининг ташки савдо айланмаси, жумладан, экспорт ва импорти республика миқёсида анча паст. 2012-йилда ташки савдо айланмаси 240,6 млн., экспорт 122,7, импорт 117,9 млн. АҚШ доллари ҳажмида (2000 йилда 83,1 млн. АҚШ доллар, экспорт 49,7 ва импорт 33,4 млн. доллар) бўлган. Экспорт таркибида асосан пахта етакчилик қиласи – 52,5 %, озиқ-овқат маҳсулотлари – 18,2 %; импортда эса машина ва ускуналарнинг улуши 27,3 %, кимё саноати маҳсулотлари – 47,2 %. Келтирилган машина ва жиҳозлар келгусида ишлаб чиқариш жараёнини кенгайтишига замин бўлади.

Ташки иктиносидий алоқаларда “Узок хориж” ва Болтиқбўйи давлатлари фаолроқ иштирок этишади. Улар билан жами 59,6 % ташки савдо айланмаси, шу жумладан, экспортнинг 50,3 % ва импортнинг 69,2 фоизи

амалга оширилган. Мазкур алоқаларда кисман хорижий инвестициялар ёрдамида қурилган күшма корхоналар ҳам қатнашади. 2013-йилда фаолият күрсатаётган бундай корхоналар сони 41 та бўлиб, улар минтақада экспортнинг 12,3 фоизини таъминлаган.

Минтақа иқтисодиётининг ҳудудий таркиби. Сирдарё вилояти майдонининг кичиклиги ва ижтимоий-иктисодий соҳаларда катта ҳудудий тафовутларнинг кўзга ташланмаслиги, унинг доирасида иктиносидий районлар ажратишни бироз чеклайди. Бирок шундай бўлса-да, вилоят миқёсида, шартли равиша, Марказий (Гулистан шаҳри, Гулистан, Мирзаобод, Бойвут, Околтин туманлари), Жанубий (Ховос, Сардоба) ҳамда Шимолий (Сирдарё ва Сайхунобод туманлари) районларни ажратиш мумкин. У ҳолда Марказий район ҳиссасига 48,1 % вилоят майдони, 47,1 % ахолиси, 47,4 % саноат ва 47,7 % кишлек хўжалик маҳсулотлари тўғри келади. Жанубий ва шимолий районларнинг улуши анча паст.

30-жадвал маълумотларига биноан, Гулистан шаҳридан ташкари Сирдарё, Сайхунобод, Околтин туманларининг саноат ишлаб чиқариш индекси вилоятнинг ўртачасидан юкори; кишлек хўжалигига бу борада Сардоба, Сайхунобод, Гулистан, Околтин туманлари яхши мавқеларни эгаллайди. Ижтимоий соҳалар, хусусан, чакана савдо ва пуллик хизматлар Сирдарё ва Гулистан туманларида нисбатан яхшироқ йўлга кўйилган. Шунингдек, Бойвут, Ховос туманларида ушбу соҳаларни ривожлантиришга катта эътибор каратиш лозим.

Умуман олганда эса, таҳлиллар кўрсатишича, вилоятнинг ижтимоий-иктисодий ривожланиш даражаси етарли эмас. Шу жиҳатдан бу ерда қагор ўз ечимини кутаётган муаммолар мавжуд. Энг аввало, минтақа иқтисодиётини мукаммал ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуаси сифатида шакллантириш, асосий ихтиослашган тармок – кишлек хўжалигининг самарадорлигини ошириш зарур. Шу билан бирга, саноат ишлаб чиқариши таркибини “юкори каватлар” хисобидан бойитиш, кучли саноат марказлари ва тугунлари, ўсиш кутбларини ривожлантириш талаб этилади. Ижтимоий соҳалар (масалан, соғликни саклаш, таълим, аҳолига хизмат кўрсатиш соҳалари) ривожланишида ҳам ҳозирча ҳал этилмаган муаммолар бор.

Минтақа ижтимоий-иктисодий салоҳиятини юксалтиришда, аввалинбор, Бойвут, Гулистан, Мирзаобод туманларига устувор аҳамият бериш талаб этилади. Шунингдек, вилоят маркази ҳам ўзининг ҳукукий мавкеига тенг бўлган шахарлардан анча оркада. Бинобарин, Гулистан шаҳрининг ижтимоий-иктисодий ривожланишига, унинг демографик салоҳиятини кўтаришга ҳам эътибор бериш максадга мувофик. Ҳозирги вактда бу шахарда вилоят жами аҳолисининг 10 фоиздан ортиқроғи яшайди. Бу, бошқа вилоят марказларига караганда, анча паст кўрсаткич (демак, иктиносидий жиҳатдан вилоят ҳам

**Сирдарё вилояти ижтимоий-иктисодий ривожланишининг
асосий индикаторлари**

Шахар ва туманлар номи	Саноат маҳсулоти	ХИМ	Кишилк хўжалик маҳсулоти	Капитал қўйил- малар	Пудрат ишлари	Чакана савдо	Пуллик хизмат
Вилоят бўйича	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000
Гулистан ш.	1,271	2,049	1,450	1,392	2,258	3,281	5,161
Ширин ш.	0,301	0,531	0,531	3,153	1,349	0,991	0,763
Янгиер ш.	0,854	1,138	0,738	2,219	1,518	2,128	1,197
туманлар:							
Боёвут	0,652	0,385	0,885	0,325	0,767	0,399	0,318
Гулистан	1,143	0,510	1,184	0,602	0,969	0,516	0,410
Мирзаобод	0,198	0,436	0,960	0,373	1,112	0,779	0,407
Оқолтин	1,488	0,625	1,061	0,435	0,380	0,490	0,368
Сайхунобод	1,533	1,038	1,239	0,566	0,655	0,324	0,365
Сардоба	0,915	0,447	1,847	2,054	0,585	0,456	0,344
Сирдарё	1,668	2,163	0,761	1,524	1,144	1,387	0,792
Ховос	0,308	0,634	0,716	0,616	0,528	0,412	0,418

*Жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўнимини маълумотлари
асосида ҳисоблааб чиқилган.*

“бўшрок”, унинг бош шаҳри ҳам заиф). Қолаверса, кенгроқ микёсда Тошкент шаҳри иктисолий ривожланишини бошқариш ва тартибга солиш, уни бирмунча чеклашда ҳам Гулистан ўзига хос “контрамагнит” вазифасини бажариши мумкин.

Сирдарё вилояти ва, умуман, Мирзачўл иктисолий макони Ўзбекистон геоиктисолий мухитида Тошкент ва Зарафшон минтақалари ўртасида ўзига хос, иктисолий географик суст ривожланган ҳудуд кўринишига эга. Шу боис, бу бўшлини тўлдириш ёки оралини мустаҳкамлаш республика иктисолий маконининг ривожланиши ва такомиллаштирилишига ёрдам беради. Сўнгги йилларда Сирдарё тумани салоҳиятининг ошиб бориши ҳам мазкур масаланинг ечимини бироз енгиллаштиради.

Ҳозирги вактда бу ерда Хитой Халқ Республикаси билан биргаликда “PENG SHENG” ҚҚ барпо қилинмоқда (Тошкент шаҳридан 70 км масофада). Ушбу индустрисал парк ташкил этилиши 2009-йилда бошланган бўлиб, унинг ҳозирги майдони 80,0 минг кв. м-га тенг. 2013-йилда Ўзбекистон Президенти фармони асосида «Жиззах» маҳсус индустрисал зонасининг вужудга келтирилиши муносабати билан, Сирдарё индустрисал парки унинг филиалига айлантирилди. Мажмуа керамик плиталар, натурал тери ва ундан пойафзаллар ишлаб чиқаришга ихтинослашган. У тўла лойиха қувватига эга бўлгач, йилига 100 млн АҚШ доллари миқдорида турли хил маҳсулот ишлаб чиқаради ва унинг деярли ярми экспорт килинади.

2.4.ФАРГОНА ИҚТИСОДИЙ РАЙОНИ

Бк иқтисодий район маъмурӣ жиҳатдан Фарғона водийси табиий географик районининг Ўзбекистон кисмини ўз ичига олади. Унга Андижон, Наманган ва Фарғона вилоятлари кириб, жами 18,5 минг кв. км. ёки республика умумий майдонининг 4,1 фоизини ташкил қилади. Кўриниб турибиди, район худуди анча кичик, у Самарқанд ёки Тошкент вилоятларидан бироз каттароқ, Жиззах ёки Сурхондарё вилоятларига сал якинроқ. Бу ерда, 2014-йил маълумотларига кўра, 8284,0 минг киши аҳоли яшайди (республикага нисбатан 28,5 %). Нисбий кўрсаткичларда Фарғона иқтисодий районининг майдони унинг аҳолисидан 7 марта кўп. Демак, аҳоли зичлиги ҳам шунча миқдорда юкори.

Район табиий ресурсларга бой эмас, унда меҳнат ресурслари кўпроқ, холос. Бинобарин, водий учлиги, яъни табиати, аҳолиси, хўжалигини пирамида шаклида тасвириланса, унинг биринчи қавати (табиати) ниҳоятда нозик, иккинчи қавати, яъни демографик вазияти ёки юки вазмин, хўжалиги эса ўртача. Шу боис, айтиш мумкинки, Фарғона иқтисодий районида антропоген босимининг ниҳоятда юқорилиги, ср ва сув ресурсларининг чеклаиганилиги бу худуднинг энг муҳим географик хусусиятиарини белгилаб беради.

Фарғона иқтисодий райони Ўзбекистон Республикаси ялни ички маҳсулотининг 17,5 фоизини, саноатини 23,9 %, қишлоқ хўжалик маҳсулотининг 26,1 фоизини таъминлайди; пуллик хизматларда унинг улуши 24,6 %, чакана савдода 22,8 %. ташки савдо айланмасида – 16,0 % (2013 й.).Район мамлакатимиз худудий меҳнат тақсимотида қипилок хўжалиги, хусусан, пахта ва пилла, мева ва узум, саноатида эса автомобилсозлик, тўқимачилик, кимё ва нефть кимёсига ихтисослашган. Географик ўрни, сиёсий географик вазияти трансчегаравий бўлганлиги сабабли, бу ерда ички транспорт инфратузилмаси анча ривожланган. Минтақанинг алоқа йўллари Тожикистон Республикасининг Сўғд, Кирғизистон Республикасининг Боткен, Жалолобод ва Ўш вилоятлари билан боғланган.

Умуман олганда, район ижтимоий-иктисодий ривожланишининг заиф томонлари унинг ижобий, яъни кучли томонларига нисбатан устунилик қилади; Унинг табиий ресурсларга бой эмаслиги, анклав иқтисодий ва сиёсий географик ўрни (у фақат тор масоффада Ўзбекистоннинг – Тошкент вилояти билан чегарадош) районнинг заиф томонлари хисобланади. Ижобий (кучли) томони эса асосан меҳнат ресурсларининг кўнилигидадир.

Ички таркибда худуди бўйича энг каттаси Наманган вилояти, иқтисодий салоҳият Андижонда, демографик салоҳият Фарғона вилоятида юкори. Айни вақтда, нафақат иқтисодий районда, балки республикамида ҳам Наманган вилояти нисбатан суст ривожланган.

2.4.1.Андижон вилояти

Ўзбекистон Республикасининг майдони энг кичик, бироқ аҳолиси энг кўп бўлган минтақаларидан бири – Андижон вилояти 1941-йилда ташкил топган. Ўтган асрнинг 60-йилларида у кўшни Наманган вилояти билан бирлашиб, Андижон вилояти номида мавжуд бўлган ва сўнгра яна аввалиг расмий макоми ва худуди қайта тикланган.

Майдони - 4,30 минг кв. км ба бу нуктаи назардан у мамлакатимизда Сирдарё вилоятидан (4,28 минг кв. км) олдинда туради, холос. Атиги 0,96 фоиз республика майдонини эгаллаган ушбу худудда 2805,2 минг киши ёки мамлакат жами аҳолисининг 9,2 фоизи яшайди (аҳоли сони бўйича Фарғона иктисодий районида иккинчи, республикамизда тўрттинчи ўринда туради).

Андижон вилояти худуди ва аҳолиси нисбий кўрсаткичларини тақкослашнинг ўзи минтақа ижтимоий-иктисодий вазиятининг асосий хусусиятларини яккол намоён килади. Бунда, энг аввало, вилоят демографик сифимининг жуда юқорилиги, аҳолининг ўта зич жойлашуви, ер ресурсларининг танқислиги кўзга ташланади. Бундай вазият унинг ижтимоий-иктисодий ривожланиш стратегик йўналишларини белгилаб олишни тақозо этади.

Маъмурий жиҳатдан Андижон вилояти вилоятга бўйсунувчи 3 та шахар, 14 кишлөк туманлари, 9 та туманга бўйсунувчи шаҳарлар ҳамда 78 та шаҳарча ва 90 та кишлөк фуқаролар йигинларидан иборат. Кишлөк аҳоли пунктлари 456 та. 18-иловада келтирилган маълумотлар кўрсатишича, вилоятнинг 7 та, яъни жами кишлөк туманларининг тенг ярми бир санада – 1962-йилда ташкил этилган. Энг “янги” кишлөк тумани Булокбоши бўлиб, у 1992-йилда, асосан, Хўжаобод туманидан ажralиб чиқкан.

Вилоят географиясининг ўзига хос хусусиятларидан бири шуки, бу ерда кишлөк туманлари зич ва майдони деярли бир текис тақсимланган. Шунчалик миқдорда, яъни 14 та кишлөк туманлари Қоракалпоғистон Республикаси, Самарқанд ва Сурхондарё вилоятларида ҳам мавжуд, аммо уларнинг худуди Андижон вилоятидан бир неча марта катта. Вилоятда ҳар бир туманга атиги 0,31 минг кв. км.дан майдон тўғри келади. Бу мамлакатимиз бўйича энг оз кўрсаткич хисобланади. Бу ерда “географийлик коэффициенти” 2,61 га тенг. Бошқача килиб айтганда, энг катта туман – Кўргонтенга энг кичик туман – Булокбошидан 2,6 марта катта, ваҳоланки, бундай худудий тафовутлар бошқа минтақаларда, хатто кўшни Наманган ва Фарғона вилоятларида ҳам сезиларли даражада.

Унча катта майдонга эга бўлмаган вилоят республика ҳудудий меҳнат тақсимотида, миллий иктисодиётнинг шаклланишида муҳим рол ўйнайди. У мамлакатимизнинг 6,6 фоиз ялпи ички маҳсулотини, 13,6 % саноат ва 9,9

фоиз қишлоқ хўжалик маҳсулотини беради. Вилоятнинг хўжалиги индустриал-аграр йўналишга эга бўлиб, у, энг аввало, машинасозлик (автомобилсозлик), тўқимачилик саноат тармокларига, пахта ва пилла етиширишга ихтисослашган.

Географик ўрни ва табиий бойликлари. Вилоят худуди Фарғона иқтисодий райони ва Ўзбекистон Республикасининг чекка шарқида жойлашган. У Киргизистон Республикасининг Жалолобод ҳамда Ўш вилоятлари билан чегарадош. Республикамиз доирасида эса Андижон вилояти жануби-гарбда Фарғона ва шимоли-гарбда Наманган вилоятлари билан кўшни.

Ер усти тузилиши баландлик, адир ва текисликлардан иборат. Энг баланд нукталари жануб ва чекка шарқда – Хўжаобод ва Кўр丰тепа туманларида жойлашган (1350-1550 м.). Андижон туругу районаларини вилоятнинг жануби-шарқда жойлашган ҳудудларидан 800-900 метр баландликдаги адир зонаси ажратиб туради. Шу адирнинг (Тешиктош адирлари) жанубий қисмида Фарбий Польвонтош, Шаркий Хартум, Гумхона, Жанубий Оламушук каби унча катта бўлмаган нефть конлари мавжуд. Нефть-газ конлари Шаҳриҳон, Хўжаобод, Польвонтош; гишт хом ашёси Султонободда аниқланган. Бирор таъкидлаш лозимки, вилоядта бошқа қазилма бойликлар деярли йўқ даражада. Фақат курилиш гишт ишлаб чиқариш учун хомашёлар бор, холос. Вилоятнинг гарбий ва шимолий-гарбий, нисбатан янги ўзлаштирилаётган ҳудудларининг баландлиги 400-420 м. Бу икки орографик шакллар ўртасида қишлоқ хўжалиги ва аҳоли жойлашуви учун ниҳоятда кулай бўлган пасттекислик бор.

Иқлими континентал: йиллик ёғин-сочин микдори водийнинг бошқа қисмларига қараганда кўпроқ (500 мм. атрофида). Асосий гидрографик элементлари Қорадарё ва унинг ўнг irmokлари – Мойлисув ва Тентаксайдан иборат. Улардан ташқари, вилоят хўжалиги ва аҳолисини ҳудудий ташкил этишда Оқбўра ҳамда Аравансай дарёларининг ҳам аҳамияти бор. Чекка жануби-шарқда Киргизистон ҳудудига туташ жойда Андижон сув омбори ва 100 минг кВт кувватга эга бўлган Андижон СЭС курилган. Вилоят ҳудудида Жанубий Андижон, Катта Фарғона, Жанубий Фарғона каналлари мавжуд.

Шундай килиб, Андижон вилоятида қазилма бойликлар оз, сув захиралари эса бирмунча кўп. Айнан ана шу агроклиний имкониятлар бу ерда қадимдан сугорма деҳқончилик ва шу асосда хўжаликнинг бошқа тармокларини ривожлантиришга олиб бўлган. Сугорма деҳқончиликда юкоридаги асосий ирригация инфратузилмаларидан ташқари нисбатан кичикроқ сув омборлари, канал ва ариклар ҳам катта аҳамиятга эга. Улар жумласига Асака, Отчопар сув омборлари, Норин чапқирғоқ, Улуғнор, Озод, Кўтарма, Халқобод, Кипкиш, Хўжақатортол, Янгиариқ каби канал

ва ариклар киради. Қорадарёдан бошланган Шахрихонсой ва Андижонсой шу номли шаҳар ва туманларга ўз сувларини етказади.

Демак, вилоятда сунъий ва табиий гидрографик шаҳобчалар жуда кўп. Бинобарин, Андижон вилояти ҳам Фарғона ёки Хоразм вилоятларилик, канал ва ариклар кўп бўлган минтака хисобланади. Асосий дарё - Қорадарёнинг, умуман Сирдарё сингари, Ўзбекистоннинг Фарғона водийси кисмида бевосита ерларни сугоришида аҳамияти деярли йўқ. Аксарият дарёлар трансчегаравий хусусиятга эга бўлиб, уларнинг тўйиниши ва бошланиши кўшни Кирғизистон ҳудудида жойлашган. Энг катта Андижон сув омборининг асосий кисми ҳам шу мамлакат доирасига тўғри келади. Шу боис, сув муаммоси, сув масаласини ҳалқаро тартиб-коидалар, мъёрлар асосида ҳал қилиш муҳим иктисадий, ижтимоий ва сиёсий аҳамиятга эга.

Мелиорация тизими ҳам вилоятда анча ривожланган. Унинг “куйи” кисмида, кўпроқ янги ўзлаштирилган ҳудудларда, масалан, Улуғнор, Бўз туманларида қатор коллектор ва зовурлар казилган (Зовур, Ёзёвон, Сариксув, Шерқўргон, Сарижўга, Шахрихон, Корагуна ташламаси, Мазғилсой ва б.).

Аҳоли географияси ва демография. Андижон вилоятининг энг муҳим географик жиҳати бу срда аҳолининг зич жойлашувиdir. Аҳоли сони кейинги $\frac{1}{4}$ аср мобайнинда 1,5 марта кўпайган. Бу эса аҳоли зичлигининг янада кўтарилишига олиб келган. Ҳозиро вактда кишлоп туманларининг аҳолиси Бўз туманидан 64,0 минг кишидан Шахрихон туманидаги 265,1 минг кишигача фарқ киласи (тафовут 4.14 га баробар). Шахрихон тумани ўзининг демографик салоҳияти бўйича мамлакатимизнинг бу борадаги энг йирик ҳудудлари категорига киради.

Аҳоли динамикаси нуткаи назаридан кўрилаётган даврда Шахрихон, Асака, Бўз, Қўргонтепа туманларида ўсиш анча юкори бўлган. Шунингдек, бу ўсиш Марҳамат туманида ҳам юкорирок. Айни вақтда демографик ўсиш кўрсаткичи Балиқчи, Пахтаобод ва Олтинқўл туманларида бирмунча паст. Хўжаобод туманидаги аҳоли сонининг 1989 йилга нисбатан камайиши унинг таркибидан Булокбоши туманини ажralиб чиқиши сабабли юз берган.

Вилоят бўйича аҳоли зичлиги 1 кв. кмга – 652 киши. Бу нафакат Ўзбекистонда, балки бутун МДҲ мамлакатлари бўйича ҳам энг юкори кўрсаткич хисобланади. Асака тумани эса, Асака шаҳри туманга бўйсинувчи макомга туширилганидан сўнг (2010 й.) Ўзбекистонда аҳоли зичлиги бўйича энг олдинги ўринга чиқиб олди – 1 кв.км.га 1113 киши. Шахрихонда зичлик 914 киши – бу ҳам республикамиизда энг юкори кўрсаткичлардан бири саналади. Шу билан бирга, зичлик Олтинқўл, Булокбоши, Избоскан туманларида ҳам юкори, факат янги ўзлаштирилган чўл ҳудудларда - Улуғнор ва Бўзда у нисбатан паст. Бироқ, уларнинг кўрсаткичлари ҳам мамлакат ўртача даражасидан 2-3 марта зиёд.

Кўриниб турибдики, вилоят ҳудудида антропоген босим, демографик юқ ниҳоятда юқори. Бундай демографик вазият қатор муаммоларни, жумладан, миллий халқ анъаналаридан келиб чиқсан ҳолда уй-жой билан таъминланиш, фермер хўжаликларини оптималлаштириш каби соҳаларда муайян қийинчиликларга олиб келади.

Тахлиллар кўрсатишича, вилоятда аҳолининг ўсиш суръати мамлакатимизнинг баъзи минтақалари, масалан, Қашқадарё, Сурхондарё, Жиззах каби вилоятларига қараганда, сўнгги йилларда бироз паст. Шунга қарамасдан вилоят аҳолисининг сони бир йилда ўртача 60 минг кишига ортиб бормоқда. Бошқа ҳудудларда бўлганидек, бу ерда ҳам аҳоли сонининг ўсиши тўлиқ табиий кўпайин асосида бўлмоқда. 2013-йилда ҳар 1000 кишига нисбатан туғилиш 23,0, ўлим 5,1 промиллени, табиий кўпайин 17,9 % ёки 1,79 фоизни ташкил қылган. Бу борада энг сўнгги йилларда туғилиш ва табиий кўпайиш кўрсаткичларининг юқори lab бориши кузатилмоқда. Туғилишнинг умумий кўрсаткичи 1995 йилда Андижон туманида 31,0, 2000-йилда 20,1 промилле бўлган ҳолда, у 2005 йилда 20,1 ва 2010-йилда 23,5 промиллега, Кўрғонтепа туманида улар, юқоридагиларга мос ҳолда, – 31,4; 20,9; 20,7 ва 24,3 промиллега тенг бўлган. Ҳудди шундай жараённи ёки туғилиш динамикасидаги ўзгаришларни вилоятнинг бошқа туманларида ҳам кузатиш мумкин.

2005 йилда энг юқори туғилиш кўрсаткичи Шаҳриҳон туманида қайд этилган – 22,9 %, энг паст Жалакудуқда – 19,7 %, фарқ 3,2 %. 2013-йилга келиб энг юқори кўрсаткичи Пахтаобод ва Шаҳриҳон туманларида кузатилган – 24,4 % (2005 йилда 21,7 %), энг наст туғилиш коэффициенти Жалакудук туманида – 22,1 %. Бундай тарихий-демографик таққослаш кўрсатадики, туманлараро фарқлар бироз ортиб борган. Яна шуни таъкидлаш лозимки, 2013-йилнинг энг паст туғилиш кўрсаткичлари 2005 йилнинг энг баланд даражасида бўлган.

Ўлим коэффициентида сўнгги 10-15 йил мобайнида мунтазам пасайиб бориши кузатилади. Масалан, 1995-йилда вилоят қишлоқ туманларида ўлимнинг умумий коэффициенти 3,7 % (Улуғнор) дан 6,3 промиллегача (Олтинқўл) фарқ қылган. 31-жадвалда келтирилган 2013-йил натижаларига кўра ҳам энг паст даражажа яна Улуғнорда (3,5 %), унинг нисбатан юқориси Андижон туманида (5,5 %) қайд этилган.

Кўрилаётган йилда табиий кўпайишнинг энг юқори даражаси Улуғнор туманида кўзга ташланади (21,2 %). Юқорида таъкидланганидек, ташки миграция минтақа аҳолисининг ўсишига ижобий таъсир кўрсатмайди. 1997-йилда миграция колдиги вилоят бўйича минус 970, 1998-йилда 960 кишига тенг бўлган ҳолда, шу йилларда қишлоқ жойларда у бироз кўпроқ, минус 1690 ва 1555 киши бўлган.

Энг сўнгги йилларда умумий вазият ижобий томонга бироз ўзгарган: 2013-йилда ҳар минг кишига хисоблаганда, қишлоқ туманларида келганлар

Шаҳриҳон туманида 0,3 дан Андижон туманида 4,9 промиллега баробар бўлган. Кеттганларнинг энг кўпи Андижон ва Улуғнор туманларида, миграция колдигининг энг катта кўрсаткичи – плюс 1,7 % Олтинкўл ва Балиқчи туманларида кайд этилади. Вилоят кишлек туманларининг еттиласида ташки миграция сальдоси ижобий натижаларга эга. Шу билан бирга, миграция колдиги айрим туманлarda, жумладан, Асака, Булокбоши хамда Қўргонтепада ижобий бўлса-да, унча катта эмас¹. Кузатилаётган жараён кишлек жойларда янги иш ўринларини ташкил килиш, ахолини ижтимоий муҳофаза килиш, ахолига хизмат кўрсатиш хамда сервис соҳаларини ривожлантириш ва худудий ташкил этишда эътиборга олиниши керак.

2009-йилда амалга оширилган урбанистик ислохотлар туфайли вилоят шаҳарчалари 5 тадан 78 тага кўпайди. Ҳозирги кунда жами 11 шаҳар ва 83 та шаҳарчаларда жами ахолининг 52,7 фоизи яшайди. Бу кўрсаткич бўйича Андижон Наманган ва Фарғона вилоятларидан кейинги 3-ўринга чиқиб олди. Таккослаш учун: 2008-йилда урбанизациянинг умумий кўрсаткичи 29,2 % ёки республика даражасидан 6,6 пунктга паст бўлган, энди эса вилоят ўртача кўрсаткичидан юкори туради.

31-жадвал

Андижон вилояти кишлек туманлари ахолисининг табиий харакати ва миграцияси (хар минг аҳолига нисбатан, 2013 й.)

т/р	Туманлар номи	Табиий харакат			Аҳоли миграцияси		
		тугилиш	ўлим	табиий кўпайиш	келган лар	кетган лар	миграция колдиги
1	Андижон	22,5	5,5	17,0	4,9	3,3	1,6
2	Асака	23,7	4,7	19,0	1,7	1,4	0,3
3	Балиқчи	22,8	5,2	17,6	3,5	1,8	1,7
4	Булокбоши	22,6	5,0	17,6	2,0	1,7	0,3
5	Бўз	23,9	4,2	19,7	3,3	2,1	1,2
6	Жалакудук	22,1	5,2	16,9	1,4	2,8	-1,4
7	Избоскан	24,3	5,4	18,9	0,5	1,5	-1,0
8	Марҳамат	23,8	5,2	18,6	0,3	2,0	-1,7
9	Олтинкўл	24,3	4,9	19,4	4,8	3,1	1,7
10	Паҳтаобод	24,4	5,0	19,4	0,8	1,6	-0,8
11	Улуғнор	24,8	3,6	21,2	3,7	5,2	-1,5
12	Хўжаобод	22,4	5,4	17,0	1,4	2,7	-1,3
13	Шаҳриҳон	24,4	4,5	19,9	0,3	2,0	-1,7
14	Қўргонтепа	22,4	5,0	17,4	2,3	2,1	0,2
	Вилоят бўйича	23,0	5,1	17,9	2,3	2,6	-0,3

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

¹ Вилоят бўйича 2013-йилда келганлар 2,3 %, кетганлар 2,6 % ва миграция колдиги минус 0,3 промиллега тенг бўлган.

Ташкил этилган 78 та янги шаҳарчаларнинг 18 таси биргина Андижон туманига тӯғри келади; 11 та шаҳарча Олтинкўлда, 9 та Марҳаматда, Жалакудук ва Хўжаободда 6 тадан пайдо бўлган; биттадан агрошаҳарчалар Улуғнор ва Кўргонтепа туманларида ташкил этилган. 2009-йилгача Олтинкўл, Балиқчи ва Улуғнор туманларида бирорта шаҳар жойлар бўлмаган. Андижон туманида хозирги шаҳар аҳолисининг 93,1 %, Булоқбошида 85,1 %, Марҳаматда 82,2 фоизи айни шу йилда шаклланган. Шундай қилиб, энг сўнгги шаҳарлар таркибидаги ўзгаришлар асосан қишлоқ ёки “мъамурӣ” урбанизация хусусиятига эга бўлган.

Андижон вилояти кўп қишлоқли эмас, балки катта қишлоқларга бой худуд хисобланади. Қишлоқлар сони бўйича у республикамизда охирги ўринларда (факат Сирдарё ва Наманган вилоятларидан олдинда), ваҳоланки, аҳоли сони бўйича Андижон 4-ўринда туради. Ўртacha ҳар бир қишлоқ аҳоли пунктига 2008 йилда 3236 киши, 2013-йилда 2860 киши тӯғри келган. Агар янги шаҳарлар ташкил этилганида қабул килинган меъёр, яъни энг камиде 2000 киши аҳоли сонига эга бўлиши (тегишли шаҳарсозлик талаблари мавжуд бўлган ҳолда) эътиборга олинса, вилоятнинг кўпчилик қишлоқлари шаҳарча мақомини олган бўлар эди. Шу нуқтаи назардан караганда, баъзи вилоятларда “иккиминглик” қишлоқлар деярли қолмаган, бу ерда эса уларнинг сони жуда кўп.

Минтақада аҳоли сони 250 қишигача бўлган қишлоқ аҳоли пунктлари деярли йўқ даражада; 500 қишигача аҳоли сони бор қишлоқлар вилоятда атиги 23 та ва уларда бор-йўғи 0.6 % аҳоли истиқомат қиласи. Бу синфдаги қишлоқларнинг асосий қисми Бўз ва Избоскан туманларида жойлашган, Асака, Балиқчи, Булоқбоши, Олтинкўл, Хўжаобод, Кўргонтепада эса улар умуман йўқ.

Ҳар бирида 500-1000 қишилик қишлоқлар географияси Жалакудук, Бўз ва Улуғнор, ундан кейинги гурух қишлоқлар таркибида Кўргонтепа, Балиқчи, Жалакудук ва Бўз туманлари ажralиб туради. Катта қишлоқлар, яъни 2000-3000 аҳолиси бор манзилгоҳлар Шаҳриҳон, Избоскан ва Жалолкудуқда кўпроқ учрайди. Йирик қишлоқлар географияси асосан Шаҳриҳон, Асака туманларида, жумладан, Асакада жами шу тоифадаги қишлоқларнинг 31 таси жойлашган.

19-иловада келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, Андижон вилоятида 32 та энг йирик, яъни ҳар бирида 5000 ва ундан ортиқ аҳоли жойлашган қишлоқлар мавжуд. Уларга жами қишлоқ аҳолисининг 1/5 қисмига яқини тӯғри келади. Бундай йирикликтаги қишлоқлар биргина Шаҳриҳон туманида 8 та: Дўрмон, Хўжаобод, Аҳмад Хўжа, Оқолтин, Сарой, Янги Найнов, Янгийўл, Назармаҳрам; Кўргонтепада 5 та: Кўргонтепа, Кўштепа, Маъмуробод, Чироқтамга, Хонобод; Избоскан ва Асака туманларида 3 тадан. Улар жумласига Ойим, Булоқбоши, Уйғур,

Миробод каби “мегакишлоқлар” ҳам киради. Фақат Бўз, Улугнор ва Хўжаобод туманларида энг йирик кишлоқлар йўқ, холос.

Кишлоқлар географияси шаҳарларга қараганда жойларниң табиий шароити, хусусан ер-сув, агроиклий ресурсларнинг мавжудлиги билан тавсифланади. Интенсив суторма дехкончилик ривожланган ҳудудларда кишлоқлар гуж ёки асосий йўл, канал-ариклар бўйида занжирсимон жойлашган, ўзига хос “кишлоқ агломерацияларини” вужудга келтирган. Бевосита урбанистик таркибга келсак, вилоятда 1 та йирик – Андижон шаҳрида 404 минг киши аҳоли бор; Асакада 62, Шаҳрихонда 68 минг киши яшайди. Демак, республикамизнинг айрим минтакаларидан фарқ килиб, бу ерда ўрта бўғин шаҳарлар ҳар ҳолда мавжуд. Хонобод, Охунбобоев, Пойтуғ, Корасув, Қўргонтепа ва Пахтаободнинг ҳар бирида 20-30 мингдан аҳоли истиқомат қиласди. Қолган 85 шаҳар жойлар кичик манзилгоҳларини ташкил қиласди; умумий урбанизация даражаси 52,7 % (2014 й.).

Вилоят маркази – Андижон негизида йирик шаҳар агломерацияси шаклланмоқда. Унинг “йўлдошлиари” орасида, энг аввало, ўзбек автомобильсозлари шаҳри Асака ҳамда Шаҳрихон, Марҳамат, Пойтуғ кабилар ажralиб туради.

Минтака шаҳарлари турли функцияларни бажаради: Андижон – кўп функцияли, иқтисодий, сиёсий, маданият ва фан маркази; Асака ва Шаҳрихон – саноат марказлари, Қўргонтепа, Хўжаобод, Охунбобоев, Пахтаобод, Пойтуғ, Улуғнор, Балиқчи, Булокбоши, Бўз, Оқолгин, Олтинқўл, Куйганёр –агросаноат шаҳар ва шаҳарчалар, туман маъмурий марказлари. Корасув, Хонобод – транспорт ва савдо марказлари. Бошқа шаҳар жойларниң аксарияти агрошаҳарчалар хисобланниб, уларниң айримларида хозирча шаҳар пайдо қилувчи тармоқлар суст ривожланган. Андижон шаҳрида 404 минг, Шаҳрихонда – 71 минг, Хонободда 40 минг аҳоли бор, колган шаҳарлар аҳолиси бундан кам.

Андижон вилоятининг иккинчи муҳим бойлиги – бу унинг меҳнат ресурсларидир (биринчиси – агроиклий ресурслар). 2014-йил 1-январь маълумотларига кўра, вилоятда меҳнатга лаёқатли ёшдаги аҳоли сони 1631 минг киши, иқтисодий фаол аҳоли 1279 ва иқтисодиёт гармоқларида банд аҳоли 1211 минг кишини ташкил қиласди. Жами банд бўлганларниң 71,4 фоизи моддий ишлаб чиқаришда, колганилари номоддий соҳаларга тўғри келади. Шу жумладан, саноатда – 11,6 %, кишлоқ ва ўрмон хўжалигига – 37,5 %, транспорт ва алоказада – 2,5 %, курилишда – 5,1 %, савдо, умумий овқатланиш, моддий техника таъминотида уларниң 8,2 % банд.

Номоддий ишлаб чиқариш соҳаларида таълим, маданият, санъат, фан ва илм-фан соҳаларида 10,9 %, соғлиқни сақлаш, жисмоний тарбия ва ижтимоий таъминотда 5,9 %, уй-жой хўжалиги ва аҳолига майший хизмат

кўрсатишида 2,5 % иктисадий фаол ахоли ишлайди¹. 2013-йилда жами 80,3 мингта иш ўринлари яратилган бўлиб, уларнинг 4/5 кисми кишлок жойларга тўғри келади.

Вилоят иктисадий географияси. Андижон вилояти хўжалиги, аввал эътироф этилганидек, индустириал-аграр йўналишга эга. Бу турдаги минтақалар мамлакатимиз иктисадий маконида унча кўп эмас. Вилоят ялпи худудий маҳсулотининг 18,1 фоизини саноат, 28,7 фоизини кишлок хўжалиги таъминлайди; транспорт ва алоканинг улуши – 7,1 %, савдо ва умумий овқатланиши – 10,1 %, курилишники – 5,7 % ва х.к. (2012 й.).

Агар юкоридаги ракамлар ахолининг бандлик таркиби билан таъкосланса, хўжалик тармокларининг иктисадий самарадорлиги ва меҳнат унумдорлиги хакида маълум тасаввурларга эга бўлиш мумкин. Масалан, саноатда банд бўлган 11,6 % ахоли ЯҲМ нинг 1,5 баробаридан кўпроғини яратса, аграр соҳада, аксинча, 37,5 фоиз ишловчилар 28,7 фоиз маҳсулот ишлаб чиқаради. Транспорт ва алоқада бу нисбат 2,5 ва 7,1 %, курилишда 5,1 ва 5,7 %, савдо ва умумий овқатланишида 8,2 ва 10,1 фоизга тенг. Демак, иктисадиёт тармоклари орасида саноат, транспорт ва алоқада меҳнат унумдорлиги юкорирок.

Вилоят республика халқ истеъмол молларининг (ХИМ) 30,0 фоизига яқинини беради ва бунга асосан ноозик-овқат маҳсулотлари хисобидан эришилади. Фаолият кўрсатилаётган кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларининг сони ҳам ошиб бормоқда – умумий сони 40 минг атрофида, уларнинг кўпчилигини микрофирмалар ташкил этади. Ушбу секторнинг ЯҲМ улуши – 57,4, саноатда – 12,3 %, кишлок хўжалигига – 99,8 %, курилишда – 93,1, чакана савлода – 45,0 %. Жами кичик бизнес субъектлари томонидан 2012-йилда 65,0 минг янги иш ўринлари яратилган; вилоятда яратилган иш ўринлари асосан шу сектор зиммасига тушади.

Саноати. Мустакиллик йилларида Андижон вилояти саноати тез ривожланиб борди ва республика иктисадий маконида ўзига хос ўсиш кутбига айланди. Бу, энг аввало, вилоятнинг Асака шаҳрида жойлашган аввалиги “УзДЭУ авто” – хозирги “GM Ozbekiston” кўшма корхонаси асосида рўй берди. Навоий вилояти саноат ишлаб чиқаришида бу ердаги йирик тог-металлургия комбинатининг ахамияти кандай бўлса, Андижон вилоятида ҳам ушбу автомобилсозлик заводи мавқеи шундай. Уларсиз мазкур вилоятлар иктисадиёти бутунлай бошқача кўринишда бўларди.

Асакадаги завод курилиши 1994 йилда бошланиб, унда 1996-йилда биринчи ўзбек автомобильни ишлаб чиқарилган. Умумий лойиха куввати бир йилда 200 минг дона автомобиль. Завод конвейеридан чиқкан турли

¹ Таккослаш учун: 2000 йилда саноатда 12,0 %, кишлок ва ўрмон хўжалигига 43,5 %, курилишда 5,4%, савдо, умумий овқатланишида 8,5 %, таълим, маданият, санъат ва фанда 11,2 фоиз меҳнат ресурслари банд бўлган.

русумдаги замонавий автомобиллар: "Нексия 1 ва 2", "Матиз", "Дамас", "Спарк", "Джентра", "Ласетти", "Кобальт", "Каптива"лар жаҳон бозорида, хусусан МДҲ мамлакатларида яхши мавқеларни забт этган. Ҳозирги вақтда айтиши мумкинки, республикамизда Андижон деганда Асака, Асака деганда енгил автомобиллар тушунилади.

Шундай қилиб, машинасозлик, аникроғи автомобилсозлик вилоят саноати ва, умуман, минтақа иқтисодиётининг стакчи тармоғи ҳисобланади. Унинг ҳиссасига жами яратилган саноат маҳсулотининг 77,0 фоизи тўғри келади. Енгил саноат маҳсулотининг қиймати 4,7 %, озиқовқат – 4,8 % (32-жадвал). Жадвал маълумотларининг киёсий таҳлили Андижон вилояти саноатининг ўта тор ихтисослашуви томон боришини кўрсатади. Чиндан ҳам вилоятнинг ҳозирги саноат маҳсулотида машинасозлик мавқеи йилдан-йилга ошиб бормоқда. Бу, албатта, нисбий кўрсаткич, бироз унинг замирида икки жараён ётибди: биринчидан, автомобилсозликнинг юкори суръатда ривожланиши бўлса, иккинчидан, бошқа саноат тармоқларида бу кўрсаткичларнинг пастлигини англатади. Бинобарин, вилоятда анъанавий, хусусан енгил ва озиқ-овқат саноат тармоқларини ҳам жадал ривожлапиши талаб этилади.

32-жадвал

**Андижон вилояти саноатининг тармоқлар таркиби
(жами маҳсулоти кийматига нисбатан фонзда)**

Саноат тармоқлари	2000 й.	2012 й.	Шу даврда үзгариш, +, -
Жами саноат маҳсулоти	100,0	100,0	-
шу жумладан:			
Ёкилғи-энергетика	1,3	1,3	0,0
Кимё ва нефть кимёси	2,7	3,6	+0,9
Машинасозлик ва металлни кайта ишлаш	53,3	77,0	+23,7
Қурилиш материаллари саноати	2,0	1,1	-0,9
Енгил саноат	17,8	4,7	-13,1
Озиқ-овқат саноати	6,4	4,8	-1,6
Ун-ёрма, омикта ем саноати	13,1	2,0	-11,1
Бошқа саноат тармоқлари	3,4	0,8	-2,6

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида ҳисоблаб чиқилган.

Бундай сиёsat мавжуд меҳнат ресурсларидан қўп меҳнат талаб килувчи тармоқлarda кенгроқ фойдаланиш ҳамда минтақа иқтисодиётини диверсификация қилиши жиҳатидан ҳам тўғри ҳисобланади. Қолаверса, вилоятнинг демографик вазиятидан келиб чиқкан ҳолда, халқ истеъмол моллари, айниқса, енгил ва озиқ-овқат саноати маҳсулотларини кўпроқ

ишилаб чикариш максадга мувофиқдир. Ваҳоланки, жами ХИМ таркибида озиқ-овкат маҳсулотлари 5,4 фоиз ва енгил саноат маҳсулотлари 4,3 фоизни ташкил килади, холос. Табиийки, бу жуда паст кўрсаткич. Шу боис, бу тармокларни ишилаб чикаришни маҳаллийлантириш дастури нуқтаи назаридан ҳам ривожлантириш зарур хисобланади.

Саноат тармоклари доирасида ишилаб чикариш ҳажми ва асосий саноат корхоналари турлича. Вилоятда жами йирик саноат корхоналари 51 та. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, Андижон вилояти саноат корхоналарида ишилаб чикариш мужассамлашуви жуда юкори; бу ерда, бошқа катор минтакаларга караганда, саноат корхоналаринин сони оз, лекин “оз бўлсада - соз”, аксарияти катта корхоналардир.

Вилоятда тахминан 500-600 млн. кВт соат электр энергия ишилаб чикарилади ва уни 100 минг кВт кувватига эга бўлган Андижон СЭС беради. Кимё ва нефть-кимё саноатида маҳаллий конлардан оз миқдорда (90-100 минг т атрофида) нефть казиб олинади ва у Фарғона нефтни қайта ишилаш заводига жўнатилади. Ушбу тармоқда “Уз Кора Ко” ва “Уз Донгжу Пэйнт Ко” кўшма корхоналари фаолият кўрсатмоқда.

Машинасозлик ва металлни қайта ишилаш саноатининг энг йирик корхонаси, албатта, “GM Ozbekiston” ҚҚ хисобланади. У тармокнинг 80,5 фоиз махсулотини, вилоят саноат ишилаб чикариш ҳажмининг 62,0 фоизини таъминлайди. Шунингдек, бу ерда “Прицен” АЖ, “Уз Коджи”, “УзТонг Хонг КО” ва бошқа кўшма корхоналар мавжуд (аксарияти Жанубий Корея Республикаси билан ҳамкорликда яратилган). Юқоридагилардан ташкари, машинасозлик ва металлни қайта ишилаш саноат тармоғига қарашли катор тажриба ва таъмирлаш механика ва бошқа заводлар бор (“Андижонкабел”, Авия механика заводи, “Идас электроника систем” ва х.к). Улар ичилади махсулот киймати бўйича “УзДонг Янг Ко” кўпша корхонаси автомобиль ишилаб чикарувчи заводидан кейинги иккинчи ўринда туради – у тармокнинг 6,0 фоиз махсулотини беради.

Алоҳида таъкидлаш жоизки, Асака автомобиль заводи нафакат вилоят, балки бутун Фарғона водийси саноатининг ривожланишига ҳам жиддий таъсир кўрсатди. Заводни эҳтиёж кисмлари билан маҳаллий ишилаб чикариш хисобига кўпроқ таъминлаш максадида кўшни вилоятларда ҳам унга турдош ёки ёрдамчи саноат корхоналари барпо этилган (масалан, Наманганд, Кувасой ва бошқа шаҳарларда).

Курилиш материаллари саноати суст ривожланган, у асосан гишт ишилаб чикарувчи заводлардан иборат. Илгари катта мавқега эга бўлган енгил саноатда ҳам ўсиш суръатлари унча катта эмас. Тўғри, хорижий сармоялар хисобидан катор тўқимачилик корхоналари барпо этилган (уларнинг энг йириги Шаҳриҳондаги “Антекс” ҚҚ саналанади). Бироқ, бу суръатлар мавжуд хомашё, меҳнат ресурслари ва эҳтиёжлар нуқтаи

назаридан коникарли эмас. Собик Иттифоқ даврида курилган йирик Андижон тўқимачилик комбинати хозирги кунда депрессия ҳолатида.

Пахта тозалаш заводлари барча қишлоқ туманларида жойлашган. Улар бир йилда, об-ҳаво, пахта ҳосилига караб 100-102 минг тонна пахта толаси ишлаб чиқаради. Худди шундай шароитда ўртacha 12-15 минг тонна тозаланган ўсимлик ёғи олимпиди (Андижон ва Асака шаҳлари). 2013-йилда 246,0 минг снгил автомобиль, 900 минг дона атрофида подшипник, 9,0 минг дона велосипед (уни “Авия механика заводи” АЖ беради), 4213 тонна курилиш бўёклари (“Уз Карам Компани” МЧЖ) ишлаб чиқарилади. Шунингдек, ўртacha бир йилда 95-110 минг тонна атрофида ун олимпиди, уни Андижон ва Асака, Кўргонтепа дон маҳсулотлари АЖ беради. Фарғона водийсида Кўкондан ташқари Андижонда ҳам спирт заводи - “Биокимё” АЖ бор. Бир йилда 750-800 минг кв.м иш газлама, 2500 минг кв. м нотўқима материаллар тайёрланади. Айни вактда пайлоқ ишлаб чиқариш кайта йўлга кўйилмоқда, тикилган буюмлар, трикотаж маҳсулотлари ҳам сезиларли даражада кўпаймоқда.

Озиқ-овкат маҳсулотларидан 2012-йилда 13,2 минг тонна ўсимлик ёғи (2008 йилда -20,5 минг т.). 32905 минг шартли банка мева ва сабзвот консервалари, 38,3 минг т гўшт ва гўшт маҳсулотлари, 56,6 минг т сут ва сут маҳсулотлари, 100,3 минг т ун олинган. Омихта ем ишлаб чиқариш 54,0 минг тоннани ташкил қилган.

Саноат географиясига қараганда, Андижон шаҳри вилоят ялни саноат маҳсулотининг 16,9. Асака – 64,3 фоизини, демак, бу икки шаҳар унинг 4/5 қисмидан кўнроғини беради. Қишлоқ туманлари орасида Андижон, Шаҳриҳон, Асака, Избоскан бирор ажralиб туради. Ҳонобод шаҳрининг улуши 4,8 фоизга тенг. Аҳоли жон бошига хисоблагандা, Асака ва Ҳонобод шаҳлари ажralиб туради. Қишлоқ туманлари кўрсаткичлари ўртачадан паст, энг паст даражада Улуғнор, Пахтаобод ва Булокбошида кайд этилади.

ХИМ бўйича олганда, уларнинг 87,3 фоизи биргина Асака шаҳрига тўғри келади. Вилоят марказининг бу борадаги хиссаси 5,9 %, Шаҳриҳон туманинки 1,5 %, Хўжаободники 1,0 % (54-жадвал). Хўжаобод ва Кўргонтепа туманларининг улуши ҳам шу атрофида. Қолган қишлоқ туманларида бу салоҳият анча паст, баъзиларида (Бўз, Улугнор) у йўқ даражада. Аҳоли жон бошига хисоблагандা ҳам худди шундай тафовутлар кўзга ташланади - энг юкори кўрсаткич Асака шаҳрида, қолган ҳудудларда у паст даражада.

Қишлоқ хўжалиги. Андижон вилоятида нафакат саноат, қишлоқ хўжалиги ҳам яхши ривожланган. Бундан вилоядта ўзлаштирилган ерларнинг деярли қолмаганлиги ҳам далолат беради. Агар ҳудуднинг иқтисодий салоҳиятини аниқлаш лозим бўлса, яратилган ялпи маҳсулотни минтака майдонига бўлиб топиш мумкин. Албатта, мазкур вилоядта бу

кўрсаткич ниҳоятда катта бўлади ва у худудниг иқтисодий салоҳияти юксаклигидан, иқтисодиётининг юкори зичлигидан дарак беради. Шу жиҳатдан кишлоп хўжалиги ҳам бу ерда интенсив ривожланиш хусусиятига эга.

Вилоят кишлоп хўжалиги республикамизнинг айрим минтақаларидан фарқ килиб, ялпи аграр маҳсулотда дехкончиликнинг улуши қатталигига (2013-йилда 71,6 %) ўз аксини топади. Ер танқислиги сабабли фермер хўжаликлар ривожланишига ҳам имкониятлар минтақада бироз чекланган. Бироқ шунга қарамасдан, мулкчиликнинг бу шакли ялпи кишлоп хўжалиги маҳсулотининг 45,8 фоизини беради.

Андижон вилояти умумий ер майдони 430,3 минг гектар, шундан кишлоп хўжалигида фойдаланиладиган ерлар 61,1 % – бу жуда юкори кўрсаткич. Бундай ерлар хиссаси фақат Улугнор туманида бироз кичикроқ.

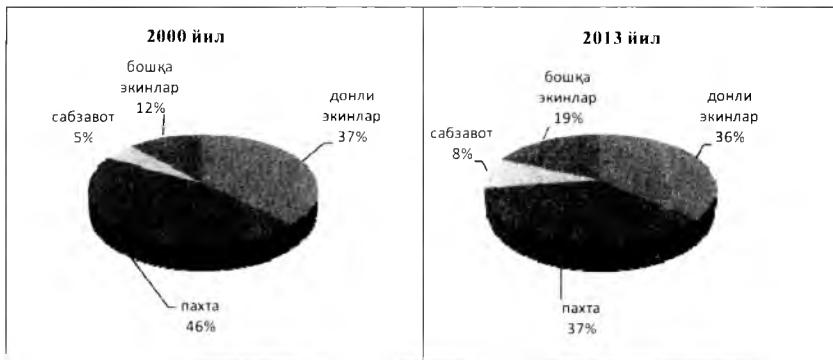
Кишлоп хўжалигининг интенсивигини бизнинг шароитимизда суғориладиган ерларнинг мавжудлиги белгилаб беради. Алоҳида таъкидлаш лозимки, вилоядта бу кўрсаткич ниҳоятда юкори – суғориладиган ерларнинг кишлоп хўжалигида фойдаланиладиган жами ерларга нисбатан улуши 91,1 %. Балиқчи, Бўз, Избоскан, Олтинкўл, Пахтаобод туманларида улар 100 фоизни ташкил қиласиди (20-илюва). Экин экиладиган ерлар кишлоп хўжалигида фойдаланиладиган ерларнинг 79,3 фоизига тенг; унинг 8,3 % пичанзор ва яйловлардан иборат, холос. Экин ерларнинг хиссаси, хусусан, Балиқчи, Бўз, Избоскан, Пахтаобод, Улугнор каби туманларда катта, пичанзор ва яйловлар эса Андижон, Хўжаобод, Марҳамат ва Асака туманларида нисбатан кўпроқ майдонни эгалайди.

2013-йилда вилоядта жами экин майдонлари 256,2 минг гектар бўлган. Шундан донли экинлар 93,9 минг га майдонда етиширилган. Ялпи ҳосил 646 минг т (2000 й.-580 минг т) ёки республика галласининг 8,6 фоизига баробар. Донли экинлар таркибида бугдой етакчи: 80 минг га, ялпи ҳосил 568 минг т, ҳосилдорлик 70,8 ц/га. Пахтазорлар 94 минг гектарга яқин бўлиб, у 2000-йилга қараганда бироз қисқарган. Ялпи ҳосил ҳам камайган ва 292 минг тоннани ташкил қиласиди, ҳосилдорлик 31,3 ц/га (2000 йилда 31,8 ц/га). Пахта деярли тўлиқ фермер хўжаликларида етиширилади.

Бошқа техника ва мойли экинлардан кунгабоқарга катта эътибор берилмоқда. У 2012-йилда 3,2 минг гектарга экилган. Кунгабоқар асосан ёғ олиш мақсадида етиширилади. Шу мақсадда ер ёнғоқ ҳам экиласиди.

Вилоядта картошка етиширишга ҳам эътибор катта. Кўрилаётган йилда у 5,9 минг гектарга экилиб, 201 минг тоннага яқин ҳосил олинган. Сабзавот 21,0 минг гектарни эгаллаган, ялши ҳосили 1077 минг тонна. 2012-йилда ем-ҳашакка ажратилган ер майдони 12,5 минг гектар, унинг ярмидан кўпроғи силос учун экиладиган маккажӯҳори билан банд. Боғдорчилик майдони 29,0 минг гектарни ташкил қиласиди; узум 4,2 минг гектарда етиширилган; ялпи ҳосил, мос ҳолда, 439 ва 52 минг тонна.

7-расм. Андижон вилоятининг экин майдони (жамига нисбатан фоизда)

Чорвачилик маҳсулотларидан 2012-йилда тирик вазнда гўшт 105 минг т, сут 655 минг т, тухум 276 млн. дона, жун 2128 тонна, пилла 3303 тонна олинган. Йирик шохли корамоллар сони 863 минг бош, кўй ва эчкилар 1176 минг бош. Таққослаш учун: 2000-йилда 2700 тонна атрофида пилла тайёрланган, йирик шохли корамоллар 440 минг бош, кўй ва эчкилар 500 минг бошга яқин бўлган.

Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини стиштиришда Андижон, Жалакудук, Кўрғонтепа, Пахтаобод, Избоскан туманлари олдинда (7,0-8,8 %). Улуғнор, Хўжаобод, Бўз ва Булокбоши туманларининг улуси эса пастрок. Аҳоли жон бошига хисоблагандан, энг юкори кўрсаткич Бўз ва Улуғнор туманларида кайд этилган. Марҳамат, Пахтаобод, Хўжаобод туманларида хам бу кўрсаткич ўргача даражадан кўпроқ.

Юкорида таъкидланганидек, вилоятда фермер хўжаликларининг ташкил этилиши ва ривожланиши ўзига хос минтақавий хусусият касб этади. 2013-йилда бу ерда жами 7175 та фермер хўжаликлари бўлиб, уларга 256 минг гектар ер биритирилган: ишлайдиган ходимлар сони – 127,2 киши (21-илова).

Илова маълумотларига кўра, ҳар бир фермерга ўртача 35,7 гектар ер тўғри келган ва 17,7 киши ишлаган. Энг кагта ер майдони ёки нисбатан каттарок фермер хўжалиги, энг аввало, янги ўзлаштирилган Улуғнор туманида кузатилиди (61,5 га); ишчилар сони Шахрихонда энг кўп (28,2 киши). Асака, Бўз, Избоскан туманларида хам бу кўрсаткичлар анча юкори. Майдони энг кичик фермер хўжаликлари Пахтаобод туманида (24,5 га), энг кам ходимлар сони Улуғнорда (8,8 киши) бўлган.

Тахлил этилаётган йилда вилоят бўйича фермер хўжаликлари жами қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг 45,8 фоизини берган. Қизиги шундаки, янги ўзлаштирилган Улуғнор туманида фермер хўжаликларининг иқтисодий самародорлиги энг юкори (71,4 %). Балиқчи, Бўз, Шахрихон

туманларида ҳам бу кўрсаткичлар сезиларли – 50 фоиздан кўп. Айни пайтда, нисбатан паст кўрсаткичлар Асака, Хўжаобод, Олтинкўл қишлоқ туманларида. Бундай тафовутлар кисман аҳоли зичлиги ва табиий географик шароити билан боғлиқ. Умуман олганда эса, вилоят қишлоқ иктисолидётида дехкон хўжаликларининг ўрни катта.

Ижтимоий соҳалар географияси. Аҳоли зич, аҳоли пунктлари катта бўлған Андижон вилоятида ижтимоий соҳалар ривожланиши мухим аҳамиятга эга. Хусусан, мавжуд меҳнат ресурсларини иш билан таъминлаш, аҳоли бандлигини ошириш орқали унинг турмуш шароитларини яхшилаш бугунги куннинг энг долзарб масалаларидан саналади.

Одатда, ахолининг сифат жиҳатидан ривожланиши, баркамол даражада шаклланиши унинг ҳар томонлама соғлом, билимли бўлишини талаб киласди. Шу нуктаи назардан, согликни саклаш ва таълим тизимларига алоҳида ёътибор бериш талаб килинади. Вилоядта тиббиёт муассасаларининг умумий сони 117 та бўлиб, уларнинг ярмидан кўпи бюджет тизимида фаолият кўрсатади. Ҳар 10000 кишига 42,9 та бемор ўринлари тўғри келади. Амбулатория - поликлиникалар сони 559 та, врачлар ҳар 10000 кишига 22,7, ўрта медицина ходимлари 90,6 та. Бу ракамлар минтака согликни саклаш соҳаларининг яхши йўлга кўйилганигидан далолат беради.

Қишлоқ врачлик пунктлари (КВП) 341 та ёки ҳар бир қишлоқ туманида 24,4 тадан. Агар вилоядта жами 456 та қишлоқ аҳоли пунктлари мавжудлиги ёътиборга олинса, ушбу соҳанинг мухим географик хусусиятлари яққол намоён бўлади. Бу ҳам бўлса, қишлоқ аҳоли пунктлари каттагалигининг натижасидир.

Касалхонадаги ўринлар сони ҳар 10 минг кишига Марҳамат туманида энг юкори – 43,9 (Асака шаҳрида 55,8). Шу билан бирга, 2013-йил яқунлари мазкур соҳанинг Бўз ва Пахтаобод туманларида бироз паст ривожланганлигини кўрсатади. Ҳар 10 минг кишига тўғри келадиган амбулатория-поликлиника муассасалари ўртacha 153,8 бўлган холда, у Асака шаҳрида 234,9 та, Улуғнор туманида 183,9 та; нисбатан пастрок кўрсаткичлар Асака ва Андижон қишлоқ туманларида ҳамда Хонобод шаҳрида кузатилмоқда. Бошқа минтакалarda бўлганидек, бу ерда ҳам вилоят маркази ёнида жойлашган қишлоқ туманларида ижтимоий соҳалар билан таъминланганлик бироз паст бўлади, сабаби бу жойларнинг ахолиси катта шаҳар имкониятларидан фойдаланади.

Вилоядта мактабгача тарбия доимий муассасалари 455 та. Умумтаълим мактаблари 742 га бўлиб, уларда ўқувчилар сони 2012-2013 ўқув йилида 386 минг ёки ҳар бир мактабда ўртacha 520 кишидан тўғри келган. Академик лицейлар жами 12 та, уларнинг кўпчилиги Андижон шаҳрининг ўзида жойлашган; талabalар сони 9945 та. Барча қишлоқ

туманлари ва шаҳарларда касб-хунар колледжлари мавжуд: умумий сони 117 та, талабалар – 147,4 минг киши.

Андижон шаҳри мамлакатимизда олий маълумотли кадрлар етказиб беришда муҳим мавқега эга. Бу ерда 4 та олий ўқув юрти, шу жумладан, университет, тиббиёт институти бор. Андижон туманининг маъмурий маркази Кўйганёр шаҳарчасида Қишлоқ хўжалиги (аввали гаҳи пахтачилик) институти жойлашган. Вилоят олий ўқув юртларида жами 15 мингдан зиёд талаба таҳсил олади¹.

Ижтимоий соҳалар орасида аҳолига пуллук хизмат кўрсатиш ва чакана савдо ҳам катта аҳамиятга эга. 2012-йил якунларига кўра, вилоятда аҳоли жон бошига тўғри келадиган пуллук хизматлар Андижон шаҳри хисобидан шаклланган. Қишлоқ туманларида эса мазкур кўрсаткич Хўжаобод ва Шаҳриёнда бирмунча юкорирок. Салоҳият нуктаси назардан ҳам Андижон шаҳри, албатта, олдинда – унинг бу борараги хиссаси 31,4 %. Шунингдек, Андижон туманида вилоят пуллук хизматининг 6,8, Асака туманида – 8,5 фоизи амалга оширилган (22-илова). Чакана савдода: Андижон шаҳри 40,9 %, Асака тумани 7,0 %, Шаҳриён тумани 9,2 %, Кўргонтепа тумани 6,6 % ва ҳ.к.; энг паст кўрсаткичлар Улуғнор ва Бўз туманларида.

Аҳолининг яшаш шароити кўп жиҳатдан ижтимоий ипфратузилма шахобчаларининг қай даражада ривожланганлигига боғлиқ. Бу борада, айниқса, аҳолининг тоза ичимлик суви, газ ва электр энергия билан мунтазам таъминланиши катта мазмун касб этади. Андижон вилоятида 2013-йил якунлари бўйича, аҳолининг марказлашган ичимлик суви билан таъминланганлиги 80,4 фоиз бўлган. Шаҳар жойларда бу вазият, албатта, яхши, қишлоқ туманлари миқёсида эса айрим муаммолар йўқ эмас. Чунончи, Марҳамат тумани аҳолисининг атиги ярми бундай имкониятларга эга. Избоскан, Кўргонтепа, Балиқчи туманларида ҳам мазкур кўрсаткич юкорирок бўлишини талаб қиласди (65 – 71 %).

Табиий газ билан таъминланиш ичимлик сувига нисбатан пастрок – 79,9 %. Хонобод шаҳри яқинида йирик газхона барпо этилишига қарамай, вилоятда газ билан таъминланганлик ўртача 78,1 %. Избоскан ва Жалақудук туманларида бу кўрсаткич 60 фоиздан паст. “Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлиги” давлат дастурнида бу масалаларга устуворроқ эътибор берилгани табиий.

Вилоядага ер танқислиги боис, уй-жой билан таъминланганлик республиканинг бошқа минтақаларига караганда пастрок – ўртача бир кишига 9,8 кв.м. тўғри келади. Нисбатан юкорирок кўрсаткич Жалақудук ($13,1\text{ m}^2$) ва Шаҳриён ($12,1\text{ m}^2$), Андижон ($11,7\text{ m}^2$) ва Пахтаобод туманларида ($10,6\text{ m}^2$)

¹ 2010/2011 ўқув йилида чет ти illar институти Андижон Давлат университетининг таркибига киритилди. Мухандистлик-иктисодиёт институти Машинасозлик институтига айлантирилди.

кузатилади, Улугнорда эса у 7,7 м² га тенг. Бундай ижтимоий муаммо, энг аввало, ахоли зичлигининг юкорилиги ва ср ресурсларининг камлиги боис юзага келгай.

Инвестиция, транспорт ва ташки иктисодий алоқалар. Ҳар кандай мамлакат ёки минтака ижтимоий-иктисодий ривожланиши асосини инвестиция, капитал кўйилмалар белгилаб беради. Айтиш жоизки, Андижон вилоятида капитал кўйилмалар ва курилиш ишлари яхши олиб борилмокда. Жами инвестициялар хажмининг 1/5 кисмидан кўпроғи Андижон шахрига, 22,3 фоизи Асака шахрига йўналтирилган. Айни вактда, Бўз ва Улугнор кишлок туманларининг инвестиция мухити учча кулай эмас.

2012-йилда вилоятда амалга оширилган курилиш ишларининг 1/3 кисми Андижон шахрига тўғри келди. Бу ишлар кўлами Баликчи, Андижон, Избоскан, Шаҳриҳон туманларида ҳам бироз кўпроқ бўлган холда, Улугнор ва Кўрғонтепа туманларида курилиш камроқ эканлиги кайд этилади.

Мавжуд мャлумотларга караганда, вилоятда жами 46,2 млн тонна юк, 394,2 млн киши йўловчи ташилган. Юк ва йўловчи ташиш айланмаси олдинги йилга қараганда ортган. Ташилган юкнинг 60,6 фоизини, йўловчиларнинг 52,5 фоизини автомобиль транспорти амалга оширган. Юкнинг ҳам, йўловчининг ҳам аксарият кисмими хусусий автомобиль эгалари бажаришган. Юк ташишда, энг аввало, Андижон шахри, туманлар орасида эса Андижон ҳамда Пахтаобод ажralиб туради. Йўловчилар ташишда вилоят марказидан ташкири Андижон, Кўрғонтепа ва Асака туманлари олдинда.

Ташки савдо айланмаси 2008-йилда 2060,5 млн, 2009-йилда 1521,8, 2013- йилда 2889,5 млн АҚШ долларига тенг бўлган. Шундан экспорт 2013-йилда 894,6, импорт 1994,5 млн долларни ташкил килган. Экспорт таркибида машина ва ускуналар – 66,1 %, импортда – 78,6 фоиз. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, машина ва ускуналар импорти киймати уларнинг экспорт хажмидан кўп бўлган. Демак, бу борада кўшимча захиралар яратилган. Импортда кора ва рангли металлар ҳамда кимё саноати махсулотлари 7,6 фоизни ташкил қиласди. Ушбу импорт товарлари ҳам асосан автомобилсозлик мақсадларида амалга оширилган.

2012-йилда рўйхатга олинган хорижий сармоялар ёрдамида курилган ва фаолият кўрсатा�ётган корхоналар сони 86 та бўлган. Уларнинг 30 таси Андижон шахрида, 8 таси Андижон туманида, 10 таси Шаҳриҳонда, 5 таси Избосканда ва ҳ.к. Шу билан бирга, Пахтаобод, Бўз, Булоқбоши ва Улугнор туманларида кўшма корхоналар йўқ даражада. Маялумки, кўшма корхоналарнинг муҳим вазифаси мамлакат ва минтақалар экспортида фаол иштирок этишдир. Шу йилда мазкур корхоналар томонидан 795,8 млн.

АҚШ доллари миқдорида экспорт ишлари бажарилган, унинг 3/5 қисми биргина Асака шаҳрига (автомобиль заводига) түғри келади¹

33-жадвал

**Андижон вилояти ижтимоий ва иктиносий ривожланишининг
асосий индикаторлари (2013-йил, ахоли жон бошига)**

Шаҳар ва туманлар номи	Саноат маҳсулоти	Қишлоқ хўжалик маҳсулоти	ХИМ	Капитал куйил- малар	Пудрат ишлари	Чакана савдо	Пуллик хизмат
Вилоят бўйича	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000
Андижон ш.	1,155	0,190	0,346	1,454	2,257	2,803	2,691
Асака ш.	28,556	0,522	38,779	9,905	0,646	2,202	1,617
Хонобод ш.	3,262	0,533	0,062	1,187	2,334	0,494	0,708
туманлар:							
Андижон	0,234	1,055	0,079	0,685	0,930	0,376	0,694
Асака	0,210	0,927	0,116	0,392	0,564	0,454	0,525
Балиқчи	0,177	1,253	0,065	0,481	1,111	0,515	0,805
Булоқбоши	0,045	1,065	0,053	0,554	0,686	0,882	0,654
Бўз	0,269	2,124	0,032	0,791	1,471	0,326	0,493
Жалақудук	0,207	1,529	0,038	0,585	0,589	0,480	0,807
Избоскан	0,176	0,919	0,054	1,359	0,490	0,459	0,569
Марҳамат	0,146	1,297	0,069	0,419	0,825	0,548	0,717
Олтинкўл	0,116	1,114	0,058	0,977	0,757	0,591	0,686
Пахтаобод	0,032	1,323	0,021	0,511	0,660	0,727	0,840
Улугнор	0,013	1,875	0,017	0,629	0,959	0,391	0,470
Хўжаобод	0,289	1,271	0,305	0,614	0,914	1,074	1,076
Шаҳриҳон	0,221	0,884	0,138	0,462	0,537	1,109	0,559
Кўргонтепа	0,156	1,142	0,147	0,521	0,944	0,969	0,723

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўниматси маълумотлари
асосида ҳисоблаб чиқилган.

Жами экспортнинг 96,9 фонзи МДҲ мамлакатларига тўғри келади (2012 й). Импортда “Узок ҳориж” ва Болтиқбўйи мамлакатлари устунлик килади (91,8 %). Ташки савдо айланмаси географиясининг айни шу жиҳатлари билан ҳам Андижон вилояти республикамизнинг бошқа минтақаларидан фарқ килади. Вилоят ичida экспортнинг 75,7, импортнинг 81,8 фонзи Асака шаҳри зиммасига тушади. Қоянган худудлардан бу хусусда Хонобод шаҳри, шунингдек, Избоскан, Шаҳриҳон, Андижон туманларини қайд этиш мумкин (22-илова).

Андижон вилоятини микроиктисодий районларга ажратадиган бўлсак, у холда бу ерда уч районни кўрсатиш мумкин: Марказий (Андижон ва Асака шаҳарлари, Андижон, Асака, Шаҳриҳон, Пахтаобод, Избоскан туманлари); Жануби-шарқий (Марҳамат, Жалақудук, Кўргонтепа, Хўжаобод, Булоқбоши туманлари) ва Фарбий райони (Балиқчи, Бўз ва

¹ Хорижий инвестициялар асосида ташкил этилган корхоналар минтака экспортнинг 88,9 фонзини таъминлайди.

Улугнор). Шубхасиз, улар орасида Марказий районнинг иктисодий қудрати катта. Бу борада, айниқса, Андижон - Асака - Шахрихон «учбурчаги» мухим мавқега эга. Андижон агломерацияси ва саноат тугуни вилоят геоиктисодий мақонининг ўзагини ташкил этади. Шу билан бирга, адир орқасидаги Жануби-шарқий район ҳам анча ривожланган, аммо учинчи, яъни кейинги йилларда ўзлаштирилган Гарбий районнинг иктисодий ва демографик салоҳияти хозирча юкори эмас.

Бевосита кишлек туманлари даражасида кўриладиган бўлса, бу жойларда кишлек жойлар саноати суст ривожланган. Бу борадаги индикаторлар айниқса Улугнор, Пахтаобод, Булоқбоши туманларида паст. Кишлек хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқариш индекси фақат Шахрихон, Избоскан, Асака туманларида 1,000 дан паст, энг юкори кўрсаткич Бўз туманида – 2,124 (33-жадвал). Худди шундай худудий тафовутлар бошқа ижтимоий – иктисодий соҳаларда ҳам кўзга ташланади. Масалан, курилиш ишларида, 2012-йил якунларига кўра, шаҳарларни хисобга олмаганди, индикатор Балиқчи ва Бўз туманларида нисбатан катта. Чакана савдода эса Хўжаобод ва Шахрихонда вазият яхшироқ, пуллик хизмат кўрсатиш асосан шаҳар жойларда – Андижон ва Асакада амалга оширилади.

Умуман олганда, Андижон вилоятида Булоқбоши, Марҳамат, Пахтаобод ва Улугнор кишлек туманларининг ижтимоий-иктисодий ривожланиш даражаси пастрок. Тахлиллар мазкур туманларнинг ижтимоий-иктисодий ривожланишида маълум муаммолар борлигини кўрсатади.

2.4.2. Наманган вилояти

Наманган вилояти Ўзбекистон Республикаси Фарғона водийси кисмининг энг катта худуди хисобланиб, унинг майдони 7,44 минг кв. км. Бу Фарғона иктисодий районининг 40,2 фоизи, мамлакатимизнинг 1,6 фоиз майдони демакдир. Аҳолиси – 2504,0 минг киши ёки республика аҳолисининг 8,2 фоизи шу минтақада яшайди. Водийда, гарчи вилоят ўз майдонининг нисбатан катталиги билан ажralиб турсада, аҳоли сони бўйича у Фарғона ва Андижон вилоятларидан орқада туради. Бироқ, шунга карамасдан, республика миқёсида Наманган вилояти аҳолиси зич жойлашган худудлар категорига киради.

Мамлакат меҳнат таҳсими таҳсимида Наманган вилояти, энг аввало, дэхқончилик (пахта, пилла, мева, узум етишириш), енгил ва озиқ-овқат саноатига ихтисослашган. У республика ялпи худудий маҳсулотининг 4,2, саноат маҳсулотининг 2,7, кишлек хўжалиги маҳсулотининг 7,9, чакана савдо ҳажмининг 6,1 фоизини беради (2013 й.).

Вилоят хозирги холатда 1967-йил 18-декабрда ташкил топган. Аслида эса у даставвал 06.03.1943 йилда бу мақомга эга бўлган, сўнгра, яъни

25.01.1960-йилда Наманган ва Андижон вилоятлари кўшилиб, алоҳида бир маъмурӣ бирликни ташкил қилган. Маълумки, бу даврда собик Иттифоқда вилоятларни йириклаштириш, “совнархоз”ларни шакллантиришга катта аҳамият берилган. Худди шундай ўзгаришлар Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятларида ҳам юз берган.

Наманган вилоятининг маъмурӣ-худудий бўлиниши вилоятга бўйсупувчи 1 та шаҳар, 11 та қишлоқ тумани, 7 та туманга бўйсунувчи шаҳар ва 120 та шаҳарчалардан иборат. Шунингдек, бу ерда 99 та қишлоқ фукаролар йигинлари ва 402 та қишлоқ аҳоли пунктлари мавжуд. Қишлоқ туманлари орасида майдони бўйича Поп ва Чуст ажралиб туради. Хусусан, Поп туманининг майдони энг катта бўлиб (2,91 минг кв. км), у вилоят умумий худудининг 39,1 фоизини эгаллади. Чуст туманининг майдони 0,91 минг кв.км, кичиги эса Норин тумани ҳисобланади. Бу борадаги географийлик коэффициент 13,8 га teng. Демак, вилоят табиий-хўжалик жиҳатдан анча катта ички ҳулудий тафовутларга эга.

Вилоядта биринчилар қаторида ташкил этилган туманлар Наманган, Чуст, Поп ва Янгиқўргон бўлиб, улар республикамизда дастлабки – 1926 йилда амалга оширилган маъмурӣ ислоҳотларга тўғри келади. Тарихий нуқтаи назардан энг сўнггиси эса Чорток тумани, у 1980 йилда Янгиқўргон туманидан ажралиб чиқкан (23-илова).

Географик ўрни ва табиий бойликлари. Наманган вилояти асосан Сирдарёнинг ўнг кирғоги, Фарғона водийсининг шимолий қисмини эгаллади. У Ўзбекистон Республикаси худудининг шарқий қисмида, Қирғизистон Республикаси Жалюлобод вилоятидан жанубда жойлашган; гарбда Тожикистон Республикасининг Сўғд вилояти билан, республикамиз доирасида эса Тошкент вилояти, жанубда Фарғона, жануби-шарқда Андижон вилоятлари билан чегарарадони.

Вилоят худудининг ярмидан кўпроғи тоғ ва тоғолди районларидан ташкил топган. Бу ерда адир минтақаси кўшни вилоятларга қарагандা кенг таркалган ва у боғдорчилик, узумчилик ҳамда чорвачилик учун кулай. Шу жиҳатдан Наманган вилоятининг ер фонди ҳам каттароқ. Бирор, унинг энг чекка шимоли-гарбий қисми баланд тоғликлардан иборат (баландлиги 4000 метргача етади).

Орографик жиҳатдан вилоятининг гарбий ва шимолий қисмидаги Чотқол, Қурама ҳамда Фарғона тизмалари Гарбий Тяншань тоғ тизмаларига киради. Уларнинг асосий қисми – Поп туманида. Ушбу туманининг ер усти тузилиши анча мураккаб бўлиб, баландлик амплитудаси энг жанубдаги 365-367 м баландликдан 4008 м нукталар доирасида 3640 метрга teng. Дарҳакиқат, Поп тумани республикамизда типик тоғли

худудлар каторига киради ва бу жойда “фойдали ер” коэффициенти вилоятнинг бошка туманларига караганда анча паст¹.

Вилоят худудида баъзи қазилма бойликлари ҳам мавжуд (флюорит, кумуш, олтин, гранит нефть ва б.). Чодок, Чоркесар, Уйгурсой полиметал ва кимматбаҳо металлар ҳамда Тергачи, Наманган ва Мингбулук нефть коплари шулар жумласидандир. Аммо бу конларда қазилма бойликларининг захираси кўп эмас, бинобарин, улар минтақа иктисадиётига кучли таъсир этмайди.

Ёгин-сочин миқдори ғарбдан шаркка томон ортиб боради (100-400 мм). Асосий гидографик элементи – Сирдарё, у шу номда айни вилоят худудида, Норин ва Корадарёнинг қўшилиши натижасида шаклланади. Бирок Сирдарёнинг ерларни сугоришдаги аҳамияти катта эмас, чунки у анча пастлиқда оқиб ўтади. Бу жихатдан унинг ирмоқлари - сойларнинг аҳамияти юкоририк: Резаксой, Фовасой, Косонсой, Чортоқсой, Намангансой ва х.к. Ушбу сойларнинг юқори кисмида кичик-кичик сув омборлари курилган (Чорток, Кўксарой, Олмоссой, Фовасой, Кенгкўлсой, Резаксой ва бошқалар).

Норин дарёси Киргизистон ҳудуди, баланд тоғликлардан водийга чикқандан сўнг кенг ёйилиб кетади. Ҳудди ана шу ердан водийнинг аксарият каналлари бошланади. Жумладан, Катта Наманган, Шимолий Фарғона, Катта Фарғона, Катта Андикон каналлари Учқўргон шаҳри ва Шамолдисой шаҳарчаси яқинидан бошланади. Катта Наманган канали кейинги йилларда курилган бўлиб, у адир зонасининг пастроқ кисмларини сугоришга мўлжалланган. Умуман олганда эса, Наманган вилояти, айникса, унинг ғарбий кисми сув билан яхшироқ таъминланмаган. Шу жойларда ва тоғолди ҳудудларда жуда кўп аrikлар бор. Улар сув омборларидан бошланади.

Наманган вилояти табиий бойликларига унинг дори-дармон учун фойдаланиладиган турли хил ўглар (фармацевтика ресурслари) ҳамда рекреация масканларини ҳам киритиш мумкин. Бундай жойларга Чорток, Поп туманидаги Парда Турсун сиҳаттохлари, Янгиқўргон, Чуст туманларининг гўзал ландшафтлари мисол бўла олади.

Аҳолиси ва меҳнат ресурслари. Якин йилларгача Наманган вилояти республикамида аҳолиси нисбатан жадал кўпайиб бораётган ҳудудлар каторига кирап эди. Аммо сўнгги йилларда демографик ўсиш кўрсаткичлари бироз пасайиб бормоқда. Масалан, 1989-2000-йилларда вилоят аҳолиси йилига ўртacha 2,50 фоиздан кўпайиб борган бўлса, 2000-йиллар бошида бу кўрсаткич 1,70 фоизга тушиб қолган. Энг сўнгги

¹ Француз географи Э. Реклю фойдали ёки “самарағи” ерларга деңгиз сатҳидан 2000 метргача баландлик ва йиллик ўртacha ҳарорат минус 20 С даражагача бўлган ҳудудларни киритган. Бизнинг шаронтизмизда кишлоқ хўжалигига фойдаланиш нутқан назаридан баландлиги 1000-1200 м ерларни олиш тўғрирок бўлса керак. Иккичи кўрсаткич ўрнига ёки унга кўшимча раввиша йиллик ёгин-сочин миқдори олиниши максадга мувофик (200 мм дан кўп).

йилларда аҳоли сони 1,70-1,80 фоиздан күпайиб бормоқда. Демографик ривожланиш аср бошида бироз пасайиб, таҳминан 2006 йилдан янада жадаллашган ва ўзига хос тўлқин сифатида қисқа муддатли ўтиш даврини намоён қилган.

Қишлоқ туманлари миқёсида аҳоли ўсиши анча ҳудудий тафовутларга эга: агар вилоят аҳолиси 1989-2014-йилларда 1,7 марта га ўстган бўлса, бу кўрсаткич Чорток, Чуст ва Косонсой туманларида 2,5-2,7 марта га ташкил қилган. Учқўргон, Тўракўргон ва Поп туманларида ҳам бу ўсиш анча юкори бўлган, Намангандан ва Янгиқўргон туманларида эса аҳоли ўсиши динамикасининг бироз паст даражалари қайд этилади (23-илова).

Намангандан вилоятида аҳолининг зичлиги ўртача 1км^2 га 337 кишини ташкил қиласди. Бу рақам кўшини Фарғона ва, айниқса, Андижон вилоятига қараганда бироз пастрок бўлса-да, у республика кўрсаткичидан 5 марта кўпидир. Вилоят ҳудудида аҳоли зичлиги ҳар хил: у Намангандан шаҳрига бевосита яқин, сурғома дехқончилик яхши ривожланган туманларда (Ўйчи, Тўракўргон, Норин, Намангандан) 680-890 кишига стади. Ваҳоланки, майдони бўйича энг катта Поп туманида зичлик 68 киши, холос. Бу эса бутун Фарғона иктиносидий районида энг кичик кўрсаткичидир. Шу қаторда, янги ўзлаштирилган Мингбулоқ туманида ҳам аҳоли жойлашуви унча зич эмас – 151 киши ва бу жиҳатдан у кўшини Андижон вилоятининг Улуғиор, Бўз, Фарғоналинг Ёзёвон туманларига ўхшаб кетади. Маълумки, бу маъмурий бирликлар Марказий Фарғона – Коқақалпок чўли ҳудудларида жойлашган. Демак, вилоят туманларининг демографик сиғими бир-биридан анча фарқ қиласди. Бундай ҳолат асосан сув ресурсларининг ҳудудий шаклланишига боғлиқ бўлиб, у ижтимоий-иктиносидий ривожланишнинг минтақавий хусусиятларига ҳам таъсир кўрсатади.

Вилоятда аҳоли сони бўйича Чуст тумани олдинда туради. Бу ерда 237,6 минг киши истиқомат қиласди. Қолган қишлоқ туманлари аҳолиси эса Мингбулоқ туманидаги 112 минг кишидан Намангандан туманидаги 212 минг кишигача фарқ қиласди (23-илова). Аҳоли сонининг нисбатан юкори суръатларда ўсишига унинг табиий ҳаракати сабабчидир. Чунончи, 2001 йилда туғилиш 20,7 промилле, ўлим 4,7 ва табиий кўпайиш 16,0 промиллега тенг бўлган (1999 йилда бу кўрсаткичлар юкоридагиларга мос равишда 23,1, 4,9 ва 18,2 промиллени ташкил этган). 2010-йилда табиий ҳаракат кўрсаткичлари куйидагича: туғилиш 21,5, ўлим 4,5, табиий кўпайиш 17,0 промилле, 2013-йилда мос равишда, 22,9; 4,6 ва 18,3 %.

Аҳолининг табиий ҳаракати ҳудудий фарқларга эга бўлиб, бу жойларнинг демографик вазияти, аҳолисининг ёш ва жинсий, миллий таркиби, миграция ва бандлиги, маълумотларининг таҳлили кўрсатишича, сўнгги йилларда вилоят аҳолисининг такрор барпо этилиши умумий тарзда пасайиб бораётган бўлса-да, у тўлқинсимон ўзгаришга эга.

Бу ўзгариш ёки бурилиш таҳминан 2005-2006-йилларга тўғри келиб, у, ўз навбатида, авлодлар алмашуви, демографик жараёнлар ўтмишининг хусусиятлари билан изоҳланади.

Таҳлилларга биноан, туғилип 1995-2013-йиллар мабойнида 15-20 промиллега қисқарган. Агар 2005-2013-йиллар оралиғи олинса, қатор туманларда туғилиш умумий коэффициентининг бироз кўтарилиганинг кўриш мумкин. Масалан, Косонсой туманида у 21,9 дан 24,3 промиллелга, Наманганд туманида 20,6 дан 23,0 гача, Уйчида 20,4 дан 23,8 промиллелга кўтарилиган ва х.к. Фақат Мингбулоқ туманида акс ҳолат рўй берган. Умуман, барча кишлоп туманларида кўрилаётган йилларда туғилиш коэффициенти юкорилашган. 1995 йилда энг юкори туғилиш кўрсаткичи Косонсойда, энг пасти – Янгиқўрғонда, фарқ 8,6 промиллени ташкил килган. 2000 йилда энг юкори кўрсаткичга (27,0 %) Тўракўрғон тумани, энг пастига Норин (19,0 %) тумани эга бўлган, фарқ 8,0 %. 2005-йилга келиб туғилиш географиясида куйидаги ўзгаришлар юз берган: энг юкори туғилиш даражаси – 21,9 % (Косонсой ва Поп туманларида), энг пасти – 18,7 %. Учқўрғон туманида, улар ўртасидаги фарқ бор-йўғи 3,2 пунктни ташкил килган.

2013-йилда вилоят туманлари орасида нисбатан юкори кўрсаткич Косонсойда (24,3 %), энг пасти Чустда (20,9 %) қайд этилди, фарқ 3,4 промиллеле. Кўриниб турибдики, 2000-йиллар ўргасида туғилиш кўрсаткичларидаги ҳудудий тафовутлар бироз текислашган, кейинчалик эса бу фарқ, бироз ортиб борган.

34-жадвал

Наманганд вилояти аҳолисининг миграцияси (промилледа)

т/р	Туманлар	2008 й.			2013 й.		
		келган лар	кетган лар	миграция колдиги	келган лар	кетган лар	миграция колдиги
	Вилоят бўйича	1,1	1,2	-0,1	2,0	2,0	0,0
	Наманганд ш.	1,4	2,6	-1,2	0,8	4,1	-3,3
туманлар:							
1	Косонсой	1,2	1,2	0,0	1,0	1,0	0,0
2	Мингбулоқ	1,4	2,6	-1,2	2,7	2,5	0,2
3	Наманганд	1,3	1,0	0,3	3,1	1,5	1,6
4	Норин	2,0	2,7	-0,7	1,3	2,0	-0,7
5	Поп	1,4	2,5	-1,1	3,1	2,0	1,1
6	Тўракўрғон	1,2	2,7	-1,5	2,7	1,4	1,3
7	Уйчи	1,7	2,9	-1,2	2,9	1,5	1,4
8	Учқўрғон	1,6	2,7	-1,1	1,9	2,0	-0,1
9	Чорток	0,5	2,4	-1,9	1,2	1,2	0,0
10	Чуст	1,0	2,1	-1,1	2,7	1,6	1,1
11	Янгиқўрғон	1,1	1,2	-0,1	2,2	0,9	1,3

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

Үлим коэффициенти ҳам бу йилларда пасайиб борган. Аммо кишлок туманлари миқёсида катта фарклар кузатылмайды. 1995-йилда энг юқори үлим күрсаткичи Норинда, энг пасти Чуст туманида, 2013-йилда энг юкориси – Учкүрғонда, энг қуи даражаси Косонсой туманида кайд этилган.

Ахоли табиий ҳаракатининг якунловчи күрсаткичи – табиий кўпайиш жараёнлари туғилиш коэффициентидаги ўзгаришларни такрорлади. Вилоят бўйича 2013-йилда табиий кўпайиш 18,3 промилле ёки 1,83 фоизга тенг. Бу ҳакиқий ахоли кўпайишидан бироз кўпроқ, холос. Сабаби, ташки миграция вилоятда салбий натижага эга бўлиб, энг сўнгги йилларда у ижобийлашмоқда. 2013-йилда ҳар минг кишига вилоятга келганлар 2,0, кетганлар ҳам шунча бўлган (34-жадвал). Келганлар бўйича Намангандан Поп туманлари олдинда – 3,1 %. кетувчilar даражаси Мингбулок туманида юқори - 2,5 %. Ахоли миграцияси билан шахарлар ривожланиши, урбанизация жараёни чамбарчас боғлиқ. Кишлок ахолисининг шахарларга кўчиши, шахарлар тўри ва таркибининг ривожланиши урбанизацияга олиб келади.

Намангандан вилоятида, республикамизнинг бошқа минтақаларида бўлгани каби, шахар ахолиси 1989-2008-йилларда деярли ўсмади ёки унинг ўсиши кишлок ахолисининг кўпайишидан учча ортиқ бўлмади. Натижада, урбанизациянинг умумий демографик кўрсаткичи бу даврда кескин ўзгармади, аксинча, мамлакат ва катор вилоятларда у хатто кискарди. Аммо 2009-йилга келиб “Кишлок тараккиёти ва фаровонлиги йили” Давлат дастурини кабул қилиш ва амалга ошириш муносабати билан вазият кескин ўзгарди, яъни урбанистик тўлкин вужудга келди. Биргина Намангандан вилоятида 109 та кишлок ахоли пункти шахарча макомига мусесар бўлди ва урбанизация кўрсаткичи 2008-йилдаги 37,1 дан 64,7 фоизга “сақради”. Ҳозирда вилоят мазкур кўрсаткич бўйича республикамизда биринчи ўринга чиқиб олди. Ваҳоланки, саноат ишлаб чиқариш ва умуман ижтимоий-иктисодий ривожланиш кўрсаткичлари бунга мос келмайди.

Ташкил этилган янги шахарчалар, тўғрироғи – *агрошахарчалар* ахолиси 613,1 минг киши ёки 2008-йил кишлок ахолисининг 44,8 фоизи, 2009-йил шахар ахолисининг 42,7 фоизи демакдир. Ушбу ракамлар “маъмурий” урбанизациянинг ёки кишлок урбанизациясининг нақадар таъсирчанлигини исботлаб беради. Энг кўп агрощахарчалар Янгиқўргон тумани харитасида вужудга келди – 18 та. Уларнинг энг катталари – Корачашуркентда 10560 киши, Искавотда 8490 киши истикомат қиласиди. Тумандаги жами шахарчалар ахолиси 111,6 минг киши ёки вилоятдаги янги шахарчалар ахолисининг 1/6 қисмига тўғри келади.

Тўракўргон туманида бундай манзилгоҳлар 12 та, уларнинг умумий ахолиси 64,2 минг киши. Уйчи туманида, мос равиша, 11 та ва 47,3 минг киши. Поп ва Косонсой туманларида 10 тадан; улар орасида энг йириклари

Чодакда – 13,8, Сангда – 13,6 (Поп тумани), Озод шаҳарчасида – 9,7 минг киши (Косонсой тумани) истиқомат килади. Шунингдек, Наманган туманининг Фирвон шаҳарчасида 13,4, Галчада – 13,0, Учкўрғоннинг Кайки шаҳарчасида – 16,4. Чуст туманининг собиқ Олмос кишлогида – 23,5. Варзикда 12,5 нафар аҳоли бор. 2013-йил маълумотларига қараганда, Кайки шаҳарчасида (Учкўрғон т.) 16,4 минг, Корасконда (Чорток т.) 19,2 минг аҳоли жойлашган.

Наманган вилояти Ўзбекистонда қишлоқ аҳоли пунктларининг катталиги билан алоҳида ажralиб турди. 2008 йилда ҳар бир қишлоқка ўтрасча 2672 киши тўғри келгап. Шу боис, янги шаҳарчалар ва улар аҳолисининг сони анча кўп бўлган. Агар факат шу кўрсаткичлардан келиб чиқилса, янги шаҳарсозлик коидаларнинг мазкур баандига кўра (шаҳарчалар аҳолиси 2000 кипидан кам бўлмаслиги керак) вилоятнинг деярли барча кишлоқларини шаҳар жойларига айлантириш мумкин бўлар эди. Бирок, бундай юзаки ёндошув ёлғон ёки сунъий урбанизацияга олиб келиши ҳам шубҳасиз.

Вилоятнинг урбанистик таркиби ассимметрик кўринишга эга: бу ерда факат битта катта шаҳар – Наманган бор, холос (Фарғона вилоятида улар 3 та). Вилоят марказида 2014-йил бошида 475,7 минг аҳоли бор. Чуст – вилоятнинг “иккитчи” шахрида 71,0 минг атрофида, Чортокда 52,6, Косонсойда 50,0 минг аҳоли жойлашган. Поп, Тўракўргон, Учкўргон, Уйчи, Янгиқўргон “ярим ўрта” шаҳарлар синфига мансуб (20,0-50,0 минг киши). Колган барча 119 та шаҳар ва шаҳарчаларнинг аҳолиси 20 мингдан ошмайди. Шу ўринда Наманган шаҳри демографик ривожланишига алоҳида тўхтаб ўтмоқ зарур. Сабаби, сўнги йилларда бу шаҳар ўзига хос “Наманган тезлигини” намоён килмоқда. Яқин йилларгача у аҳоли сони бўйича республикамизнинг иккинчи, пойтахт – Тошкентдан кейинги поғонани эгалловчи шаҳри бўлиб колган эди.

Кўйидаги таққослаш рақамларига мурожаат қиласлил:

(аҳоли сони, минг кипни ҳисобида):

1979-йил	1989-йил	1990-йил
1. Тошкент - 1793;	1. Тошкент - 2096;	1. Тошкент - 2118;
2. Самарқанд - 346;	2. Самарқанд - 367;	2. Самарқанд - 370;
3. Андижон - 230;	3. Наманган - 306;	3. Наманган - 306;
4. Наманган - 227	4. Андижон - 293;	4. Андижон - 297;
5. Бухоро - 185.	5. Бухоро - 224.	5. Бухоро - 228.
2000-йил	2011-йил	2014-йил
1. Тошкент - 2142;	1. Тошкент - 2248;	1. Тошкент - 2352;
2. Наманган-386;	2. Наманган- 454	2. Самарқанд - 513;
3. Самарқанд -361;	3. Самарқанд - 407;	3. Наманган- 476
4. Андижон -334;	4. Андижон - 388;	4. Андижон - 404;
5. Бухоро-239.	5. Нукус - 284.	5. Нукус - 295.

Наманган шаҳри ахолисининг бундай тез ўсиши кисман ахоли табиий кўпайишининг таққосланаётган шахарларга нисбатан бирмунча юкорилиги, асосан эса, унинг худудини кенгайиши хисобига юз берган. Айни вактда, Тошкент ва Самарканд шахарларида табиий кўпайиш пастрок ва ташки миграция кучлирек бўлган.

Вилоятда кишлек ахоли пунктлари 402 та, ҳар бир кишлекка ўртacha 2210 кишидан тўғри келади. Бу республикамизда энг юкори кўрсаткич хисобланади. Кишлеклар географиясида сойлар ўзига хос ўринга эга. Нисбатан йирик кишлек ахоли пунктлари сойларининг пастки кисмida, канал ва ариклар бўйида, Наманган шаҳри атрофида жойлашган. Айни вактда, тог ва тоголди худудларда, хусусан, Поп туманида майда ва тарқоқ жойлашган кишлеклар хам оз эмас. Бу эса, уларда ижтимоий инфратузилманинг ривожланишига анча нокулайликлар тутдиди.

Наманган вилояти ахолисининг миллий таркиби ҳар хил. Бу ерда ўзбеклардан ташқари тоҷик, кирғиз, рус, татар ва бошқа миллият вакиллари яшайди. Ўзбеклар жами ахолининг 88,8 фоизини ташкил килади (2013 й.). тоҷиклар кўпроқ Чуст, Коғонсой ва Поп туманларида, кирғизлар Янгиқўргон ва Учқўргон туманларида жойлашган.

Мехнатга лаёкатли ёшдаги ахоли сони, 2014-йил 1-яйварь маълумотига кўра, 1499 минг киши, иктисадий фаол ахоли 953 минг, иктисадиётда банд бўлганлар 904 минг киши. Шундан моддий ишлаб чиқаришда 68,0 фоиз, жумладан, саноатда – 13,0 %, кишлек ва ўрмон хўжалигига – 30,3 %, транспорт ва алокада – 2,7 %, курилишда – 7,4 %. савдо, умумий овқатланиш ва моддий-техник таъминотда 9,4 фоиз меҳнат килувчилар банд. Номоддий соҳалар орасида таълим, маданият, санъат, фан ва илмий хизматлар (12,5 %), соғликни саклаш, жисмоний тарбия ва ижтимоий таъминот (8,0 %) ҳамда уй хўжалиги ва аҳолига майший хизмат кўрсатишининг номоддий кисмлари (3,4 %) ажралиб туради. Бир йилда вилоятда жами 75,6 минг янги иш ўринлари яратилган. Уларнинг кўпчилиги кишлек жойларда, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлиқда ташкил этилган.

Минтақа иктисадиёти, унинг тармоклари ва худудий таркиби. Наманган вилояти иктисадиёти аграр-индустрiali йўналишига эга. Бу ерда иктисадиётнинг барча тармоклари мавжуд, уларнинг ривожланганлик ҳолати, ихтисослашуви ва муаммолари вилоятнинг географик ўрни, табиий шароити ва ресурслари, демографик вазияти ва меҳнат салоҳияти, ишлаб чиқариш ҳамда ижтимоий инфратузилма таъсирида шаклланган.

Вилоят ялпи худудий маҳсулотининг 9,8 фоизини саноат, 32,7 фоизини кишлек хўжалиги беради. Курилишнинг улуси 7,9 фоизга, транспорт ва алоканини – 9,7, савдо ва умумий овқатланишининг хиссаси – 9,2 ва соликлар салмоғи 3,0 фоизга тенг (таққосланг: вилоятда республика ахолисининг 8,2 фоизи жойлашган). Агар ушбу кўрсаткичлар ахоли

бандлигининг тармоқлар таркиби билан солиширилса, у ҳолда алоҳида соҳаларда меҳнат унумдорлиги ва иқтисодий самараордлик тӯғрисида тасаввурга эга бўлиш мумкин. Энг аввало, икки асосий макроиктисодий тармоқларни олайлик: саноат ишлаб чиқаришида 13,0 % иқтисодий фаол ахоли банд, ишлаб чиқариладиган маҳсулот эса 9,8 %, қишлоқ хўжалигига нисбатлар 30,3 ва 32,7 %. Кўриниб турибдики, бу ерда айрим номутаносибликлар мавжуд. Қизиги шундаки, вилоятда саноатга қараганда аграр соҳа унумдор туюлади. Чиндан ҳам минтақада саноат суст ривожланган, унинг ЯҲМ даги улуши республика вилоятлари орасида энг пастлардан бири (2013 й.).

Бундай ҳолат унинг урбанизация даражасига (63,8 % – мамлакатда биринчи) асло тўғри келмайди. Бинобарин, бу даражага мослашиш учун, энг аввало, кучли саноат сиёсати олиб борилиши, қишлоқ хўжалигига доҳлдор бўлмаган иқтисодиёт тармоқларини – транспорт, қурилиш, ахолига хизмат кўрсатиш ва сервис соҳаларини жадал ривожлантирумок зарур.

Бу хусусда кичик бизнеснинг ривожланиши ҳам катта аҳамиятга эга. Бироқ, вилоятда уларнинг сони ниҳоятда секинлик билан кўпаймоқда. 2013-йилда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари сони 23,7 мингта бўлган, ундан 20,7 мингтаси, яъни 87,3 фоизи фаолият кўрсатган. Уларнинг кўпчилигини микрофирмалар ташкил қиласиди. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг вилоят ялти худудий маҳсулотидаги улуши 79,0, шу жумладан, саноатда 44,6%. қурилишда 86,1 %, чакана савдода 49,3 %, ахолига хизмат кўрсатишида 66,7 %. Демак, бу соҳа қишлоқ хўжалигига кўйирок ривожланган (99,2 %). Умуман олганда, жами иқтисодиётда банд бўлганларнинг 78,4 фоизи шу соҳага тўғри келади. 2013- йилда 39,1 млн АҚШ доллари миқдорида экспорт ишлари бажарилган, импорт – 72,6 млн доллар.

Албатта, иқтисодиёт тармоқларининг ривожланишида, энг аввало, капитал кўйилмалар – инвестициялар ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Бир йилда вилоятга киритилган жами инвестициялар ярмига яқинини Наманганд шаҳри олган. Қишлоқ туманлари миқёсида Чуст, Янгиқўргон ва Наманганд бироз устунликка эга. Мингбулоқ ва Норин туманлари энг паст кўрсаткичларга эга. Ахоли жон бошига ҳисоблаганда ҳам бу борада Норин, Мингбулоқ ва Чортоқ туманлари орқада туради, нисбатан юқори даражада эса Попда кўзга ташланади.

Саноати. Наманганд вилояти саноати сўнгги йилларда жадал ривожлаимоқда. Жумладан, 2010-йилда вилоят ЯҲМ 110,9 фоизга ўсган ҳолда, саноат ишлаб чиқариши 123,7 фоизга ортган (2012-йилда бу кўрсаткичлар 110,0 фоизданни ташкил қиласиди). Шу ўринда айтиш жоизки, аввалги йилларда, хусусан, 90-йилларнинг биринчи ярмидаги депрессив ҳолат асосан вилоятнинг етакчи саноат тармоғи – тўқимачилик ҳисобидан юз берган. Маълумки, собиқ Иттифоқ даврида мазкур вилоят, айниқса ипак

газламалар ишлаб чикаришда республикада биринчи ўринда (хатто анъянавий Марғилондан хам олдиңде) турган. Биргина Наманган шаҳрининг ўзида иккита йирик ипак газлама ишлаб чикаришга ихтисослашган саноат корхоналари–комбинатлар мавжуд бўлган. Айни ана шу корхоналарнинг инкирорзаг учраши вилоят саноат салоҳиятининг кескин пасайиб кетишига сабаб бўлган.

2013-йил бошида вилоятда фаолият кўрсатаётган корхоналар сони 2887 та, шундан йириклари 34 та эди. Жами саноат корхоналарида 110 мингдан ортик киши хизмат килади, ваҳоланки, 2000-йилда бу кўрсаткич 37 минг киши бўлган. Умумий саноат маҳсулотининг 3/5 кисмини халк истеъмол моллари ташкил килади. Уларнинг 61,2 фоизи озик-овқат маҳсулотларига, 15,7 фоизи енгил саноат маҳсулотларига тўғри келади.

Келтирилган 35-жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, вилоят саноат ишлаб чикаришида хамон енгил ва озик-овқат саноати тармоклари етакчи мавқеларни эгаллайди. Оғир саноат, хусусан, курилиш материаллари саноатининг ҳиссаси 2000-йилга караганда анча тушиб кетган, машинасозликнинг улуши деярли шунча миқдорда кўтарилган. “Бошқа тармоклар” орасида ўрмон, ёғочни қайта ишлаш саноати бирмунча ажралиб туради (2010-йилда - 2,4 %).

35-жадвал

**Наманган вилояти саноатининг тармоклар таркиби
(жамига нисбатан фоизда)**

Саноат тармоклари	2000 й.	2010 й.	2013 й.
Ёкилги-энергетика саноати	0,9	8,1	3,8
Кимё ва нефть кимёси	1,3	0,9	1,1
Машинасозлик ва металлни кайта ишлаш	3,9	8,1	10,1
Курилиш материаллари саноати	8,0	4,7	3,3
Енгил саноат	45,8	40,7	37,9
Озик-овқат саноати	25,0	25,9	31,0
Ун-ёрма ва омихта см саноати	12,3	8,8	9,7
Бошқа саноат тармоклари	3,7	2,8	3,1

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўнимини маълумотлари асосида ҳисоблаб чиқилган. 2000 йил маълумотлари А. Солиев, Э. Аҳмедов ва бошқаларнинг “Министақавий иқтисодидёт” ўқув қўйлаптасидан олинган (Г., 2003. б. 208).

2010-йилда вилоятда 8756 минг кв. м рубероид (“Узрубероид” МЧЖ ва “Роу-Том” кўшма корхонаси, Поп тумани), 9258 минг кв. м юмшоқ том ёпгич материаллар, 75,2 минг т. омихта ем, 7846 минг кв. м ип газлама, 2390 минг дона трикотаж маҳсулотлари (олдинги йилга нисбатан 2,1 марта кўп), 83,7 минг т. пахта толаси ишлаб чикарилган. Озик-овқат маҳсулотларидан 11,9 минг г. ўсимлик ёғи, 38009 ш/б мева-сабзавот консервалари, 5,8 минг т. сут ва сут маҳсулотлари тайёрланган. Бир йилда ун 140,7 минг т. ҳажмида ишлаб

чиқарилган. Таққослаш учун: 2012-йил якунлари бўйича кўзга кўринарли кўрсаткичлар : омихта ем 92,3 минг т., трикотаж махсулотлари 3830 минг дона, ўсимлик ёғи 13,2 минг г., ун 211 минг т., пахта толаси 77,9 минг тонна.

Вилоят саноат корхоналарининг кўпчилиги пахта тозалаш ва мева-консерва заводларидан иборат. Пахта тозалаш заводлари барча кишлок туманлари марказларида, консерва – Наманган, Тўракўргон, ёғ заводлари Наманган, Учкўргонда жойлашган. Хорижий инвестициялар ёрдамида 63 та кўшма корхона ташкил этилиб, фаолият кўрсатган. Уларнинг энг кўни – Наманган шаҳри (23 та) хамда Наманган ва Уйчи туманларида. Шунингдек, бу турдаги корхоналар Поп, Косонсой, Чуст, Тўракўргон ва бошқа кишлок туманларида хам мавжуд, Мингбулоқ ва Янгикўргонда эса улар йўқ даражада.

Саноат салоҳиятининг худудий таркиби куйидагича: Наманган шаҳри 41,9 %, Учкўргон тумани – 9,6 %. Наманган – 9,0 %, Уйчи – 7,5 %, Поп - 5,9 % ва х.к. (26-илова). Ахоли жон бошига хисоблагандан, Наманган шаҳри ва Учкўргон тумани юкорирок кўрсаткичларга эга. Чорток ва Янгикўргон туманлари эса саноат ниҳоятда суст ривожланган, ҳатто Чуст туманида хам мазкур даражада анча паст.

Тахлиллар кўрсатишича, вилоят саноатининг ривожланишида катор муаммолар мавжуд. Энг аввало, саноат салоҳиятини юксалтириш, унинг тармоклар ва худудий таркибини ривожлантириш зарур. Бунинг учун мавжуд кишлок хўжалиги хом ашёси, меҳнат ресурсларидан тўларок фойдаланиш, курилиш ишларини кўпроқ олиб бориш талаб этилади.

Вилоят агротехникада иктисолиёти. Монтака иктисолиётида кишлок хўжалиги етакчи роль ўйнайди. Худуднинг ер майдони, унинг агротехникада ресурслари, сойлар ва катор ирригация инфратузилимаси кўп тармокли кишлок хўжалигининг ривожланишига хизмат килади. Хусусан, вилоят худуди, унинг катор адирларини кўёшга рўпара турганилиги ("кунгай") хам ижобий ахамиятта эга. Бу ерда Шимолий Фарғона канали, Катта Андижон, Катта Наманган ва Катта Фарғона каналлари асосий сугориш манбалари хисобланади.

Наманган вилоятининг умумий ер майдони 718,1 минг гектар, унинг 390,3 минг гектари кишлок хўжалигига фойдаланиладиган ерлардир (54,3 %). Ернинг фойдали коэффициенти Наманган, Норин, Уйчи туманларида юкори, Поп туманида эса у бироз паст – 52,6 %.

Суғориладиган ер майдонлари вилоядада 235 минг га ёки кишлок хўжалигига фойдаланиладиган ерларнинг 60,9 фоизига teng. Норин, Мингбулоқ, Уйчи, Учкўргон, Наманган туманлари кишлок хўжалигига фойдаланиладиган ерларнинг деярли 100 фоизи сугориладиган ерлардан иборат. Кишлок хўжалигига фойдаланиладиган ерларнинг 50,8 фоизига экинлар экиласди. Бу кўрсаткич Мингбулоқ, Учкўргон, Норин хамда Уйчи

туманларыда юкори, унинг нисбатан паст даражаси эса Яңгикүрғон, Поп ва Косонсой туманларыда күзатилади. Пичанзорлар ва яйловлар улуши ўртача 39,1 % бўлган холда, унинг каттароқ кўрсаткичлари Поп ва Косонсой туманларыда кайд этилади (25-илова).

Вилоят кишлок хўжалик маҳсулотининг 31,6 фоизини фермер хўжаликлари таъминлайди. Жами экин майдони 2012-йилда 221 минг га бўлиб, уларнинг 88 фоизи фермерларга берилган. Шу йилда 93 минг гектар майдонга донли экинлар экилган, шу жумладан, буғдой 88 минг га, ялпи хосил 501 ва 442 минг т. (2000-йилда бу ракамлар, мос холда 320, ва 300 минг тоннани ташкил қиласкан), хар бир гектардан 51 центнерга яқин буғдой олинган. Пахта майдони 83 минг га, ялпи хосил 233 минг тонна, хосилдорлик 28,0 ц/га. Бошқа техника ва мойли экинлардан кунгабоқар ажралиб туради. Унинг майдони факат 2009-йилдаги 280 гектардан 2012-йилда 2440 гектарга етган, ялпи хосил 4954 тонна; ер ёнғоқ 2009-йилда 109 гектарга экилган, 2012-йилда эса анча кискарган – 76 га, ялпи хосил 398 т.

Наманган вилояти мамлакатимизда картошка етиштиришда ҳам кўзга кўринарли мавқега эга (майдони 6,7 минг га). Бу экин, хусусан, Яңгикүрғон, Чуст, Чорток туманларыда кўпроқ экилади. Вилоят бўйича бир йилда 188 минг тонна картошка олинган. Шунингдек, сабзавот (13,9 минг га), полиз экинлари (1,9 минг га) ҳам анча кўп. Сабзавотчилик Наманган шаҳри атрофида, полиз, ковун (шакарпалақ, оби наввот ва б.) Чуст ва Поп туманларыда кўп етиштирилади.

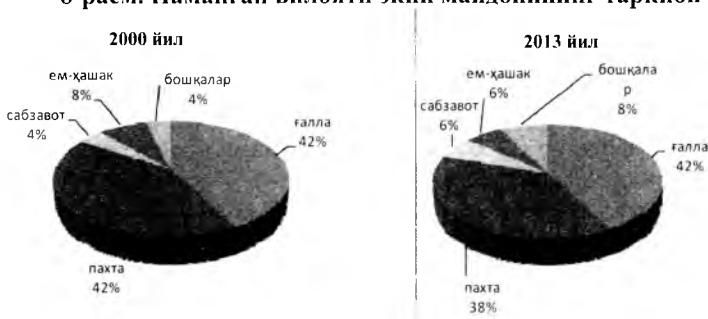
Ем-хашак экинларидан (13,8 минг га) кўпроқ силос учун маккажўхори экилади (8-расм). Вилоят адир минтакалари, айниksа, боғдорчилик учун куладай. Унинг майдони 26,7 минг га, ялпи хосил 158 минг тонна. Бу эса, ўз навбатида, мева-консерва саноати учун муҳим хом ашёдир. Токзорлар майдони ҳам анча – 11,1 минг га. Умуман, вилоят ширин-шакар узум ва анорлари. Наманган олмаси кабилар билан машхур.

2013-йил бошида йирик шоҳли корамоллар сони 557 минг бosh (2000 йилда 350 минг бosh). Агар корамолчилик учун вилоятда шароит бирмунча чекланган бўлса, кўй ва эчкичиликка бу ерда қуладай имкониятлар мавжуд. Уларнинг сони 648 минг бosh. Ваҳоланки, 2000-йилда бу ерда 480 минг бosh кўй ва эчкилар бокилган. Бу борада, энг аввало, Поп тумани ажралиб туради. 2012-йилда тирик вазнда 93 минг тонна гўшт, 464 минг т сут, 170 млн. дона тухум, 1350 тонна атрофида жун, 2646 тонна пилла олинган. Вилоятнинг, хусусан, тог этакларида асаларичилик ҳам яхши ривожланган.

Кишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг салмоги бўйича Яңгикүрғон ва Чуст туманлари этакчилик килади: 18,0 ва 10,0 %. Қизиги шундаки, Наманган шаҳри ҳам вилоят қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг 7,3 фоизини беради (26-илова). Бу ҳозирги замон урбанизацияси нуқтаи назаридан антиқа ҳолатdir. Нисбатан кам кўрсаткичга Косонсой ва Мингбулоқ туманлари эга. Албатта, реал вазият юкоридаги кўрсаткичларда эмас, балки ахоли жон бошига

хисоблаганда яққол намоён бўлади. Бу жиҳатдан Янгиқўрғон ва Мингбулоқ туманлари олдинда, Косонсой, Уйчи, Поп туманларида эса пастрок мавқени эгаллайди.

8-расм. Наманган вилояти экин майдонининг таркиби

Вилоят қишлоқ хўжалигига фермерчилик ҳам анча ривожланган. 2013-йилда 5793 фермер хўжаликлари бўлган ва уларга 265 минг гектар ср майдони бириттирилган, жами ишловчилар сони 83,0 минг киши. Ҳар бир фермер хўжалигига ўртача 45,7 га ер ва 14,3 кишидан ишчи тўғри келади. Бу кўрсаткичлар мамлакатимизнинг кўпгина минтақаларига қараганда сезиларли даражада паст. Уибу мулкчилик шаклига асосланган хўжаликлар, айниқса, Мингбулоқ ва Поп туманларида яхши натижаларга эга. Бундай худудий тафовутлар, одатда, қишлоқ хўжалигининг ихтисослашуви, ер-сув имкониятлари ҳамда геодемографик вазият таъсирида юзага келади. Таҳлиллар кўрсатишича, фермер хўжаликлари фалла, пахта, еъм-ҳашак, боғдорчилик ҳамда узум етиширишида етакчи ҳисобланади. Дехқон хўжаликлари эса кўпроқ сабзавот, полиз маҳсулотларини етиширади, чорвачилик билан шугулланади. Дехқончиликда хусусан Чуст тумани, унинг Олмос қишлоғи (агрошаҳарчаси) тадбиркорлари республикамиизда маълуму машҳурдир.

Шундай қилиб, юкоридаги ўрганишлар Наманган вилояти қишлоқ хўжалиги салоҳиятининг қатталигини яна бир бор исботлаб беради. Яқин келажакда ҳам бу мақроиқтисодий соҳанинг аҳамияти сақланиб қолади.

Ижтимоий соҳалар. Минтақалар иқтисодиётининг худудий мажмуя сифатида шаклланиши уларнинг ижтимоий соҳалари ривожланишини ҳам талаб қиласди. Чунки, ижтимоий ва иқтисодий соҳалар бир-бири билан чамбарчас боғлиқ, бирининг ривожланиши иккинчиси учун тегишли имкониятлар, шарт-шароитлар яратади.

Наманган вилояти номоддий ишлаб чиқариш соҳаларида 280 минг кишига яқин ёки иқтисодиётда жами банд бўлганиларнинг 32 фоизи хизмат қиласди. Минтақа ЯҲМ да хизматларнинг хиссаси 45 фоиз атрофида.

Таъкидлаш жоизки, ялпи худудий махсулот таркибида савдо ва умумий овқатланиш ҳамда соликлардан ташкари “бошқа” сегментларнинг улуши анча юкори.

Чакана савдонинг – 20,7, пуллик хизматларнинг 38,1 фойзини Наманган шаҳри бажаради. Кишлөк туманлари орасида савдода Уйчи ва Наманган, пуллик хизматлард Чуст ва Тўракўғон ўзларининг нисбатан юкори салоҳияти билан бироз ажралиб туради. Эътиборлиси шундаки, Чуст тумани таҳлил этилаётган йилда вилоят пуллик хизматларининг 11,0 фойзини амалга оширган (26-илова). Бу борада паст кўрсаткичлар Мингбулоқ ва Уйчи туманларида кузатилиди, чакана савдода эса Мингбулоқ энг паст мавқега эга. Ахоли жон бошига чакана савдо айланмаси, Наманган шаҳрини ҳисобга олмагандан, айни Чуст туманида юкори; пуллик хизматларда Чорток ва Наманган туманлари олдинда.

Согликини саклаш тизимида жами 113 та тиббиёт муассасалари мавжуд: ҳар 10 минг кишига беморлар ўринлари – 50,3 ни ташкил килади. Шу жумладан, Наманган шаҳрида 108,5, Поп туманида 61,6, Косонсойда 43,5. Норин ва Наманган туманларида эса пастрок. Шу ўринда қайд этиш жоизки, кўпгина холатларда вилоят марказини кишлөк туманлари каторида кўриш хакикатга тўғри келмайди. Сабаби, ушбу тоифадаги шахарлар минтака миқёсидаги вазифаларни бажаришга ихтинослашган ва айни шунинг учун ҳам улар вилоят “пойтахти” ҳисобланади. Вилоят марказларининг саноат, аҳолига хизмат кўрсатиш, савдо каби соҳаларда энг катта кўрсаткичга эга бўлиши табий. Бинобарин, оддий кишлөк туманларининг бу борадаги улуши биргаликда каралганда улар вилоят бош шаҳри “соясида” қолиб кетади. Айни вактда, одатда, вилоят марказига туташ кишлек туманларида ижтимоий соҳалар ривожланиши пастрок кўрсаткичларга эга. Гап шундаки, бундай худудларнинг ахолиси ўзларининг ижтимоий эҳтиёжларини асосан вилоят маъмурий марказларида кондиришади.

Вилоядда ҳар 10 минг кишига 21 нафар врач ва 108 та ўрта тиббиёт ходимлари тўғри келади. Кишлөк врачлик пунктлари 244 та ёки ҳар бир кишлөк туманига 22,2 тадан, кишлөк аҳоли пунктларига нисбатан каралганда эса, 1,7 та кишлөкка (кулайроби - 2 тага яқин кишлөк манзилгоҳларига) битта КВП хизмат қилади.

Наманганда қадимдан ҳалқ табобати ҳам ривожланган, бу ерда турли хил доривор ўсимликлар кўп. Минтақада рекреация имкониятлари ҳам оз эмас. Вилоят марказидан ўтган магистраль каналлар соҳилларида ташкил этилган оромгоҳлар, чойхона ва ошхоналар ҳам кишиларга хизмат килади, уларга роҳат-фароғат бағишлайди. Бир вактлар Наманган республикамида “гуллар шаҳри” номи билан маълуму машҳур бўлган.

Ахолини тоза ичимлик суви билан таъминлаш вилоят бўйича ўртacha 74,8% дир. Кишлөк жойлари орасида Мингбулоқ, Наманган ва Поп туманларида

бу вазият бирмунча ижобий. Шу билан бирга, Косонсой ҳамда Норин қишлоқ туманларида бу кўрсаткич анча паст. Чуст, Чортот ва Учқўргон туманларида ҳам мавжуд ҳолат яхшиланиши талаб этилади.

Газ билан таъминланиши марказлашган сув таъминотига қараганда бироз яхширок – 83,5 %га тенг. Наманган шахри ахолиси 100 фоиз таъминланган ҳолда, юкори кўрсаткичлар Мингбулоқ, Поп ва Чуст туманларида кўзга ташланади. Бироқ, Норин тумани хонадонларининг фақат 2/3 қисми табиий газ билан таъминланган, бу муаммо Янгиқўрон, Учқўргон туманлари учун ҳам хосдир.

Вилоятда 2012/2013 ўкув йилида ҳалқ таълими тизимида жами 474 та мактабгача тарбия муассасалари мавжуд бўлган. Умумталим мактаблари 689 та, ҳар бир мактабда ўртacha 530 нафар ўкувчи ўқиган. Академик лицейлар 10 та, талабалар сони 9,1 минг, касб-хунар коллежлари 108 та, талабалар – 138,3 минг киши. Наманган шаҳрида 3 та олий ўкув юрти, шу жумладан Давлат университети фаолият кўрсатмоқда. Тиббиёт ва педагогика касб-хунар коллежлари Чуст, Косонсой каби йирик қишлоқ туманлари марказларида жойлашган.

Транспорт ва ташки иктисадий алоқалар. Наманган вилояти худудининг ички тузилиши, географик қиёфаси (яни гарбдан шарқка чўзилганилиги, тоғ ва тоғолди адирларда жойлашганилиги), географик ўрни, унинг транспорт инфратузилмаси ривожланишига ўз таъсирини кўрсатади. Республика марказининг Фарғона водийси вилоятлари, қолаверса, Қирғизистон ва ҳатто Хитой давлатлари билан автомобиль транспорт алоқаси айни Наманган вилояти худудидан (Ангрен - Поп йўли Қамчик довони орқали) ўтади. Шу боис, вилоятнинг трансчегаравий ва транзит хусусияти катта. Бундай хусусият 2016-йилда ишга туширилиши мўлжалланган Ангрен-Поп темир йўли таъсирида янада кучаяди.

2013-йилда вилоят бўйича 39,1 млн тонна турли хил ҳалқ хўжалик юклари ташилган. Бу хусусда Наманган шаҳридан ташқари, Чуст ва Учқўргон туманлари олдинда. Йўловчилар ташиш ҳажми эса 342,9 млн кишини ташкил қилиб, у Наманган шахри, шунингдек, Чуст, Косонсой, Наманган қишлоқ туманларида нисбатан кўпроқ.

Таъкидлаш жоизки, Наманган вилоятининг экспорт-импорт салоҳияти учна катта эмас. 2013-йилда республика умумий кўрсаткичига нисбатан экспорт бор-йўти 0,7, импорт 1,2 фоизга тенг бўлган. Мутлак рақамларда экспорт ҳажми 94,7 млн. АҚШ доллари, импорт – 138,3 млн. доллар; ташки савдо айланмаси – 232,9 млн. доллар. Экспорт таркибида озик-овқат маҳсулотлари устунлик қиласи – 17,8 %, пахта толаси – 9,3 %. Импортда машина ва ускуналарнинг улуши 32,7 фоизни ташкил қиласи. Бундай товарларнинг келтирилиши, гарчи вилоят ташки савдо айланмасида салбий қолдиқка эга бўлсада, ижобий хисобланади. Чунки янги, замонавий машина ва ускуналарнинг импорти ишлаб чиқаришни модернизация

килища ва унинг истикболда ривожланишига замин хозирлайди. Шу билан бирга, кимё саноати ҳамда озик-овқат маҳсулотларининг улуши ҳам вилоят импортида бироз каттароқ.

Минтака экспортининг 52,5 фоизи, импортининг 50,3 фоизи “Узок хориж” ва Болтикбўй давлатлари билан амалга оширилади. Қолган қисми МДХ мамлакатлари зиммасига тушади. Ташқи иқтисодий алокаларининг заифлигига кичик шаҳар ва кишлек жойларда кулагай инвестиция мухитининг яратилмаганлиги ҳам ўз таъсирини кўрсатади. Жумладан, 2013-йил якунларига кўра, вилоят экспортининг 61,0 фоизи биргина Намангандан шаҳрига тўтири келган. Намангандан тумани 16,8 %, Уйчи 7,8 %, Чуст 3,7 % вилоят экспортини таъминлаған. Импортда Намангандан шаҳри (61,8 %) ва Намангандан тумани (4,6 %) олдинда. Шунингдек, Поп, Чорток туманларида ҳам инвестиция мухити яхшиланиб бормоқда. Айни вактда, кўрилаётган йилда экспортда Чорток ва Мингбулоқ туманлари, импортда Мингбулоқ тумани жуда суст ҳолда иштирок этишган.

Иқтисодий-ижтимоий ривожланишининг худудий тарқиби ва районлаштириш. Қатор табиий ҳамда иқтисодий географик шароит, тарихий омиллар вилоятининг хозирги ички тарқибига сабаб бўлган. Соғ географик жиҳатдан бу борада текислик ҳамда тог ва тоголди (адир) худудларини, шаҳар атрофи хўжалиги – Намангандан агломерациясини ажратиш мумкин. Намангандан агломерацияси вилояттининг энг катта қисмини эгаллайди. Уйчи, Учкўрғон, Ҳаккулобод, Унҳаёт, Косонсой, Тўракўрғон, Оқтош кабилар унинг яқин ва асосий “йўлдош” шаҳар жойлари хисобланади. Агар Намангандан таъминлашади, унинг яхшиланишида бироз “бўшлиқ” бўлса-да, Учкўрғон йўналишида у, умуман, кўзга ташланмайди; хонадонлар бир-бирига уланиб кетган ва бу ерда Намангандан шаҳрининг ҳакикий чегарасини ажратиш кийин.

Умуман олганда, Намангандан вилоятидаги иккита ички иқтисодий районларни ажратиш мумкин: Намангандан таъминлашади – Чуст - Поп. Ўз номидан кўриниб турибдики, иккинчи район шу номли кишлек туманларидан ташкил топган. Унинг майдони вилоят майдонининг 51,6 фоизини, ахолисининг эса 17,4 фоизига teng. Саноат салоҳияти – 10,2 %, кишлек хўжалиги – 16,6 %. Бу район гарчи катта майдонни эгалласада, унинг нисбатан нокулай табиий шароити туфайли унча юкори кўрсаткичларга эришмаган.

Бевосита вилоят маркази таъсирида шаклланган район эса, минтака ижтимоий-иктисодий салоҳиятининг асосини тавсифлайди. Ҳатто, вилоятининг иккинчи шаҳри – қадимий Чуст ҳам маълум даражада Намангандан шаҳрига “тортилган”. Шу ўринда айтиш лозимки, Чуст шаҳри республикамизнинг бир қатор тарихий, аммо суст ривожланган шаҳарлар рўйхатига киради (Денов, Хива, Фиждувон, Нурота ва бошқалар). Бироқ, унинг ўзига хос ва ўзига мос салоҳияти хозирча вужудга келмаган; Чуст

дўпписи, пичоги, истироҳат боғи билан машхур (Чуст ҳалқи азалдан тадбиркор). Фикримизча, ҳозирги даврда бу шаҳарни қандайдир қўшимча омиллар ёки кулайликлар асосида "уйготиш", уни вилоятнинг ўсиш маркази сифатида ривожланириш минтақа ишлаб чиқариш кучларини бирмунчага тўғрирок ҳудудий ташкил этишга олиб келади. Бунинг учун туманинг инвестиция мухити ва инфратузилма тизимини янада яхшилаш талаб этилади.

36-жадвалдан кўринишича, Учқўргон, Поп, Наманган қишлоқ туманларининг саноат салоҳияти (индекси) нисбатан юкоририк, қишлоқ хўжалигига эса Янгикўргон, Мингбулоқ, Учқўргон туманлари олдинда.

36-жадвал

Наманган вилояти ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг асосий индикаторлари (2013 й. ахоли жон бошига)

Шаҳар ва туманлар номи	Саноат маҳсулоти	Қишлоқ хўжалик маҳсулоти	ХИМ	Капитал кўйилмалар	Пудрат ишлари	Чакана савдо	Пуллик хизмат
Вилоят бўйича	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000
Наманган ш.	2,221	0,450	2,697	2,447	1,239	1,881	3,291
Туманлар:							
Косонсой	0,471	0,809	0,484	0,547	0,949	0,573	0,484
Мингбулоқ	0,758	1,474	0,161	0,636	0,801	0,800	0,428
Наманган	0,815	1,186	1,011	0,768	1,229	0,527	0,512
Норин	0,547	1,125	0,198	0,488	0,740	0,613	0,428
Поп	0,897	0,789	0,209	0,582	1,049	0,927	0,421
Тўракўргон	0,695	0,994	0,308	0,563	0,965	1,026	0,401
Уйчи	0,720	0,872	0,430	0,554	1,067	0,707	0,355
Учқўргон	2,219	1,273	2,477	0,777	0,752	0,788	0,479
Чорток	0,211	1,102	0,479	0,515	1,070	0,550	0,543
Чуст	0,451	1,038	0,399	0,802	0,777	1,393	0,470
Янгикўргон	0,220	1,995	0,406	0,824	0,838	0,536	0,359

Жадвал Узбекистон Республикаси Давлат статистика қўнимаси маълумотлари асосида ҳисоблаб чиқилган.

Ижтимоий соҳалар ривожланиши бўйича, Наманган шаҳрини ҳисобга олмагандা, Чуст, Тўракўргон, Поп каби қишлоқ туманлари ажralиб туради. Янги ўзлаштирилган ерлар негизида ташкил этилган Мингбулоқ туманининг ижтимоий-иқтисодий салоҳияти ўртачага яқин.

Шундай килиб, Наманган вилоятининг ижтимоий-иқтисодий ривожланишида қатор муаммолар мавжуд. Булар: Наманган шаҳри ва агломерация ривожланишини тартибга солиб, бошқариш, адир минтақаларини ўзлаштириш, ер-сув ресурсларидан самарали фойдаланиш ҳамда геоэкологик муаммолардан иборат. Айниқса, минтақа ва унинг қишлоқ жойларида инвестиция мухитини яхшилаш, шу асосда курилиш ишларини жадаллаштириш, ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилмани

замон талаби даражасида шакллантириш оркали ижтимоий-иктисодий ривожланиш даражасини кескин күтариш зарур. Чунки, республикада ижтимоий-иктисодий салохият ва мазмунга эга бўлган урбанизациянинг энг юкори даражаси мавжуд холатга асло тўғри келмайди. Бинобарин, истиқболда бу борада ҳам давлатимиз минтақавий сиёсати доирасида анчамунча ишлар амалга оширилиши керак. Жумладан, қадимий Чуст ҳамда Косонсой ва Учкўргон шаҳарларини ўсиш кутб ва марказлари даражасида ривожлантириш мухим ахамият касб этади. Хусусан, Наманганд ва Тошкент вилоятларини боғловчи темир йўлнинг ишга туширилиши вилоят ижтимоий-иктисодий ривожланиши учун янги истиқболларни очади.

2.4.3.Фарғона вилояти

Фарғона вилояти республикамизда 1938-йилда ташкил топган 5 та вилоятлардан биридир. Унинг майдони 6,76 минг кв км бўлиб, бу борада Сирдарё, Андіжон ва Хоразм вилоятларидан олдинда туради. Ўзбекистон Республикаси майдонига нисбатан эса Фарғонанинг худуди атиги 1,5 фоизга тенг, холос. Ваҳоланки, бу ерда, 1.01.2014-йил маълумотларига кўра, 3386,1 минг ёки мамлакат ахолисининг 11,1 фоизи яшайди. Ўзининг демографик салохияти бўйича, у мамлакатимизда Самарканд вилоятидан кейинги 2-ўринда туради.

Маъмурий тузилишига кўра вилоятга бўйсунувчи 4 та шаҳар, 15 та кишлук туманлари мавжуд. Шунчалик кишлук туманлари яна факат Тошкент вилоятида мавжуд, холос. Шаҳарчалар сони 197 та, кишлук фукаролар йигинлари 161 та, кишлук аҳоли пунктлари – 1020 та. Юкорила кептирилган ракам ва холатлар шундан далолат берадики, Фарғона вилоятининг демографик “юки” оғир, ахолиси зич, худуди юкори даражада ўзлаштирилган, бошқарув тизими мураккаб. Вилоят даражасида энг биринчи ташкил этилган кишлук туманлари – Олтиарик, Бешарик ва Учкўприк саналади. Улар 1926-йилда вужудуга келган. Нисбатан “янгирок туман” эса – Фуркат тумани, у 1992-йилда ушбу мақомни олган.

Асосий шаҳарлари, хусусан, Кўкон ва Марғилон ҳам 2000 йиллик тарихга эга. Вилоят маркази Янги Марғилон, (кейинчалик Скобелев), хозирги Фарғона 1877-йилда Фарғона водийси Россия томонидан босиб олингандан сўнг барпо этилган. Бу хозирги мустақил мамлакатимиз худудида руслар асос соглган 3 та шаҳарлардан биридир. Қолган иккитаси – Когон (Янги Бухоро) ва Тўрткўл (Петро-Александровск).

Вилоятнинг маъмурий-сиёсий жихатдан “зичлиги” унинг кишлук туманларини унча катта эмаслиги ва бир-биридан бу борада катта фарқ килмаслигига сабаб бўлади. Дарҳакиқат, минтақанинг ҳар бир кишлук туманига ўртача 0,45 минг кв. км майдон тўғри келади. Бу республиканинг айrim худудлари, жумладан, чўл ва тоғли минтақаларига қараганда жуда

кичик рақамдир.

Энг катта туман – Бешарик 0,77 минг кв км майдонни эгалласа, Тошлок туманида 0,24 минг кв. км майдон бор; фарқ 3,2 мартаға тенг. Худуди бирмунча каттароқ қишлоқ туманлари вилоятнинг тоғолди, адир ёки “чўлроқ” қисмларида жойлашган. Масалан, Ўзбекистон ёки Бешарик туманлари шулар жумласидандир. Типик тоғли туман – Сўх майдони бўйича унча йирик эмас, у Риштон туманидан ажралиб чиқкан. Анча қумликларга эга бўлган Фурқат тумани эса, бир вактлар Бешарик тумани таркибида бўлган.

Фаргона вилояти республикамиз ижтимоий-иқтисодий ривожланишида муҳим ўринни эгаллади. У мамлакатимиз ялпи ички маҳсулотининг 6,7 фозини, саноат ишлаб чиқаришининг – 7,6 %, қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг – 8,3 % таъминлайди; инвестициялар ҳажми 5,5 ва капитал қурилишлар – 4,8 %. Вилоятга Ўзбекистон экспортининг 2,7 ва импортнинг 4,5 фоизи тўғри келади (2013 й.). Кўриниб турибдики, Фаргона вилояти баъзи соҳаларда кўзга кўринарли нисбий кўрсаткичларга эга бўлса-да, бу рақамлар кўп ҳолларда унинг мавжуд демографик сигимидан паст. Демак, бу ерда ҳам ижтимоий-иқтисодий салоҳиятни ошириш масаласи долзарбдир.

Географик ўрии ва табиий шаронти. Вилоят Фаргона водийсининг гарбий ва жанубий қисмида жойлашган. У гарбда ва жануби-гарбда Тожикистон Республикасининг Сўғд вилояти, жанубда Қирғизистон Республикасининг Ўш ва Боткен вилоятлари билан чегарадош, республикамизда эса, шимолда Наманган ва шарқда Андижон вилоятлари билан кўшни. Вилоятнинг шимоли-гарбидаги чегараси Сирдарё оқими бўйлаб ўтади.

Фаргона вилоятининг ўзига хос хусусиятларидан бири шундаки, унинг худуди географик жиҳатдан яхлит эмас; Фаргона туманининг бир қисми (Шоҳимардон) ва Сўх тумани Қирғизистон ҳудудининг ичиди, эксклав ҳолатда жойлашган. Бундай геосиёсий вазият хизмат кўрсатиш соҳаларини ривожлантириш, сув ва ер захираларидан фойдаланиш ва, умуман, ҳудудни бошқариш тизимида айрим кийинчиликларни келтириб чиқаради.

Вилоятнинг ер усти тузилиши унча мураккаб эмас. у жанубдан шимолга томон пасайиб боради. Шимолда мутлақ баландлик дениз сатҳидан 360-380 м, жанубда энг баланд нукталар 2200 м дан ортади (Туркистон тизмасининг шимолий қисми, Сўх тумани ҳудудида Сарикамиш давони). Рельеф шаклининг бундай тузилиши вилоят жанубий қисмидаги ерларни тоғлардан оқиб чиқадиган сойлар суви билан сугориш учун табиий қулайлик яратади.

Фаргона вилояти ҳам, қўшни ҳудудлар сингари, қазилма ресурсларга бой эмас. Бу ерда бироз нефть ва қурилиш саноати учун ҳом ашё мавжуд, холос. Нефть қазиб олиш ўтган асрнинг дастлабки йилларида чет

мамлакатлар сармояси ёрдамида (Бельгия ва бошқалар томонидан ташкил этилган «САНТО» компанияси) бошланган. Республикадаги энг қадимий нефть кони ҳам шу вилоятда (Чимён). Шўрсувда илгари олтингугурт ва озокерит қазиб олинарди, ҳозирда эса унинг захираларининг саноат аҳамияти қолмаган. Бу ерда керамзит, шунингдек, курилиш материаллари – ғишт, цемент ҳамда чинни, ойна ишлаб чиқариш ҳам ашёси ҳам мавжуд. Умуман олганда, вилоятнинг минерал-ресурс салоҳияти катта эмас, бинобарин, уни район ҳосил қилувчи ёки минтақавий ривожланишининг асосий омили сифатида баҳолаш кийинроқ.

Иклими қурук – континентал: йиллик ёгин-сочин микдори Наманган вилоятидан сал кўпроқ. Андижондан эса бироз камрок (300-400 мм атрофида). Вилоятнинг шимолий қисмida Марказий Фарғона чўллари – Коракалпук ва Ёзёвон чўллари мавжуд бўлиб, уларнинг давоми қўши Наманган ва Андижон вилоятларига ўтиб кетади, чекка гарбидা, хусусан, Бешарик ва Фурқат туманларининг Сирдарё қирғогида ҳам қисман чўл ҳудудлар бор (масалан, Қайроқкум кўмлари). Унбу чўлларни ўзлаштириш факат сунъий сугориш ёрдамида бўлиши мумкин. Чегарадаги Сирдарёни ҳисобламаганда, бу ерда катта сув манбалари йўқ. Фарғона вилояти ҳам Наманган вилоятига ўхаш сойлар ўлкасидир. Бу ерда сойлар қадимдан классик типдаги воҳаларни вужудга келтирганки, бундай маданий ландшафтлар республикамиизда жуда кам учрайди. Чунончи, Сўх ва Исфара сойлари тоғ оралиқларидан текисликка чикиш қисмida панжасимон таралиб кетади, жуда кўп канал ва ариқларни сув билан тъминлайди. Бинобарин, Фарғона вилоятида ариклар жуда кўп. Масалан. Сўх сойи Риштон, Самарканд, Нурсук арикларига, Кўконсой, Янгинайман, Томоша, Авғонбог, Шоҳимардон, Наймансой, Турксой, Сассикой канал ва ариқларга таксимланиб кетади. Исфара дарёсининг куйи қисмидан эса Олтиариқ, Янгикишлөк ариклари, Бешкапа, Исфара, Жанубий Исфара, Жўга, Гамбой, Рапқон каналлари бошланади.

Вилоят ижтимоий-иктисодий ҳаётида Шоҳимардонсой ва Исфайрамсойларнинг ҳам аҳамияти катта. Шоҳимардонсойнинг давоми Марғилонсой, Олтиариксой ва улардан таралиб кетган кўплаб ариклар муҳим сугориш маъбди ва агроландшафтларнинг асосини ташкил қилади. Шоҳимардонсой Исфайрамсой билан биргаликда Фарғона, Олтиарик, Қўштепа, қисман Тошлок ва Ёзёвон туманиларини сув билан тъминлайди. Исфара дарёсининг таъсир доираси эса асосан Бешарик тумани билан чегараланади. Айни вақтда, энг катта ва серсув Сўх ўзининг типик географик ёйилмаси (конусини) ҳосил қилган ва унинг сувлари билан Кўқон воҳаси, яъни Дангара. Яшпан, Учқўпик, Бувайда, Сўх, Риштон. Фурқат туманларининг ерлари сугорилади.

Ўтган асрнинг ўрталарида қурилган Сарикўргон (Сиркўргон) гидроузели Сўх дарёсини тўсиб, унинг сувини турли қисмларга

таксимлайди. Кизиги шундаки, сойлар ўзларининг гидрологик хусусиятларига мос холда (энг аввало, сув хажмига кўра) ўзига хос ва мос гидрохўжалик районларни ташкил этган. Улар горизантал йўналишида ўтказилган Катта Фарғона канали ҳамда Жанубий Фарғона ва Катта Андижон каналлари билан бирга минтаканинг тарихий-географик ўзаги, “ковургаси” хисобланади ва ягона Фарғона воҳасини ташкил қиласди. Сув режими ва миқдорига қараб бу сойлар турли йириклидаги шаҳарларга ҳаёт бағишлайди. Масалан, Сўх Кўконни, Шоҳимардонсой (Марғилонсой) Марғилон ва Фарғонани сув билан таъминлайди. Вилоят сугориш тизими ёки ирригация инфратузилмасига Каркидан, Шўрсув, Кўргонтепа сув омборлари ҳам киради. Улар сой сувларини йигиб, вегетация даврида пастки худудларга сув беради. Айни найтда, аксарият сув манбалари қўшни мамлакатлар худудидан бошланганлиги сабабли, улар стратегик аҳамият ҳам касб этади ва ҳалқаро тартиб-коидалар асосида давлатлашаро тўғри фойдаланишини талаб қиласди. Фарғона вилоятининг қуи, яъни шимолий кисмida мелиорация тизимига даҳлдор зовур ва коллекторлар курилган. Улар жумласига Пастки Қизилтепа, Ўрта Қизилтепа, Шимолий Боғдод, Риштон – Боғдод коллекторлари ва катор зовурлар киради.

Таъкидлаш жоизки, тог ва адирларда курилган сув омборлари, сугориш каналларининг пастки кисмida ср ости сувлари (грунт сувлари)нинг сатҳи юкори ва ер юзасига якин. Натижада, заҳ жойлар ва улар билан боғлик зоо- ва геоэкологик вазиятлар, турли хил термитлар, кемирувчилярнинг баъзан кўпайиш ҳолатлари кузатилади.

Шундай килиб, вилоят табиий шароити, аникироғи сув ресурслари – сойлар, улар асосида ўтказилган ариклар, казилган каналлар минтақа ижтимоий-иктисодий ривожланишининг етакчи омили хисобланади. Бу ердаги кўплаб оромгоҳлар, рекреация манбалари (Шоҳимардон, Водил, Рапқон ва б.) ҳам мазкур гидрологик омиллар сабабли вужудга келган.

Аҳоли географияси ва демографик жаҳаёнлар. “Табиат - аҳоли - хўжалик” учлик тизимида аҳоли марказий ўринда туради. У табиатга таъсир килади, ундан фойдаланади, хўжалигини ташкил этади ва ўз ҳаётини кечиради. Табиат, аҳоли ва хўжаликнинг ўзаро муносабати умумгеографик ва, айни вактда, геоэкологик вазиятни юзага келтиради. Шу сабабдан ҳам, бу “учлик” география фанида олиб борилаётган тадқиқотларда муҳим методологик аҳамият касб этади.

Фарғона водийси, жумладан, Фарғона вилоятида табиат, аҳоли ва хўжалиги пирамида шаклида тасвирланса, табиати “юпқа” ва нозик, демографик юки катта, хўжалиги ўртacha кўринишга эга бўлади¹. Аҳоли ва хўжаликнинг биргаликдаги таъсири ўзига хос зўрикиш, кучли антропоген

¹ Фарғона вилоятининг республикамиздаги улуши, юкорида таъкидланганидек, майдони бўйича 1,5 %, аҳолиси 11,1 % ва ялни ички маҳсулотда – 6,7 % (2013 й.).

босимни келтириб чиқаради. Минтақанинг асосий ижтимоий географик муаммоси ҳам ана шу босимни снгиллаштириш, ахоли ҳаёти ва фаолияти учун тегишли шарт-шароитлар яратишдан иборат бўлмоғи лозим. Сабаби, айни демографик босим, ер-сув захирапарининг стишинаслиги, озлиги минтақа ижтимоий-иктисодий ривожланишида янгича, замонавий, индустриал-инновацион ривожланиш стратегияси ва йўналишларини тақозо этади.

Вилоятда ахоли ўсиш суръати ўртача даражада, кишлоп туманларида 1989-2014-йиллардаги ўсиш қўрсаткичлари эса 27-иловада келтирилган. Кўрилаётган давр мабойнида нисбатан юкори ўсиш Куба, Ёзёвон ва Тошлок туманларида кайд этилади. Шу билан бирга, Фарғона, Бешарик, Риштон, Кўштепа ва Ўзбекистон туманларида ахолининг ўсиши бирмунча насторк бўлган. Бешарик ва Риштон туманларида бундай вазият асосан уларнинг таркибидан янги мъымурӣ бирликларни ажralиб чиқиши – Фурқат ва Сўх туманларининг ташкил этилиши туфайли юзага келган.

Фарғона вилояти республикамиизда ахолиси ўта зич жойлашган минтақалардан биридир. Бу сарда ҳар бир кв. км майдонга 501 киши тўғри келади. Бу хусусда, айниқса, Тошлок (749 киши), Учқўприк (725 киши) ва Бувайда (724 киши) кескни ажralиб туради. Мазкур туманларда ер майдонининг ташкислиги яққол кўзга ташланади. Бу эса, ўз навбатида, етарли иш ўриниларнинг озлиги туфайли ички ва ташки миграцияни зарурият килиб қўяди. Зичлик қўрсаткичи энг наст Сўх туманида – 222 киши. Бирок, бу даражада республика ўртача қўрсаткичидан деярли 3,5 марта зиёд. Фарғона вилоятининг чўл худудларини ўзлаптириш асосида вужудга келган. Ёзёвон туманида ҳам, маҳаллий нуктаи назардан караганда, ахоли зичлиги пастрок (240 кини).

Умумдемографик салоҳиятига қараганда Куба, Бешарик, Бувайда. Учқўприк ва Ўзбекистон туманларида ахоли сони 200 мингдан ортиқ. Энг кам ахоли Сўх туманига тегишли – 69 минг киши. Вилоят ахолисининг миллый таркибида ўзбеклар 89,0 %, тожиклар 5,8 фоиз, шунингдек, бошқа миллат вакиллари ҳам яшайди (2013 й.). Ўзбеклар барча шахар ва кишлоп туманларида, тожиклар асосан Сўх туманида яшашади. Рус ва маҳаллий бўлмаган миллатлар Кўқон ва, айниқса, Фарғона шахарларида кўпроқ.

Ахоли сони тўлиқ унинг табиий қўпайиши негизида қўпайиб бормоқда. 2013-йилда Фарғона вилояти бўйича туғилиш ҳар минг кишига 21,8 промиллени ташкил қилган (тахминан республика даражасида). Қайд этиш лозимки, мазкур қўрсаткич Ёзявон ва, айниқса, Сўх туманида анча юкори: 24,4 ва 28,4 % (37-жадвал).

Геодемографик вазиятнинг мамлакат миқёсида таҳлили туғилишнинг айни тоғли ёки тоғолди худудларда жойлашган туманларда қўплигини қўрсатади (Чирокчи, Нуробод, Кўшробот, Бойсун, Сариосиё туманларидаги ҳолат шунга яқин ёки шу даражада). Сўх туманида 2013-

йилда хам энг юкори тугилиш коэффициенти кузатилган – 28,4 %. Туғилиш шаҳар жойларнинг баъзиларида 2008 - 2010-йилларда бирмунча пасайган. Масалан, у Фарғона шаҳрида 19,5 дан 17,2 промиллека, Марғилонда 22,4 % дан 21,2 га тушган. Агар Фарғона шаҳрида тугилиш урбанистик муҳитга хос бўлса, Марғилонда у анча юкори, ҳатто Тошкент туманидан хам олдиңдада (21,1 %).

37-жадвал

**Фарғона вилояти аҳолисининг табиий харакати ва миграцияси
(хар минг аҳолига нисбаган, 2013 й.)**

т/р	Шаҳар ва туманлар номи	Табиий харакат			Аҳоли миграцияси		
		тугилиши	ўлим	табиий кўпайиш	келган лар	кетгани лар	миграция колдиги
	Марғилон ш.	21,2	5,5	15,7	3,7	4,5	-0,8
	Фарғона ш.	17,2	5,9	11,3	12,7	10,7	2,0
	Қувасой ш.	21,2	4,8	16,4	5,7	4,1	1,6
	Қўйкон ш.	19,5	5,9	13,6	6,2	6,9	-0,7
	Туманлар:						
1	Бешарик	23,4	4,9	18,5	3,1	3,3	-0,2
2	Боғод	22,7	4,5	18,2	3,6	2,5	1,1
3	Бувайда	23,9	4,4	19,5	1,5	2,9	-1,4
4	Данғара	23,8	5,6	18,2	3,5	3,3	0,2
5	Ёзёвон	24,4	4,2	20,2	1,7	2,4	-0,7
6	Олтиарик	20,6	4,5	16,1	0,8	2,2	-1,4
7	Риштон	23,2	4,8	18,4	3,6	2,5	1,1
8	Сўҳ	28,4	4,5	23,9	0,0	0,7	-0,7
9	Тошлок	21,4	4,3	17,1	3,3	3,7	-0,4
10	Учкўприк	22,9	4,9	18,0	3,3	3,2	0,1
11	Фарғона	21,5	4,6	16,9	0,9	4,8	-3,9
12	Фурқат	22,6	4,6	17,0	2,6	4,5	-1,9
13	Ўзбекистон	22,7	5,2	17,5	7,6	3,4	4,2
14	Кува	20,8	4,7	16,1	2,9	2,3	0,6
15	Қўштепа	22,8	4,6	18,2	0,9	3,1	-2,2
	Вилоят	21,8	5,0	16,8	4,0	4,0	0,0

Жадвал Узбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

Аҳолининг табиий кўпайиш географиясини унинг тугилиш даражасидаги худудий тафовутлар белгилаб беради. Ушбу кўрсаткич Сўҳ, Бешарик, Ёзёвон, Боғод, Бувайдада юкори, Олтиарик, Фарғона, Фурқат ва Кува кишлек туманларида бирор пастрок.

Одатда, аҳоли зич, унинг нисбий ва мутлақ кўплигидан миграция хам келиб чиқади. Фарғона вилояти бу коидадан мустасно эмас. Сўнгги йилларда ташки миграция натижаси “0,0” даражасини қайд этмоқда. Демак, минтақа аҳолиси факат табиий кўпайиши хисобидан ортиб бормоқда (1,68 %). Бу, албатта, анча юкори кўрсаткич хисобланади.

Салбий миграция, хусусан, Фарғона туманида (минус 3,9 %), Қўштепада (минус 2,2) ҳамда Марғилон (-0,8 %) ва Кўқон (минус 0,7 %) шаҳарларида кўпроқ; Бувайдা, Сўх, Учқўприқ, Ёзявон туманларида ҳам салбий, қолган ҳудудларда эса, миграция сальдоси ижобий.

Аслини олганда, ахолининг миллий таркибидан келиб чиқиб, Фарғона шаҳрида ташки миграция кучлирек бўлиши мумкин эди. Эҳтимол, олдинги йиллардаги катта миграцион “йўқотиш” бу шаҳарда тўхтади ва унинг миграция ресурси ёки имконияти анча пасайди 2013-йилда эса вилоят маркази ижобий сальдога эга бўлди. Марғилон шаҳридаги бундай вазият тасодифий эмас, чунки дунёнинг кўнгина мамлакатларида иктиносидий муаммолар (бу марказлар “моношаҳарлар”, яъни бир соҳага тор ихтинослашган хисобланади) туфайли ана шундай демографик ҳолат кузатилиди. Ўзимизнинг кўмирчилар шаҳри – Ангренда ҳам шунга ўхшаш жараёнлар кечмоқда. Демак, бундай саноат марказларида ишлаб чиқаришни модернизация килиш, функционал таркибини диверсификациялаш зарур.

Вилоятнинг ҳудудий-урбанистик таркиби яхши ривожланган: бу ерда 3 та катта, яъни ҳар бирининг аҳолиси 100 минг кишидан ортиқ бўлган шаҳарлар мавжуд: Фарғона (265 минг киши), Кўқон (233 минг), Марғилон (215 минг киши). Бундай “триоград” (учкент) республикамида факат Тошкент вилоятида бор, ҳолос – Чирчик, Ангрен ва Олмалиқ. Бирок пойтахт вилоятияга таққослаганда Фарғонада ўрга бўғин шаҳарлар тизими ривожланмаган. “Элликминглик” шаҳар вилоядта фақат битта – Кувасой (85 минг киши), Куба шаҳрида 46 минг, Риштонда 35 минг, колганларида аҳоли сони бундан кам. Кичик шаҳар ва шаҳарчалар сони 2009-йилда янада кўпайди, урбанистик таркиб майдалашди, кичик шаҳарлар муаммосининг долзарблиги янада кучайди. Шу йилда бирданига 196 та кишилекларга шаҳарча макоми берилди, бундай бетакрор урбанистик ҳолат бўйича республикамида вилоят биринчи ўринда туради. Маълумки, Ўзбекистонда жами 966 та янги шаҳарчалар – агрошаҳарлар вужудга келган бўлса, уларнинг ҳар беитадан биттаси (1/5 қисми) айни биргина Фарғона вилояти харитасида пайдо бўлган.

Ҳозирги вақтда вилоядта 9 та шаҳар, 200 га яқин шаҳарчалар бор (شاҳар жойлар сони бўйича ҳам республикамида биринчи ўринда) ва уларда жами ахолининг 57,3 фоизи истикомат қиласди. Мазкур кўрсаткич 2008 йилда 27,8 фоизга teng бўлиб, бу борада вилоят Хоразм, Қашқадарё, Сурхондарё, Самарқанд вилоятларидан олдинда турган эди. ҳолос. Энди эса Фарғона умумий урбанизация даражаси бўйича Наманганд вилоятидан кейинги иккинчи ўринга “сакради”. Янги шаҳарчаларнинг энг кўпі Ўзбекистон (21 та), Фарғона ва Боғдод (20 тадан) туманларида ташкил этилган. Уларнинг сони Куба, Қўштепа ва Олтиариқда ҳам кўпроқ. Аҳоли сони бўйича эса Фарғона ва Олтиариқ туманлари олдинда.

Янги шахарчалар Фаргона ва Кувасой шаҳар хокимиятларида ҳам ташкил этилган. Таъқидлаш жоизки, Кўштепа, Бувайда, Учкўприк ва Фуркат туманларида 2008 йилда бирорта шаҳар ёки шаҳарча бўлмаган, уларнинг хозирги урбанистик вазияти айни 2009-йилнинг “янги урбанистик сиёсати” натижасида вужудга келган (28-илюва). Бундай шаҳарчаларнинг катталари Олтиарик туманида кўп – 17,2 минг киши; Фаргона шаҳар хокимиятига карашли шаҳарчалар ҳам анча каттарок – 13,8 минг киши. Ўртача ҳар бир янги шаҳарчага 5,0 минг кишига яқин аҳоли тўғри келади. Улар орасида энг катталари Фаргона шаҳрига карашли Бешбона, Ёрмозор, Окарик кишлек фукаролар йигинлари¹; кишлек туманлари миқёсида Олтиарик туманида Бўрбалик (16,1 минг), Эскиараб (12,6), Полосон (14,0), Янгиқўрон (13,3); Бувайда туманида Бувайда (22,0), Фаргона туманида Водил (15,2), Ёзёвонда - Коратепа (13,3 минг киши) ва Х.К.

Фаргона вилоятида 2009-йилда жами 993 кишлек аҳоли пунктлари мавжуд бўлған, уларнинг ҳар бирида ўртача 1255 киши яшаган. (2013-йилда кишлек аҳоли пунктлари 1020 та; - кишлеклар аҳолисининг ўртача катталиги 1395 киши). Кишлеклар географияси ўзига хос ва бетакрор; ажойиб ва ғалати номли кишлеклар, каналлар, сой ва ўйлар бўйларида занжирсизмон, иирик шаҳарлар атрофида уларга “ёпишиб” жойлашган. Қадимдан кўп кўл меҳнатни талаб килувчи суғорма дехкончилик бу ерда катта-катта кишлекларга ҳаёт бағишилаган. Аҳоли пунктларининг ғуж жойлашиши шаҳарларнинг мураккаб худудий тизими – агломерациялар шаклланишига олиб келган. Вилоят аҳолиси ва иктисадиёти, энг аввало, Фаргона-Марғилон, шунингдек, вужудга келаётган Кўкон агломерациясида мужассамлашган.

Вилоятнинг катта бойлиги – бу унинг меҳнат ресурсларидир. 2014-йил 1 январь маълумотига кўра, жами меҳнатга лаёкатли ёшдаги аҳоли 1964 минг киши, иктисадий фаол аҳоли 1506 минг ва иктисадиётда банд бўлганлар 1431 минг киши. Жами банд бўлганларнинг 70,5 % моддий ишлаб чиқаришда, жумладан: саноатда – 14,7 % (2000 йилда - 13,7 %), кишлек ва ўрмон хўжалигига – 30,2 % (41,9 %), транспорт ва алоқада – 5,1 %, курилишда – 7,1 %, савдо, умумий овқатланиш, моддий техник таъминотда – 10,4 % аҳоли хизмат киласи.

Номоддий соҳаларга иктисадиётда банд бўлганларнинг – 29,5 фоизи тўғри келади; уй хўжалиги ва аҳолига маиший хизмат кўрсатишда – 4,2 %, соғликни саклаш, жисмоний тарбия ва ижтимоий таъминотда – 8,2 %, таълим, маданият, санъат, фан ва илмий хизматда – 12,7 % аҳоли банд (2013 й.). Шу йилда вилоятда жами 93,3 минг янги иш ўринлари яратилган. Улар, асосан, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликда ташкил этилган.

¹ Мазкур аҳоли пунктлари кейинчалик Фаргона шаҳри худудига киритилган.

Минтақавий иқтисодиёт ва унинг худудий ташкил этилиши. Фарғона вилояти хўжалиги кўп тармокли худудий ишлаб чиқариш мажмуасини ташкил килади. Минтақавий иқтисодиёт, умуман олганда, индустрисал-аграр йўналишга эга. 2013-йилда ялпи худудий маҳсулотнинг 16,6 фоизини саноат ишлаб чиқариши берган, қишлоқ хўжалигининг хиссаси эса 20,4 %; курилиш – 6,3 %, транспорт ва алоқа – 12,3 %, савдо ва умумий овқатланиш – 8,7 %, соликлар – 10,9 %. Қишлоқ хўжалигининг нисбати таҳминан республика ўртacha даражасига яқин кслади. Саноат кўрсаткичи бу ерда Навоий, Қапқадарё, Тошкент ва Андижон вилоятларидан насторқ, колгандаридан эса юқори. Қишлоқ хўжалигининг улуши бўйича факат Навоий вилояти Фарғонадан насторқ, холос.

Ялпи худудий маҳсулотнинг 61,8 %, жами хизматларнинг 59,9 % кичик бизнес хиссасига тушади. 2013-йилда вилоятда фаолият кўрсатадиган кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари 20,5 минг та, шундан 2,2 мингтаси кичик корхоналар, колгандар микро- фирмалардан иборат. Ушбу сектор 19,0 % саноат, 96,5% қишлоқ хўжалиги маҳсулотини беради, курилишда унинг улуши 81,9%, чакана савдода – 43,1%. Кичик бизнесда иқтисодиётда банд бўлганларнинг 77,2 фоизи ишлайди, худуд экспортида унинг хиссаси 18,5 %, импортида – 22,3%.

Капитал кўйилмалар ҳажмиининг ¼ қисмидан Фарғона шаҳрига тўғри келади. Бу борада Кўкон, Қувасой шаҳарларининг, Кўштепа, Тошлок, Дангарा қишлоқ гуманларининг ўрни ҳам сезиларли даражада. Курилиш географияси маълум даражада инвестициянинг худудий таркибини акс эттиради. Масалан, 23,0 фоиз курилиш ишларининг 1/5 қисми вилоят марказида, 18,2 % - Кўконда, 6,2 % - Олтиарик, 5,2 % Дангарада туманларida бажарилган. Сўнгги йилларда Кўкон шаҳрида республика Президенти кўрсатмаси асосида катта ободончилик ишлари олиб борилди.

2012-йил якунлари бўйича хорижий инвестициялар асосида 105 та корхона фаолият кўрсатган. Улар ялпи худудий маҳсулотнинг 23,9 фоизини ишлаб чиқарган. Экспортда хорижий инвесторлар ёрдамида ташкил этилган корхоналарнинг улупи 34,2 %. Такқослаш учун: 2000 йилда кўшма корхоналар 32,4 млн. АҚШ доллари ҳажмидан маҳсулот ишлаб чиқарган, уларнинг экспортдаги улуши 20 фоизга яқин бўлган.

Саноати. Минтақа саноати ўзининг кўп тармоқли йўналишлари билан мамлакатимизнинг бошқа худудларидан фарқ килади. Бу ерда анъанавий енгил ва озиқ-овқат саноати билан бир қаторда, оғир саноат тармоклари корхоналари ҳам мавжуд. Хусусан, кимё ва нефть кимёси, курилиш материаллари саноати, озиқ-овқат ва бошқалар яхши ривожланган. Кўпгина корхоналар Фарғона иқтисодий районида ягона ҳисобланади (масалан, ИЭМ, Фарғона фурӯн биримлари заводи, Қувасойцемент ва б.).

Вилоядта фаолият кўрсатадиган жами 3624 саноат корхоналари қайд этилган, уларнинг йириклари 46 та. Халқ истеъмол моллари ишлаб

чикариш хажми хам анча катта. Унинг таркибида ноозик-овкат махсулотлари 59,5 фоизга баробар, шундан снгил саноат – 12,0 %.

Саноат ишлаб чикаришининг тармоклар таркиби куйидагича (махсулот киймати бўйича, 2012 й.): ёкилғи-энергетика саноати – 33,5 %, кимё ва нефть кимёси – 10,4 %, машинасозлик ва металлни кайта ишлаш – 2,4 %. курилиш материаллари саноати – 10,5 %, фарфор - фаянс саноати - 4,1 %, енгил саноат – 24,0 %, озик-овкат саноати – 10,2 %, ун-ёрма ва комбикорм саноати - 3,9 %. Таккослаш учун: 2000 йилда ёкилғи саноатининг махсулот киймати 50,4 %, кимё ва нефть кимёси - 5,8 %, курилиш материаллари - 5,0 %, енгил саноат - 19,6 %, озик-овкат - 5,7 фоизни ташкил килган. Умуман олганда, Фарғона вилояти саноат тармоғининг диверсификацияланиш кўрсаткичи республикамиизда факат Тошкент вилоятида учрайди, холос.

Вилоят оғир саноатининг йирик корхоналари Фарғона нефтни кайта ишлаш заводи (у Япония фирмалари билан биргаликда қайта таъмирланган, бунинг учун 250 млн. АҚШ долларига яқин маблағ сарфланган), Фарғона-азот, Фарғона кимёвий тола заводлари, Кўкон суперфосфат заводи, “Евразия ТАПО - ДИСК” КК. Фарғона ва Кўкон механика заводлари ва бошқалар. Шунингдек, бу ерда Фарғона “Азот” ишлаб чикариш бирлашмаси, “Кувасойцемент”, вилоятнинг турли худудларида ташкил этилган тўқимачилик кўшма корхоналари хам фаолият кўрсатишмоқда. Улар орасида Тошлокда ташкил этилган тўқимачилик КК катта экспорт салоҳиятига эга. Фарғонада 1927 йилда курилган, хозирги номи ўзгарган тўқимачилик комбинати республикамиизда бу турдаги саноат корхоналарининг дастлабкиси эди. Олтиарик (Ҳамза) нефтни кайта ишлаш заводи эса ўтган асрнинг бошлариди курилган¹.

2012-йилда вилоядта 511 минг тонна бензин (2009 й.-835 минг т.), 543 минг тонна дизел ёнилғиси (2009-йилда 891 минг т.) ишлаб чикарилган. Бу ерда катта микдорда минерал ўғитлар, карбомид, цемент ва бошқа саноат махсулотлари тайёрланади. Бир йилда 109 минг т омихта ем, 75-80 минг т пахта толаси, 60-70 млн. кв м ип-газлама, 3,5 млн дона трикотаж, 20-25 минг т ўсимлик ёғи, 250 минг т ун ва бошқа махсулотлар ҳам ишлаб чикарилади. Таккослаш учун: 2000-йилларда вилоядта 130-140 минг тонна нефть, 1,1 млн тонна бензин, 1,5 млн. тонна дизел ёкилғиси, 140 минг тонна атрофида минерал ўғитлар, 750 минг т цемент, 100 минг тоннага яқин пахта толаси, 53 млн. кв. м ип ва 2,0 млн. кв. м ипак газлама, 10 млн жуфт пайпок, 26,5 минг тонна тозаланган ўсимлик ёғи тайёрланган эди. Умуман олганда, Фарғона вилояти хозирги вакғда ўзининг саноат ишлаб чикариш салоҳияти бўйича республикамиизда Тошкент шаҳри ва вилояти

¹ Ўзбекистон худудида биринчи нефть казиб олиш 1902-йилда Чимён конила бошланган.

хамда Кашкадарёдан кейинги ўринда туради.

Электр энергетика базасини Фарғона ИЭМ ва Қувасой ИЭС ташкил этади. Мамлакатимиз миқёсида вилоят ёқилғи, нефть ва нефть кимёси, минерал ўгитлар, цемент кабиларни ишлаб чиқаришга ихтисослашган. Шунингдек, бу ерда спирт (Кўқон), Асака автомобиллари учун ойна ("Кварц" Қувасой), ўсимлик ёғи ва хўжалик совунлари (Фарғона ва Кўқон), консерва (Фарғона), қандолат ва мебель (Қува) ишлаб чиқариш ҳам ривожланган. Пахта тозалаш заводлари барча кишлоп туманлари марказларида мавжуд.

Вилоят саноатини ҳудудий ташкил этишда Фарғона-Марғилон саноат тугуни етакчи мавқега эга. Бу ерда минтақанинг асосий саноат корхоналари мужассамлашгани боис, ишлаб чиқаришнинг агломерация самарадорлиги юкори. Шу билан бирга, ишлаб чиқариш географиясида Кўқон саноат тугунининг ҳам мавқеи кўзга кўринарли. Фарғонада кадимдан хунармандчилик ва косибчилик ривож топган. Дўппи тикиши, сопол буюмлар ясаш (кулолчилик), ёғочда ўймакорлик ишларини бажариш кабилар Кўқон, Марғилон, Риштон, Богдод ва бошқа шаҳарларда тарихан шаклланган.

Саноат маҳсулотининг 42,0 фоизи биргина Фарғона шаҳри зиммасига тушади; Қувасой вилоят ялпи саноат маҳсулотининг 12,0 %, Кўқон – 11,4%, Тошлок тумани – 8,6 % ни беради. Айни вактда Бувайда, Ёзёвон, Олтиарик, Кўштепа, Сўх, Учкўприк, Фарғона, Фуркат туманларида кишлоп саноати нихоятда суст даражада (30-илова). Бир вактлар хон атласи билан дунёга машҳур бўлган Марғилон шаҳри хозирги вактда депрессив ҳолатда. У вилоят саноат маҳсулотининг бор-йўги 2,7 фоизини беради, холос; Кўқон пайпок ишлаб чиқарип корхонасининг ҳолати ҳам деярли шунга ўхшаш.

ХИМ ишлаб чиқаришда Фарғона шаҳрининг хиссаси – 33,6%, Кўқонники - 17,8 %, Қувасойники – 8,2 % ва ҳ.к. Бу борада ҳам Сўх, Кўштепа, Қува туманлари оркада. Аҳоли жон бошига хисоблаганда, саноат маҳсулоти шаҳарларда ва кишлоп туманлари орасида факат Тошлокда юкори; Богдод ҳамда Дангара туманларида нисбатан каттарок. Ўртacha кўрсаткич, асосан, шаҳарлар хисобидан (Фарғона, Кўқон ва Қувасой) шаклланган.

Кишлоп хўжалиги географияси. Фарғона вилояти республикамизда муҳим кишлоп хўжалиги райони ҳам хисобланади. Вилоят мамлакат ялпи кишлоп хўжалиги маҳсулотининг 8,3 фоизини беради. Бу ерда пахта ва пилла етишириш, сабзавотчилик ва боғдорчилик яхши ривожланган. Жами кишлоп хўжалиги маҳсулотининг 62,0 фоизи дехкончиликка тўғри келади. Фермер хўжаликларида агроиктисодиёт маҳсулотининг 34,4 фоизи етиширилади.

29-иловада келтирилган маълумотларга қараганда, вилоят умумий ер

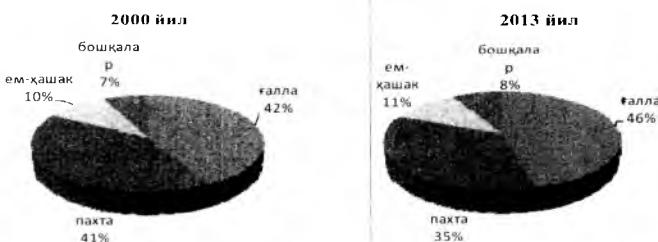
ФАРГОНА ВИЛОЯТИ ИКТИСОДИЙ КАРТА

9

майдонининг 45,5 фоизи кишлоп хўжалигида фойдаланилади. Ушбу кўрсаткич Риштон, Учкўприк, Бофдод, Бувайда ва Кўштепа туманларида юкори (жами майдоннинг 60-70 фоизи атрофида), Сўх, Олтиарик, Бешарик, Ўзбекистон, Фарғона туманларида нисбатан озрок. Кишлоп хўжалигида фойдаланиладиган ерлар таркибида сугориладиган ерлар улуши ўртача 93,9 %. Бундай ерлар ҳам Кўштепа, Бувайда, Олтиарик, Тошлок, Ёзёвон кишлоп туманларида кўпроқ. Айни пайтда Сўх, Риштон, Учкўприк туманларида сугориладиган ерлар улуши озрок.

Экин экиладиган майдонлар кишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерларнинг 78,3 фоизини ташкил қиласди. яйлов ва пичанзорлар – 7,4 %. Интенсив кишлоп хўжалиги, яъни сугорма дехқончилик, хусусан Олтиарик, Кўштепа, Кува, Тошлок туманларида яхши йўлга қўйилган, яйлов ва пичанзорлар эса Сўх, Риштон, Ўзбекистон, Бешарик туманларида кўпроқ. Жами экин майдони вилояят бўйича 290 минг гектар (2000 йилда 300 минг га) бўлиб, унинг 244 минг гектари фермер хўжаликларига биритирилган. Донли экинлар 2012-йилда 132 минг гектарга экилиб, ундан 771 минн тонна ҳосил олинган; ҳосилдорлик – 58,5 ц/гани ташкил этган (шу жумладан, буғдой майдони 128,0 минг га, ялпи ҳосил – 740 минн тонна). Бошка донли экинлардан кисман маккажӯҳори ҳам экиласди. Таккослаш учун: 2000-йилда вилоятда 125 минг гектар ердан 450 минн тонна ғалла олинган, ҳосилдорлик буғдойдан – 35,8 ц/га бўлган.

9-расм. Фарғона вилоятининг экин майдони (фоизда)

Таъкидлаш жоизки, бошка минтақаларда бўлгани каби, бу ерда ҳам пахта майдонлари бироз кискариб бормоқда. Масалан, 2000 йилда пахтазорлар жами экин майдонининг 41,0 фоизини ташкил қиласди, 2012-йилда 34,5 фоизгача тушиб қолган. Умумий майдони 100 минг гектар ерга пахта экилиб, ундан 280-290 минн тонна ҳосил олинади, ҳосилдорлик – 28,2 ц/га (2000 йилда 363 минг т пахта, ҳосилдорлик – 29,4 ц/га).

Тахлиллар кўрсатишича, республикамида сўнгги йилларда кунгабокар етиширишга кўпроқ эътибор берилмоқда. Агар ундан инсон

саломатлиги учун сифатли ёғ олиниши ҳисобга олинса, бу жараённи алохиди ижобий баҳолаш лозим. 2012-йилда Фарғонада 107 гектар ерга кунгабоқар экилиб, 1224 тонна ҳосил этиштирилган. Ёғ олиш мақсадида ср ёнғоқ ҳам экиласди. Зигир ва кунжут, масхар эса Фарғонада экilmаган, ваҳоланки, бу мойли ва техник экинлар Зарафшон водийси ва Қашқадарё вилоятида экилмоқда. Фарғона вилояти картошка этиштиришга ҳам ихтисослашган. Бу экин айниқса Сўх, Риштон, Ўзбекистон туманларида кўпроқ экиласди. Вилоят бўйича картошка майдони 8,3 минг га, ялпи ҳосил 208 минг тонна атрофида.

Кишлоқ туманлари орасида, Олтиарик тумани булғор қалампир, турп, шолғом, бодринг кабиларни этиштириш билан машҳур. Вилоят, хусусан, Қўқон гурух туманларида аччиқ қалампир (гармдори) ҳам кўп этиштирилади ва кўп истеъмол қилинади. Турли хил сабзавот экинлари билан 17,8 минг га ер банд; бир йиллик ҳосил 560 минг тонна. Сабзавотчилик билан, картошка этиштириш сингари, асосан дехкон ҳўжаликлари шуғулланишади. Ем-ҳашак экинлари 29,5 минг гектарни эгаллади. Асосан, силос учун маккажӯҳори экилиб, бир йилда 660 минг тонна ҳосил олинади.

Фарғона водийси, шу жумладан, Фарғона вилоятида боғдорчилик ва узумчилик яхши йўлга кўйилган. Бу ерда ўрик, олма, анор, анжир, шафтоли, нок, беҳи, сўнгти йилларда хурмо, шунингдек, турли навли узумлар этиштирилади. Жами мевазорлар майдони – 47 минг га. Бу соҳа кўпроқ фермер ҳўжаликларига тегишли. Ялпи ҳосил – 310 минг тонна. Узумзорлар майдони – 5,6 минг га, ялпи ҳосил 83 минг тонна. Узум кўпгина кинилок туманларида этиштирилсада, айниқса, Олтиарик ўзининг ҳусайнин узумлари билан донг таратган.

Фарғонада чорвачиликни ривожлантириш имкониятлари республикамизнинг чўл минтакалари, Самарқанд, Қашқадарё вилоятларига қараганда бироз чекланган. Бу ерда 2013-йил бошида йирик шоҳли қорамоллар сони 820 минг бош, қўй ва эчкилар – 707 минг бош бўлган. Бир йилда гўйшт (тирик вазнда) 113 минг тонна, сут 700 минг тонна, тухум 215 млн дона, пилла 2500 тонна олинади.

Бевосита агрогеография нуктаи назаридан, боғдорчилик нисбатан адир зоналарда кўпроқ, пахта вилоятнинг куйи қисмида жойлашган барча туманларида, сабзавотчилик йирик шаҳарлар атрофида ривожланган. Кишлоқ ҳўжалиги маҳсулотларини этиштиришда Қува, Фарғона, Олтиарик, Бешарик туманлари –етакчи, уларнинг улуши вилоят қишлоқ ҳўжалиги маҳсулотига нисбатан, мос ҳолда, 7,0; 7,1; 8,4 ва 6,9 %. Пастроқ кўрсаткичлар Сўх, Ёзёвон, Фурқат туманларида кузатилади (30-илова). Аҳоли жон бошига ҳисоблагандан эса Ёзёвон, Фурқат, Кўштепа, Данғара туманлари бирмунча ажralиб туради. Бу холат қисман уларнинг демографик салоҳиятининг озлигидан ҳам юзага келади. Пастроқ кўрсаткичлар Учкўприк ҳамда Ўзбекистон туманларида қайд

этилган. Умуман олганда эса, бу борада катта худудий тафовутлар күзга ташланмайды. Бу хам бўлса, вилоятда кишлок хўжалигигининг яхши ривожланганигидан дарак беради.

Юкорида таъкидланганидек, фермер хўжаликларининг аҳамияти тобора ошиб бормоқда. Мулкчиликнинг бу турини минтакавий хусусиятлари шундан иборатки, у аҳоли зич, ер-сув ресурслари чеклашган худудда ривожланмоқда. Фарғона вилоятида 2014-йил 1-январь ҳолатига жами 7175 та фермер хўжалиги кайд этилган; улар тасаруфидаги умумий ер майдони – 236,2 минг га, уларда ишлайдиган ходимлар сони – 127 мини киши; ҳар бир хўжаликка ўртача 35,7 га ер ва 17,7 ишчи тўғри келин. Кўриниб турибдик, вилоят фермер хўжаликларининг ер майдонлари республиканинг бошқа, масалан, Бухоро, Навоий вилоятларига караганда анча кичик, ишчилар сонида эса бунчалик катта фарқ йўқ. Бу, табиики, фермер хўжаликларининг фаолияти, уларнинг самарадоригига катта таъсир кўрсатади. Фермер хўжаликлари вилоят ялпи кишлок хўжалик маҳсулотининг 34,4 фоизини беради. Бу кўрсаткич Богдод, Кува, Ёзёвон, Фурқат туманларида анча юкори. Сўх туманида эса у атиги 18,1 фоизга тенг, холос.

Шундай килиб, вилоят иктисадиётида, ишлаб чикаришни технологик жиҳатдан ташкил килиш нуктаси назаридан, нефть-газ-кимё, агрономикал, тўқимачилик индустриси хамда қурилиш материаллари мажмуналарини ажратиш мумкин. Хусусан, нефтни кайта ишлаш ва ундан тегишли ёнилги ва кимёвий маҳсулотларни ишлаб чикариш, пахта у билан худудий – даврий ва технологик жиҳатдан уйғунлашган пиллачилик хамда уларнинг хом ашёсини кайта ишлаш, газлама, трикотаж ва тикувчилик, тўқимачилик машинасозлигининг мавжудлиги агрономикал энергия ишлаб чикариш циклини хам мукаммал, тўлиқ даражада шаклланганигини кўрсатади.

Ижтимоий соҳалар ва уларнинг географияси. Аҳоли зич, уни иш билан банд килиш муаммоси кескин бўлган минтакаларда ижтимоий соҳаларни ривожлантириш ўта долзарб масаладир. Янги иш ўринларининг кўпроқ кисмини кишлок жойларда, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик соҳаларида ташкил этилиши ушбу муаммони, кисман бўлсада, ечишга ёрдам беради. Республикамиз, шу жумладан, Фарғона вилоятида хам бу соҳалар, айникса “Кишлоқ” ийлига доир Давлат дастурини амалга ошириш жараёнда ривожланиб бормоқда. Жумладан, чакана савдо айланмаси биргина 2012-йилда 118,7 фоизга ўсган.

Чакана савдо айланмасининг 28,0 фоизи Фарғона, 13,6 фоизи Кўкон шаҳрига тўғри келади. Сабаби, бу шаҳарлар катта район ҳосил қилувчи ва районга хизмат кўрсатувчи йирик марказлар саналади. Кишлоқ туманлари даражасида эса Фарғона (7,6 %), Кува (4,2 %), Олтиарик (3,5 %) олдинда туради. Бироқ бу салоҳиятни белгиловчи кўрсаткичлар реал ҳолатни акс эттирмайди. Бу борада аҳоли жон бошига тўғри келадиган ракамлар катта

мазмун касб этади. Шу нуктаи назардан, Куба, Ёзёвон ва Сўх туманларида вазият нисбатан яхшиrok.

Вилоятда ахолини тоза ичимлик суви билан таъминланиш даражаси 85,5 % бўлгани ҳолда, у шахарларда, шунингдек, Бувайда, Данғара, Олтиариқ ва Ўзбекистон туманларида юқорироқ. Айни чогда, Риштон тумани ахолисининг 71,6 %, Бешарик туманининг – 72,7 %, Сўх туманининг – 67,4 фоизи бундай имкониятларга эга, холос. Газ билан таъминланиш мингтакада ўртача 81,2 % дир. Албатта, шахар жойлар ахолиси бу борада қулай шароитларга эга. Қишлоқ туманларида эса мазкур кўрсаткич Богдод, Бешарик шахарларида 65 фоиздан Олтиариқнинг 99,1 фоизигача фарқ килади.

Нозогсографик вазият ва ахоли саломатлигини яхшилаш ҳар қандай мамлакат ёки минтақа ижтимоий ривожланишининг муҳим вазифасидир. Барқамол авлод, соглом болани тарбиялашда ҳам бу соҳанинг аҳамияти бекиёс. Фарғона вилоятида жами 159 та тиббий муассасалар бор, ҳар 10000 кишига тўғри келадиган бемор ўринлари – 41,5 та. Кувасой шахри. Боғдод, Данғара, Кўштепа, Фарғона ва Ўзбекистон туманларида бу даража пастроқ. Ҳар 10 минг кишига 21,1 врач, 121,7 та ўрта тиббиёт ходими хизмат кўрсатади. Қишлоқ врачлик пунктлари 293 та, бир кишлоқ туманига 19,5 тадан, таҳминан 3,5 та қишлоқка биттадаи. Ҳар 100 минг кишига писбатан касалланганлар сони бўйича энг юкори кўрсаткич Тошлок ва Учкўпrik туманларида, энг настси Марғиён шаҳрида.

Ахоли зич, сони нисбатан тез кўпайиб бораётган ҳудудга ҳалқ таълими географияси ҳам ўзига хос. Вилоятда 691 та доимий мактабгача тарбия муассасалари мавжуд бўлиб, болалар камрови – 18,8 %. Умумтаълим мактаблари 921 та, ўқувчилар сони 481,4 минг киши; битта мактабга ўртача 523 ўқувчи тўғри келади (2012/2013 ўқув йили). Академик лицейлар 12 та, ўқувчилар сони 9,2 минг нафар, касб-хунар коллежлари 145 та, ўқувчилар 183,6 минг киши. Касб-хунар коллежлари мингтаканинг ижтимоий-иктисодий ва демографик ҳолатига мос ҳолда, турли йўналишиларда шакллантирилган ва жойлаштирилган. Фарғонада 4 та, шу жумладан, университет, Кўкон шаҳрида республикамиззининг энг дастлабки олий ўқув юртларидан бири – Педагогика институти бор. Келажакда Фарғона шаҳри ўзига хос индустрималь–инновация маркази бўлиши мумкин. Шунингдек, Кўкон, Куба каби шахарларда ҳам ўрта маҳсус ва олий таълим тизими ривожланиб бормоқда.

Транспорт ва ташки иктисолий алоқалар. Вилоятда транспорт инфратузилмасининг барча турлари бор. Аммо юқ ва йўловчи ташишида асосан автомобиль транспортининг аҳамияти катта. Кўкон, Марғиён шахарлари йирик транспорт тугун ва марказлари вазифасини бажаради. Вилоят ҳудудидан Ўзбекистон Республикасини кўшни Кирғизистон ҳамда Хитой билан боғловчи ҳалқаро автомобиль йўллари ўтган.

2013-йилда жами ташилган юк 93,2 млн. тонна бўлиб, унинг 89,8 фоизи автомобиль транспорти зиммасига тушди. Шу йилда умумий хисобда 538. млн йўловчи ташилган. Бу микдорни тўлик автомобиль транспорти амалга оширган. Хусусий автомобилларда жами йўловчиларнинг 3/4 кисмидан ортикроғи ташилган.

Фарғона вилояти мамлакатимиз ташки иктисодий алокаларида фаол иштирок этади. Бир йиллик ташки савдо айланмаси, 2013-йилнинг дастлабки маълумотларига кўра, 1026,0 млн АҚШ долларига тенг, шундан экспорт хажми - 420 млн, импорт - 606 млн. доллар. 2010-йилда улар, мос холда, 922,0; 475,0; 447,0 млн долларни ташкил этган. Экспорт таркибида энергия ресурслари 10,1 %, пахта толаси-9,5 %, кимё саноати маҳсулотлари-20,9 %, озик-овқат маҳсулотлари-6,4 % бўлган. Импортда энергия ресурслари-51,6 %, машина ва ускуналар-16,4 %, кимё саноати озик-овқат маҳсулотлари-8,8 % ни ташкил этган. Жами ташки савдо айланмасининг ярмидан кўпроғи МДҲ мамлакатлари билан амалга оширилади. Улар орасида асосий алокалар Россия, Козогистон ва бошқа давлатлар билан олиб борилади. Кўриниб турибдикি, Фарғона вилоятининг иктисодий муносабатлари республикамизнинг баязи минтақаларидан фарқли равишда, МДҲ мамлакатлари билан фаолроқдир.

Худудий таркибда экспортнинг 41,9, импортнинг 62,3 фоизи Фарғона шаҳрига тўғри келади. Экспортда, шунингдек, Тошлок (24,6 %), Данғара (11,3 %) ва Кўкон шаҳри (11,7 %) хам иштирок этади. Импортда Кўкон шаҳри хамда Данғара тумани ажralиб туради.

Вилоят иктисодиётининг ҳудудий таркиби. Фарғона вилоятида 2 та ички иктисодий район яққол кўзга ташланади. Бу районлар кўпроқ гидрографик омиллар, яъни сойлар, суформа дехқончилик, кайта ишлаш саноати ва тарихий омиллар асосида шаклланган.

Биринчи район, яъни Фарғона – Марғилон райони таркибига Қувасой шаҳри, Фарғона, Кува, Тошлок, Олтиарик, Ёзёвон, Кўштепа кишлоп туманлари киради. Район хосил килувчи марказ Фарғона-Марғилон агломерацияси. Унинг хиссасига вилоятнинг 40,1 % майдони, 47,9 % аҳолиси, 83,8 % саноат ва 42,0 % кишлоп хўжалиги маҳсулотлари тўғри келади; инвестицион салоҳияти – 63,9 %.

Иккинчи ижтимоий-иктисодий район тарихан Кўкон шаҳри таъсирида шаклланган. Унинг таркибига Ўзбекистон, Бешарик, Риштон, Фурқат, Боғдод, Бувайда, Данғара, Сўх, Учқўприк туманлари мансуб. Вилоягга нисбатан олганда, ушбу район майдони, аҳолиси ва кишлоп хўжалик маҳсулоти бўйича биринчи районга қараганда устунрок туради.

Фарғона – Марғилон иктисодий районида нефтни кайта ишлаш, кимё, курилиш материаллари, тўқимачилик, озик-овқат саноати тармоқлари, электр энергетика яхширок ривожланган. Бу ерда боғдорчилик, хусусан, узумчилик ва сабзавотчилик хам кишлоп хўжалиги етакчи тармоқларидан

хисобланади. Кўкон гурух райони эса асосан озик-овқат (спирт, ўсимлик ёғи) минерал ўғитлар (суперфосфат), трикотаж маҳсулотлари ишлаб чиқариш, агроинқисодиёт соҳасида пахта ва мева етиширишга ихтисослашган.

Туманлар орасида Тошлок, Кува саноати яхшиrok ривожланган (вилоятга нисбатан 8,6 ва 2,3 фоиздан). Риштон, Богдод, Ўзбекистон, Бешарик туманларида ҳам кишлoқ саноати бирмунча шаклланган. Айни вақтда, у Сўх, Фурқат, Кўштепа, Дангара ва Бувайда каби туманларда – суст даражада. Кишлoқ хўжалиги маҳсулоти бўйича оддинги ўринларда Фарғона, Кува, Учкўпrik, Олтиариқ ва Бешарик туманлари туради, ўргача мавкега Богдод. Бувайда, Дангара, Кўштепа ва Риштон туманлари эга (30-илова). Колган туманларнинг ишлаб чиқарини салоҳияти насторок (энг кичик кўрсаткич Сўх, Ёзёвон ва Фурқат туманларида). Вилоятнинг Марказий Фарғона ёки Қорақалпок каби чўл зонасидаги худудлари ҳамда тоғ оралигига жойлашган Сўх тумани нисбатан суст ривожланган (31-илова). Бинобарин, келажакда ушбу худудлар ижтимоий-иктисодий ривожланишини жадаллаштирип, кишлoқ меҳнат ресурсларини иш билан таъминлаш, Фарғона – Марғилон агломерацияси экологик вазиятини яхшилаш минтақанинг долзарб муаммоларидир.

Дарҳакиат, аҳоли сонининг кўплиги, унинг сонини ошиб бориши, ер ва сув захиравларининг етишмаслиги минтақа ижтимоий-иктисодий ҳолатига жиддий таъсир кўрсатади. Бундай кескин вазиятдан чиқиши йўлларидан бири саноатлашув ва урбанизацияни кўллаб қувватлаш, замонавий инфратузилималар асосида индустрия – инновация, ўсип кутгуб ва марказларини вужудга келтириш бўлини мумкин. Бундай стратегик йўналини мамлакатимизнинг ахолиси зич боинка воҳа ва водийлари учун ҳам мосдир.

2.5.ЗАРАФШОН ИКТИСОДИЙ РАЙОНИ

Ушбу район Бухоро, Навоий ва Самарқанд вилоятларини бирлаштиради. Майдони бўйича, у Ўзбекистонда факат Қуий Амударё иктиносидий районидан кейинда туради. Районнинг майдони $168,1 \text{ минг км}^2$ бўлиб, республика худудининг 37,4 фоизини ташкил қилади. Ахолиси 2014-йил 1-январь ҳолатида – 6070.0 минг киши ёки мамлакатимиз жами ахолисига нисбатан 19,9 % дир.

Худди шундай таркибда бу район ўтган асрнинг 60-йилларида ҳам ажратилган эди. У кейинчалик “майдалашиб”, турлича кўринишда бўлган. Масалан, Бухоро ва Навоий Қизилкўм ёки Бухоро-Навоий иктиносидий райони, Самарқанд Қашқадарё билан биргаликда Самарқанд-Қарши райони деб ҳам юритилган. Ҳозирда VIII синф дарслигида (муалифлар П.Мусаев ва Ж.Мусаев) Самарқанд вилояти алоҳида иктиносидий район сифатида кўрсатилган.

Таъкидлаш лозимки, биз ажратган тартибда, яъни З та маъмурий-иктисодий районларни бирлаштирувчи асосий район мақомида республикамизнинг базъи илмий тадқиқот институтларида ҳам бу район тилга олинади. Аммо у географик жойлашган ўрнига қараб “Марказий район” деб юритилади. Фикримизча, “марказ” тушунчаси иқтисодий районлаштиришида, одатда, географик ўрнига қараб эмас, балки сиёсий функциясига кўра, пойтахт шаҳар мавжуд бўлган худудга нисбатан қўлланилади (масалан, Россия Федерациясида Марказий иқтисодий район шу мамлакатнинг ўртасида жойлашмаган).

Мазкур иқтисодий районнинг тарихий-географик асоси ёки негизи, район ҳосил қилувчи омили Зарафшон дарёси хисобланади. Тўғри, бу гидрографик шахобча ҳозирда Бухоро вилоятига етиб бормайди, бироқ, қадимий Бухоронинг маданияти ва тарихи айни унинг таъсирида шаклланган. Қолаверса, ҳозирги Бухоро-Қоракўл воҳаси ҳам Зарафшон дарёсининг қадимий оқими асосида вужудга келган¹.

Республикамизнинг ҳудудий меҳнат таксимотида Зарафшон иқтисодий райони рангли металлургия, машинасозлик, кимё ва нефть кимёси, енгил ва озиқ-овқат саноатига, пахта, жуп, қорақўл териси етиштиришга ихтисослашган. Шунингдек, уни ҳалқаро аҳамиятга эга бўлган туристик обьект сифатида ҳам кўриш мумкин. 2013-йил якунларига кўра, район улушига республикада яратилган ялпи ички маҳсулотнинг – 17,1, саноат ишлаб чиқаришининг – 19,9, қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг – 20,1, инвестиция ҳажмининг 30,7 фоизи тўғри келди. Бироқ, унинг экспорт-импорт фаолияти учка катта эмас: 5,9 ва 14,5 %.

Районнинг кучли томонлари – унинг фойдали қазилмалари ва меҳнат ресурслари, нисбатан қулай транспорт – географик ўрни, заиф жиҳатлари эса сув захираларининг стишмаслиги, “чўллик” хусусиятидир. Хўжалиги ҳам мукаммал ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуаси кўринишида шаклланмаган.

Зарафшон иқтисодий райони трансчегаравий хусусиятга эга бўлган Зарафшон дарёсининг ўрта ва қуий қисмини ўз ичига олади. Табиий географик жиҳатдан унинг аксарият қисми Қизилқум чўлларидан иборат. Тозли ҳудудлар қисман Самарқанд вилоятида, воҳа ва водийлар эса таррок ҳолда жойлашган. Район хўжалигининг ҳудудий таркиби ҳам шунга мувофиқ ҳолда шаклланган. Унинг ичидаги майдони бўйича Навоий, демографик салоҳиятига кўра эса Самарқанд вилояти ажралиб туради. Бухоро вилояти бу борада ўртача мавқега эга.

¹ Агар тарихий, палеогеографик нуктаи шаҳардан қаралса, бир вақтлар Қашқадарё ҳам Зарафшонга қўйилган. Аммо ҳозирги кунда уни Сурхондарё билан биргаликда жанубий тқтисодий район таркибида кўрини максадга мувофиқ хисобланади.

2.5.1.Бухоро вилояти

Республикамизнинг майдони катта бўлган худудларидан бири Бухоро вилояти бўлиб, у 1938-йил 15-январда ташкил топган. Майдони – 40,3 минг кв. км, Ўзбекистон худудининг 9,0 фоизига тенг ва бу борада Коракалпогистон Республикаси хамда Навоий вилоятидан сўнг 3-ўринда туради. Одатда, майдони катта вилоятлар табиий шароити хўжалик нуктаси назаридан ноқулай тоб ёки чўллардан иборат бўлади. Бухоро вилояти хам типик чўл минтақасидир. Аҳолиси – 1756,5 минг киши ёки республика аҳолисининг 5,8 фоизи шу худудда яшайди (2014 й.).

Маъмурий жihatдан у вилоятга бўйсунувчи 2 та шаҳар, 11 та кишлек туманларини ўз таркибига олади. Шаҳар поёлкалари 69 та, КФЙ 121 та, кишлек аҳоли пунктлари 1469 та. Кишлек туманларининг энг дастлабкилари Бухоро, Вобкент, Ғиждувон, Когон, Коракўл, Ромитан ва Шоғиркон 29.09.1926 йилда ташкил этилган. Демак, 11 та маъмурий бирлиқдан 7 таси 1926 йилга, яъни республикамизнинг энг биринчи маъмурий қурилмасига тўғри келади ва бундай ҳолат кўпгина бошқа вилоятларда кайд этилмайди (32-илова).

Вилоятнинг энг катта тумани Пешку 8,72 минг km^2 , энг кичиги – Вобкентда 0,29 минг km^2 майдон бор, улар орасидаги тафовут 30 баробар. Бу анча катта рақам хисобланади. Коракўл туманининг хам худуди катта, у Пешку билан биргаликда минтақа майдонининг 43,5 фоизини ташкил килади. Бундай географик вазият кўпроқ чўлларга хос бўлади.

Бухоро вилоятининг маъмурий картасига назар ташласак, унда кишлек туманларининг ҳақиқий чўлга хос чегаралари ва ташки киёфаси (конфигурацияси) яккол кўринади. Бунда, энг аввало, йирик туманлар, Коракўл, Жондор, Ромитан ва Пешкунинг “ётик” ҳолда шимоли - гарбдан жануби - шарқ йўналишида чўзилиб ётгани кайд этилади. Ромитан тумани эса уларнинг орасида “лахтаксимон” парча – парча кўринишида, туман марказига нисбатан эксклав ҳолатда жойлашган. Бундай географик манзара бошқа вилоятларда кам учрайди ва уни карталарда акс эттириш хам унча кўринарли бўлмайди ёки “картабоп” эмас.

Кўпинча, маъмурий бирликларнинг ихчам (комплект) бўлмаганилиги уларнинг ичida ишлаб чиқариш ва аҳолини худудий ташкил этиш, унга хизмат кўрсатиш ва бошқарувда бироз қийинчиликлар туғдиради. Бу нуктаси назардан, Вобкент ва Когон туманлари анча кулийликларга эга. Аммо, Когон тумани бевосита вилоят марказига туташ бўлиб, уни Бухоро тумани “таксимон” ўраб туради. Бундай маъмурий – географик вазият хам камдан- кам учрайди. Бухоро вилояти республикамиз меҳнат таксимотида ёкилги, енгил ва озиқ-овқат саноат тармоқлари, кишлек хўжалигида пахта, жун, коракўл териси этиштиришга ихтисослашган. Унинг туристик имкониятлари ва салоҳияти хам катта.

Географик ўрни ва табиий ресурслари. Бухоро вилояти Ўзбекистон Республикасининг гарбий кисмида жойлашган, унинг кўшини Туркманистон давлати билан чегараси қисман Амударё бўйлаб ўтади. Вилоят шимолда, қисқа масофада Хоразм вилояти ва Қорақалпоғистон Республикаси билан, шимол ва шимоли - шарқда кенг миқёсда Навоий ва жанубда Қашқадарё вилоятлари билан чегарадош. Унинг “кўшничилик” кўрсаткичи 1:5, яъни вилоят 5 та маъмурий бирликлар, шу жумладан, хорижий давлатлар билан чегарадош. Бу нисбат канча катта бўлса, худуд трансчегаравий, ундан халқаро ва магистраль йўлларнинг ўтганлигини, баъзан эса унинг марказийлигини билдиради. Республикамиз ҳам ана шундай сиёсий географик ўринга эга, у 5 та хорижий мамлакатлар билан чегарадош. Бинобарин, мамлакатимизни Марказий Осиё минтақасининг марказида жойлашганини ётироф этилади. Унинг таркибида бундай кўшничилик нисбати Қашқадарё вилоятида ҳам учрайди.

Ер усти тузилишининг тахминан ярмидан кўпроғи текислик – Қизилкўм чўлларидан иборат. Баландлик ва тоғликлар асосан вилоятнинг шимоли - шарқи ва шарқида жойлашган. Энг баланд нуктаси денгиз сатҳидан 800 метрга яқин бўлиб, у Қўлжук тоғининг вилоят худудидаги қисмига тўғри келади (Шоғиркон ва Пешку туманларининг чеккасида). Вилоятнинг ер майдони катта, бирок сув ресурсларининг етишмаслиги сабабли ушбу омилиниг минтақа иқтисодиётини ривожланишидаги роли бироз чекланган.

Яқин ўтмишда бу ерда собиқ Иттифоқда донғи кетган Газли табиий газ кони ишга туширилган эди. Ҳозирги вактда ҳам Бухоро вилоятида мазкур ёқилғи турининг захиралари бор (Жарқоқ, Учкир, Қандим, Қувачи, Ҳаузак, Денгизкўл ва бошқа конлар). Газли, Ўртабулок ва Жарқоқ конларидан қисман нефть қазиб олинади. Ёқилғи ресурсларидан ташқари вилоят худудида курилиш материаллари ҳом ашёси мўл. Жумладан, Когон ва Коровулбозор атрофида оҳактош ва гипс, Таскозонда графит, Тозбулоқда мармар, Жонкелдида гранит ва минерал бўёқ конлари мавжуд. Шунингдек, жанубда ғишт ва кулолчилик учун тегишли ҳом ашё (Бухоро, Вобкент ва б.), Фиждувон туманининг чекка шимоли-шарқида рангдор металлар кони (Зафаробод) жойлашган, Янгикўзғоида олтин захиралари бор. Умуман эса, вилоядта аниқланган қазилма бойликлар кўпроқ ёқилғи ва курилиш саноатини ривожлантиришда аҳамиятлидир.

Қишлоқ туманлари миқёсида вилоятнинг минерал ресурс географияси куйидагича: Пешку туманида безак тошлари, минерал бўёқлар; Вобкентда – безак тошлари, ғишт ҳом ашёси; Олотда – ғишт; Бухоро туманида – гипс, ғишт ва бошқа курилиш материаллари; Фиждувонда – кум, шагал, рангли металлар; Когонда – гипс, кум, шагал; Қоракўлда – оҳак, силикат ҳом ашёси ва х.к. захиралар мавжуд. Демак, бу табиий қазилмаларнинг кўпчилиги курилини ва бинокорлик материаллари саноати учун қулай

имкониятлар яратади. Айниқса, Когон туманида жойлашган Мамаджурғотин гипс конларининг саноат аҳамияти катта.

Иклими – континентал ва чўл минтақасига хос. Январь ойининг ўртача ҳарорати – минус 2 даража, июль ойида иссиқлик, баъзан, 40 дараждадан ҳам ошиб кетади. Ёғин-сочин миқдори жуда кам; Газлидан шимолроқда у 100 мм га ҳам етмайди. Вилоятда йилига тахминан 150 - 200 мм атрофида ёғин-сочин ёғади. Кўриниб турибдики, Бухоро вилоятининг иклими асосан яйлов чорвачилигига қулайрек, сурорма дехқончилик учун эса бу ерда шароит унча яхши эмас. Зарафшон дарёси вилоят худудининг шарқий чеккасига етиб келади, холос, сугориш учун эса сув кўпроқ Амударёдан олинади. Айни шу максадда Аму-Коракўл, Аму-Бухоро, Ёмонжар каналлари курилган. Қўшини Навоий вилоятида жойлашган Куйимзор сув омборларидан шу номли канал бошланади ва у Бухоро, Когон, Жондор туманларининг бир қисмини сугоради. Булардан ташкари, Зарафшон, Хайробод, Шофиркон каби каналлар. Шўркул сум омбори ҳам мавжуд.

Вилоятда жуда кўп коллекторлар (зовурлар) ҳамда окова кўллар (кора кўллар) жойлашган. Уларга мисол килиб Шимолий, Оғитма, Парсонкўл зовурлари, Денгизкўл, Шўркўл, Оёкогитма, Шўрхок, Коракир кўлларини келтириш мумкин. 1993-йилда курилган Дамхўжа - Бухоро сув қувури вилоят марказини ичимлик суви билан таъминлашда кагта аҳамиятга эга бўлди. Бироқ, шунга қарамасдан, бу ерда сув муаммоси кескин. Юзага келган ҳолат нафакат қишлоқ хўжалигига, балки ахолининг саломатлигига ҳам катта таъсир кўрсатади.

Умуман олганда, юкорида таъкидланганидек, Бухоро вилояти типик чўл минтақасидир. Катта кумликлардан бири – Қизилкум бу худудни ҳам қамраб олган. Таникли бухоролик чўлшунос олим И.Қ.Назаров чўлларни, хўжаликда фойдаланиш нуктаи назаридан, икки қисмга, яъни чўл-яйловлар ва чўл-воҳаларга ажратади. Чўл-воҳалар Бухоро вилоятининг жануброқ қисмida Бухоро, Коракўл воҳаларида жойлашган. Минтақанинг айни шу қисмидан асосий транспорт инфратузилмалари ўтган ва ахолининг кўпчилиги мужассамлашган. Шу жихатдан Ғиждувон - Олот йўналишини вилоятнинг асосий иктисадий минтақаси, йўлаги ёки тарихий - географик “ўқи”, деб баҳолаш мумкин. У ўтмишда бу ердан оқиб ўтган Зарафшон дарёсининг ҳавzasига ҳам мос келади. Бу “йўлакнинг” жанубида ҳам, шимолида ҳам бепоён чўллар ётади.

Вилоятнинг транспорт ва иктисадий географик ўрнининг ўзига хос ҳусусиятларидан бири шундаки, унинг ҳудуди, аникроғи Олот тумани мамлакатимизнинг хорижий давлатларга чикадиган дарвозаларидан бири саналади. Туркманободга ўтган темир йўл оркали Ўзбекистон Туркманистон, Кавказорти мамлакатлари ҳамда Эрон ва бошқа жанубий, жанубий-гарбий Осиё (Яқин Шарқ) давлатлари билан ташки иктисадий

алоқалар олиб боради. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, Навоий – Учкудуқ – Нукус темир йўлининг ишга туширилиши Бухоро вилояти транспорт географик ўрнини бироз ўзгартирди, Когон, Қоракўл ва Олот бекатларининг бундай функциялари сусайди.

Демографик вазият. Вилоят ахолисининг сони 1989-йилга нисбатан (1136 минг) 1,5 мартаға ёки 620 минг кишига қўпайган. Туғилиш бу ерда хар минг ахолига 20,9 киши, ўлим кўрсаткичи 4,4 кишига тўғри келади. Туғилиш коэффициенти факат Бухоро шаҳрида пастрок, кишлоп туманлари доирасида эса у катта фарқ килмайди (20-24 промилле). Ахоли миграцияси шаҳар ва қышлоп жойларида манфий натижага эга. 1997-йилда миграция колдиги шаҳарларда минус 2,0 минг, 1998 йилда эса 1,9 минг кишига тент бўлган, қышлопларда мазкур кўрсаткич 800-900 кишини (минус) ташкил қиласди.

38-жадвал маълумотларининг таҳлили кўрсатишича, туғилиш коэффициенти сўнгги 10 йил мабойнида бироз кўтарилиш жараёнини намоён этмоқда.

38-жадвал

**Бухоро вилояти ахолисининг табиий ва механик ҳаракати
(2013 й., промилледа)**

т/р	Шаҳар ва туманлар номи	Табиий ҳаракат			Ахоли миграцияси		
		туғи-лиш	ўлим	табиий кўнайиш	келган лар	кетган лар	миграция колдиги
Шаҳарлар:							
	Бухоро	16,8	4,8	12,0	1,7	9,5	-7,8
	Когон	17,6	5,5	12,1	7,4	6,8	0,6
Туманлар:							
1	Бухоро	19,9	3,9	16,0	6,9	1,4	5,5
2	Вобкент	21,3	4,3	17,0	3,1	3,6	-0,5
3	Жондор	23,5	4,0	19,5	0,8	1,9	-1,1
4	Когон	22,6	4,6	18,0	1,5	2,6	-1,1
5	Олот	22,0	4,7	17,3	3,7	2,3	1,4
6	Пешкүн	22,9	3,8	19,1	0,4	1,5	-1,1
7	Ромитан	22,2	4,1	18,1	1,8	2,9	-1,1
8	Шофиркон	20,5	4,4	16,1	4,2	4,6	-0,4
9	Қоракўл	20,7	4,4	16,3	0,7	2,3	-1,6
10	Қоровулбозор	18,6	3,0	15,6	24,5	13,5	11,0
11	Ғиждувон	22,8	4,8	18,0	3,5	5,5	-2,0
	Вилоят бўйича	20,9	4,4	16,5	3,0	4,4	-1,4

Жадвал Узбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

Масалан, агар вилоят бўйича 2000-йилда туғилиш 20,0 промилле бўлган бўлса, 2013-йилда бу кўрсаткич 1,3 промиллела ортган. Фақат 2008-2009-йилларда у 0,3 фоизга ошган. Табиий кўпайиш шунга мос равища

ўзгарган. Бундай жараён шаҳар жойларда ҳам қайд этилади. Жумладан, Бухоро шаҳрида табиий кўпайиш 2008 йилда 9,5 промиллени ташкил килган бўлса, 2013-йилда у 12,0 га баробар бўлган. Шу муносабат билан таъкидлаш лозимки, ахолиси бундай анъанавий, маҳаллий миллатлардан иборат бўлган Бухоро шаҳрида туғилиш унга тенгкур ва турдош марказларга караганда анча паст.

Ўлим кўрсаткичларида катта ҳудудий фарклар йўқ; унинг энг баланд даражаси Когон шаҳрида, энг пасти эса Коровулбозор туманига тегишли. Тахлилларга кўра, ўлимнинг бундай даражаси тасодифий бўлмасдан, у олдинги йилларда ҳам кузатилиди.

Юкорида таъкидланганидек, ташки миграция, бошқа баъзи вилоятларда бўлгани каби, бу ерда ҳам салбий оқибатларга эга. Вилоят бўйича миграция қолдиги 2008 йилда минус 3,3; 2009-йилда минус 2,7 промиллени (ёки 4,3 минг киши) ташкил килган. 2009-йилда Коракўл туманида ҳар минг кишидан 7-10 киши миграция хисобидан камайган. Олот ва Фиждувон қишлоқ туманларида ҳам миграция натижалари бу ҳудудлар учун ижобий эмас. Айни вактда, Коровулбозор ва Бухоро туманларида у 2009-йилда ижобий натижга берган.

2013-йил натижалари эса қуйидагича: вилоят бўйича жами миграция сальдоси минус 1,4 промилле; бу борада энг катта кўрсаткичлар Бухоро шаҳар ва Фиждувон туманида қайд этилган. Жондор, Когон ва Коракўлда ҳам миграцион йўқотиш сезиларли даражада. Миграциянинг ижобий қолдиги асосан Бухоро ва Қораулбозор туманида қайд этилган (38-жадвал). Умуман олганда, эса, ташки миграциянинг динамикаси ва қўлами, унинг натижаси иш ўринларининг мавжудлиги ва кисман ахолининг миллий таркибига боғлиқ.

Демографик сиғими бўйича Фиждувон тумани олдинда (280 минг киши), бу ерда вилоят ахолисининг деярли 16 фоизи истикомат килади. Фиждувон Самарканд вилоятининг Ургут, Кашқадарё вилоятининг Шаҳрисабз ва водийнинг кўпчилик туманлари категорида демографик салоҳияти катта саналган ҳудудларга киради. Вобкент ва Бухоро туманлари ахолиси ҳам кўпроқ, Коровулбозорда эса бор-йўғи 16,3 минг киши бор ва бу хусусда мазкур туман республикамида факат Томди туманидан олдинда туради.

Ахоли вилоят ҳудудида ниҳоятда нотекис таксимланган. Ўртача зичлик 1 кв² га 44 кишига тенг ҳолда, у Бухоро – Коракўл воҳасида анча юқори даражага эга. Вилоятнинг чўл кисмида ахоли зичлиги жуда паст. Қишлоқ туманлари доирасида ушбу кўрсаткич Коровулбозорда 10 кишига ҳам етмайди, Вобкентда эса у 433 киши; фарқ 59 карра. Бундай геодемографик вазият факат табиий шароити нокулай, чўл ҳудудлари географияси учун хосдир.

Вилоядта якин йилларгача 11 та шаҳар ва 2 та шаҳарча мавжуд бўлган.

2009-йилда “янги урбанистик тўлқин” туфайли бу ерда 60 та қишлоклар шаҳарча макомини олди, натижада, умумий урбанизация даражаси бир йилда 29,2 фоиздан 38,8 фоизга стди. Бироқ шунга қарамасдан, шаҳарликлар улуши вилоятда энг пастлардан бири бўлиб қолмоқда (пастдан Хоразм ва Сурхондарё вилоятларидан олдинда туради).

33-иловада Бухоро вилоятининг янги шаҳарчалари – сабиқ қишлоклар, уларнинг худудий таркиби тўғрисида маълумотлар келтирилган. Уларга кўра янги агрошаҳарчаларининг энг кўпи Коракўл (12 та) ва Фиждувон (10 та), яъни воҳаларда, сугорма дехкончилик ривожланган, аҳолиси зич худудларда ташкил топган. Ромитан ва Пешкуда 3 тадан, Вобкентда эса 2 та шаҳарча шаклланган.

Бундай ўзгаришлар вилоят урбанистик таркибинн янада майдалаштиради. Ҳозирги кунда минтакада 1 та йирик шаҳар – Бухоро бор, унинг аҳолиси 272 минг киши атрофида (бу борада Тошкент, Самарқанд, Наманган ва Андижондан кейинги 5-ўринда). Вилоятнинг аҳоли сони бўйича иккинчи шаҳри, Бухоро агломерациясига кирувчи Когонда (Янги Бухорода) –59 минг, ҳақиқий “иккинчи” шаҳри Фиждувонда 43 минг киши яшайди. Колган шаҳар жойлар орасида факат Қоракўлда 20 мингдан зиёд аҳоли бор, холос. Демак, 69 та шаҳар жойларнинг ҳар бирида аҳоли, бундан кам. Майда шаҳар ва шаҳарчаларнинг кўпчилиги, таркоғлиги, “ресурс” марказларнинг мавжудлиги (Газли, Зафаробод) чўл худуди шаҳарлар географияси учун типик воелинидир.

Чўл шаронтида худудий қарама - қаршилик, “контрастлик” яққол кўзга ташланади. Жумладан, вилоятнинг воҳа қисмида аҳоли ва аҳоли пунктлари зич Бухоро агломерацияси шаклланмоқда. Унинг таркибига Бухоро шаҳри ва унинг “йўлдошлари” Когон, Вобкент, Жондор, Коровулбозор, Галаосиё ва кўплаб шаҳарчалар киради.

Бухоро вилояти республикамида “серқишлиқ” минтакалардан биридир. 2008 йилда 1519 та қишлоқ аҳоли пунктлари мавжуд бўлган ва бу хусусда у факат Самарқанд вилоятидан оркада турган, холос. Кўрилаётган йилда ўртача ҳар бир қишлоққа 730 кинидан тўғри келган, ваҳоланки, бу кўрсаткич мамлакатимизда 1468 га тенг бўлган (Бухоро қишлоклари республиканикига караганда 2 марта майдароқ). Агар бу рақам Фарғона водийси вилоятларнига солиштирилса, унинг кичикилиги янада яққол намоён бўлади.

2009-йилдан кейин ҳам вилоят қишлоклар географиясидаги умумий хусусият ўзгартмади: Бухорода бир қишлоқ аҳоли пунктига 724 киши, республикада 1327 киши тўғри келади. Бу эса қишлоқ жойларда амалга оширилаётган чора-тадбирларни, воҳа ва водийларга нисбатан анча муникуллантириди. Ҳозирги вақтда вилоятнинг таҳминан ҳар 6 тадан битта қишлоғида аҳоли сони 250 кинига ҳам етмайди. Гарчи уларда атиги 3,7 % қишлоқ аҳолиси яшаса-да, бу ҳолат қишлоқлар ижтимоий-иқтисодий

ривожланиши муаммоларини снгиллатмайди. 250-500 кишилик кишлоклар 460 та (31,3 %), ахолиси – 17,8 %; 500-1000 кишига эга бўлган кишлоклар жами бундай тоифадаги манзилгоҳларнинг 1/3 кисмини ташкил қилган холда. минтака кишлок ахолисининг 35,6 фоизини ўзида мужассамлаштиради.

Шу билан бирга, 2000 кишидан зиёд, келажакда ахоли сони бўйича шаҳарча макомини олишга даъвогар кишлоклар бугунги кунда хам топилади (уларнинг сони 23 та). Бундай кишлок ахоли пунктларига Олот туманининг Кўл Човдир, Хидрэйли ва Буржок; Бухоро туманининг Сўлокиён; Фиждувоннинг Бештува, Ростгўй, Чагдари, Тодарак, Намадгарон, Кулок; Қоракўлунинг Кизилработ, Кандим, Осиё, Қароун; Пешкунинг Толисобун; Шоғиркон туманининг Махаллан Қози, Саврон ва Юксунларни киритиш мумкин. Бирок, уларга шаҳарча макомини беришдан олдин Президентимизнинг бу борадаги кўрсатмасига, яъни вазиятнинг пухта ва атрофлича ўрганилишига, мавжуд шаҳарсозлик коила ва талабларининг тўлиқ риоя килинишига эътибор бериш зарур бўлади.

Вилоят ахолисининг миллий таркиби хам хар хил. Бу унинг тарихий-географик ривожланиш хусусиятлари билан боғлик бўлган. Минтакада ўзбеклар 91,3 фоизни ташкил қилади. Шунингдек, бу ерда туркман, қозок ва бошқа миллат вакиллари хам бор. Тожиклар (3,3 %) Бухоро ва бошқа баязи шаҳарларда, қозоклар (1,1 %) асосан Фиждувон туманининг чўл кисмида, туркманлар (0,6 %) Олот ва Қоракўл туманларида яшайдилар. Рус миллигининг улуши 1.01.2014-йилда 1,6 фоизга тенг бўлган.

2014-йил 1-январь холатида Бухоро вилоятида меҳнатга лаёкатли ёшдаги ахоли 1036 минг ёки жами ахоли сонининг 60,3 фоизини ташкил қилган. Иктисолий фаол ахоли 895 минг, иктисолиётда банд бўлганлар 818 минг кишига якин. Жами банд бўлган меҳнат ресурсларининг 68,3 фоизи моддий ишлаб чиқариш соҳаларида хизмат килишади. Жумладан, саноатда – 16,2%, кишлок ва ўрмон хўжалигига – 24,4%, транспорт ва алоқада – 4,1%, қурилишда – 12,2%, савдо ва умумий овқатланиш, моддий-техника таъминотида – 9,0%. Номоддий ишлаб чиқариш соҳалари орасида таълим, маданият, санъат, илм-фан соҳаларида умумий банд ахолининг – 12,8%, согликни саклаш, жисмоний тарбия ва ижтимоий таъминотда – 7,2 %, уй хўжалиги ва ахоли майший хизмат кўрсатишининг номоддий кисмида 2,6 % ишчи ва хизматчилар банд.

Хўжалиги, ихтисослашуви ва худудий таркиби. Бухоро вилояти иктисолиёти аграр-индустрисал йўналишга эга. Мустақиллик йилларида минтака саноати, хусусан, ёқилғи, қурилиш материалларини ишлаб чиқариш анча тез ривожланди, чунки кулай инвестиция мухити яратилди. Ҳозирги кунда вилоят умумиктисодий ривожланиш кўрсаткичлари бўйича республика ўртача даражасидан юкорирок погонада туради.

2013-йил якунларига кўра, Бухоро вилояти Ўзбекистон Республикасининг 5,8 фоиз ялпи ички маҳсулотини, 4,1 % саноат, 9,9 % кишлок хўжалик маҳсулотини таъминлайди. Унинг зиммасига мамлакатимизда амалга оширилаётган капитал кўйилмаларнинг 13,5 фоизи, курилиш ишларининг 7,0 %, чакана савдо ҳажмининг 6,3 % ва пуллик хизматларнинг 5,5 фоизи тўғри келади. Вилоят сўнгги йилларда республикамизга кириб келаётган хорижий инвестициянинг 35-40 фоизини ўзига жалб қилган.

Бу рақамларнинг оз ёки кўплигини вилоятнинг мамлакат аҳолисидаги улушкига (5,8 %) киёслаб, тегиши хуласа чиқариш мумкин¹. Шу нуқтани назардан караганда, Бухоро вилоятининг хозирги экспорт салоҳияти учун катта эмас – атиги 1,9 % (импортда 5,0 %). Бироқ, инвестиция ҳажмининг сўнгги йилларда кўпайиши, курилиш ишларининг катта кўламда олиб борилиши, шубҳасиз, якин келажакла ўз самарасини беради.

Минтака иқтисодиётининг таркибига назар солсак, қуидагиларни кўриш мумкин: саноат вилоят ялпи худудий маҳсулотининг 18,0 фоизини, курилиш – 8,5 %, кишлок хўжалиги – 29,6 %, транспорт ва алоқа – 5,5 %, савдо ва умумий овқатланиши – 6,1 %, соликлар 11,4 фоизини беради. Ялпи худудий маҳсулотда кичик тадбиркорлик (бизнес) улуси 66,8 % бўлиб, бу рақам 2008 йилга караганда 4,8 пунктга кўпди. Унинг ярмидан зиёдрогини кичик корхона ва микрофирмалар таъминлайди. Кичик бизнес секторида жами иқтисодиётда банд бўлганларнинг 3/5 кисмидан кўпроғи фаолият кўрсатишади. Унинг хиссаси саноатда 25,3 %, кишлок хўжалигига 98,4 %, курилишда 64,3 %, савдо ва пуллик хизматларда 42,3 ва 54,1 % дир. Демак, кичик тадбиркорлик кўпроқ агоноқтисодиёт ва хизматларда кент ёйилган.

Кичик тадбиркорлик саноат бўйича, хусусан Вобкент ва Когон туманларида, курилиш Коракўлда яхши ривожланган. Масалан, Вобкент туманида мазкур сектор саноат маҳсулотининг кариб 100 фоизини беради. Бу жиҳатдан, Шоғиркон, Ромитан ҳамда Коровулбозор туманлари анча оркада. Айни пайтда, Қоракўл туманидаги курилиш ишларининг 100 фоизи кичик бизнес томонидан бажарилган.

Маълумки, барча ижтимоий-иқтисодий ривожланиш, кенгайтирилган ишлаб чиқаришни амалга оширишда капитал кўйилмалар асос бўлиб хизмат килади. Бу хусусда вилоят республикамизда олдинги ўринларга чикиб олган. Ўсиш асосан чет эл инвестициялари хисобидан юзага келмоқда. Чунончи, 2009-йилда хорижий инвестициялар ҳажми жами инвестицияларда 78,1 фоизга етди; шу йилда Бухорога республикага кириб

¹ Таккослаш учун: 2000 йилда вилоят республика ялпи худудий ва саноат маҳсулотининг 6,4 %, кишлок хўжалигининг 7,7 %. инвестиция ҳажмининг 4,1 %. чакана савдонинг 4,4 %, пуллик хизматларнинг 5,4 фоизини бажарган.

келган инвестицияларнинг 46,9 фоизи тўғри келган. Бу ракам, ўз навбатида, минтаканинг инвестицион фаоллигини кўрсатади.

Инвестициянинг кўпчилик кисми бевосита ишлаб чиқаришга, энг аввало, ёқилғи саноатига, жумладан, Қандим гурухи, Хаузак, Шоди нефть конларини ўзлаширишга йўналтирилган. Шу максадда Россиянинг “Лукойл” нефть компаниясидан тўғридан-тўғри инвестиция киритилган. Шунингдек, инвестициялардан енгил саноат корхоналарини, Бухоро вилояти худудидан ўтувчи Ўзбекистон – Хитой газ кувуруни қуриш, геологик кидирув ишларини олиб бориш, қишлоқ хўжалик, сув кувурларини таъмирлаш ва янгиларини барпо килишда ҳам фойдалинилмоқда.

Саноати. Мамлакатимиз нефть ва нефть-кимё саноатининг ривожланишида Бухоро (Қоровулбозор) нефтни қайта ишлаш заводининг биринчи навбатини қуриш катта аҳамиятга эга бўлди. Ушбу замонавий корхона асосан Франция билан ҳамкорликда барпо этилди ва бунинг учун 500 млн. АҚШ долларига якин маблағ сарфланди. Завод кўшни Қашқадарё нефть-газ конлари асосида ишламоқда. Якин йилларда Қандим кони негизида 11 млрд. м³ газни қайта ишловчи завод ҳам ишга тушади ва бунинг натижасида Бухорода нефть-газ энергия ишлаб чиқариш цикли янада мукаммаллашади, вилоят худудида ўсиш кутб ва марказлари шаклланади.

Вилоятда саноат корхоналари сони жами 10 мингдан зиёд, бирор, уларнинг йириклари 25 та. Бухоро саноати, асосан, ёпилғи (бензин, керосин, дизель ёнилғиси), мебель, оҳак, гипс, гипскартон, пахта толаси, ип газлама ва бошқаларни ишлаб чиқаради. Бир йилда 80-90 минг т нефть ва газ конденсати, 2,6 млрд. м³ табиий газ, 730 минг т бензин, 465 минг т атрофида дизель ёкилғиси, 160-165 минг т. мазут, 90 минг тоннадан зиёд керосин, 6-7 минг т суюлтирилган газ ишлаб чиқарилади. Шу билан бирга, бир йилда ўртача 110-120 минг т пахта толаси, 200 т атрофида ипак толаси, 4,5-5,5 млн. кв. км гилам ва гилам маҳсулотлари, 20-25 минг т ўсимлик ёғи, 105 минг т ун, 45 минг т омихта ем ҳам олинади. Бу ракамлар ҳар йили, обҳаво шароити ва бошқа сабабларга кўра, ўзгариб туради.

Корхоналар миқёсида ёкилғини асосан Қоровулбозор нефтни қайта ишлаш заводи ва кисман “Газлинефтгаз қазиб чиқариш” ширкат корхонаси ишлаб чиқаради. “Трубодеталь”, Бухоро таъмирлаш заводи, “НЭМ” таъмир механика заводи, машинасозлик ва металлни қайта ишлаш билан шугулланади, енгил саноат соҳасида “Daewoo Tekstil Buhhara”, “Ўзкарпет”, “Қорақўлтекс” қўшма корхоналари мавжуд. Озиқ-овқат саноати корхоналари орасида энг каттаси – Когон ёғ-экстракция заводи. Шунингдек, Бухоро ёғ-экстракция заводи, “Вобкент ёғ”, “Шоҳруд”, “Евроснар” қўшма корхоналари ҳам етакчилик қилади. Айни вақтда, 2009-йилдан бошлиб собиқ Бухоро тўқимачилик комбинати (ўз пайтида у улкан

корхона хисобланган) кейинчалик “Бухоро-текс” номли корхона ўз фаолиятини тұтатди.

Вилоятда юкоридагилардан ташкари “Халима бегим Омад”, “Сис Бухоро сайилға”, Олотда – “Мергантекс”, Когон, Ромитан ва Шоғирконда тұқымачилик құшма корхоналари, шунингдек, “Бухорогипс”, “Когонгипс” КК, Бухоро ва Ғиждувонда тери маҳсулотларини қайта ишловчи “Нақшбандий” ОАЖлари бор¹.

Үн ва үн маҳсулотларини Бухоро дон маҳсулотлари, Коракүл ва Коган ун-дон комбинатлари беради. Қишлоқ туманлари марказларыда пахта тозалаш заводлари жойлашған, уларнинг энг катталари Ғиждувон ва Вобкент шаҳарларыда қурилған. Арок ва арок маҳсулотларини “Шоҳруд” корхонаси ишлаб чикаради. Курилиш материаллари корхонаси Когон, Бухоро ва Вобкентда, коракүл териси заводлари Бухоро ва Ғиждувонда жойлашған. Шу билан бирга, Бухоро, Ғиждувон каби шаҳарлarda маҳаллій саноат ва миллий хунармандчilik яхши ривожланған (зардұзлик, заргарлық, мисгарлық ва б.).

Умуман олганда, вилоят саноатининг тармоклар таркибіда ёқилги-энергетика саноати пешқадамлық қиласы – 41,3%. Енгил саноатнинг улуси – 25,9 %, озик-овқат тармогиники – 14,6 %. Қолған саноат тармокларыдан ун-әрмә, оміхта ем (4,4 %), курилиш материаллари саноати (6,7 %), машинасозлық ва метални қайта ишлаш (2,5 %) корхоналари хам фаолият күрсатади.

Саноат ишлаб чикаришининг худудий таркиби бир хил әмас; бу борада Бухоро ва Когон шаҳарларыдан ташкари Коровулбозор тумани кескін ажралиб туради. 2000 йил яқунлари бүйіча, Бухоро шаҳри вилоят саноат маҳсулотининг 34,8 фоизини, Коровулбозор тумани – 34,5 ва Когон шаҳри 5,3 фоизини етиштириб берған. 2013-йилда биринчи үрингі Коровулбозор чиқиб олған. У ҳозирда вилоят саноат маҳсулотининг 36,4 фоизини беради; Бухоро хиссасы – 14,5 %, Когон шаҳри – 8,5 % (тумани билан бирғалықда – 14,3 %), Ромитан туманинша – 8,1 %, Ғиждувонта 5,5 % тұғыр келади. Саноат салохияти паст туман Вобкент хисобланади (36-илова). Ахоли жон бошига хисоблаганда хам таҳминан шундай мансараны күриш мүмкін; бу борада Коровулбозор кескін ажралиб тұрса, Вобкент, Шоғиркон, Жондор туманлари анча орқада туради.

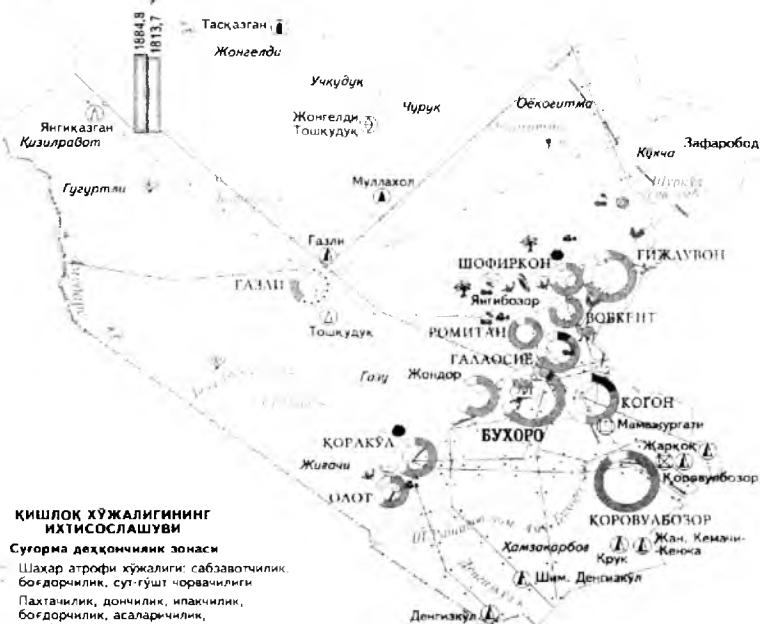
Қишлоқ хұжалиғи географиясы. Бухоро вилояды республикамизнинг мұхим кишлоқ хұжалиғи районларыдан биридей. Бу ерда, айникса, пахта етиштириш, коракүлчilik яхши ривожланған. Дәхқончilik жами қишлоқ хұжалик маҳсулотининг 55,1 фоизини, фермер хұжаликлари эса ушбу маҳсулот қажжининг 28,9 фоизини таъминлады (2013 й.).

¹ Вилоятда юкоридагилардан ташкари енгил саноатта тегишли Вобкент, Ғиждувон, Олот, Коракүл тұқымачилик корхоналари. Шоғиркон тикувчilik, Бухоро ва Ғиждувон пойабзал фабрикалари, Ғиждувон шоғиркон гилам тұқиши фабрикалари хам мавжуд.

БУХОРО ВИЛОЯТИ ИКТИСОДИЙ КАРТА

САНОАТ ВА ҚИШЛОҚ ХҮЖАЛИГИ
ЯЛПИ МАҲСУЛОТЛАРИ ҲАЖМИ
(2011 й.)

1 мм үстүн баландлыгы - 100 млрд. сүм
— саноат — қишлоқ хўжалиги

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИНИНГ ИХТИСОСЛАШУВИ

Суғорма деҳқонлик зонаси

Шашар атрофи хўжалиги: сабзавотчилик, боғдорнилик, сут-гўшт чорвачилиги.

Пахтачилик, доңчилик, илакчилик, боғдорнилик, асаларчилик, сут-гўшт чорвачилиги.

Чўй-айлов зонаси

Чўй айлов чорвачилиги (коракўччилик ва қўйчилик).

КЕНГ ТАРКАЛГАН РАЙОНЛАР

- ингичка тодали
- пахтачилик
- боғлар
- сабзавот ва картопка

МАМКАЖУХОРИ

- ёнғоззорлар
- ўрмонлар

САКОСОУЛ

- РАЙОНЛАР
- Коракўл кўйларини уртишиб
- тучинлик
- паррандачилик
- асаларчилик
- илакчилик

ИШЛОВ БЕРУВЧИ

САНОАТ (2010 й.)

Ялпи маҳсулот ҳажми бўйича саноат пунктлари

- Жуда ирик
- Йирик
- Урга
- Майдা

Саноат тармоқлари

- Электрэнергетика
- Ёкили
- Кора металлургия
- Машинасозлик ва металлни кайта ишлаш
- Кимё ва нефт-химе
- Курниш материаллари
- Енгил
- Озиқ-овқат
- Башка тармоқлар

УНДИРУВЧИ САНОАТ

- Нефт
- Нефт ва табии газ
- Табии газ
- Графит
- Гипс
- Оҳактош
- Минерал рантлар
- Минерал суб булоқлари
- Газли Конларнинг номлари
- Электр узатиш линиялари
- Газ кувурлари
- Нефт кувурлари

Вилоятнинг чўллик хусусияти бу ерда “фойдали ер” коэффициентининг пастилигига сабаб бўлган. Масалан, жами 4197,3 минг гектар ердан 2807,4 минг гектари ёки 66,9 фоизи кишлок хўжалигида фойдаланиладиган ерларга тўғри келади. Уларнинг катта кисми эса экстенсив чорвачиликка хизмат килувчи пичанзор ва яйловлардан иборат. Кишлок хўжалигида фойдаланиладиган ерлар улуши Пешку, Вобкент, Ромитан, Фиждувон ва Коракўл каби туманларда анча юкори.

Интенсив кишлок хўжалиги, хусусан дехкончиликни ривожлантиришда суғориладиган ерларнинг ахамияти катта. Бундай ерлар вилоятда 227 минг га ёки жами кишлок хўжалигида фойдаланиладиган ерларнинг 8,1 фоизини гашкил килади. Кўриниб турибдики, бу ракам ниҳоятда паст бўлиб, юкорида кайд этилган Бухоро вилоятининг энг муҳим чўллик хусусиятини исботлаб беради.

Суғориладиган ерлар воҳаларда, яъни Бухоро – Коракўл воҳасида жойлашган. Бинобарин, уларнинг хиссаси Вобкент, Когон, Бухоро туманларида каттароқ. Энг кам суғориладиган ерлар туманларнинг кишлок хўжалигида фойдаланадиган ерларига нисбатан хисоблаганда Пешку, Жондор, Фиждувон, Коракўл ва бошқа чўл туманларида кайд этилади.

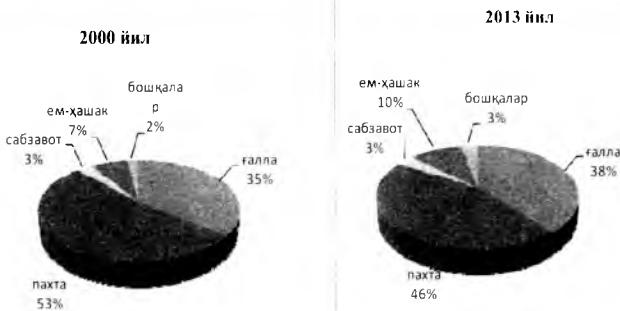
Кишлок хўжалигида фойдаланиладиган ерларнинг атиги 7,1 фоизига экин экиласди. Айни вактда, бу кўрсаткич Когон, Вобкент туманларида 64-74 фонзига етади. Пешкуда эса у бор-йўғи – 2,0 %, Коракўлда – 4,8 %, Фиждувонда – 5,3 % ва х.к. Чўлда, албатта, яйлов ва пичанзорлар кўп бўлади. Шу боис, уларнинг хиссаси 91,9 фоизга баробардир. Айникса, бу кўрсаткич Пешку туманида юкори - 97,8 %, Вобкент ва Когонда эса у анча паст (34-илова).

2000-йилда вилоятнинг жами экин майдони 240 минг га атрофида бўлган. Унинг 81 минг гектарига ғалла, 120 минг га пахта, 16 минг га ем-хащак, 7 минг гектарига сабзвот экилган. Бир йилда ўртacha 330-350 минг т ғалла, 350-400 минг т пахта, 150 минг тонна турли хил сабзвотлар олинган; хосилдорлик ғалла етиштиришда 40,3 ц, пахтада 27,3 ц/га ни ташкил қилган. Шунингдек, бир йилда 180-190 минг дона коракўл териси, 2200 тонна пилла тайёрланган. 2013-йилда эса вазият куйидагича бўлган: жами экин майдонлари 241 минг га, унинг 200 минг гектари фермер хўжаликларига берилган. Донли экинлар (асосан буғдой) майдони 93 минг га, ялпи ҳосил 628 минг тонна, хосилдорлик 60,4 ц/га. Шундан буғдой – 554 минг т, хосилдорлик – 60,5 ц/га. Пахта майдони 110 минг га, ялпи ҳосил 350 минг тонна атрофида, хосилдорлик 31,5 ц/га тенг бўлган. Демак, кўриниб турибдики, сўнгти йилларда жами экин майдонлари кам ўзгарган, ғаллага кўпроқ ер ажратилган, пахта майдони эса бироз кискарган; хосилдорлик ғалла ва пахта етиштиришда ошган (10-расм).

Вилоядта картошка етиштириш учун ривожланмаган. Бу экинга 4,2 минг га ер ажратилиб, ундан 142 минг тоннадан кўпроқ ҳосил олинади.

Сабзавот майдони эса 7,8 минг га, ялпи ҳосил – 438 минг тонна. Уларнинг асосий қисми дехкон хўжаликларида етиштирилади. Ем-хашак экинларининг умумий майдони жами экин майдонларининг 9,8 фоизини ташкил қиласди, мевазорлар 11,7 минг га, узум – 9,7 минг гектарда етиштирилади.

10-расм. Бухоро вилояти экин майдони

2013-йил 01.01. ҳолатига йирик шохли корамоллар сони 992 минг баш, кўй ва эчкилар 1703 минг баш бўлган. 2000-йилда чорва молларининг сони анча кўпайган. Масалан, ўша йилда йирик шохли корамоллар 430 минг, кўй ва эчкилар 840 минг боз бўлган (бу борада Бухоро, Қашқадарё, Навоий ва Самарқанд вилоятлари билан бирга республикамизда ажralиб туради).

2012-йилда гўшт (тирик вазнда) 162 минг тонна, сут 625 минг т, тухум 217,5 млн. дона, жун 3120 т, қорақўл териси 384 минг дона, пилла 3100 т ҳажмида олинган. Бу рақамлар 2000 йил кўрсаткичлари билан солиштирилса, чорвачилик соҳасининг ҳам сўнгги йилларда анча ривожланганигини кўриш мумкин. Бевосита агрокитисодиётга келсак, бунда Бухоро, Фиждувон, Қоракўл ва Жондор туманларининг вилоят кишлоқ хўжалигида юкори ўринларни эгаллаши кузатилади. Уларнинг ҳар бирининг улуши 10 - 11 фоизга тенг, энг кам кўрсаткич Қоровулбозор туманига тегишли (36-илова). Жон бошига хисоблагандан эса бироз ўзгача ҳолатлар кўзга ташланади: бу кўрсаткичлар Когон, Пешку, Олот ва Қоравулбозор туманларида юкори, Шофиркон, Фиждувонда пастроқ даражада.

35-иловада қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг худудий таркиби келтирилган. Унинг таҳлилига кўра, бошкоти дон стиштиришда Фиждувон, Вобкент ва Қоракўл; бодорчиликда – Вобкент, Жондор, Пешку ва Фиждувон; узумчиликда – Бухоро ва Шофиркон; йирик шохли корамоллар сони бўйича Қоракўл ва Жондор; кўй ва эчкилар сонида ҳам шу туманлар етакчилик қиласди. Паррандачилик, асосан, Когон туманида, шаҳар атрофи қишлоқ хўжалиги Бухоро ва Вобкент туманларида ривожланган.

Бошка вилоятларда бўлгани каби Бухоро вилоятида хам фермер хўжаликларига катта эътибор каратилади. 2014-йил бошида уларининг умумий сони 4006 та бўлган ва уларга жами 792 минг ер ажратилган; ишчи-ходимларининг сони – 71 минг киши. Ҳар бир фермер хўжалигига ўртacha 197,7 га ер ва 18 нафардан ишчи тўғри келади¹. Бу катта ракамлар минтақалар миқёсида таққослаганда кўпроқ кўшни Навоий вилоятига якин туради. Фермер хўжаликлари вилоят кишлoқ хўжалиги маҳсулотининг 28,9 фоизини таъминлайди. Бу борада айникса Коровулбозор тумани олдинда – 59,7 %. Шунингдек, Ромитан туманида хам уларнинг улуши каттароқ, Қоракўл ва Когон туманларида эса бундай хўжаликлар нисбатан суст ривожланган.

Ижтимоий соҳалар. Ҳар қандай худуднинг тўлиқ, агрофлича (комплекс) ривожланиши ижтимоий соҳаларга хам боғлиқ, чунки бу соҳалар кишиларнинг хаёт кечириши, таълими, соглигини яхшилаш, дам олиши ва бўш вактидан самарали фойдаланишга каратилган. Бухоро вилоятида номоддий ишлаб чиқаришда жами банд ахолининг 31,7 фоизи хизмат килади.

Ахоли, меҳнат ресурслари, улардан самарали фойдаланиш, янги иш ўринларини яратиш, турли хил хизматларни амалга ошириш кабилар ижтимоий ривожланиш доирасига киради. Масалан, 2009-йилда вилоятда 72,9 минг, 2010-йилда 73,2 минг, 2013-йилда 74,3 минг янги иш ўринлари яратилган, унинг ярмига якини КБ ва ХТ-га тўғри келади. Бу эса худудлар ижтимоий-иктисодий ривожланиши, “Кишлoқ” Давлат дастурини амалга оширишда катта ахамият касб этади.

Киши жон бошига хисобланганда, чакана савдо айланмаси Коровулбозорда энг юкори. Худудий таркибда эса, Бухоро шаҳрини хисобга олмаганда (чунки, у айни вактда муҳим савдо маркази бўлганлиги сабабли, бу кўрсаткич юкори бўлиши мумкин). Фиждувон тумани олдинда – 18,0 %. Пуллик хизматлар хам асосан вилоят марказида юкори, кишлoқ туманларида эса ўртacha даражадан паст. Бухоро шаҳрига жами пуллик хизматлар ҳажмининг 36,4 %, Фиждувон туманига унинг 12,1 фоизи тўғри келади. Коровулбозор, Когон, Олот туманларида эса бу соҳа камрок ривожланган (36-илова).

Ахолининг саломатлиги, уй-жой шароити кўп жихатдан табиий газ, тоза ичимлик суви билан таъминланганинг боғлиқ. Айникса, чўл шароитида сув масаласи ниҳоятда муҳимдир. Вилоятда марказлашган сув тармоғи билан 85,0 % аҳоли таъминланган. Бу кўрсаткич Коровулбозор туманида 100 фоиз бўлгани ҳолда, у Қоракўл, Жондор, Олот, Фиждувон туманларида анча паст. Мазкур ҳолат, хусусан, ушбу туманларнинг чўл

¹ Бухоро вилоятида хам фермер хўжаликларини оптималлаштириш натижасида уларнинг сони 2009 йилга қараганда кескин кискарған.

худудларидан ночоррок. Бу, ўз навбатида, носоғлом нозогеографик вазиятни ҳам келтириб чиқаради. Маълумки, қадимдан Бухорога хос эндемик қасалликлар айни сув муаммоси орқали келиб чиқкан (безгак, тери қасалликлари ва б.). Шунинг учун ҳам, вилоятда ҳовуз маданияти, сардобаларни қуриши азалдан ривожланган бўлган¹.

Табиий газ билан таъминланиш вилоятда ўртача 98,8 % ва бу кўрсаткич Бухоро шаҳри ва тумани, Коровулбозор ва Фиждувонда – 100%дир. Аммо, Олот ва қисман Шоғиркон туманларида барча хонадонлар ҳам бундай имкониятларга эга эмас. Вилоятда ўй-жой ҳар бир кишига 14,5 кв. метрдан тўғри келса, Коровулбозор, Коракўл ва Ромитан туманларида бу кўрсаткич юқорироқ.

Ахолига жами 77 та тиббиёт муассасалари хизмат кўрсатади, бемор ўринлари ҳар 10 минг кишига 43 та, шу жумладан, Вобкентда у 73, Коровулбозор туманида 56 тани ташкил қилади. Қолган худудларда қасалхона ўринлари билан таъминланиши даражаси бироз паст. Албатта, дунёга тиббиёт илмининг машҳур намоёндаси – Абу Али ибн Синони берган (Авиценна) бу худуд учун бундай вазиятни ижобий баҳолаб бўлмайди². Вилоятда ҳар 10 минг кишига 29,4 та врач, 121,1 нафар ўрта медицина ходимлари хизмат кўрсатишади. Ҳар 100 минг кишига тўғри келадиган қасалланиш (яъни поликлиникага мурожаат қилганлар) 43071 кишига тенг. Олот, Қоракўл, Бухоро туманларида бу кўрсаткич пастрок, Пешкуда энг юқори. Коровулбозор тумани республикамизда сил қасаллигининг нозогеографик ўчиғларидан бири хисобланади.

Кишилқ қарчлиларни ҳаммаси бўлиб 342 та ёки ҳар бир туманга 31,2 тадан. Агар вилоятда жами 1471 та қишлоқ аҳоли пункти мавжудлиги эътиборга олинса, вазият ўз-ўзидан маълум бўлади. Шу нуқтаи назардан, таълим географияси, ҳалқ таълими муассасаларининг худудий ташкил этилишида ҳам айрим муаммолар мавжуд. Бухоро вилоятида 2013-йилда жами 345 та доимий мактабгача тарбия муассасалари кайд этилган. Умумтаълим мактаблари 534 та, уларнинг ҳар бирида ўртача 470 нафардан ўқувчи бор. Бу ракам, хусусан, чўл ҳудудларда жойлашган мактабларда жуда кичик.

Мехнат ресурсларидан фойдаланиш, малакали ишчи кадрларни тайёрлашда қасб-хунар коллежларининг ўрни катта. Бухоро вилоятида уларнинг сони 80 та, талабалар – 83,8 минг киши. Академик лицейлар 8 та, талабалар сони 5793 киши (2012/2013 ўкув йили). Юқори малакали кадрлар вилоятдаги мавжуд 3 та, жумладан, Бухоро Давлат университетида тайёрлади.

Минтақа ижтимоий-иктисодий ривожланишида туризмнинг аҳамияти

¹ Самарқанд. энг аввало, унинг Регистони билан тасаввур килинса, Бухорон Шариф эса кўпроқ ўзининг Баҳоуддин Накшбандий зиератгоҳи, Миноран қалон, Лаби ҳовузи билан машҳурdir.

² Абу Али ибн Сино 980 йилда хозирги Пешку туманида таваллуд топган.

катта. Бухоро шаҳридаги Арқ, Лаби Ҳовуз, Минораи Калон, Сомонийлар мақбари, вилоят маркази яқинида жойлашган Баҳовуддин Нақшбанд. Ситорай-Моҳи Ҳосса. Чор Бакр ансамбллари Ғиждувон шаҳридаги Абдухолик Ғиждувоний мақбари, шунингдек, Вобкент, Ромитан ва бошқа туманлардаги қадамжо ва зиёратгоҳлар минг-минглаб сайёҳларни ўзига жалб этади. Қолаверса, чўл ландшафти ҳам ўзига хос туристик аҳамиятга эга.

Кенгрок географик нуқтаси назардан қаралганида, умуман, Зарафшон водийси ўзининг тарихи, шаҳар ва бошқа қадамжолари билан ягона ҳаққаро туристик районни ҳосил қиласди. Бу районнинг иккиси асосий маркази Бухоро ва Самарқандни республикамиз Президенти И.А.Каримов ташаббуси билан қайта тикланган Имом Бухорий мажмуаси боғлаб туради¹.

Вилоятда 65 та туристларни жойлаштирувчи тармоқлар, шу жумладан, 50 дан зиёд меҳмонхоналар мавжуд, уларда ўринилар сони 2200 тадан кўпроқ. Бу соҳада хусусий сектор ҳам шаклланиб бормоқда. Бир йилда жами 130-150 минг сайёҳларга хизмат кўрсатилиди, уларнинг деярли аксарияти хорижий туристлар. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, вилоятнинг туристик имкониятларидан ҳозирча тўлиқ фойдаланилмаяпти. Бунинг учун бу ерда замонавий туристик индустрия ва инфратузилмани ривожлантириш, қишлоқ жойлар туризм имкониятларини ҳам ишга солиш, тарғиб ва ташвиқ қилиш керак. Бухоро қадимдан ўзининг миллий таомлари, парварда ва бошқа ширинликлари, спорт турлари, санъаткор ва ҳазилчилари билан машҳур бўлиб келган. Бу эса, туризмни ривожлантиришига ёрдам берувчи муҳим омилидир.

Транспорт ва таипки иқтисодий алоқалари. Одатда, катта ҳудудларга эга бўлган минтақаларда, хусусан, уларнинг ички қисмларида транспорт инфратузилмасини ривожлантириш муаммолари долзарб бўлади. Бухоро вилояти ҳам бундан мустасно эмас.

Вилоятнинг асосий транспорт йўллари унинг воҳа қисмидан ўтган. Бу ерда Бухоро-Туркманобод (аввалги Чоржўй). Бухоро-Карши темир йўллари ўтган, Бухоро шаҳри ва Тошкент ўртасида тезюарәр электропосезд қатнови йўлга кўйилган. Вилоятда қатор темир йўл бекатлари мавжуд, уларнинг ёнг каттаси ва қадимијиси “поезд гулоги билан туғилган” Когон хисобланади. Ҳозирги кунда у муҳим транспорт тугуни вазифасини ўтайди. Шунингдек, Қоракўл, Олот бекатлари ҳам мавжуд, бироқ, Навоий-Учқудук-Нукус темир йўлинига ишга туширилиши муносабати билан бу бекатларнинг аҳамияти бироз пасайди.

Бухоро (Когон)-Самарқанд-Карши “учбурчагида” Бухоро шаҳри ҳам

¹ Имом Бухорий ҳозирги Самарқанд вилоятининг Пойарик туманида таваллуд топиб, Бухорода ўқиган, Ғиждувонлик Садрийин Айний эса ўз меҳнат фаолиятини, ижодини Самарқандда бошлиған ва Тожикистонда давом эттирган.

ўзига хос мавкега эга. Тошғузор–Бойсун–Кумқўргон йўлиниңг ишга туширилиши Бухоро–Карши–Термиз йўлагининг шаклланиши ва ривожланишига имкон берди. Айни вактда, Бухоро–Газли–Нукус автомобиль йўли–Катта Ўзбек йўлиниңг хам аҳамияти ортиб бормоқда¹.

Мамлакатимизда кабул килинган “Ўзбекистон Миллӣ автомагистралы” Давлат дастури доирасида бу трактда таъмиралаш ва кенгайтириш, йўл бўйи инфратузилма, сервис соҳасини ривожлантириш бўйича катта ишлар олиб борилмоқда. 2012-йилда вилоятда жами 56,3 млн тонна юк ва 299,3 минг йўловчи ташилган. Ички миқёсда уларнинг барчасини автомобиль транспорти амалга оширган. 2013-йилда ташки савдо айланмаси 863 млн. АҚШ доллари атрофида, шу жумладан, экспорт 337 ва импорт 626 минг долларга teng бўлган². Экспорт таркибида пахта толаси 58,7 фоизни ташкил киласи. Сўнгги йилларда хизматлар, энергия ресурслари, курилиш материаларининг хиссаси хам ошиб бормоқда. Импортда асосий ўринларни энергия ресурслари (84,7 %) ҳамда машина ва ускуналар етакчилик киласи.

Ташки иктиносидай алоқаларнинг асосий кисми, яъни экспортнинг 77,2 % ва импортнинг эса 68 фоизи “Ўзок хориж” мамлакатлари билан олиб борилади. Бу борада сўнгги йилларда Эрон, Хитой ва Афғонистон, МДҲ мамлакатларидан Россия устуворлик киласи. Ички худудий таркибида Бухоро шаҳри ва Коровулбозор вилоят ташки савдосида етакчи. Улар вилоят жами ташки савдо айланмасининг деярли ярмини таъминлайди. Шунингдек, Фиждувон ҳамда Бухоро туманларининг ҳам хиссаси катта. Экспортда биринчи ўринда Коровулбозор, иккинчиде Бухоро шаҳри, учинчida Фиждувон, тўртинчиде Бухоро ва бешинчи ўринда Ромитан тумани туради (36-илова). Аммо Вобкент туманининг экспорт салоҳияти анча паст. Инвестиция мухити хам Бухоро шаҳри ва Коровулбозорда нисбатан яхшироқ. Келажакда вилоятнинг барча кишлоп туманларида инвестиция мухитини янада яхшилаш, инвестициялардан самарали фойдаланиш, қўшма корхоналар сони ва географиясини кенгайтириш зарур.

Вилоят ижтимоий-иктиносидай ҳолатининг худудий тафовутлари. Чўл шароитида ички иктиносидай районлаштириш жуда қийин илмий масала хисобланади. Сабаби, иктиносидай салоҳият маъмурӣ бўлинишга бўйсунмаған ҳолда асосан вилоятнинг воҳа кисмida, яъни Бухоро – Коракўл воҳасида жойлашган. Бунда Бухоро, Когон, Фиждувон, Коракўл каби шаҳарларнинг аҳамияти катта, “ресурс” шаҳарлар – Газли ва Зафаробод тор ихтисослашув хусусиятига эга. Бинобарин, чўл ландшафти

¹ Келажакда Бухоро-Коракалпогистон йўналишида хам темир йўл курилиши мумкин.

² 2009 йилда вилоятда катта ҳажмда инвестиция, шу жумладан хорижий инвестиция киритилганинигни натижасида экспорт-импорт ҳажми олдинги йилга нисбатан тахминан 2 марта ортган.

Бухоро вилояти кишлек туманлари ижтимоий-иктисодий ривожланиши индикаторлари

(2013 й.)

т/р	Шахар ва туманлар номи	Саноат маҳсулоти	Кишлоқ хўжалик	ХИМ	Капитал кўйилмалар	Пудрат ишлари	Чакана савдо айланмаси	Пуллик хизматлар
1	Вилоят.	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000
1	Бухоро ш	1,010	0,174	1,127	0,409	1,303	2,551	2,781
2	Когон ш	2,275	0,286	2,548	0,918	3,070	1,179	1,051
<i>Гуманлар:</i>								
1	Бухоро	0,417	1,375	0,254	0,162	0,945	0,624	0,694
2	Вобкент	0,160	1,259	0,377	0,129	0,513	0,871	0,610
3	Жондор	0,427	1,256	0,461	0,121	0,462	0,437	0,557
4	Когон	0,327	1,821	0,434	1,270	3,831	0,358	0,788
5	Олот	0,441	1,517	0,203	1,427	0,574	0,517	0,547
6	Пешку	0,392	1,522	0,106	0,149	0,475	0,404	0,534
7	Ромитан	1,026	1,171	0,285	1,014	0,744	0,755	0,581
8	Шоғифиркон	0,267	0,969	0,133	1,101	0,588	0,448	0,492
9	Коракўл	0,436	1,279	0,516	0,114	0,474	0,633	0,549
10	Коровулозор	48,463	2,990	55,905	4,720	11,904	1,403	1,389
11	Фиждувон	0,382	0,699	0,295	0,176	0,461	1,020	0,757

Жадвал Узбекистон Республикаси Декатам статистика қўйумчиги асосида хисоблаб чиқилиган.

иктисодий ландшафт бир-бирига унча мос тушмайди. Вилоятнинг “ўсиш кутби” сифатида Коровулбозор, Когон шаҳарларини белгилаш мумкин. Умуман олганда эса, кишлок туманларишиг ижтимоий-иктисодий ривожланиши бир-биридан катта фарқ қиласи (39-жадвал). Саноат ишлаб чиқариш салоҳияти бўйича Коровулбозор ва Ромитан туманлари етакчи ўринларда турса, баъзи кишлок туманларининг (Вобкент, Шоғиркон ва б.) бу борадаги улушлари жуда паст. Кишлок хўжалик маҳсулотлари етишириш бўйича деярли барча туманлар (Шоғиркон, Фиждувондан ташкари) юкори кўрсаткичларга эга. Вилоятга киритилаётган инвестициянинг асосий кисми Коровулбозор ва Олот туманларига йўналтирилган. Ижтимоий соҳалар бўйича эса, Бухоро ва Когон шаҳарларидан ташкари, факат Коровулбозор гуманининг улуши юкорирок.

Истиқболда вилоядга енгил ва озиқ-овкат ҳамда курилиш материаллари саноати устувор аҳамиятга эга бўлади. Шу билан бирга, олиб борилаётган геологик-килирув ишлари натижасида янги конларнинг очилиши нефть-газ саноатининг янада ривожланишига замин яратади. Бунга мавжуд юксак инвестицион салоҳият ҳам асос бўлиб хизмат қиласи. Ишлаб чиқариш ва ижтимоий соҳаларни худудий ташкил этишда, хусусан, чўл худудларга катта аҳамият қартилади. Бу борада таълим, соғликни саклаш тизимларини ривожлантириш, ахолини тоза ичимлик суви билан таъминлаш, нозогеографик вазиятни яхшилаш масалалари, айникса, муҳим хисобланади.

2.5.2. Навоий вилояти

Вилоят дастлаб 1982-йил 20.04. да ташкил топиб, 1988-йилгача шу макомда мавжуд бўлган. Сўнгги марта эса, у 1992-йил 27-январда кайта тикланган. Майдони 111,0 минг кв. км ёки республика худудининг кариб $\frac{1}{4}$ кисмига тенг. Аҳоли сони эса 900,7 минг киши (мамлакат аҳолисининг 3,0 фоизи) дир. Кизиги шундаки, бу географик кўрсаткичлар Ўзбекистон миёсизда катта кутбийлик характеристига эга: майдони бўйича ҳам, демографик салоҳияти бўйича ҳам у иккинчи, бирор худудига кўра вилоят Кораколпогистон Республикасидан кейинги иккинчи, аҳоли сони жиҳатидан эса факат Сирдарё вилоятидан олдинда, яъни охиридан иккинчи. Ушбу таққослама кўрсаткичлар Навоий вилоятида аҳоли сони зичлигининг ниҳоятда пастлигидан гувоҳлик беради.

Навоий вилоятининг ички маъмурий тузилиши ҳам унча мураккаб эмас; бу ерда атиги 8 та кишлок туманлари мавжуд, холос. Таъқидлаш жоизки, Сирдарё вилоятида ҳам бундай маъмурий бирликлар сони 8 та, лекин унинг майдони Навоий вилоятига қараганда 23,2 марта кичик. Демак, Навоийда кишлок туманлари жуда катта майдонларни эгаллайди ва унинг худуди яхши ўзлаштирилмаган ёки катта иктисодий сигимга эга

эмас. Дархакиқат, Учкудуқ туманида бу күрсаткыч 46,6, Томдиде 42,5 минг км^2 га тенг. Бу борада ушбу туманлар Қорақалпоғистоннинг Кўнғирот туманидан сўнг (76,0 минг км^2) иккинчи ва учинчи ўринларда туради. Шу жойда таъкидлаш кифояки, Учкудуқ ва Томди туманлари Навоий вилоятининг 80,3 фоизини, республика умумий майдонининг 1/5 яқин қисмини эгаллайди.

Энг кичик туман – Кармана ва энг катта туман – Учкудуқ ўртасидаги тафовут 49,1 марта баробар. Конимех туманининг жойланиши ҳам ўзгача: туман маркази асосий худуддан ажralган ҳолда ўрнашган, туманинг қолган қисмини, қайси бир маъпода, эксклав хисоблаш мумкин. Қишлоқ туманлари орасида Кармана ва Нурота республикамизда биринчилар каторида ташкил этилган ушбу тоифадаги маъмурӣ бирликларга киради. Навоий вилояти ташкил этилгунга кадар жанубий худудлар – Қизилтепа, Кармана, Навбаҳор туманлари Бухоро вилояти, Хатирчи ва Нурота Самарқанд вилояти таркибида бўлган. Бир вақтлар Учкудуқ ва Томди туманлари Қорақалпоғистон Республикасига қарашли бўлганлар.

Навоий вилояти республикамиз худудий меҳнат таксимотида, асосан, тог-кон, хусусан, рангли металлургия, кимё, курилиш материаллари саноати ҳамда гўшт-жун чорвачилигига ихтисослашган. Унинг хиссасига республика ялпи ички маҳсулотининг 5,4%, саноат ишлаб чиқаришининг – 10,6¹, қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулотининг – 4,7, чакана савдо айланмасининг – 4,0, пуллик хизматларнинг – 3,0 фоизи тўғри келади. Экспорт ва импортда вилоят улуни 2,9 ва 4,5 % (2013 й.). Саноат маҳсулотининг қиймати бўйича Навоий вилояти республикамизда олдинги ўринларда туради (бу ерда катта иктиносий салоҳиятга эга бўлган Навоий тог-металлургия комбинати маҳсулотлари кирмаган бўлиши мумкин).

Географик ўрни ва ресурс салоҳияти. Вилоят мамлакатимизнинг марказий ва шимолий қисмида жойлашган. У катта масофада Қозогистон Республикаси билан чегара доши. Шунингдек, вилоят худуди гарбда Бухоро, жануб ва жануби-шарқда Самарқанд ва қисман Жиззах вилоятлари билан, шимолда ва шимоли-гарбда Қорақалпоғистон Республикаси билан, жанубда, жуда киска масофада, Қашқадарё вилоятига туташ².

Вилоят географик ҳаритада ўзига хос ташкил ҳудудий киёфага эга: унинг асосий юки, қайта ишлаш саноати, демографик ва иктиносий салоҳияти нисбатан кичик майдонни эгаллаган чекка жанубда, катта марказий ва шимолий ҳудудлари эса экстенсив, ҳақиқий чўл ҳудудларига хос яйлов чорвачилиги ва тог-кон саноатига эга. Чегара чизиклари кўпгина

¹ Навоий тог-металлургия комбинати курсаткичлари киртилмаган.

² Навоий вилоятининг иктиносий-ижтимоий картаси ҳам Бухоро вилояти ёки бошқа чўйлик минтака – Қорақалпоғистон Республикасига ўхшашиб унча кўримли (“картабот”) эмас.

жойларда деярли түгри чизик шаклида ўтказилган. Иктиносидий ва ижтимоий географияда бундай географик вазият, одатда, яхши ўзлаштирилмаган, табиий шароти асосан чўллардан иборат мамлакат ёки минтақаларда учрайди ва унга караб ишлаб чикариш ҳамда ахолининг ҳудудий ташкил этиш хусусиятларини дарҳол англаш ёки пайқаш мумкин (республикамида шунга ўхшашиб географик ҳолат ёки киёфа Каракалпогистон Республикасида, хорижий мамлакатлар даражасида Чад, Судан, Канада каби давлатларда учрайди).

Навоий вилояти ўзининг орографик хусусиятлари бўйича республиканинг бошқа минтақаларидан кескин фарқ килади. Унинг ҳудудида кичик-кичик қолдик тоғлар мавжуд. Пасттексисликлар чекка шимол ва шимоли-гарбда (Қизилкум чўллари), ботиқлар – Мингбулук, Молали, Коратов – вилоятнинг ички кисмida жойлашган. Баландликлар денгиз сатҳидан 250-300 м юқорида, тоғларнинг энг тепа нукталари эса 1800 метрга яқин (Оқтов тизмасида).

40-жадвал

Навоий вилояти кишлоқ туманлари ҳақида айрим маълумотлар (01.01.2014 й.)

т/р	Кишлоқ туманлари	Ташкил тонганини	Маъмурий маркази	Туманлар майдони, минг кв км	Ахолиси	
					минг киши	зичлиги, 1.кв.км/киши
1	Кармана	09.09.1926	Кармана ш-часи	0,95	109,9	115,7
2	Конимех	29.12.1965	Конимех ш-часи	9,14	29,4	3,2
3	Навбахор	12.03.1980	Бешработ ш-часи	1,57	101,3	64,5
4	Нурота	29.09.1926	Нурота ш.	6,53	84,3	12,9
5	Томди	03.07.1927	Гомидбулук ш-часи	42,49	15,0	0,3
6	Учкудуқ	25.03.1982	Учкудуқ ш.	46,63	34,9	0,7
7	Хатирчи	03.12.1964	Янгиработ ш.	1,42	179,9	126,7
8	Қизилтепа	07.12.1970	Қизилтепа ш.	2,19	137,6	62,8
	Навоий вилояти	27.01.1992	Навоий ш.	110,99	900,7	8,1

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Даъват статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузиленган.

Нурота, Оқтов, Коратов тизмалари жаһуё ва жаһуби-шарқда Туркистон ва Зарафшон тизмаларига кўшилиб кетади. Мазкур тоғлар турли казилма захираларга бой. Бу жиҳатдан, айникса, кичик қолдик тоғларнинг ахамияти катта (Бўкантов, Етимтог, Томдитов, Айтимтов, Кўкпатас, Қозоктов, Қулжуктов, Белтов, Овминзатов). Бўкантовнинг энг баланд нуктаси – Ирмир тоғи денгиз сатҳидан 764 метр баландлиқда, Етимтогники - 565 м., Томдитовда - 974 м., Коратовда 1100 м., Қозоктовда - 612 м.да жойлашган. Нурота тоғидаги Авга (1701 м) чўқкиси вилоятнинг энг юқори нуктаси хисобланади. Кўриниб турибдики, бу тоғлар унча баланд эмас ва уларнинг умумий ландшафт тузилиши қўшни Қозогистон ҳудудини, айникса паст ясси тоғларини эслатади. Шундай қилиб, унча

баланд бўлмаган тоғлар ёки тепаликлар Навоий вилоятида аҳён-аҳёнда учраб туради, қолган катта майдонларни эса чўқмалар (Коракота, Мулоли, Мингбулоқ) ва кумликлар (Пикатурма, Ёмонқум ва б.) эгаллади¹. Баҳор ойларида бу жойлар ям-яшил ўт ва лолақизғалдоклар билан қопланади ва ажойиб манзарага эга бўлади.

Эътироф этиш жоизки, худди шундай ер устининг тузилиши унинг казилма ресурсларга бойлигини ҳам кўрсатади. Вилоят ҳудуди, энг аввало, ўзининг олтин захиралари билан ажралиб туради. Бу ерда уран, фосфорит, асбест, дала шпати, мармар, қурилиш материаллари ҳом ашёси ва бошка конлар ҳам мавжуд. Айни ана шу минерал ҳом ашё ресурслари вилоят иктисодиётини шакллантириш, унинг ишлаб чиқариш ва экспорт салоҳиятини ривожлантиришда муҳим роль ўйнайди. Аниқроқ айтадиган бўлсак, олтин Олтинтов, Кўкпатас, Желтой, Томдибулоқ, Беллонтов, Мурунтов, Амантойтов, Аджибугур, Аристонтол ва бошка жойларда, фосфорит – Жерой-Сардоба конида, мармар – Фозғон, Оқтов, Кўкпатаасда, оҳактош – Томдибулоқда, полиметал рудалар – Оқетпес, Кўкманачи, Высоковольтное, Қорабугутда, мис – Қорамурунда, турли хил қурилиш материаллари ҳом ашёси Ойтим, Бепасан, Азкамар, Жерой каби конларда бор.

Иқлими – ниҳоятда қуруқ ва континентал, ёғин-сочин миқдори жуда оз (ўртача 100-200 мм). Бу эса вилоятда қишлоқ ҳўжалигини, ҳусусан, унинг дехкончилик тармоғини ривожлантириш учун қулай эмас. Шу боис, Навоий вилояти, асосан, яйлов чорвачилиги, коракўлчиликка ихтисослашган. Вилоятда гидрографик шахобчалар ривожланмаган: Навоий шаҳри яқинида Зарафшон дарёсининг суви жуда озайиб қолади. Жанубий районларда сугорма дехкончиликни юритиш мақсадида Кўйимозор, Шўркўл, Тўдакўл сув омборлари қурилган. Шунингдек, бу ерда Аму - Бухоро, Ўртачўл, Конимех каналлари ҳам бор. Нисбатан катта майдонни эгаллаган Ҳайдаркўлнинг эса (унинг бошланиш кисми қўшини Жиззах вилоятида) киплок ҳўжалигига аҳамияти деярли йўқ.

Навоий вилояти ҳудудининг узок масофада шимолдан жанубга чўзилганлиги, унинг ўзлаштирилган ҳудудлари ҳамда маъмурий - марказиини чекка жанубда жойлашганлиги минтақа ижтимоий-иктисодий ривожланишини ташкил қилиш ва бошқаришда бироз қийинчиликлар туғдиради. Айнисле, вилоятда ички транспорт инфратузилмаси ва аҳолига хизмат кўрсатиш соҳаларини ривожлантириш анча мураккаброқ.

Аҳолиси ва меҳнат ресурслари. Навоий вилоятининг демографик салоҳияти учна катта эмас. Ҳудуд сув захираларига бой бўлмаганлиги

¹ Республикализ ҳудудининг энг наст нуктаси ҳам шу вилоятда – Минибулоқ ботиги (дениз сатҳидан -12 метр пастда)

сабабли, ахоли зичлигининг кўрсаткичлари – энг паст (1 км^2 га 8,8 киши - Ўзбекистонда охирги ўринда).

Ўргача ҳар бир кишлок туманига $13,9$ минг км^2 дан ер тўғри келади (республикада бу кўрсаткич $2,7$ минг км^2 ни ташкил килади). Кишлок туманлари майдонининг катта эканлиги худуднинг кишлок хўжалиги ва ахоли жойлашуви учун кулай шароитга эга эмаслигидан далолат беради. Чиндан ҳам, ахоли зичлиги бу ерда анча паст; у Учкудуқ ва Томди туманларида 1 кишига ҳам етмайди. Факат Хатирчи ва Кармана туманларида ахоли зичроқ жойлашган (127 ва 116 киши). 40 -жадвалдан кўринадики, туманларнинг ахоли сони 15 мингдан (Томди) 180 минг кишигача (Хатирчи) фарқ килади¹. Биргина Хатирчи туманида вилоят ахолисининг $1/5$ кисеми. Кизилтепа билан хисоблаганда $35,2$ фоизи яшайди.

1989-2000-йилларда вилоят ахолиси 130 минг кишига кўпайган, ўсиш суръати $120,5$ фоиз, ўргача йиллик кўпайиш $1,70\%$. Бу борада у Сирдарё вилоятидан устунрок, холос. 1989-2014-йилларда эса ўсиш: Нурота, Учкудуқ, Хатирчи, Кизилтепада юкори бўлган. Конимехда ҳам бу даврда ахоли сони бироз кўпайган, бироқ энг сўнгги йилларда бу ерда ҳам камайиш кузатилмоқда. Томди, Учкудуқ ва Кармана туманларида эса у 1989-йилга нисбатан камайган. Кармана туманида бу ҳол маъмурӣ-худудий ўзгаришлар туфайли содир бўлган бўлса, Томди ва Учкудуқда у ташки миграция натижасида юз берган.

Навоий вилояттида туғилиш коэффициенти 1998-2001-йилларда $19-20$ промиллега, ўлим $5,0-5,3$ га, табиий кўпайиш $14-15$ промиллега тенг бўлган. Туғилишнинг энг юкори кўрсаткичлари Хатирчи ва Нурота туманларига тўғри келган. Айни вактда, ташки миграциянинг ахоли сонини ўсишига таъсири айрим йилларда салбий бўлган. Масалан, 1998 йилда шахар жойларда миграция колдиги минус $1,3$ минг кишини ташкил килган.

2013-йилда вилоятда туғилиш $21,5$, ўлим $4,6$ ва табиий кўпайиш $16,9$ промилле бўлган (бу кўрсаткичлар ўртacha Республика даражасига якин). Кишлок туманлари доирасида туғилиш, нисбатан, Конимех ва Учкудуқда – юкори, унинг паст кўрсаткичи Томди туманида (бу демографик вазият ҳам миграция оқибатлари туфайли вужудга келган бўлиши мумкин)² кузатилган. Ўлим коэффициентида катта худудий фарқлар кузатилмайди: Кармана ва Конимех туманларида у юкорирок, Томдида эса пастрок (37 -илова). Табиий кўпайиш коэффициентини асосан туғилиш даражаси белгилаб беради. У Учкудуқ туманида – $21,1$ промилле, Карманада – $17,3$, Томдида эса – $13,1$ промиллега тенгдир.

Ахоли миграцияси ҳам манфий натижага эга бўлган. Чунончи, 2009-йилда ташки миграция колдиги вилоят бўйича минус 1987 ва 2010-йилда 1678 кишини ташкил қилган. Энг катта миграция “йўқотиши” Конимех,

¹ Томди тумани республикамида ахоли сони бўйича энг охирги ўринда туради.

² Бу борада Томди тумани республикамида ҳам кескин ажралиб туради.

Томди ва Нурота туманларида қайд этилган. Фикримизча, бу, энг аввало, қозоқ миллатига мансуб айрим кишиларнинг Козогистонга кўчиб кетиши боис ҳам содир бўлган. Миграция колдиги 2013-йилда факат Навбаҳор ва Хатирчи туманларида ижобий эди (37-илова). Вилоят маркази – Навоий шаҳрига келганлар 2013-йилда 12,6, кетганлар 28,2, миграция сальдоси минус 15,6 промилле, Зарафшон шаҳрида бу кўрсаткичлар мос холда 38,6; 40,4 ва 1,8 промиллени ташкил этди¹.

Ахоли таркибида асосий миллат вакиллари – ўзбеклар 85,7 фоизни ташкил килади. Шунингдек, вилоятда 4,6 % қозоқлар, 2,5 % руслар, 2,4 % коракалпоклар, 1,5 фоиз тожиклар истикомат қилишади (2013 й.). Сўнгти йилларда рус, хусусан, қозоқ миллатига мансуб кишиларнинг республикадаги сони ташкил миграция оқибатлари сабабли камайиб бормоқда.

Вилоятда 6 та шаҳар ва 47 та шаҳарча мавжуд бўлиб, уларнинг барчасида жами ахолининг ярми яшайди. Кўриниб турибдики, умумий урбанизация кўрсаткичи бу ерда анча юқори. Мазкур ҳолат, бир томондан, ҳудудда саноатнинг, нисбатан, яхши ривожланганлиги билан изохланса, иккинчи томондан, у интенсив кишлоқ хўжалиги учун имконият чекланганлиги билан боғлиқ.

Умумий урбанизация даражаси 2008-йилда 39,5 % бўлган, унинг 10 % дан кўпроқка ортиши эса 2009-йилнинг “урбанистик тўлкини” натижасида юзага келган. Шу ўринда таъкидлаш лозимки, агар вилоят бу кўрсаткич бўйича (40,4 %) 2000 йилда Коракалпогистон Республикасидан кейинги ўринда турган бўлса, ҳозирда у мамлакат ўртача кўрсаткичидан ҳам пастроқда – 50,1 %. Сабаби, бошқа минтақаларга караганда бу ерда янги шаҳарчалар озрок ташкил килинган. Вилоятда Кишлоқ тараккиёти ва фаровонлиги йили Давлат дастури туфайли, 30 та ахоли пунктига шаҳарча макоми берилган. Бундай агрошаҳарчаларнинг энг кўпи, яъни 8 таси биргина Кизилтепа туманида жойлашган. Хатирчи ва Навбаҳор туманларида уларнинг сони бештадан, Томдида эса атиги биттадир (41-жадвал). Ҳаммаси бўлиб янги шаҳарчаларда 2009-йилда 85,1 киши яшаган, бу барча шаҳарлар ахолисининг 20,4 фоизи демакдир. Шаҳар жойларнинг аксарият ахолиси 5 минг кишигача бўлган синфга мансуб: вилоят маркази – Навоийда 134 минг, Зарафшонда 74 минг ахоли яшайди; Нурота, Учкудуқ, Карманада 20-30 мингдан киши бор.

Навоий шаҳри ўзининг демографик салоҳиятига кўра агломерация маркази бўлишига лойик, унинг атрофида “йўлдош” шаҳарчалар (Кизилтепа, Кармана, Бешработ, Конимех, Тинчлик, Маликработ) бор. Бу шаҳар республиканинг бошқа вилоят марказларидан ўзининг архитектура-

¹ Умуман олганда, Навоий вилояти ташкил миграция манфий колдигининг хажми бўйича республикада Тошкент шаҳри ва Коракалпогистондан кейинги учинчи ўринца туради. 2013 йилда ушбу кўрсаткич Ўзбекистонда минус 38,1 минг киши, шу жумладан Навоий вилоятидаги минус 6,7 минг кишини ташкил килган.

си, қурилиши ва, хусусан юксак саноат салоҳияти билан ажралиб туради. Шу нүктай назардан, у Чирчик, Олмалик, Ангрен, Қўқон, Маргилон, Бекобод шаҳарларига функционал жиҳатдан турдош ҳисобланади.

41-жадвал

Навоий вилояти янги шаҳарчаларининг аҳолиси

т/р	Шаҳарчалар номи	Жойлашган кишлоп тумани	Аҳоли сони, киши	
			2009 й.	2013 й.
1	С. Умаров	Кармана	3300	3878
2	Подкороп	Кармана	2541	2434
3	Т. Гофуров	Кармана	2538	2666
4	Пахтаобод	Кармана	2000	1944
5	Шўртепа	Конимех	2435	2201
6	Момикчи	Конимех	2320	2005
7	Болакароқ	Конимех	2319	546
8	Кескантерак	Навбаҳор	4713	3537
9	Ижант	Навбаҳор	2818	4047
10	Қўйи Бешработ	Навбаҳор	2684	2227
11	Қалқонота	Навбаҳор	2288	4481
12	Сарой	Навбаҳор	2064	1501
13	Темурковуқ	Нурота	3368	3254
14	Қизилча	Нурота	3383	3297
15	Чуя	Нурота	2845	2591
16	Янгибино	Нурота	2036	2357
17	Томдибулок	Томди	6834	5110
18	Тасмачи	Хатирчи	3650	4680
19	Сарой	Хатирчи	3296	3005
20	Жалоир	Хатирчи	2216	2909
21	Жалоир	Хатирчи	2051	2158
22	Полвонтепа	Хатирчи	2034	1982
23	Қалъайи Азизон	Қизилтепа	3500	3598
24	Вангози	Қизилтепа	3200	3426
25	Зармитон	Қизилтепа	2700	2973
26	Ғойибон	Қизилтепа	2600	2673
27	Баланд Гардиён	Қизилтепа	2600	2707
28	Оқмачит	Қизилтепа	2400	2510
29	Ҳусбиддин	Қизилтепа	2204	2297
30	Оқсоҷ	Қизилтепа	2200	2305

Манба: Ўзбекистон Республикаси Даъват статистика қўнимати маълумотлари.

Навоий вилоятида жами 577 та кишлоп аҳоли пунктлари мавжуд. Бу борада у, ҳатто аҳолиси бир неча марта кўп бўлган Наманган (403 та), Андижон (456 та) ва Хоразм (559 та) вилоятларидан ҳам олдинда туради. Демак, вилоят қишлоқлари асосан майда ва кичик аҳоли пунктларидан ташкил топган. Ўртacha бир кишлоқка 768 кишидан аҳоли тўғри келади, унинг таҳминан 8-9 фоизи мактаб ёшигача, 22-23 фоизи мактаб ёшидагилар бўлса, бундай жойларда таълим муассасаларини ташкил этиш

накадар кийинлигини тасаввур килиш кийин эмас. Нисбатан каттарок кишлеклар вилоятнинг жанубий кисмида, сурхма дехқончилик ривожланган худудларда жойлашган.

Вилоятда, 2014-йил 1-январь ҳолатига кўра, меҳнатга лаёкатли ёшдаги аҳоли сони 525 минг киши, иктиносидий фаол аҳоли 442 минг киши, иктиносидига банд бўлганлар эса 420 минг киши. 2013-йилда жами 41,4 минг янги иш ўринлари (асосан кишлек жойларда, кичик бизнес ва тадбиркорликда) ташкил этилган.

Инвестиция ва қурилиш географияси. Маълумки, ҳар кандай ижтимоий-иктиносидий ривожланишининг асоси, энг аввало, капитал кўйилмалар ва қурилиш обьектлари хисобланади. Шу боис, вилоятларда кулай инвестиция мухитини шакллантириш, қурилиш индустрисини ривожлантириш катта ахмиятга эга. Мавжуд маълумотларга караганда, бир йилда киритилаётган инвестиция ҳажмининг 3/5 кисми ишлаб чиқариш соҳаларига йўналтирилади. Хорижий инвестициялар ёрдамида жами 53 та қўшма корхона қурилган бўлиб, улар 20,2 млн АҚШ доллари ҳажмида экспорт ишларини амалга оширган (2012 й.). Бу, албатта, жуда кам. Бинобарин, қўшма корхоналарнинг экспорт салоҳиятини кўтариш талаб этилади.

Жами қурилишларнинг 37,7 фоизи Зарафшон шахрига тўғри келади, Навоий шаҳрининг улуши 20,2 %. Қишлоқ туманлари орасида қурилиш кўпроқ Кармана ва Қизилтепа туманларида олиб борилган. Энг паст кўрсаткич Томди ва Учкудук туманларида кузатилади (43-жадвал).

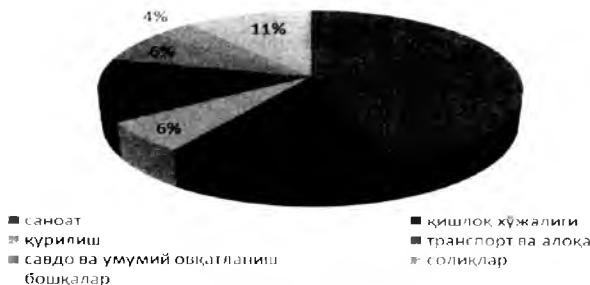
Иктиносидиёт географияси. Вилоят иктиносидиги индустрисал-аграп йўналишга эга. Ялпи худудий маҳсулотнинг 44,5 фоизини саноат, 6,3 фоизини қурилиш, 15,0 фоизини кишлек хўжалиги, 12,7 фоизини транспорт ва алоқа беради (2012 й.).

Тахлиллар кўрсатишича, Навоий вилояти барча соҳаларда ўзига хос мавқени згаллайди. Масалаң, ЯҲМда саноатнинг улуши бўйича республикамизда биринчи, бирор кишлек хўжалиги, савдо ва умумий овқатланиш, соликлар, кичик бизнес ҳамда хизматлар улуши бўйича ҳам “биринчи”, факат вилоят рўйхатлари охиридан. Дарҳакиқат, вилоят ЯҲМнинг атиги 36,9 фоизи кичик бизнес хиссасига тушади, ваҳоланки, бу кўрсаткич республика бўйича ўртacha 55 фоиздан зиёд. Бундай монтакавий хусусиятлар кўпроқ вилоятнинг табиий шароит ва ресурсларидан келиб, чиқкан ҳолда, хўжалигининг тармоклар таркиби ва ихтинослашуви, демографик вазиятига боғлик.

Навоий вилоятида 2013-йил 01.01 ҳолатида рўйхатга олинган кичик бизнес субъектлари сони 13,7 мингта. Бирор, уларнинг саноатдаги улуши атиги 6,3 % (республикада энг кам), қурилишда – 66,6 %, чакана савдода – 48,8 %, пуллик хизматларда - 58,0 % дир. Саноатда кичик бизнес ва микро фирмалар хиссаси озлигининг сабаби, ушбу макроиктиносидиёт

тармогининг стратегик аҳамиятга эга бўлган йўналишларга ихтиносослашганлигидир.

11-расм. Навоий вилояти иқтисодиётининг тармоқлар таркиби (2012 й., фойз ҳисобида)

Юкорида таъкидланганидек, минтақа иқтисодиётида саноат етакчи ўринни эгаллайди. 2012-йил якунларига кўра, кимё саноатининг япни саноат маҳсулоти қийматидаги улуси 8,5 %, курилиш материаллари саноати – 10,0 %, енгил саноат – 33,0 %, рангли металлургия – 66,6 % ни ташкил қиласди. Айни вактда, бу ерда машинасозлик ва ёғочни қайта ишлаш саноат тармоқлари – ўта паст даражада. Республиканинг бошқа минтақаларига таққослаганда вилоятда енгил ва озиқ-овқат саноати ҳам суст ривожланган (42-жадвал).

42-жадвал

Навоий вилояти саноатининг тармоқлар тузилмаси (саноат маҳсулоти бўйича, фойзда)

Тармоқлар	1991 йил	2000 йил	2012-йил
Жами саноат маҳсулотлари	100	100	100
Шу жумладан, электр энергия	4,8	12,2	7,8
Рангдор металлургия	10,5	13,2	66,6
Кимё саноати	69,4	59,6	8,3
Машинасозлик ва металлни қайта ишлаш	0,8	0,7	0,6
Курилиш материаллари саноати	3,1	6,0	10,0
Енгил саноат	7,2	3,7	3,3
Озиқ-овқат саноати	1,5	1,6	1,7
Ун- крупа, омикхта ем саноати	2,5	2,4	1,0
Бошқа тармоқлар	0,2	0,6	0,3

Жадвал Узбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида ҳисоблаб чиқилган.

Бир йилда Навоий вилоятида 850-900 минг тонна аммиак селитраси, 470-480 минг т синтетик аммиак, 30-35 минг т ишкорли кислота, 10-13 минг т нитрон толаси, 20-25 минг т натрий цианисти, 10-12 минг т суюлтирилган хлор ишлаб чикарилади. Шунингдек, бу ерда бонка кимё маҳсулотлари, масалан, ўсимликларни кимёвий ҳимоя қилиш воситалари, сирка, гипохлорид натрий кабилар олинади. Асосий корхоналари “Навоийазот”, “Электрохимсаноат” хисобланади. Улар мамлакатимиз экспортида хам фаол катнашишади. Айниска, республикамиз миллый иктисодиёти учун ниҳоятда зарур бўлган суперфосфат заводи хомашёси - фосфоритлар хам Навоий вилояти худудида ишлаб чикарилади. Маълумки, авваллари мазкур хом ашё кўшни Қозоғистон Республикасининг Жамбул вилоятидан (Коратов конларидан) келтирилар эди, асосий корхоналар эса Самарканд ва Кўконда жойлашган.

Навоий вилоятининг кимё саноати республикамизда олдинги мавқеларни эгаллайди. Бу ҳусусда қурилиш материаллари саноатининг хам аҳамияти катта – энг йирик цемент заводи айни шу ерда, яъни Навоий шаҳрида жойлашган. Бир йилда 3225 минг т атрофида цемент олинади (республикамизда 6900-7000 минг т, демак, унинг ярмига якини айни шу вилоятда ишлаб чиқарилади)¹. Цементдан ташкари темир-бетон маҳсулотлари, мармар плиталари, оҳак, шағал тош каби қурилиш материаллари олинади. Навоий қурилиш гашкилотлари республикамизнинг бошқа жойларида хам катта ҳажмдаги бинокорлик ишларини бажаради.

Халқ истеъмол молларидан 55-60 минг т ун, 45-50 минг т омихта ем, 9-10 минг т ўсимлик ёғи ишлаб чикарилади. Пахга толаси бўйича вилоят республикада охириги ўринда туради. Жами саноат корхоналари 1298 та, йириклари 20 та, саноатда банд бўлган ишчи ва ходимлар сони 80-85 минг киши (бу анча юқори кўрсаткич, 2000-йилда у 23 минг кишини ташкил килган). Асосий саноат корхоналари, юқоридагилардан ташқари, Навоий ИЭС, “Қизилкумцемент”, “Қизилкум – Рус - Нур” КК, Тог-металлургия комбинати ва бошқалар. Уларнинг айримлари кўшма корхоналар хисобланади. Таъкидлаш ўринлики, Навоий вилоятида мамлакатимиз учун энг муҳим ва стратегик аҳамиятга эга бўлган саноат тармоклари ривожланган. Бу ерда олтиннинг асосий кисми олинади, миллый иктисодиёт учун энг зарур хисобланган фосфорит комбинати хам 2001 йилда ишга туширилган.

Сўнгги йилларда вилоят саноати худудий таркибида хам жиддий ўзгаришлар бўлиб ўтган. Масалан, агар 2000-йилда Навоий шаҳри минтака саноат маҳсулотининг 51,0 фоизини берган бўлса, ҳозирги кунда бу кўрсаткич 72,2 фоизга кўтарилилган. Қизилтепа туманининг улуши – 5,5 %. ХИМ ни ишлаб чикаришда Навоий ва Зарафшон шаҳарлари етакчи (43-

¹ 2000 йилда Навоийда 1300 минг т цемент ишлаб чиқарилган.

жадвал). 2010-йилда бу шаҳарлар хиссасига, мос равишида, 66,8 ва 9,4 фоиздан ХИМ тўғри келган. Кишлек туманлари орасида Қизилтепа ва Кармана бироз ажралиб туради, энг паст кўрсаткич Томди туманига хосдир.

Асосий саноат марказ ва пунктлари Навоий, Зарафшон, Учкудуқ, Қизилтепа ҳамда “ресурс” шаҳарчалар: Фозгон, Мурунтов, Шалкар, Лангар кабилар. Янгиработ ва Маликрабодда пахта тозалаш заводлари бор. Навоий шаҳри борган сари йирик саноат тугуни ва республикамизнинг ўсиш кутбига айланмоқда. Бу ерда, аникроғи шаҳар аэропорти асосида мамлакатимизда илк бор республикамиз Президенти И.А.Каримовнинг 2008 йил 2 декабрдаги Фармонига биноан эркин иқтисодий-индустрисал зона бунёд этилмокда. Бунда Жанубий Корея ва бошқа давлатлар билан ҳамкорликда, жуда катта терминал курилмоқда. Бу эса, ўз навбатида, янги доимий иш ўринларини шакллантиришга асос бўлади.

43-жадвал

Навоий вилояти ижтимоий-иктисодий ривожланишининг асосий кўрсаткичлари
(жамига иисбатан фойизда, 2012 й.)

т/р	Худудлар	ХИМ	Кишлек хўжалик маҳсулотлари	Пудрат иншари	Чакана савдо	Пуллик хизмат
1.	Навоий ш.	66,8	0,3	20,2	40,9	50,2
2.	Зарафшон ш.	9,4	0,4	37,7	10,1	6,6

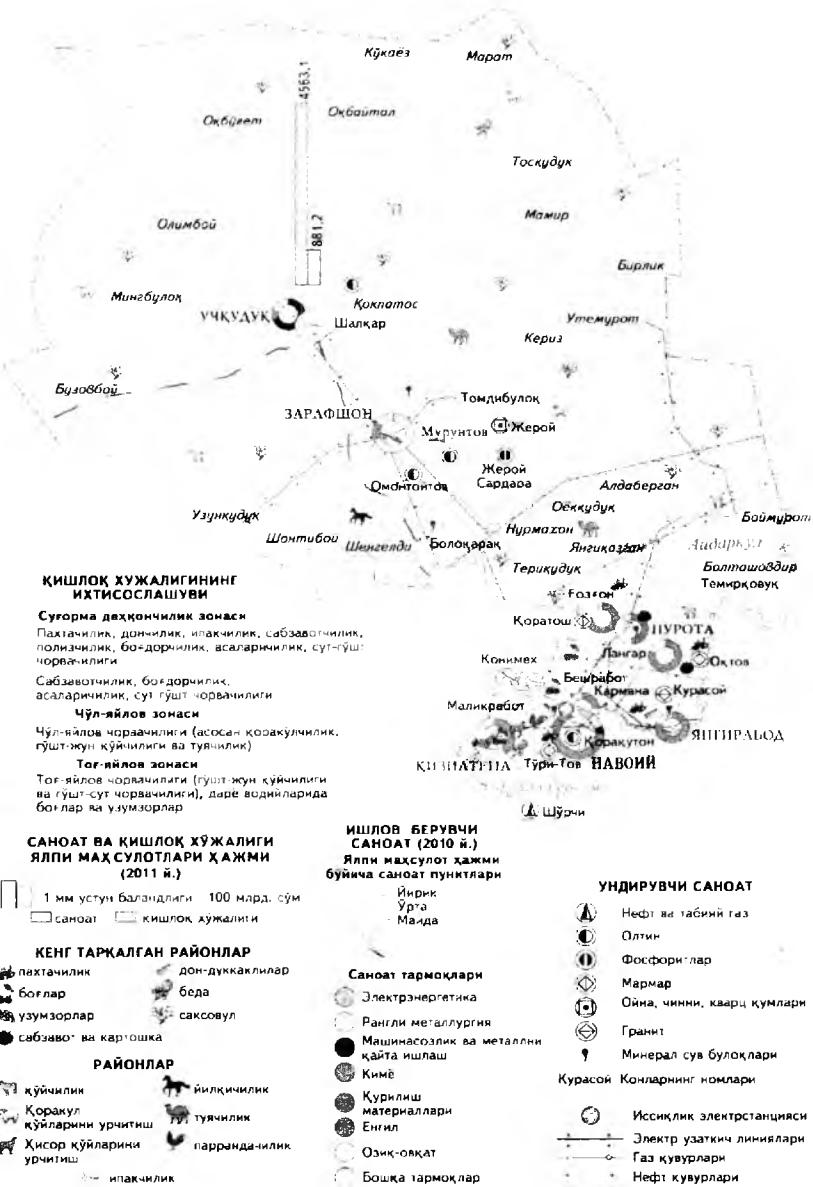
Туманлар:

1.	Кармана	6,9	15,9	11,0	12,4	9,4
2.	Конимех	1,3	4,2	1,7	3,5	3,0
3.	Навбахор	1,3	17,2	4,7	1,8	7,4
4.	Нурота	1,8	7,5	6,4	3,1	2,5
5.	Томди	0,6	2,7	0,6	1,7	2,4
6.	Учкудуқ	1,1	2,2	1,1	4,7	7,7
7.	Хатирчи	3,9	29,5	3,9	10,8	4,8
8.	Қизилтепа	6,9	20,2	12,7	11,0	6,0
	Вилоят бўйича	100	100	100	100	100

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўнимаси маълумотлари асосида тузилган.

Шу билан берига таъкидлаш жоизки, минтақа саноати чиндан ҳам “оғир”. Буни вилоят саноат салоҳиятининг юксаклиги ва, айни вақтда, уни, асосан оғир саноатга, тоғ-кон, ундириувчи тармоқларга ихтисослашгани маъносида ҳам тушуниш мумкин. Бинобарин, бу ерда ишлаб чиқаришни модернизация ва диверсификация қилиш, айниқса ҳалқ истеъмол моллари ҳамда технологик жараёнларни замонавийлаштириш

НАВОЙ ВИЛОЯГИ ИҚТІСОДИЙ КАРТА

негизида қайта ишловчи тармокларни ривожлантириш, хотин-кизлар учун ҳам иш ўринларини кўпайтириш долзарб масалалар ҳисобланади.

Албатта, шу ўринда геоэкологик муаммоларни ҳам эътибордан қолдирмаслик керак. Экологик муаммолар, айниқса, Навоий шахри ва унинг атрофи учун кескин. Катта шахарда катор улкан, экологик жиҳатдан анча “хавфли” саноат корхоналарининг (улар кимё, рангли металлургия, қурилиш материаллари ва электр-энергетикага тегишли) худудий-урбанистик мужассамлашуви, албатта, атроф-мухитга, атмосфера ҳавоси ва сувга катта таъсир кўрсатади. Шу нуткай назардан ҳам, саноат ишлаб чиқаришини модернизациялаш, чиқинциларни утилизация килиш, яни қайта ишлаш бундай кагта саноат маркази истиқбол ривожланишининг устувор йўналишларидан бири бўлмоги даркор. Бу ҳусусда Навоий шахрининг, энг аввало, вилоят матъумрий-сиёсий маркази эканлигини ҳам унутмаслик лозим.

Агрономикодиёт географияси. Модомики минтақа ҳўжалиги, асосан саноатга, кўпроқ унинг оғир тармокларига ихтисослашган экан, табиийки, бу ерда кишлек ҳўжалигига кам ўрин қолади. Бунинг энг асосий сабаби вилоят худудининг чўллик ҳусусияти, агрономий ресурсларнинг таққислиги ёки йўқлиги, тупроқ катламиининг ривожланмаганилиги, памгарчиликнинг, сув манбаларининг стишмовчилигидир. Бинобарин, бу худудда суформа дехкончиликни ривожлантириш имкониятлари жуда чекланган, “фойдали ер коэффициенти” ҳам ўта наст даражада.

Қишлоқ ҳўжалиги вилоят ялни худудий маҳсулотининг атиги 15,0 фоизини, мамлакат ялни ички маҳсулотининг 4,7 фоизини беради. Агрономикодиёт тизимида чорвачилик, асосан, унинг жун - гўшт йўналиши етакчилик қиласди. Унинг ҳиссасига жами қишлоқ ҳўжалик маҳсулотларининг 54,1 фоизи тўғри келади. Фермер ҳўжаликлари қишлоқ ҳўжалик маҳсулотларининг $\frac{1}{4}$ қисмидан зиёдрогини таъминлайди. Қизиги шундаки, экин майдонларининг асосий қисми, яни 80 фоизи фермер ҳўжаликларига тўғри келса-да, яратилган маҳсулотнинг атиги 25,4 фоизини ушбу мулкчилик шакли беради. Бундан хулоса чиқарин мумкинки, фермер ҳўжаликларига кўпроқ экстенсив ривожланиш хосдир.

Вилоядда қишлоқ ҳўжалигига фойдаланиладиган ерлар 8891,9 минг гектарни ёки умумий худуднинг 81,2 % ни ташкил қиласди. Жами экин майдонлари 105,9 минг га ёки қишлоқ ҳўжалигига фойдаланиладиган ерларнинг атиги 1,3 фоизига teng. Интенсив қишлоқ ҳўжалиги нисбатан жанубий районларда ривожланган. Жумладан, Ҳатирчи туманида қишлоқ ҳўжалигига фойдаланиладиган ерларнинг 27,6 фоизи экин майдонлари билан банд. Ушбу кўрсаткич Карманада – 25,7 %, Қизилтепада – 14,6 %, Навбаҳор туманида – 14,3 %. Аксинча, яйлов ва пичанзорлар марказий ва шимолий худудларда кўп. Бу ерларда яйлов чорвачилиги, асосан, қўй, жумладан, қоракўл қўйларини бокиши учун шароит қулайроқ. Томди ва

Учкудук туманларида пичанзор ва яйловлар жами экин майдонининг 100 фоизини, Конимехда 99,5 % ташкил қиласи (44-жадвалга қаранг).

Жами экин майдони 2010-йилда 100,0 минг гектардан иборат бўлган. Унинг ярми донли экинлар билан банд, шу жумладан бошоқли экинлар 49,2 минг га. Бу экинлар таркибида асосий майдонларни буғдой эгаллади (48,3 минг га). Буғдой етиштиришда фермер хўжаликлари устунлик қиласи. 2012-йилда жами 235 минг т буғдой олинган, ҳосилдорлик 49,1 ц/га бўлган. Шунингдек, дон учун маккажӯхори ҳам экиласи, унинг майдони 1,0 минг гектардан озрок.

Пахтачилик сустрок ривожланган (асосий муаммо – сувнинг етишмаслиги). Ушбу техника экинига 36,0 минг га ер ажратилган ва ундан 110 минг т пахта ҳом ашёси олинади; ҳосилдорлик – 30,8 ц/га. Пахта кўпроқ Хатирчи, Қизилтепа ва Навбахор туманларида етиштирилади. Пахтанинг ер майдони ҳам, унинг ҳосилида ҳам фермер хўжаликлари етакчилик қиласи.

44-жадвал

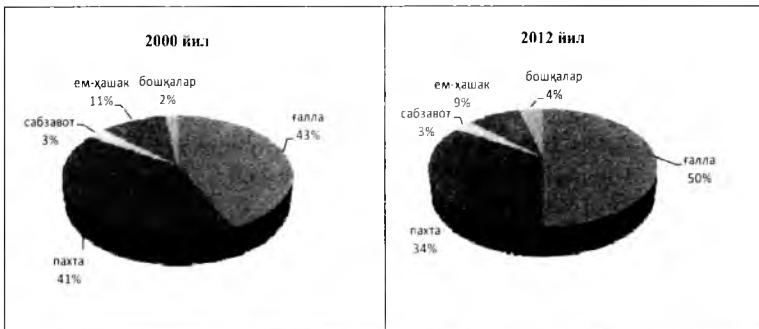
**Навоий вилояти қишлоқ хўжалигига фойдаланиладиган
срлар таркиби**

Қишлоқ туманлари	Майдони, минг га	Қишлоқ хўжалигига фойдаланиладиган ерлар майдони, минг га	Шу жумладан сугорила-диган ерлар, минг га	Қишлоқ хўжалигига фойдаланиладиган ерларга нисбатан, фоизда			
				екин ерлар	кўп йиллик дараҳт-зорлар	бўз ерлар	пичанзор ва яйловлар
Кармана	95,3	61,9	17,8	25,7	1,8	1,2	71,3
Конимех	1584,9	1202,9	5,3	0,4	0,01	0,04	99,5
Навбахор	157,1	131,1	20,9	14,3	1,6	0,2	83,9
Нурота	653,0	502,8	3,6	3,8	0,1	-	96,1
Томди	3578,0	3031,1	0,2	0,01	-	-	100,0
Учкудук	4501,2	3701,8	0,1	-	-	-	100,0
Хатирчи	142,0	107,3	30,9	27,6	4,1	0,8	67,5
Қизилтепа	218,5	153,0	29,1	14,6	1,6	2,9	80,9
Вилоят бўйича	10937,4	8891,9	108,0	1,3	0,1	0,08	98,5

Манба: "Ўзбекистон Республикасининг ер фонди" – Т.: ЎзР ер ресурслари, геодезия, картография ва давлат кадастри давлат қўнимитаси, 2011, - 108 бет маълумотлари.

Бошқа техника экинларидан қисман масхар, кунгабоқар ҳамда зигир ва кунжут экиласи. Айни вақтда, картошка етиштириш ҳам бу ерда бошқа вилоятларга, масалан, Самарқанд, Жиззах вилоятларига караганда сустрок ривожланган; 2012-йилда у атиги 1,4 минг га ерни эгаллаган ва 51 минг тонна атрофидаги ҳосил олинган.

12-расм. Навоий вилоятининг экин майдони (фоиз хисобида)

Сабзавотчиликнинг умумий майдони – 3,5 минг га, ялпи хосил 185 минг т. бўлган. Мазкур соҳа асосан жанубий туманларда ривожланган. Шаҳар атрофи хўжалигига ихтисослашган Кармана туманида бу тармок кўпроқ ривожланган.

Табиийки, чорвачиликка ихтисослашган минтақаларда ем-хашак базаси ҳам мустаҳкам бўлмоғи лозим. Бироқ, Навоий вилоятида, асосан, яйлов чорвачилиги ривожланган, ем-хашак экинлари 7,5-8,0 минг гектарга экилади. Бу ерда ҳам фермер хўжаликлари олдинда. Ем-хашакдан пичан учун беда, силос учун маккажӯҳори экилади. Мевачилик ҳам сустрок ривожланған, асосан жанубда. 2012-йилда 5,8 минг га ер боғдорчилик билан билан банд, 6,5 минг га узумчиликка ажратилган бўлган. Боғдорчилик ва, хусусан, узумчилик Хатирчи туманида яхшироқ йўлга кўйилган. Бу туманда кўп миқдорда сифатли кишмиш тайёранади.

Бир йилда кишлок хўжалигига 100-110 минг т гўшт (тирик вазнда), 315 минг т сут, 186 млн дона тухум, 3063 тонна жун, 323 минг бирлик коракўл териси, 960 тонна пилла олинган. Жун ва коракўл терисини етиштиришда Навоий вилояти республикада олдинги ўринларда туради; республикада етиштирилган жуннинг 11,4 фоизи ва коракўл терисининг 28,3 фоизи айни шу вилоят зиммасига тушади. Йирик шоҳли корамоллар сони, 2013-йил 1.01 ҳолатида, 356 минг бош, шу жумладан, сигирлар – 159 минг бош, қўй ва эчкилар (acosan қўйлар) – 1707 минг бош. Қўйчилик борасида Навоий вилояти республикамида кескин ажралиб туради.

Агрономидиётнинг худудий таркибида Хатирчи, Қизилтепа, Кармана ва Навбаҳор туманлари етакчи. Ушбу кишлок туманлари ҳиссасига вилоятда етиштирилган кишлок хўжалиги маҳсулотининг 2/3 қисми тўғри келади. Биргина Хатирчи тумани кишлок хўжалик маҳсулотини 29,5%ни таъминлайди. Нурота ва Конимех туманларининг ҳам мавқелари бироз сезиларли даражада, бироқ Томди ва Учкудук туманларининг бу борадаги салоҳияти анча паст (43-жадвал).

Навоий вилоятида жами фермер хўжаликлари сони 1753 та бўлиб, уларга 228 минг га ер биритирилган; уларда банд бўлган аҳоли 20,7 минг киши (1.01.2014 й.). Ушбу хўжалик шакллари миқдор жиҳатдан Хатирчи, Кизилтепа ва Навбаҳор туманларида кўпроқ. Ер майдони бўйича эса Кизилтепа (61,2 минг га). Хатирчи (46,4 минг га), Навбаҳор (31,2 минг га) ва Кармана (30,4 минг га) туманлари олдинда. Уларда ишлайдиган ходимлар сонида ҳам худди шундай географик хусусиятлар кузатилади.

Умуман олганда, ҳар бир фермер хўжалигига вилоятда – 130 га ер ва 10,7 кишидан ишчи ходим тўғри келади. Бундан кўриниб турибдики, бу ерда бошқа минтақаларга қараганда, хусусан, водий ва воҳаларга нисбатан фермер хўжалигининг срлари катта, ишловчилар сони эса анча оз. Бу ҳам бўлса вилоят кишлоқ хўжалигига кўпроқ экстенсив, яъни чорвачилик хос эканлигидан яна бир бор далолат беради. Келажакда ҳам агротехникисодиёт тизимининг ривожланиши асосан жанубий худудлар зиммасига тушади.

Ижтимоий география. Саноат. қишлоқ хўжалиги ва, умуман, ишлаб чиқаришнинг “эгаси”, амалга оширувчиси инсон, меҳнат ресурслари хисобланади. Ижтимоий соҳаларда ҳам аҳоли хизмат қилади, бироқ бу хизмат инсоннинг ўзига, унинг соғлиғи, таълими, дам олиши, даволаниши ва бошқа эҳтиёжларини қондиришга қаратилади. Шу нуткаи назардан, ижтимоий-иктисодий ривожланиш ўзаро чамбарчас боғлик ва уларни бир-биридан кескин ажратиб бўлмайди.

Ижтимоий соҳаларга, энг аввало, соғлиқни сақлаш, таълим тизимлари, аҳолига хизмат кўрсатиш ва сервис соҳалари киради. Уларни замонавий талаб даражасида ривожлантириш ва худудий ташкил этишга, баркамол авлодни тарбияланга “Кишлоқ тараккиёти ва фаровонлиги” Давлат дастурида ҳам катта ўтибор берилган.

Чакана савдо айланмаси худудий таркибида Навоий шахрининг хиссаси 40,9 %, Зарафшонники 10,1 % дир. Қишлоқ туманлари миқёсида Кармана етакчи – унинг улуши 12,4 %. Шунингдек, бу салоҳият Кизилтепа ва Хатирчи туманларида ҳам нисбатан каттароқ, Томди ва Навбаҳорда эса у – энг паст (43-жадвал). Аммо ижтимоий соҳаларнинг ҳакиқий ҳолати салоҳиятда ёки уларнинг улушларида эмас, кўпроқ аҳоли жон бошига хисоблаганда аниқроқ намоён бўлади. Шу жиҳатдан қараганда, энг катта кўрсаткичлар, юкоридаги икки шахарларни хисобга олмаганда, Учкудуқ ва Кармана туманларида қайд этилади, Навбаҳор ва Нурота туманлари эса – энг паст ўринида.

Пуллик хизматлар, аҳоли жон бошига хисоблаганда факат Учкудуқ туманида ўртачадан юкори (Навоий шахри бундан мустасно). Аммо аҳоли зичлиги ва юки энг кўп хисобланган Хатирчи туманида бу аҳвол яхши эмас. Туманда вилоятнинг 25,0 % аҳолиси яшайди, пуллик хизматлар ҳажми эса 4,3 %, холос. Бу борада нисбатан юкори даражага Кармана

тумани эга - 9,4 %, анча паст улуш Томди ва Нурота туманларида кайд этилди.

Соғликтин сақлаш тизимида жами 39 та муассасалар мавжуд, уларда бемор ўринлари ҳар 10000 кишига 44 та. Амбулатория – поликлиникалар 274 та, ҳар 10 минг ахолига врачлар сони 29 киши, ўрта медицина ходимлари сони 133 нафар. Вилоятда кишлек врачлик пунктлари сони 140 та ёки, 8 та туманга хисоблаганда, 17 тадан, 577 та кишлек ахоли пунктларига нисбатан олингандай эса – 4,1 та кишлекқа 1 та КВП тўғри келади. Табиийки, бундай майдага кишлеклар кўп ва улар ўртасидаги масофа чўл шароитида катта бўлган худудда ушбу муаммонинг кескинлиги ўз-ўзидан равшан бўлади.

Ҳар 10 минг кишига тўғри келадиган касалхона ўринлари Навоий шаҳри ҳамда Кармана ва Учкулук туманларида бирмунча кўпроқ. Ҳатто Зарафшон шаҳрида ҳам бу кўрсаткич ўртачадан паст. Ҳатирчи ва Навбаҳор туманларида эса у, мос ҳолда, 29 ва 32 ўринни ташкил қилади. Амбулатория-поликлиника муассасаларининг нисбий даражаларида ҳам шунга ўхшаш туманлараро фарклар кузатилади (38-илова).

Таълим географиясини чўл шароитида ташкил этиш ҳам ўзига хос муаммоларга дуч келиши табиий. Мактаблар сони бу ерда кўпроқ бўлса-да, уларда ўқувчилар сони анча оз (айникса, кичик ва майдага кишлекларда). Жами вилоятда 4 та академик лицей, 47 та касб-хунар коллежлари ва 2 та олий ўкув юртлари бор. Жумладан, бу ерда, аникроғи Навоий шаҳрида республикамизда ягона Төг-геология институти жойлашган.

Матьлумки, чўл шароитида ахолини тоза ичимлик суви билан таъминлаш ўта муҳим масала хисобланади (кадимда ҳам бу муаммо кескинлигидан бундай сув танкис худулларда сарлобалар курилган). Ахолини марказлашган ичимлик суви билан таъминлашнинг ҳозирги даражаси 79,3 %; пастрок ахвол Навбаҳор ва Томди туманларида кузатилади. Табиий газ билан таъминланниш даражаси бирмунча яхширок - ўргача 82,0 %. Бу борада энг юкори кўрсаткич Кармана туманида - 96,6 %, энг паст эса чўл туманларида, яъни Томди ва Учкудуқда: шаҳарларда 100 фоизга якин.

Транспорт ва ташки савдо. Вилоятда транспорт тизими унча яхши ривожланмаган. Унинг жанубидан ҳалкаро темир ва автомобиль йўллар ўтади, ана шу йўлларга перпендикуляр шаклда Навоий – Учкудук темир йўли курилган. Ҳозирги вактда ушбу йўлнинг давоми, яъни Учкудук – Нукус йўналиши курилиб битирилган. Унинг ишга тушиши билан Хоразм вилояти ва Коракалпоғистон Республикаси мамлакатимизнинг бошка худудлари билан бевосита темир йўл оркали, яъни Туркманистанга чиқмасдан, боғланди. Натижада, Навоий шаҳрининг (Кармана билан бирга) транспорт тугуни вазифаси янада кучайди, Зарабшон, Учкудук, Конимех шаҳарлари ривожланишига, чўл худуди табиий ресурсларидан фойдаланишга ҳам қулай имкониятлар яратилди.

Вилоят бўйича ташилган юк 362 минг т., йўловчи – 194 млн киши (2012 й.)ни ташкил этди. Умуман олганда эса, бундай катта ҳудудга эга бўлган, ишлаб чиқариш ва аҳоли тарқоқ жойлашган минтақада транспорт инфратузилмасини ривожлантириш ўта мураккаб масаладир. Айниқса, вилоят ички, яъни кишлек туманларида (хусусан, Томди, Учқудук, Конимехда) йўловчилар қатновини яхшилаш талаб этилади.

2013-йилда ташки савдо айланмаси 1028 млн. АҚШ доллар, шундан экспорт 437, импорт 591 млн. долларни ташкил этган. Ташки савдо айланмасининг 3/5 кисми, экспортнинг 85,8 % ва импортнинг 68,0 фоизи биргина Навоий шаҳрига тўғри келади. Кишлек тумаглари миёссида факат Карманани ажратиш мумкин (вилоят ташки савдо айланмасининг 23,3 %), қолганлари заиф; Томди ва Хатирчи туманлари эса кўрилаётган йилда вилоят экспортида умуман қатнашмаган. Экспорт таркибида кимё саноати маҳсулотлари – 71,8 %, пахта толаси – 6,7 %га тенг бўлган. Импортда машина ва ускуналар улуши 61,6 %, кимё саноати маҳсулотлари – 20,9 %. Вилоятнинг ташки иктисодий алоқалари, асосан, “Узок хориж” мамлакатлари билан олиб борилади, уларнинг ҳиссаси экспортда 76,3 %, импортда 64,2 %дир.

Ички ҳудудий тафовутлар. Вилоятнинг табиий шароити ва у билан боғлик ҳолда ишлаб чиқаришни ҳудудий ташкил этиш хусусиятлари иккита иктиносидий районни ажратишга асос сифатида хизмат килади. Бири Жанубий район бўлиб, унинг таркибига Навоий шаҳри, Кармана, Хатирчи, Нурота, Навбаҳор ва Қизилтепа туманлари киради¹. Ушбу районнинг майдони учча катта бўлмаса-да, ишлаб чиқаришнинг ҳудудий мужассамлашуви унда анча юқори. Масалан, Жанубий район ҳиссасига 11,4 % майдон, 80,1 % аҳоли, 24,7 % саноат ва 90,6 % кишлек хўжалиги маҳсулотлари тўғри келади. Ижтимоий соҳалар, транспорт ва ташки иктиносидий алоқалар ҳам шу районда ривож топган. Район маркази–Навоий шаҳри, айни вактда республикамизнинг йирик саноат маркази ҳамdir. Шаҳар жуда кўркам ва обод, архитектура курилиши намунавий. Чўл шароитида шаҳарсозликнинг бундай ютуклари учун Навоий шаҳри 1972-йилда П.Аберкромби номидаги Халқаро архитекторлар мукофоти билан тақдирланган.

Шимолий районга иккита катта, чўл ҳудудларини эгаллаган Томди ва Учқудук туманлари киради. Аҳолиси сийрак, ишлаб чиқариш алоҳида “ўчоклар” шаклида жойлашган. Бепоён чўл шароитида замонавий Зарафшон шаҳри қад кўтариб туради. Учқудук ҳам ривожланиб бормоқда, унинг транспорт-географик ўрни ҳам анча яхшиланди. Район экстенсив чўл-яйлов чорвачилигига ва тоғ-кон саноатига ихтинослашган.

¹ Мазкур район таркибига Конимехни ҳам киритин мумкин. Бу туманнинг маркази жанубда, асосий ҳудуд эса, узилган ҳолда, шимолда жойланган.

45-жадвал маълумотлари кўрсатишича, Кармана, Қизилтепа, Учкудук туманларининг ижтимоий-иктисодий ривожланишиш даражаси юкорирок.

45-жадвал

**Навоий вилояти ижтимоий-иктисодий ривожланишининг асосий индикаторлари
(ахоли жоп бошига, 2013 й.)**

т/р	Худудлар	Кишлек хўжалик максудоти	ХИМ	Капитал кўйилма- лар	Пулдат ишлари	Чакана савдо	Пуллик хизмат лар
1.	Навоий ш.	0,020	4,345	1,275	1,313	2,666	3,268
2.	Зарафшон ш.	0,035	1,097	2,306	4,421	1,181	0,774
Туманилар:							
1.	Кармана	1,339	0,583	2,062	0,927	1,045	0,788
2.	Конимех	0,967	0,285	0,246	0,395	0,769	0,674
3.	Навбаҳор	1,656	0,120	0,358	0,458	0,174	0,717
4.	Нурота	0,792	0,190	0,366	0,677	0,331	0,265
5.	Томди	1,075	0,241	0,407	0,233	0,676	0,948
6.	Учкудук	0,507	0,274	4,611	0,249	1,074	1,790
7.	Хатирчи	1,549	0,205	0,154	0,201	0,569	0,250
8.	Қизилтепа	1,426	0,493	0,282	0,669	0,781	0,427
	Вилоят бўйича	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000

Жадвал Узбекистон Республикаси Давлат статистика қўниматси маълумотлари асосида ҳисоблашиб чиқилган.

Хусусан, уларда кишлек хўжалиги, капитал кўйилмалар, чакана савдо ва пуллик хизмат кўреатиш яхши йўлга кўйилган. Томди, Нурота, Хатирчи, Навбаҳор ва кисман Конимех туманларининг ишлаб чиқариш салоҳияти эса наст даражада. Бинонбарин, уларнинг ижтимоий-иктисодий ривожланишига катта эътибор қартиш лозим.

Асосий муаммолар. Навоий вилояти иктисолиётининг истикболлари саноатнинг тармоклар таркибини такомиллаштириш, енгил ва озик-овқат саноатини ривожлантириш, аграр соҳани мустаҳкамлаш, транспорт тизимини яхшилаш билан боғлиқ. Шунингдек, кишлек инфратузилмасини ва саноатини ривожлантириш, меҳнат ресурсларидан тўларок фойдаланиш, Навоий шаҳри ва унинг атрофи экологиясини соғломлаштириш, ахолини ичимлик суви ва табиий газ билан таъминлашти яхшилаш ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Навоий вилояти катта худудий ва ҳозирча тўла ўрганилмаган минерал ҳом ашё захираларига эга. Уларни аниқлаш ва хўжалик оборотига киритиш, айни вақтда, ишлаб чиқаришининг худудий таркибини яхшилашга ҳам имконият беради. Навоий шаҳрида барпо этилаётган эркин иктисодий – индустрисал минтака, шубҳасиз, вилоят ва республика иқтисодиётида муҳим аҳамиятга эга бўлади ва мамлакатимиз миқёсида ҳақиқий ўсиш кутбларидан бирига айланади.

2.5.3. Самарқанд вилояти

Самарқанд вилояти республикамизда энг биринчилар қаторида ташкил этилган. У 1938-йил 15-январда ушбу маъмурий макомни олган. Майдони 16,8 минг кв.км ёки Ўзбекистон худудининг 3,7 фоизига тенг. Унча катта бўлмаган минтакада, 2014-йилнинг 1.01.маълумотларига қараганда, 3412,8 минг аҳоли яшайди. Бу мамлакат аҳолисининг 11,2 фоизи демакдир. Вилоят худудининг кўлами бўйича республикамизда 7-ўринда, аҳолисига кўра ёса биринчи ўринда туради. Бундан вилоят аҳолисининг зичлиги ўртача мамлакат кўрсаткичига қараганда деярли 3 марта юкори деб тўғридан-тўғри хulosha чиқариш мумкин.

Вилоятнинг демографик салоҳияти анча катта бўлса-да, асосий макроитқисодий кўрсаткичлар бўйича, у унча ажралиб турмайди. Самарқанд вилояти республика ялпи ички маҳсулотининг – 6,2 %, саноат ишлаб чиқаришининг – 5,4%, халқ истеъмол молларининг 10,0 %, капитал кўйилмаларининг – 6,1 %, курилишининг – 4,8 %, чакана савдо ҳажмининг – 8,3 % ва пуллик хизматининг 9,5 фоизини таъминлайди (2013 й.). Экспорт салоҳияти анча заниф, атиги 1,1 %, факат қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг улуши аҳоли кўрсаткичларидан юкорироқ, холос (12,1 %).

46-жадвал

Самарқанд вилояти қишлоқ туманларининг майдони ва аҳолиси
(2014 й.)

т/р	Қишлоқ туманлари	Ташкил топган йили	Туман маркази	Майдони, минг кв км	Аҳолиси, минг киши	Аҳоли зичлиги, 1 кв км/киши
1	Булунгур	29.09.1926	Булунгур ш.	0,76	161,8	212,9
2	Жомбой	07.12.1970	Жомбой ш.	0,55	145,8	265,1
3	Иштихон	18.05.1943	Иштихон ш.	0,72	220,0	305,5
4	Кагтакўргон	02.02.1929	Пайшанба ш-часи	1,39	238,4	171,5
5	Нарнай	29.09.1926	Октош ш.	0,44	182,4	430,4
6	Нуробод	26.11.1975	Нуробод ш.	4,86	130,2	26,8
7	Оқшарё	25.12.1968	Лониш ш-ча	0,37	138,8	375,1
8	Пайарик	29.09.1926	Пайарик ш.	1,29	219,2	169,9
9	Настларғом	29.09.1926	Жума ш.	0,87	307,5	353,4
10	Пахтачи	12.04.1973	Знёдин ш-часи.	1,38	129,9	94,1
11	Самарқанд	29.09.1926	Гулобод ш-часи.	0,48	220,1	458,5
12	Тойлоқ	09.04.1992	Тойлоқ ш-часи.	0,28	172,7	616,8
13	Ургут	31.12.1964	Ургут ш.	1,12	431,1	384,9
14	Қўшработ	03.04.1978	Қўшработ ш-часи	2,16	112,3	52,0
	Вилоят бўйича	01.15.1938	Самарқанд ш.	16,8	3412,8	203,1

Матба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўнитаси маълумотлари.

Самарканд вилояти маъмурӣ жиҳатдан 14 та кишлок туманлари, 11 шаҳар ва 88 та шаҳарчалардан иборат. Бу ерда 125 та кишлек фуқаролар йигинлари. 1871 та кишлек аҳоли пунктлари мавжуд. 46-жадвалдан аёпки, вилоят худудидаги энг “қадимий” кишлек туманлари 1926-йилда ташкил этилган Булунғур, Нарпай, Пайарик, Пастандарғом ва Самарканд ҳисобланади. Эслатиш ўринлики, бундай маъмурӣ-худудий маком айни шу йилда кабул килинганд. Энг сўнггиси эса вилоят маркази “бикинида” жойлашган Тойлок туманидир (1992 й.).

Майдони бўйича энг кагта туман Нуробод – 4,86 минг кв. км ёки вилоят худудининг 28,9 %. Вилоятнинг иккинчи “каноти” – Кўшработ тумани ҳам анча катта - 2,16 минг кв км. Айни вактда, Тойлок гумани худуди атиғи 0,28 минг кв км, холос. Умуман олганда, ҳар бир кишлек туманининг майдони ўргача 1,20 минг кв км ни ташкил этади, географийлик коэффициенти – 17.3 (демак, хулуний тафовут анча катта, кутбийлашган).

Иқтисодий географик ўрни, табиий шароити ва ресурслари. Самарканд вилояти мамлакатимиз миллӣ иқтисодиётида муҳим мавкега эга. Бу ерда машинасозлик, озик-овқат саноатлари, пахта, узум, тамаки этишириш, ҳалкаро туризм ихтисослашган тармоклар ҳисобланади.

Самарканд вилояти кулай географик ўринида, республикамизнинг марказий қисмида жойлашган. У гарб ва шимоли-гарбда Навоий, шимоли-шарқда Жizzах, жанубда Қашқадарё вилоятлари билан, жануби-шарқда қиска масофада Тоҷикистон Республикасининг Сўғд (Панҷакент райони) вилояти билан чегарадош. Бугунги Самарканд вилояти кўшни вилоятларнинг туташ районлари билан ҳам азалдан боғлик (Жizzах вилоятининг Ғаллаорол ва Бахмал, Навоий вилоятининг Нурота ва Хатирчи, Қашқадарёнинг Китоб ва Шаҳрисабз туманлари).

Ер усти тузилиши, асосан, баландлик, тоғолди ва тоғликлардан ташкил топган. Нисбатан пасткам жойлар Каттақўргон шаҳридан гарброқда ҳамда чекка жануби-гарбда бор (Қарноб чўли). Вилоятнинг энг баланд нукталари 2000-2100 метрга стади. Улар Зарафшон ва Нурота тизмаларида, Ургут ҳамда Кўшработ туманларининг энг чекка қисмларида кад кўтарған. Шунингдек, вилоят орографиясида Оқтов, Карокчитоғ, Ёбдинтов каби тог тизмалар, Пахтachi туманининг ўртасида Қарноб чўли атрофида 1000-1100 метр баландликлар ҳам кўзга ташланади. Умуман олганда, Самарканд вилоятининг шарқий қисмида жойлашган Булунғур ва Жомбой, марказидаги Самарканд, Тойлок, Оқдарё, Пастандарғом, Пайарик ҳамда унинг ғарбий қисмидаги Иштиҳон, Каттақўргон, Пахтachi ва Нарпай туманлари, демак, минтақа туманларининг кўпчилиги асосан текисликлардан (воҳалардан) ташкил голган. Бу текислик жануби-шарқдан шимоли-ғарб йўналишида, яъни ушбу тарихий-географик минтақанинг ўзига хос ўзаги, ижтимоий-иқтисодий “йўлаги” ҳисобланган Зарафшон дарёси

соҳиллари бўйлаб нишабликка эга. Қолган кисми, аниқроғи Ургут, Кўшработ ва Нуробод туманинни тог ва тоғолди, чўл худудларига киритиш мумкин.

Вилоят табиий ресурсларга бирмунча бой. Жумладан. Кўшработ туманида олтин (Зармитон), Нуробод туманида вольфрам ва молибден (Ингичка), Ургут туманида мармар, Самарқанд туманида оҳак (Оҳакли) ва бошкалар бор. Юкоридагилардан ташкари, минтака ҳудудида олтин Оқбел, Олтинқозғон, базальт Зарбанд, гранит Гурмак, Кўшработ, каолин ва алунит Оқтош, волфрам рудалари Яхтон, Ургут, турли хил курилиш материаллари Жом, Булунгур, Иштиҳонда топилган. Бироқ, бу табиий-ресурс салоҳиятдан хозирча тўлалигича фойдаланилмаяпти.

Иклими континентал, намгарчилик кўшини Навоий вилоятига караганда бироз кўпроқ (300-400 мм). Энг кўп ёғин Омонқўтон атрофида - 1000 мм. Асосий дарё, минтака ижтимоий-иктисодий ривожланишининг «ўқи» Зарафшон бўлиб, у Самарқанддан сал ўтгандан сўнг иккига, яъни Оқдарё ва Корадарёга бўлинади, вилоят чегарасида эса (Хатирчи туманида) улар яна кўшилади. Икки дарё оралиги Миёнкал деб аталади.

Зарафшоннинг доимий, айтарлича сув заҳираларига эга бўлган ирмоқлари анча оз. Самарқанддан юкорироқда, Тожикистон Республикасининг Панҷакент туманига кўшини жойда, Зарафшоннинг тог ораликларидан водийга чикиш кисмидан каналлар бошланади. Улардан энг муҳими кадимги Дарғом хисобланади, айни ана шу каналдан Эски Анхор канали сув олади ва у Қашқадарё вилоятининг Чирокчи туманини ҳам суғоради. Каттакўргон, Оқдарё. Тусунсой сув омборлари. Нарпай, Булунгур каналлари, Бешарик ариғи ҳам дехкончилик ривож топган ҳудудларни сув билан таъминлайди. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, вилоят иктисодиётининг шаклланишида минерал ресурсларга кўра агроклимий шароитларнинг роли катта. Бундан ташкари, бу ерда туризм ва рекреация ресурслари мавжуд бўлиб, уларнинг аҳамияти ҳам сезиларли даражада юкори. Рекреация ресурслари, хусусан тог этакларида, сой бўйларида жуда кўп ва улардан фойдаланиш катта аҳамиятга эга. Экотуризм нуктаи назаридан горлар, Ургутнинг кўп асрлик чинор ва булоклари ҳам диккатга сазовор жойлардир.

Геодемографик вазият. Вилоят аҳолиси сони бўйича Ўзбекистонда энг олдинда туради. Ўтган асрнинг сўнгги ўп йиллигида аҳоли сонининг ўртача йиллик кўпайиши 2,20 фоизга тент бўлди. Аммо бутун мамлакатда бўлганидек, бу ерда ҳам демоғрафик ривожланиш суръати пасайиб бормоқда. Умуман эса, 1989-2014-йиллар мобайнида вилоят аҳолиси 1,8 мартаға кўпайган.

Аҳоли сони бўйича Ургут тумани етакчи, унинг аҳолиси Каттакўргон туманини вилоятга бўйсунувчи шу номли шаҳар билан қўшиб хисоблаганда ҳам кўпроқ (431,1 минг киши). Самарқанд туманида 220,0,

Пастдарғомда 307,5 минг киши яшайды ва ҳ.к. Ушбу туманлар республикамизда демографик салохияти энг юксак қишлоқ туманлари сирасига киради (Жумладан, Ургут тумани бу борада етакчи). Энг кам ахоли сони эса асосан чүл ва тоғликлардан иборат Күшработ (112 минг киши) ва Нуробод (130 минг киши) да қайд этилган.

47-жадвалда көлтирилган маълумотларга кўра, вилоятда 2013-йилда туғилиш 23,8, ўлим 4,4 ва табиий кўпайиш 19,4 промиллени ташкил этган.

...47 жадвал

Самарқанд вилояти ахолининг табиий ҳаракати
(1000 кишига нисбатан)

т/р	Худудлар	2008 й.			2013 й.		
		туғи-лиш	ўлим	табиий кўпайиш	туғилиш	ўлим	табиий кўпайиш
Шаҳарлар:							
1	Самарқанд ш.	17,8	6,1	11,7	17,4	5,7	11,7
2	Каттакўргон ш.	25,1	5,7	19,4	23,6	5,4	18,2
Туманлар:							
1	Булунгур	29,7	4,9	24,8	24,4	3,9	20,5
2	Жомбой	24,8	4,7	20,1	25,5	4,3	21,2
3	Иштихон	27,3	3,8	23,5	24,6	3,7	20,9
4	Каттакўргон	24,2	3,9	20,3	21,9	3,5	18,4
5	Нарпай	23,1	4,4	18,7	24,3	5,0	19,3
6	Нуробод	30,4	4,8	25,6	25,6	4,6	21,0
7	Оқдарё	25,4	4,1	21,3	23,2	3,9	19,3
8	Пайарик	27,3	4,5	22,8	21,9	3,8	18,1
9	Пастдарғом	27,1	4,5	22,6	26,9	4,1	22,8
10	Пахтачи	22,4	4,8	17,6	24,9	4,4	20,5
11	Самарқанд	22,7	5,1	17,6	26,1	4,3	21,8
12	Тойлок	27,2	5,3	21,9	23,7	4,2	19,5
13	Ургут	32,0	4,2	27,8	27,1	4,0	23,1
14	Күшработ	30,2	4,3	25,9	26,1	4,3	21,8
	Жами вилоят	25,6	4,7	20,9	23,8	4,4	19,4

Жадвал Узбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

Бу борада вилоят республика ўртача кўрсаткичларидан анча юкори туради. Туғилиш даражаси тоғли худудлар – Ургут, Нуробод ва Күшработ туманларида катта, унинг энг паст кўрсаткичи қишлоқ туманлари ичида нисбатан урбанизациялашган Самарқанд туманига тўғри келади. Самарқанд шаҳрининг ўзида туғилиш – 17,4; ўлим – 5,7 ва табиий кўпайиш – 11,7 % га тент.

Ахоли сонининг ўсишида миграциянинг роли катта эмас. 1997-2000-йилларда шаҳар ва қишлоқ жойларнинг хар бири ўртача бир йилда 3,0-3,7 минг кишидан «ютказган», яъни миграция колдиги салбий бўлган. Энг сўнгти йилларда ҳам вазият деярли шундай; 7 та қишлоқ туманларида миграция натижаси салбий, энг кўп манфий миграция колдиги Пахтачи ва

Пайарик туманларида, яъни кишлок хўжалигига ихтисослашган, ахолиси зич худудларда 2013-йилда бу кўрсаткич минус 3,7 ва 2,4 промиллени ташкил килган.

2013-йилда вилоят бўйича, ҳар 1000 кишига, келганлар 3,6 нафар, кетганлар – 4,2 ва миграция колдиги минус 0,6 га тенг бўлган. Келганлар сонига кўра Кўшработ (8,6 %), Булунгур (6,0 %) ажralиб туради. Самарқанд шахрида бу кўрсаткич 5,6, Каттакўрғонда 5,9 промелле. Айни вактда Нарпай, Ургут, Пахтачи ва Пайарик туманларига келганлар 1 промиллега хам етмайди. Кетганлар Самарқанд шахрида – 8,8, Каттакўрғонда – 9,5 %. Ургутда эса энг паст – 1,6 %. Ижобий миграция колдиги 2013-йилда Каттакўрғон шахри, Кўшработ, Оқдарё, ва Тайлок туманларида анча катта. Энг юкори салбий даража Пахтачи (минус 3,7 %), Пайарик (минус 2,4 %) кишлок туманларида кайд эгилади. Самарқанд шахрида миграция сальдоси ҳар 1000 кишига минус 3,2 га баробар.

Ахоли зичлиги ўртача 1 км² майдонга 203 киши; энг катта кўрсаткич Тайлок кишлок туманида (617), Самарқанда (459). Нарпай (415) ва Оқдарёда (375 киши). Самарқанд ва Тайлок туманларининг кўрсаткичи Фарғона водийси кишлок туманларига ўхшаб кетади. Тогоғди ва чўл минтакаларининг ахолиси эса ниҳоятда сийрак. Нуробод ва Кўшработ туманлари минтака ҳудудининг 40 фоизини эгаллаган холда, уларда вилоят ахолисининг атнаги 7,1 фоизи яшайди, холос (зичлик 27-52 киши, 46-жадвалга каранг).

Урбанизациянинг умумий демоографик кўрсаткичи 2009-йилнинг “илик урбанизация баҳоридан” сўнг бир йилда 25,1 дан 38,8 фоизга кўйтирилди. Аммо бу ҳам унча юкори кўрсаткич эмас ва минтакавий иктисолидётнинг таркибий тузилишини нуктаи назаридан караганда, реал холатни акс эттиради. Ҳозирда Самарқанд вилояти Хоразм ва Сурхондарё вилоятларидан сўнг охиридан Зўринни эгаллади. Албатта, бу Самарқанддек дунёга машхур, Соҳибқирон Амир Темур империясининг пойтахти бўлган ҳудуд учун анча паст кўрсаткич саналади.

Республиканинг иккинчи шахри – Самарқандда, унинг ҳудуди Самарқанд кишлок тумани хисобидан кенгайгандан сўнг, 513 минг киши, Каттакўрғонда – 83 минг, Ургутда – 65, Октошда – 42, Булунгурда – 29 минг киши, Пайшанбада 23 минг нафар ахоли истиқомаг қиласди. Колган шаҳар ва шаҳарчалар кичик ёки майда шаҳарчалар синфига мансуб. Жами шаҳарчаларининг 76 таси 2009-йилда Кишлок тараққиёти йили давлат дастурига биноан ташкил топган. Уларда ҳаммаси бўлиб 400 мингта якин ахоли бор. Энг кўп янги шаҳарчалар Паstdарғом (11 та), Иштиҳон (11 та), Пайарик (9 та) туманларида, энг оз кисми Булунгур (3 та), Кўшработ, Нарпай ва Самарқанд туманларида (2 тадан) ва Нуробод туманида (1 та - Нурубулук) вилоят маъмурий харитасидан жой олган.

Самарқанд вилояти ва, хусусан, Ургут туманида йирик қишлоқлар кўп. Янги шаҳарчалар орасида бундай демографик салоҳиятга эга бўлғанлари: Ургут туманида – Ўрамас (29,2 минг), Гўс (28,9 минг), Жартепа (18,4 минг), Испанза (20,9 минг). Тойлок туманида – Тойлок (13,3 минг), Пастдарғом туманида – Чархин шаҳарчаси (10,3 минг киши) ва ҳ.к. Яқин йилларгача Наманган аҳоли сонига кўра республикамизнинг “иккинчи шаҳри” эди, ҳозирда бу ўринни упинг дастлабки пойтахти – Самарқанд эгаллади. Шаҳарнинг таъсир зонасида йирик Самарқанд агломерацияси шаклланган. Агломерация таркибига Ургут, Жомбой, Булунғур, Хешрав, Кимёғарлар, Фарҳод, Жума, Лоиш, Челак каби “йўлдош” шаҳар манзилгоҳлари киради.

Минтақада жами 1829 та қишлоқ аҳоли пунктлари мавжуд. Бу борада у республикамизда биринчи ўринда. Қишлоқларнинг кўпчилиги ва катталари интенсив суғорма дехкончилик ривожланган ҳудудларда, Самарқанд шаҳри атрофида жойланған. Шунингдек, төғ оралигидан оқиб чиққан сойлар ҳам ўзига хос иқтисодий ва ижтимоий географик хусусият касб этади. Бу ерда қишлоқлар, сой гидрорежимиға мос ҳолда, занжирсимион ўришган. Тогоғди ва чўл ҳудудларида эса (Кўшработ ва Нуробод туманлари) қишлоқлар сийрак ва унча катта эмас.

Вилоят аҳолисининг миллий таркиби хилма-хил, у узок тарихий жараёнлар таъсирида шаклланган. 2013-йил маълумотларига кўра, жами аҳолининг 87,3 фоизини ўзбеклар, 7,7 фоизини тоҷиклар, 1,5 фоизини руслар ташкил қиласди. Қолган миллатлар орасида украин, арман, козоқ, озарбайжон ва корейциар бирмунча кўпроқ.

Минтақа ўзининг демографик вазиятига биноан кагта меҳнат ресурсларига эга. 2014-йил 01.01.маълумотларига қараганда, меҳнатта лаётатли ёшдаги аҳоли сони 1980 минг кишидир, иқтисодий фаол аҳоли – 1434 минг нафар, шундан, иқтисодиётда банд бўлғанлар эса – 1357 минг киши. Жами иқтисодиётда банд бўлғанларнинг 66,8 фоизи моддий ишлаб чиқариш соҳаларида, шу жумладан, 19,7% – саноатга, 33,8 % - қишлоқ хўжалигига, 2,7 % - транспорт ва алоқага, 5,3 % - қурилишга, 8,6 фоизи савдо, умумий овқатланиш, моддий техник таъминот ва қайта ишлов бериш соҳаларига тўғри келади. Номоддий ишлаб чиқаришдан таълим, маданият, санъат, илм-фан (14,5 %), соглиқни саклаш, жисмоний тарбия ва ижтимоий таъминот (7,3 %) ажralиб туради. 2013-йил давомида вилоятда жами 94,5 минг янги иш ўринлари яратилган (асосан кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликда). Умуман олганда эса, республикамизнинг бошқа ҳудудларида бўлганидек, меҳнат ресурсларидан тўла ва самарали фойдаланиш муаммоси бу ерда ҳам долзарбди.

Хўжалиги, унинг ихтисослашуви ва географияси. Самарқанд вилоятининг хўжалиги аграр-индустрисал йўналишда бўлиб, саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт ва ижтимоий соҳалар, жумладан, туризм ҳам

ривожланиб бормоқда. Минтақа ялли худудий маҳсулоти таркибида саноат 10,7 %, курилиш 7,7 %, кишлөк хўжалиги 37,2 %, транспорт ва алока 7,5 %, савдо ва умумий овқатланиш 7,3 ва соликлар 2,2 фойизни ташкил қилади. Кишлөк хўжалигининг хиссаси бўйича вилоят Сурхондарё, Сирдарё ва Жиззах вилоятлари қаторида туради.

Бозор ислоҳотларининг асосий кўрсаткичларидан бири хисобланмиш кичик бизнесга, инвестиция ва кўшма корхоналар фаолиятига катта эътибор берилмоқда. 2014-йил 01.01. ҳолатига кўра, вилоятда жами 13,6 мингдан зиёд кичик гадбиркорлик субъектлари фаолият кўрсатган: уларнинг кўпчилиги турли хил микрофирмалардан иборат. Кичик бизнеснинг асосий кисми кишлөк хўжалигига ҳамда савдо ва умумий овқатланишда ташкил қилинган. Фаолият кўрсатаётган кичик бизнес корхоналари вилоятнинг барча туман ва шаҳарларида мавжуд. Уларнинг кўпроқ кисми Самарқанд шаҳри, Ургут, Пастдарғом ва Самарқанд туманларида қайд этилган, Нуробод ва Қўшработда эса бироз камрок.

Кичик бизнес соҳасида ишлатгандар иқтисодиётда банд бўлганларнинг 82,6 фойизни ташкил қилади. Ялпи худудий маҳсулотнинг 35,0 фойизи унга тўғри келади. КБнинг экспортдаги улуши – 67,6, импортда 53,1 фойизга баробар. Алоҳида тармоклар бўйича хиссаси: саноатда – 43,2 %, кишлөк хўжалигига – 98,4 %, курилиш ишларида – 92,3 %, чакана савдо айланмасида – 50,6 %, ахолига пуллик хизмат кўрсатишида 61,3 % га тенг. Хар 1000 кишига тўғри келадиган КБ субъектлари сони 13,6 та.

Жами киритилган капитал қуйилмалар ҳажмининг 1/3 қисмидан кўпроғи Самарқанд шаҳрига тўғри келади. Кишлөк туманлари орасида Нуробод, Жомбой ва Қўшработ олдинда, Каттакўргон, Пастдарғом туманларининг инвестицион салоҳияти пастрок. Киритилган инвестицияларнинг 10 фойизига якини чет эл инвестициялари ва кредитлариидир. Бундай инвестициялар, асосан, вилоят маркази Самарқандга, шунингдек, Нуробод, Жомбой ва Қўшработ туманларига йўналтирилган. Курилиш географиясида, Самарқанд шаҳридан ташқари, Пайариқ ҳамда Ургут туманлари пешқадам. Бу худудларда турли обьектлар, хусусан, ишлаб чиқариш ва инфратузилма шаҳобчалари, уй-жой, таълим, соғликини саклаш муассасалари бинолари кўплаб қурилган.

Хорижий сармоялар иштироқидаги корхоналарнинг умумий сони 230 та. Бу корхоналар вилоят экспорт ҳажмининг 48,3 фойизини таъминлайди. Мазкур борада, айниқса, Япония билан ҳамкорликда барпо этилган “Самавто” корхонасининг аҳамияти катта. Сўнгги йилларда Жомбой туманида Германия билан биргаликда ишга туширилган юқ ташувчи “JVMAN” заводи ҳам нафақат туман, балки вилоят иқтисодиётининг юксалишига ёрдам берди.

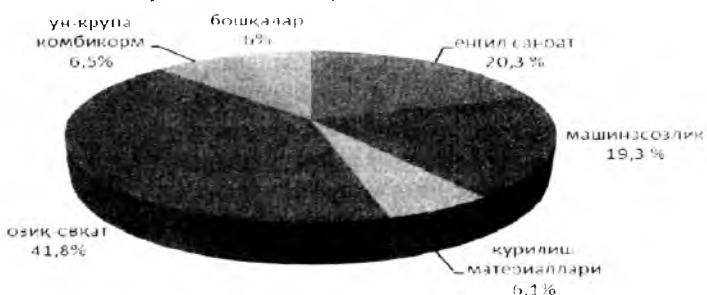
Фаолият кўрсатаётган кўшма корхоналарнинг ярмига якини вилоят марказида, кишлөк туманлари орасида эса бундай корхоналар Ургут,

Жомбой ва Самарқанд туманларида кўпроқ. Айни вақтда Оқдарё, Пайарик Иштихон, Кўшработ, Пахтачи ва Нуробод туманларида уларнинг сони оз. Экспорт ҳажмида Самарқанд шаҳри, шунингдек, Жомбой, Пастдаргом туманлари кўшима корхоналари ҳам салмоқли ишларни амалга оширади.

Саноати. Самарқанд вилояти саноати кўп тармоқли хусусиятга эга. Бу ерда озиқ-овқат, машинасозлик, енгил, кимё, чиннисозлик саноати яхширок ривожланган. Мустакиллик йилларида курилган автомобилсозлик заводлари минтақа иктисодий салоҳиятини кўтаришда катта ахамиятга эга бўлди. Шу билан бирга, ҚҚ тамаки, чинни идишлар, енгил саноат маҳсулотларини ишлаб чиқаришда ҳам фаол иштирок этмоқда; ҳаммаси бўлиб 2730 та, шу жумладан, 33 та йирик саноат корхоналари фаолият кўрсатади, уларда 35,4 минг ишчи ходим хизмат килади.

2012-йил маълумотларига кўра, озиқ-овқат саноати жами саноат маҳсулотининг 41,8 фоизини берган. Иккинчи ўринда енгил саноат-20,3 фоиз, учинчى ўринда машинасозлик ва метални қайта ишлаш-19,3 фоиз, тўртинчидаги ун-ёрма ва омиҳта ем ишлаб чиқариш - 6,5 фоиз. Кимё ҳамда курилиш материаллари саноат тармоқларининг мавқеи ҳам анча баланд. Вилоятда шиша-чинни идишлар ишлаб чиқариш, енгил (пиллакашлик ва ип газлама ишлаб чиқариш), озиқ-овқат саноат тармоқларининг худудий мужассамлашув даражаси ёки ихтисослашув индекси юкори.

13-расм. Самарқанд вилояти саноатининг тармоқлар таркиби (2012 й. фоиз хисобида)

Самарқанд вилоятида мамлакатимизнинг бошқа вилоятларида йўқ ёки жуда кам учрайдиган саноат тармоқлари мавжуд. Улар жумласига лифт, кино аппаратуралари, чой қадоклаш, совутгичлар, автобус, оғир юк ташувчи машиналар, тамаки-ферментация каби заводлар киради. Бирок, вилоятнинг электр энергетика ҳамда курилиш базаси сурʼоқ, ип газлама ишлаб чиқариш ҳам ривожланмоқда (“Самтекс”-Жомбода).

Бир йилда 2,5млн. м² ип газлама, 22,5 минг тонна ўсимлик ёғи, 10-12 минг тонна тамаки маҳсулотлари, 80-83 минг тонна пахта толаси, 18 минг дона совутгич ва музлаткичлар ишлаб чиқарилади. 2012-йилда 3705 та

замонавий юк машиналари ва автобуслар “СамАвто”, “JV-MAN” қўшма корхоналарининг копвейерларидан чиқди. Яқин келажақда бу ракам янада кўпаяди. Мазкур корхонада республикамизда илк бор мотоцикл ишлаб чиқарини ҳам йўлга кўйилган. Шу билан бирга, вилоятда 112 минг т омиҳта ем, 5,3 минг т хўжалик совуни, 202,2 млн. шартли банка мева-сабзавот консервалари, 24 минг т гўшт ва гўшт маҳсулотлари, 24,1 минг т сут маҳсулотлари, 164 минг т ун ишлаб чиқарилган. Самарқанд шаҳрида йирик пиллакашлик ва ипак газлами, гилам тўкиши корхоналари ҳам бор.

Асосий саноат корхоналари Самарқанднинг ўзида жойлашган. Бу ерда лифт, автомобиль, совутгич, шиша-чинни идишлар, кимё, консерва, вино заводлари, ипак газлами, тамаки, чой қадоклаш фабрикалари каби корхоналар мавжуд. Кагтакўрғонда машинасозлик, ёғ, пахта тозалаш (республикада энг тўнгич) заводлари, Жомбойда, автомобилсозлик, йирик дон маҳсулотлари комбинати ва «Самтекс», Булунгурда вино заводи бор. Самарқанднинг “йўлдош” шахарчаларида Хишров СЭС, суперфосфат заводи, Фарҳодда курилиш материаллари саноати жойлашган. Кишлөк туманлари марказларининг кўпчилигига пахта тозалаш заводлари, Ингичкада төғ-кон корхонаси ишлаб турибди.

Вилоятнинг энг йирик саноат корхоналари: Самарқанд кимё заводи кимё ва нефть-кимё саноат маҳсулотининг 38,8 фоизини, Жомбой автомобиль заводи машинасозлик саноати маҳсулотининг 50,0 фоизини таъминлайди. Булардан ташқари, совуткич ва музлаткич ишлаб чиқарувчи “Сино” заводи ҳам анча катта кўрсаткичларга эга. Саноатнинг ҳудудий ташкил қилиш тизимида, энг аввало, Самарқанд ва Кагтакўрғон туманлари ажралиб туради. Умуман олганда, Самарқанд шаҳри вилоят саноат маҳсулотининг 44,1 фоизини беради, Кагтакўрғоннинг бу соҳадаги кўрсаткичи 2,4 фоизга баробар. Кишлөк туманлари орасида Жомбой олдинда – 12,4 %. Самарқанд ва Ургутнинг саноат салоҳияти каттароқ. Колган туманлар, айникса, Нуробод ва Кўшработда хозирча саноат ишлаб чиқариши яхши ривожланмаган.

ХИМ жами саноат маҳсулотининг 2/3 кисмини ташкил қилади. Улар таркибида ноозик-овкат маҳсулотлари кўпроқ. Халқ истеъмол молларининг 60 фоизига яқини Самарқанд шаҳрида, 6,0 % Самарқанд туманида, 9,0 % Ургутда, 5,4 % Жомбойда ишлаб чиқарилади. Айни пайтда Кўшработ, Пайариқ, Оқдарё, Иштиҳон кишлөк туманларининг бу борадаги улуши 1,0 фоиз атрофида (39-илова).

Вилоят саноат ишлаб чиқариши динамикасининг таҳлили шуни кўрсатадики, ушбу макроқтисодий тармоғи, айникса, охириги йилларда тез ривожланиб бормоқда. Жумладан, 2013-йилда саноат маҳсулотлари хажми 113,6 фоизга кўпайган. Бу, ўз навбатида, мамлакатимизда амалга оширилаётган миллий иқтисодиётни саноатлаштириш сиёсатининг амалдаги натижаси хисобланади. Шу ўринда таъкидлаш лозимки,

Самарқанд вилояти саноати кўрсаткичлари яқин ўтмишда (2000-йилларда) республика миқёсида бу борада анча паст эди.

Қишлоқ хўжалиги. Самарқанд вилояти республикамиз агроиктисодиётида муҳим ўринга эга. Минтақада қишлоқ хўжалиги, колган вилоятлардан фарқли ўлароқ, кўп тармоқлидир. Бу ерда пахтачилик ва ғаллачиликдан ташкари боғдорчилик, узумчилик, тамаки етиштириш анча яхши ривожланган. Узумчилик бўйича у, Тошкент вилояти билан бир каторда, Ўзбекистонда етакчи хисобланади. Ҳозирги кунда вилоятнинг 5 та қишлоқ туманида нахта етиштирилмайди.

Дехқончилик билан бир каторда, чорвачилик ҳам ривожланиб бормоқда. Айниқса, қўйчилик, қоракўл кўйларини бокиши (асосан, Қарноб чўлида) катта аҳамиятга эга. Ялпи қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари таркибида дехқончиликнинг улуси – 62,8 %. Фермер хўжаликлари маҳсулотларнинг 37,0 % ни етказиб беради.

Самарқанд вилоятида қишлоқ хўжалигига фойдаланиладиган жами ер майдони 1295,0 минг га ёки вилоят умумий ҳудудининг 77,2 % демакдир. Нуробод, Кўшработ, Пахтачи ва Пайариқ туманлари бу борада ажралиб туради (48-жадвал).

Суғориладиган ерлар 310 минг га бўлиб, улар қишлоқ хўжалигига фойдаланиладиган барча ерларнинг 23,9 фоизини ташкил қиласди (қишлоқ хўжалиги ер фондидан интенсив фойдаланиш коэффициенти ҳам шу даражада). Суғориладиган ерлар айниқса Кўшработ, Нуробод ва Пахтачи туманларида жуда оз микдорда. Нарпай, Оқдарё, Тойлок, Пастиргом туманларида эса кўпроқ.

Қишлоқ хўжалигига фойдаланиладиган ерларнинг 1/3 кисми экин экиладиган ерлар ва 3/5 кисмидан сал кўпроғи пичанзор ҳамда яйловлардан иборат. Экин майдонларининг ҳиссаси Пастиргом, Жомбой, Оқдарё ва Нарпай туманларида юкори, Нуробод, Пахтачи ва Кўшработ қишлоқ туманларида эса пичанзор ва яйловлар кўпdir. Жами экин майдонлари 2012-йилда 406,4 минг га (2000 йилда 403 минг га) бўлган. Шундан 154 минг гектари донли экинлари (Ўзбекистонда олдинги ўринларда). 92 минг га – пахта, 7,6 минг га – тамаки, 25 минг га – сабзавот ва 52 минг гектари ем-ҳашак билан банд. Шу йилда 146 минг гектарга буғдој экилган, ялпи ҳосил 781 минг тонна, ҳосилдорлик 53,6 ц/га бўлган. Пахта майдонларидан 235 минг т пахта ҳом ашёси ёки ҳар бир гектар ердан 25,7 центнердан ҳосил олинган.

Тамакиличик Ургут туманида ташкил этилган. Бошқа техника ва майли экинлардан масҳар, кунгабоқар, шунингдек, зиғир ва кунжут ҳам экилади. Картошка 11,6 гектар ерни эгаллайди, ялпи ҳосил – 450 минг т. Узумзорлар 34,2 минг гектарни эгаллаб, ўргача бир йилда 420 минг тонна узум етиштирилади. Картошка ва узум етиштиришда Булунгур тумани етакчилик қиласди.

**Самарқанд вилояти кишлоқ хўжалигида
фойдаланиладиган ерлар таркиби**

Кишлоқ туманлари	Майдо-ни, минг га	Кишлоқ хўжалигида фойдаланили-а-диган ерлар майдони, минг га	Шу жумладан сугорила-диган ерлар, минг га	Кишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган срарга нисбатан, фоизда			
				экин ерлар	кўп ийлилк дарахт-зорлар	бўз ерлар	Пичанзор ва яйловлар
Булунгур	75,2	54,8	24,7	49,7	18,6	0,3	31,4
Жомбой	56,0	33,7	24,3	73,6	7,6	0,3	18,5
Иштихон	71,8	49,1	26,0	64,8	11,9	0,3	23,0
Каттакўргон	139,3	100,1	28,6	44,4	2,9	2,9	49,8
Нарпай	44,2	28,7	22,7	75,5	7,8	0,2	16,6
Нуробод	486,2	422,0	6,4	15,6	0,8	-	83,6
Оқдарё	37,5	24,1	22,3	82,5	10,6	2,3	4,6
Пайарик	128,7	103,0	35,3	54,0	4,0	1,1	40,9
Пастдарғом	87,1	58,5	46,9	79,5	7,2	0,3	13,0
Пахтачи	137,6	111,9	19,4	17,8	1,6	0,1	80,5
Самарқанд	47,8	26,2	14,3	36,0	23,4	-	40,6
Тойлок	27,8	16,4	13,3	51,9	29,4	-	18,7
Ургут	112,0	74,4	23,9	27,6	10,4	0,08	61,9
Қўшработ	216,0	191,6	3,0	20,7	0,6	0,03	78,6
Жами вилоят	1667,3	1295,2	310,3	33,6	4,6	0,4	61,4

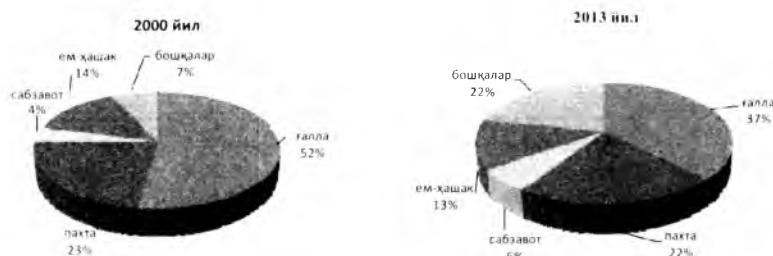
Манба: "Ўзбекистон Республикасининг ер фонди" – ЎзР ер ресурслари, геодезия, картография ва давлат кадастри давлат қўмитаси, 2011. – 130 бет маълумотлари.

Вилоят бўйича йирик шохли моллар сони 1285 минг бошга якин (республикада 1-ўринда туради), кўй ва эчкилар – 1827 минг бош. Бир йилда етиштирилган коракўл тери 93 минг дона атрофида, пилла – 2737 тоннани, жун – 4384 т, сут – 930 минг т, гўшт (тирик вазнда) 204 минг тоннани ташкил этади.

Интенсив қишлоқ хўжалиги асосан вилоятнинг марказий ҳудудларида яхши ривожланган. Қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг умумий киймати бўйича Ургут (12,2 фоиз), Булунгур (9,9 фоиз), Пайарик (9,0 %), Самарқанд (8,6 %) ва Тойлок (9,0 фоиз) туманлари олдинда туради; Иштихон ва Каттакўргон туманларининг мавқелари хам яхширок. Айни вактда, Нуробод туманига вилоят қишлоқ хўжалик маҳсулотининг 2,4 фоизи тўғри келади, холос (39-илова).

Қишлоқ хўжалигининг ихтисослашуви қўйидагича: Ургут туманида тамакиличлик, боғдорчилик, узумчилик; Қўшработ ва Нурободда, асосан,

14-расм. Самарқанд вилояти экин майдонларининг таркибий тузилиши

чорвачилик; Булунгурда боғдорчилик ва узумчилик, картошка етиштириш; Самарқанд. Ургут ва Тойлок туманларида шаҳар атрофи қишлоқ хўжалиги ривожланган. Пахта сугорма дехқончилик районларида (Пастдарғом, Пахтачи, Иштихон, Нарпай, Пайарик, Оқдарё ва б.), галла пахта билан биргаликда, шунингдек, тоғ этакларидаги лалмикор ерларда экилади.

Вилоят агроклиматида чорвачилик ҳам катта ўринга эга. Унинг географиясида гўшт етиштириш бўйича Ургут тумани кескин ажralиб туради – миңтака жами гўшт маҳсулотининг 16,6 фоизини беради (49-жадвал).

Сут етиштиришга Ургут, Иштихон ва Каттақўрғон туманлари ихтисослашган ҳисобланади. Табиийки, паррандачилик, жумладан, тухум етиштириш, одатда, йирик шаҳарлар атрофида ривожланган бўлди. Шу боис, мазкур чорвачилик маҳсулотининг 2/3 кисми биргина Самарқанд туманида тайёрланади.

Бошқа вилоятларда бўлганидек, Самарқандда ҳам фермер хўжаликлари ривожланиб бормоқда. 2014-йил 1-январь ҳолатида бу ерда фаолият кўрсатагетган фермер хўжаликлари сони жами 8388 та, уларга 527,1 минг га ер бириткирилган ва 115,1 минг кипи межнат қиласи (40-илова). Ҳар бир фермер хўжалиигига ўртacha 62,8 га ер ва 14 кишидан ишчилар тўғри келади. Фермер хўжаликлари асосан дехқончилик ривожланган худудларда кўп ташкил қилинган. Булунгурда уларнинг сони 1129 та, Пастдарғомда – 813 та, Ургут туманида – 829 та, Тойлок туманида – 708 та; айни пайтда, Кўшработда – 267 та, Пахтачида – 357 та, Нарпайдага – 378 та фермер хўжаликлари бор. Ер майдони бўйича эса Нуробод (191,4 га) 1 та фермер хўжалиигига), Каттақўрғон (121,3 га), Пайарик (89,1 га), Кўшработ (67,8 га) этакчилик қиласи. Тойлоқ ва Самарқанд туманларида ҳар бир фермерлар хўжалиигига атиги 18 ва 36 гектардан ер тўғри келади.

**Самарканд вилояти кишлек туманларида чорвачиликнинг айрим маҳсулотларини
етиштириши (2012-йил. жамига нисбатан фоизда)**

т/р	Кишлек туманлари	Гўшт	Сут	Тухум
1	Булунгур	6,8	5,2	2,3
2	Жомбой	2,5	5,6	5,1
3	Иштихон	7,9	11,7	4,0
4	Каттакўргон	8,7	11,5	3,6
5	Нарпай	2,1	4,4	0,5
6	Нуробод	4,8	2,9	0,6
7	Оқдарё	5,4	5,0	2,0
8	Пайарик	9,7	9,8	1,8
9	Пастларғом	8,6	7,5	2,5
10	Пахтачи	5,6	5,5	2,2
11	Самарқанд	6,6	6,1	65,3
12	Тойлок	7,2	7,7	2,5
13	Ургут	16,6	11,9	3,9
14	Қўшработ	6,1	4,1	2,4

*Жадвал Самарқанд вилояти статистика бошқармаси маълумотлари асосида
ҳисоблаб чиқилган.*

Дехкон хўжаликларининг сони 500 миндан зиёд, биринчирилган ер майдони 90 минг га атрофифа, ялпи маҳсулотдаги хажми 61,6 %. Фермер ва дехкон хўжаликлари ўртасида ўзига хос “маҳнат таҳсимоти” мавжуд. Бу кишлек хўжалигининг ихтисослашувига, худудларнинг ер билан таъминланганлигига, аҳоли ва маҳнат ресурсларига боғлиқ. Масалан, жами экин майдонининг 80,6 фоизи фермер ва 17,8 фоизи дехкон хўжалиқдарига тўғри келгани холда, фермер хўжаликлари маҳсулотнинг 37,0 фоизни беради. Фермер хўжаликларининг экин майдонида ғалла, барча техника ва мойли экинлар хамда узумчилик сезиларли даражада устунликка эга. Пахтанинг 100 фоизи ушбу мулкчилик шаклига тўғри келади. Сабзавот ва полиз экинларида, ем-хашиб майдонларида бу устунлик камроқ, картошка, шунингдек, гўшт, сут, тухум, жун, пилла етиширишда, чорва моллари сонида дехкон хўжаликлари асосий ўринни эгаллади. Қоракўл терисини тайёрлаш эса кишлек хўжалик корхоналари ва дехкон хўжаликлари зиммасидадир.

**Ижтимоий соҳаларнинг ривожланиши ва худудий ташкил
етилиши.**

Самарқанд вилоятида номоддий ишлаб чиқаришда жами ишчи ва хизматчиларнинг 33,2 фоизи (436 минг киши) банд. 2013-йилда чакана савдо айланмаси, бир кишига ҳисоблагандан, Булунгур, Пахтачи, Пайарик туманларида юкорироқ, Иштихон, Каттакўргон, Қўшработ ва Тойлок туманларида эса паст бўлган. Бу борада шуни эътиборга олиш лозимки, катта шахарлар атрофидаги кишлек туманлари аҳолиси ўзининг ижтимоий соҳаларга бўлган эҳтиёжларини кўпроқ кўшни марказларда кондиради.

Одатда, шаҳарларда бундай соҳа объектлари ҳам кўп, хизмат сифати ҳам яхшироқ. Айни ана шундай обьектив сабаблар билан Тойлок ва қисман Каттақўрғон туманларида кайд этилган паст кўрсаткичларни изоҳлаш мумкин. Шу билан бирга, Самарқанд ва Каттақўрғон шаҳарларида аҳоли жон бошига тўғри келадиган чакана савдо айланмасининг ўта катталиги ҳам ушбу конуниятни асослаб беради. 39-илова маълумотларига қараганда, чакана савдо айланмасининг 26,5 фоизи Самарқандга ва 5,7 фоизи Каттақўрғон шаҳарларига тўғри келади. Қишлоқ жойлар миқёсида Ургут (бу ерда савдо анъанавий ҳолда ривож топган), шунингдек, Пастдарғом ва Пайарик туманлари ажратиб турса, Тойлок ва Оқдарё туманлари энг охириг ўриниларни эгаллайди.

Аҳолига кўрсатилган пуллик хизматлар ҳолати ва географияси ҳам таҳминнан шу тарзда. Вилоятда кўрсатилган пуллик хизматлар ҳажмининг 35,9 фоизи Самарқанд шаҳрида амалга оширилган; Пастдарғом ва Ургут туманларида ҳам бу кўрсаткич юқориго, Пахтачи, Оқдарё, Нуробод ва Қўшработда паст даражада. Ҳар бир кишига хисоблаганда, Самарқанд ва Каттақўрғон шаҳарларини хисобга олмагандан, бу кўрсаткич Самарқанд, Булунгур ва Жомбой туманларида юкори, Иштихон, Нуробод ва Пайариқда эса паст.

Вилоятда ҳар бир кишига 14,3 кв м уй-жой тўғри келади. Бу кўрсаткич Тойлок, Самарқанд, яъни бевосига вилоят марказига туташ ҳудудларда яхшироқ. Уй-жой билан таъминланиши даражаси нисбатан паст ҳудудларда Иштихон, Ургут, Булунгур туманларицир. Минтақа аҳолисининг табиий газ билан таъминланиши даражаси вилоятда ўртacha – 84,3 %. Бундан юкори кўрсаткич Самарқанд, Тойлок, Каттақўрғон, Пахтачи туманларида кайд этилган. Бирмунча муаммоли вазият эса – Нуробод ва Қўшработ туманларида. Айни шу ҳудудларга “Қинилок тараққиёти ва фаровонлиги” Давлат дастурини амалга оширишни давом этиришда жиддий эътибор каратиш лозим. Марказлашган сув таъминоти ўртacha 84,9 фоизни ташкил этган ҳолда, Самарқанд, Тойлок, Ургут ва Булунгур туманларида бу кўрсаткич юкори. Паст кўрсаткичлар Каттақўрғон, Иштихон ҳамда Пайарик туманларига тегшили. Ҳатто Каттақўрғон шаҳрида ҳам бу борада муаммо мавжуд.

Соғлиқни саклаш тизимида жами 125 муассаса мавжуд. Уларнинг кўпчилигига бюджетдан маблағ ажратилади. Ҳар 10000 кишига тўғри келадиган бемор ўринилари – 41,4 та. Амбулатория-поликлиника муассасаларни 625 та, ҳар 10 минг кишига тўғри келадиган қуввати ёки сиғими бир сменада 115 қатновни ташкил қиласиди. Бундай нисбий кўрсаткичлар врачлар сони бўйича 26 ва ўрта тибиёт ходимлари сони бўйича - 80 кишига тенг.

Фельдшерлик, акушерлик пунктлари 59 та, қишлоқ врачлик пунктлари 396 та бўлиб, ўртacha битта қинилок туманида 28 тадан ҚВП жойлашган.

Минтақада ахоли саломатлигини тиклашга каратилған күплаб рекреация объектлари – оромгоҳ ва сихатгоҳлар ташкил этилған. Жұмладан, улар Қаттакүрғон тумани (Нагорный), Нуробод (Ибн Сино номидаги сихатгоҳ), шунингдек. Булунгур, Ургут ва бошқа туманларда, Самарқанд шаҳрида хам бор. Шу ўринда, Булунгур ва үнга туташ бўлған ҳудудларнинг ўзига хос нозогеографик вазиятини қайд этиш зарур. Баъзи йилларда, асосан, тоза ичимлик сувининг этишмаслиги сабабли, бу ерда вакти-вакти билан юқумли касалликлар, масалан, иҷбуруғ учраб туради.

Самарқанд вилоятида жами 553 та мактабгача тарбия муассасалари бор. Улардаги ўринилар сони 68,5 мингта. Бошқача килиб айтганда, ҳар бир муассасага ўртача 106 кишидан тўғри келади. Табиийки, мактаб ва мактабгача тарбия муассасаларини ташкил этиш чўл ва тоғликлардан иборат кишлок туманларида (Қўшработ, Нуробод, Пахгачи) анча муаммоларга дуч келади. Сабаби, бу ҳудудларда ахоли сийрак жойлашган, кишлоплари эса унча катта эмас.

Умумтаълим мактаблари вилоятда – 1233 та, уларда ўқувчилар сони – 520 минг киши; бир мактабда ўртача 422 тадан ўқувчи таълим олади. Бу ракам, уни айрим бошқа минтақаларга таккослаганида, унча катта эмас. Шу ўринда Самарқанд вилоятининг нисбатан “серкишлоплигини” унумаслик лозим. Агар жами ахолининг таҳминан 22-23 фоизини мактаб ёшидагилар ташкил килиши эътиборга олинса, ҳар биринда 500 ёки 250 киши яшайдиган кишлопларда таълим муассасаларини ташкил этиш кийинчиликлари ўз-ўзидан аён бўлади.

Вилоятда жами 14 та академик лицейлар мавжуд бўлиб, уларда ўқувчилар сони – 12 минг киши таҳсил олади. Уларнинг айримлари олий ўқув юртлари қошида ташкил этилған. 160 та касб-хунар коллажларида 192 минг нафар ўқувчи ўқийди. Коллажлар минтақанинг барча шаҳар ва кишлок туманларида бор, уларнинг йўналишлари эса жойларнинг демографик вазияти, ижтимоий-иктисодий ривожланиши ва хўжалигининг ихтинослашувига мувоғик ҳолда ташкил килинганди.

Олий ўқув юртлари 7 та ва бу борада Самарқанд шаҳри республикамиизда Тошкент шаҳридан кейинги, юкори малакали кадрлар тайёрлаш маркази саналади. Жами талабалар сони – 23,0 минг киши. Улар Самарқанд давлат университети, хорижий тиллар, кишлок хўжалиги, тиббиёт, сервис ва архитектура институтларида таълим олишади.

Самарқанд вилояти мамлакатимизда туризм соҳаси ривожланганилиги билан ҳам ажralиб туради. Бу ҳудудда жойлашган, асосан, сохибкiron Амир Темур ва унинг набираси Мирзо Улуғбек томонидан барпо этилған оламшумул бинолар, масжиду-мадрасалар, тарихий ёдгорликлар – Регистон, Шоҳи Зинда, Гўри Амир, Улуғбек обсерваторияси, Бибихоним мадрасаси, Даҳбед қишлоғида жойлашган Маҳдуми Аъзам, Пайариқ туманида республика Президенти ташаббуси билан барпо этилған Имом

Бухорий кадамжолари нафақат мамлакатимизда, балки Ислом олами ва бутун дунёда ҳам машхурдир. Бундай қадамжо ва зиёратгоҳлар вилоятнинг бошқа туманларида кўп (Ургут, Самарқанд, Кўшработ ва б.).¹ Шунингдек, Самарқанднинг машҳур нони, шириналлари ва миллий таомлари, хунармандчилик маҳсулотлари сайдёхлар учун катта кизиқиши туғдиради.

Вилоятда туристик инфратузилманинг энг муҳим объектларидан бири – жами 76 та меҳмонхоналар мавжуд, улардаги ўринилар сони – 3400 та. Хусусий секторда ҳам меҳмонхоналар ташкил қилинган. Бир йилда таҳминан 140-150 мингта сайёхга, шу жумладан 90 мингта хорижий фуқароларга туристик хизмат кўрсатилиди. “Ўзбектуризм” Миллий компанияси бу жараёнда фаол қатнашади. Бирок, вилоятнинг туристик салоҳиятидан ҳозирча тўлиқ фойдаланилмагни. Бу ерда туризмнинг турли шаклларини, жумладан, диний, илмий, эко ва агротуризмни ривожлантириш имкониятлари катта. Бунинг учун, энг аввало, ташкилий муаммолар, масалан, рекламани яхшилаш, туристик инфратузилмани замон талабларига ярниш шакллантириш зарур.

Транспорт ва ташки ictisodiy aloқalap. Самарқанд вилояти мамлакатимизнинг марказида жойлашганлиги боис, у қулай транспорт географик ўринга эга. Бу ерда трансчегаравий аҳамиятта молик халқаро ва миллий мақомдаги темир ва автомобиль йўллари бор. Республикаизда биринчилардан бўлиб, Тошкент-Самарқанд йўналишида тезюарар “Регистон” ва мустакилликнинг 20 йиллиги арафасида ишга туширилган электрлаштирилган темир йўли ва “Афросиёб” тезюарар поездлари катнови ташкил этилган. Самарқанд шаҳридаги аэропорт ҳам халқаро аҳамиятга эга бўлиб, унинг асосида ёркин иқтисодий зона барто этини имкониятлари мавжуд.

Минтақада 2012-йилда 55,6 млн. т юк, 434,0 млн йўловчилар ташилган. Вилоят доирасида ташилган юк ва йўловчиларнинг 100 фоизи автомобиль транспорти зиммасига тушади. Автомобиль транспортида ташилган юклар ҳажми Булунгур ва Самарқанд туманларида кўп, Тойлоқ ва Ургут туманларида эса, у нисбатан оз. Юк айланмаси Булунгур. Кўшработ ва Ургут туманларида юкори. Нарпай, Жомбой ва Пахтачи туманларида камрок.

Ушбу транспорт турида йўловчилар ташишда ҳам худди шундай худудий тафовутлар сезилади. Жумладан, Пастангом туманига жами вилоятда ташилган йўловчининг 7,6 фоизи тўғри келади. Бу ракам Самарқанд шаҳри ҳамда Пахтачи, Самарқанд туманларида ҳам анча катта. Бундай худудий фарқлар туманларнинг географик ўрни, майдонининг

¹ Самарқанд шаҳрида, унинг қадимиги маркази – Регистонда ҳар йили “Шарқ тароналари” Халқаро фестивали (кўриғи) ўтказилиди.

ташки киёфаси, демографик салохияти, меҳнат ресурсларидан фойдаланиш даражаси каби омилларга боғлиқ.

Самарқанд вилоятининг ташки савдо айланмаси 2013-йилда 777,8 млн. АҚШ долларига яқин бўлган. Экспорт – 150,8, импорт – 627,0 млн. колдик –минус 476,2 млн. долларга тенг. Экспорт таркибида озик-овқат маҳсулотлари 43,1, хизматлар 22,9 фоизни ташкил этган. Импортда эса машина ва ускуналар улуши 53,5, кимё саноати маҳсулотлари – 23,3, озик-овқат 10,0 фоизга баробар. Машина ва ускуналар хисобидан ташки савдо айланмаси нисбатан юкори бўлса, бу ёмон эмас. Чунки сотиб олинган замонавий техник жиҳозлар, машиналар кейинги йиллар тараккиёти учун замин ҳозирлайди, модернизациялашга ёрдам беради.

2010-йилда ташки савдо айланмаси 452,5 млн, экспорт 109,2 ва импорт 343,3 млн АҚШ долларига тенг бўлган. Колдик – минус 243,0 млн доллар. Экспорт таркиби: озик-овқат маҳсулотлари – 60,7 %, машина ва ускуналар – 6,7 %, пахта толаси – 1,3 %. Импортда машина ва ускуналар – 49,5 %, кимё саноати маҳсулотлари – 21,0 %, озик-овқатлар – 14,3 фоизни ташкил килган. 2013-йилда вилоят ташки савдо айланмасининг 2/3 кисмини, шу жумладан, экспортнинг 34,9 ва импортнинг 74,7 фоизи “Узок” хорижий ва Болтик бўйи давлатлари билан амалга оширилди. Бу борада хорижий мамлакатлар орасида Япония ва Европа давлатлари етакчи ўринларга эга. Таккослаш учун: 2010-йилда МДХ мамлакатларининг бу борадаги улуши, хусусан, экспортда кескин кўтарилиган – 72,1 %, импортда эса атиги 10,6 % бўлган.

Худудий жиҳатдан экспортнинг 41,7 фоизини Самарқанд шаҳри таъминлаган. Қишлоқ туманларидан Тойлокнинг экспорт салохияти катта – 12,8 %. Шунингдек. Пастдаром – 11,2. Самарқанд -10,6 %, Ургут – 8,6 %. Булингур – 6,0 % ва Жомбой -4,13 % туманлари хам бу жараёнда фаол катнашади. Нуробод, Нарпай, Оқдарё ва Кўшработ туманларида эса 2013-йилда экспорт ҳажми жуда кичик бўлган. Импортнинг 41,6 фоизи Самарқанд шаҳрига, 24,2 фоизи Жомбойга (бу табиий хол, сабаби – Жомбой вилоятда инвестицион фаолият, ва умуман, ижтимоний-иктисодий ривожланиш кўрсаткичлари бўйича энг олдинда туради). 8,0 фоизи Тойлок, 7,8 фоизи Ургут, 5,6 фоизи Самарқанд туманларига тўғри келади. Энг оз кўрсаткичлар – Нарпай, Пахтачи, Оқдарё ва Пайарик туманларига хос (2013 й.).

Хорижий сармоялар иштирокидаги корхоналар 2013-йилда жами экспортнинг 58,0 фоизини таъминлаган. Уларнинг ярмидан кўни Самарқанд шаҳри, колгандлари эса Жомбой (17 та), Ургут (32 та), Самарқанд (20 та). туманларида жойлашган. Айни найтда, Нуробод, Пайарик ва Пахтачи туманларида атиги биттадан КК фаолият кўрсатган. Шу йилда вилоятда жами 29 та хорижий сармоялар иштирокидаги корхоналар ташкил этилган.

Ички тафовутлари ва иқтисодий районлари. Вилоятнинг табиий шароити, иқтисодий ва транспорт географик ўрни, тарихий ривожланиши омилларига асосланган ҳолда, унинг ижтимоий-иқтисодий салоҳияти ўзига хос ҳудудий хусусиятлар касб этади. Бу ерда, энг аввало, вилоятнинг биринчи ва иккинчи марказлари - Самарқанд ҳамда Каттакўргон шахарлари мухим район ҳосил қилиш салоҳиятига эга. Бинобарин, вилоятда Самарқанд ва Каттакўргон гурӯҳ районлари ёки иқтисодий районларини ажратиш мумкин. Биринчисининг таркибига Самарқанд шаҳри, Самарқанд, Ургут, Жомбой, Булунгур, Тойлок, Пастдарғом, Оқдарё ҳамда Пайарик туманлари, иккинчисига Каттакўргон шаҳри, Каттакўргон, Иштихон, Паҳтачи, Нарпай, шунингдек, шартли равишда вилоятнинг ички чўл ва тоғолди ҳудудларини эгаллаган Кўшработ ва Нуробод туманларини ҳам киритса бўлади. Шу тартибда Самарқанд иқтисодий райони (Шаркий район) хиссасига 32,2 % майдон, 67,8 % аҳоли, 82,6 % саноат ва 67,4 % кишлек хўжалик маҳсулотлари тўғри келади. Саноат, асосан, Самарқанд шаҳрининг ўзида ва Жомбой туманида, аҳолининг асосий кисми Самарқанд шаҳар агломерациясида жойлашган. Фан ва таълим, барча ижтимоий соҳалар, жумладан, рекреация ва туризм ривожланган, кишлек хўжалиги пахта ва ғалла, мева ва узум етиширишга, шаҳар атрофи хўжалингига ихтисослашган. Каттакўргон ёки Фарбий иқтисодий район вилоятнинг 67,8 % майдонини эгаллайди. Бу ерда вилоят аҳолисининг 32,2 фоизи яшайди. Район вилоят ялни саноат маҳсулотининг 17,4 %, кишлек хўжалик маҳсулотининг 32,6 % ни беради. Маркази – Каттакўргон шаҳри (83 минг киши). Саноат салоҳияти настор, кишлек хўжалиги пахга ва ғалла етиширишга, чўл ва яйлов чорвачлинигига мослашган.

Вилоятнинг ижтимоий-иқтисодий географияси кишлек туманларининг бир-бирларидан фарқ қилишларила яққол кўзга ташланади. 50-жадвалда кишлек туманлари даражасида асосий ижтимоий-иқтисодий кўрсаткичлар (индикаторлар) келтирилган. Жадвал таҳлили шуни кўрсатадики, кўпчилик холларда Жомбой, Пастдарғом, Пайарик, Паҳтачи, Нарпай Самарқанд туманлари олдинда туради. Саноат ва кишлек хўжалик маҳсулотлари ишлаб чикириш, шунингдек, чакана савдо ва пуллик хизмат кўрсатишда ҳам уларнинг улуши катта. Айни вақтда, Кўшработ, Иштихон туманларида бу соҳалар суст ривожланган. Демак, яқин келажакда мазкур ҳудудларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишига устувор аҳамият бериш талаб этилади.

Хулоса ўрнида шуни эътироф этиш лозимки, Самарқанд вилояти Республикаимиз, колаверса, ундан ташқарида ҳам машҳур бўлишига карамасдан, унинг умумий ижтимоий-иқтисодий ривожланиши, хусусан, саноат, туризм соҳалари имконият даражасида эмас. Шу сабабдан ҳам, мамлакатимиз минтақавий сиёсатида унга алоҳида эътибор қаратилмоқда.

**Самарқанд вилояти ижтимоий-иктисодий ривожланишининг
асосий индикаторлари (2013-йил, аҳоли жон бошига)**

Шаҳар ва туманлар номи	Саноат маҳсулоти	Қишлоқ хўжалик маҳсулоти	ХИМ	Капитал қўйилмалар	Пудрат ишлари	Чакана савдо	Пуллик хизмат
Вилоят бўйича:	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000
Шаҳарлар:							
Самарқанд	4,512	0,005	5,199	2,712	2,835	2,810	3,698
Каттакўргон	0,972	0,185	1,209	0,200	0,689	2,191	1,620
Туманлар:							
Буғунгур	0,135	2,044	0,163	0,581	1,177	0,814	0,768
Жомбой	1,868	1,409	1,098	0,530	0,658	0,669	0,702
Иштиқон	0,381	1,414	0,107	0,431	0,651	0,603	0,489
Каттакўргон	0,445	1,070	0,327	0,354	0,493	0,484	0,527
Нарпай	0,880	0,740	0,585	0,494	0,803	0,691	0,614
Нуробод	0,104	0,621	0,091	5,245	0,707	0,475	0,382
Оқдарё	0,529	1,418	0,187	1,103	1,139	0,862	0,498
Пайарик	0,435	1,492	0,147	0,584	0,865	0,750	0,410
Пастдарғом	0,413	0,957	0,202	0,224	0,331	0,585	0,496
Паҳтани	0,642	1,197	0,251	0,977	2,117	0,874	0,600
Самарқанд	0,555	1,040	0,617	0,340	0,552	0,756	0,880
Тойлок	0,344	1,893	0,455	0,543	0,529	0,578	0,533
Ургут	0,491	0,804	0,426	0,231	0,319	0,826	0,557
Кўшработ	0,210	1,069	0,204	2,890	1,856	0,637	0,420

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида ҳисобланб чиқилган.

Бу ерда тегишли хом ашё ва меҳнат ресурслари, транспорт ва бошқа инфратузилмалар бор. Асосий стратегик вазифа – ишлаб чиқаришга янги технологияларни жорий этиш, уни модернизация ва диверсификация килишдан, инвестиция муҳитини яхшилашдан (айниқса, қишлоқ туманларида) иборат бўлмоғи лозим. Шу билан бирга, Самарқанд шаҳрининг анъанавий функцияси – “Сайқали рўйи Замин” эканлигини келажакда ҳам саклаб қолиш зарур. Бинобарин, бу шаҳар факат ўзининг автомобиллари билангина эмас, энг аввало, қадимий ёдгорликлари билан машҳурлигича қолиши керак.

2.6.ЖАНУБИЙ ИҚТИСОДИЙ РАЙОН

Республикамиз жанубида жойлашган Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятлари шакллананаётган янги иқтисодий макон – асосий иқтисодий районни ташкил этади. Унинг майдони 48,7 минг км² бўлиб, у Ўзбекистон худудининг 10,9 фоизни ташкил этади. Бу ерда, 2014-йил маълумотларига

караганда, 5203,0 минг ёки мамлакат аҳолисининг 17,1 фоизи истикомат килади.

Таъкидлаш жоизки, шу таркибда мазкур иктиносидай район ўтган асрнинг 60-йиларида ҳам ажратилган эди. У даврда, аниқроги 1962-йилда, Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятлари бирлаштирилиб, бу ҳудуд Сурхондарё вилояти деб аталган ва шу ном билан маъмурий-иктиносидай район ажратилган. Ҳозирги вақтда район хосил килювчи омиллар сифатида унинг географик ўрни, яъни республикамиз жанубида жойлашганлигидан ташкири, минтақанинг табиий-ресурс салоҳияти, демографик вазияти, транспорт тизими, тарихий ривожланиш ва миллий анъаналари хизмат килади. Жанубий иктиносидай район нефть, газ, тошкўмир қазиб олишга, пахта, ғалла, гўшт етиширишга ихтинослашган. Унинг хиссасига мамлакат ялпи ички маҳсулотининг – 11,5 фоизи, саноат ишлаб чиқаришининг – 11,4 %, қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг – 17,4 %, чакана савдо ҳажмининг – 13,6 % ва пуллик хизматларининг 9,6 фоизи тўғри келади (2013 й.). Район катта рекреация ва туристик салоҳиятга ҳам эга.

SWOT – таҳлил усули нуткази назаридан қараганда, Жанубий иктиносидай районнинг кучли томонлари унинг табиий бойтиклари – қазилма ва агроклимијий ресурслари, меҳнатга лаёкатли аҳолининг кўплигига ўз аксини топади. Заиф томонлари эса сув заҳираларининг озлиги (айникса Қашқадарё вилоятида), геоэкологик вазиятининг унча яхши эмаслиги (хусусан Сурхондарё вилоятида), ички транспорт тизимидағи баъзи камчиликлар хисобланади.

Районнинг муҳим орографик элементи Хисор тоғлари бўлиб, у бу ҳудуднинг ўртасила жойлашган. Айтиш жоизки, бу төғ авваллари Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларини ажратиб турган бўлса, сўнгги йилларда унинг контакт, яъни боғловчи функцияси кучайиб бормоқда. Бу хусусда, энг аввало, 2007-йилда куриб ишга туширилган Тошғузор-Бойсун-Кумкўргон темир йўлининг (узунлиги 223 км) аҳамияти жуда катта.

Жанубий иктиносидай районнинг иктиносидай географик таҳлили умумий жиҳатлари билан бирга унинг ички тафовутлари, вилоятларининг бу борада айрим фарқлари борлигини ҳам намоён килади.

2.6.1. Сурхондарё вилояти

Мамлакатимизнинг энг жанубида жойлашган Сурхондарё вилояти 1941-йил 6-мартда ташкил топган. Унинг майдони 20,1 минг кв. км бўлиб, Ўзбекистон Республикаси жами ҳудудининг 4,5 фоизига тенг. Вилоядта, 2014-йил маълумотлари бўйича, 2307,5 минг киши ёки мамлакат аҳолисининг 7,6 фоизи истикомат килади. Бундан кўринадики, минтақанинг демографик салоҳияти унинг майдонига нисбатан 1,6 марта юкори.

Сурхондарё вилояти республика худудий меҳнат тақсимотида ўзининг агросаноат мажмуаси, хусусан, пахта ва ғалла стиштириш, сабзвотчилик, чорвачилик маҳсулотлари билан ажralиб туради. Шунингдек, бу ерда тоғкон саноати (полиметал рудалар, тошқўмир, нефть, туз), курилиши ва фармацевтика саноати тармоклари хам ривожланиб бормоқда. Минтақа ўзининг катор бетакрор хусусиятларига эга. Жумладан, у республикамизнинг энг жанубида, энг тогли, энг иссик худудида жойлашган. Вилоятда урбанизация ва саноатлашув даражаси энг паст, демографик ривожланиш, яъни аҳоли табиий қўнайиши энг юқори худудлардан биридир. Матъмурый жиҳатдан Сурхондарё вилояти 13 та кишилук тумани, 8 та шаҳар ва 114 та шаҳарчалардан иборат. Ҳар бир кишилук туманига ўртacha 1,44 кв км майдон тўғри келади.

Вилоятнинг дастлаб ташкил этилган (1926-йил) кишилук туманилари Денов, Сариосиё, Термиз ва Шеробод, энг сўнгтиси эса 1992-йилда таркиб топган Бандиҳон тумани саналади¹. Майдони бўйича энг катталари – Сариосиё ва Бойсун, энг кичиги Ангор (атиги 0,39 минг кв. км); улар орасидаги фарқ 10 баробарга яқин. Умуман олганда, Бойсун, Сариосиё, Шеробод ва Кумкўргон туманилари биргаликда 12,6 минг кв.км ёки вилоят майдонининг 62,6 фоизини эгаллайди.

Географик ўрини, табиий шароити ва ресурслари. Сурхондарё Ўзбекистоннинг энг жанубида, Амударёнинг ўнг кирғозида, Ҳисор тогининг жанубий этакларида жойлашган. Ўзбекистон Республикаси доирасида у шимолда Қашқадарё вилояти билан, геосиёсий микёсла эса гарбда Туркманистон, шарқда Тоҷикистон ва жанубда Афғонистон давлатлари билан чегародон. Мамлакатимизда факат Тошкент ва Сурхондарё вилоятлари З тадан давлатлар билан туташи, бирор бундай сиёсий географик ўрин, геосиёсий вазият Сурхондарё вилояти учун ўзгача хусусият касб этади.

Сурхондарё худудининг таҳминан 70 фоиз майдони тогликлардан иборат (Ҳисор, энг баланд нуқтаси 4643 м; Қўҳхитанг ва б.). Табиий географик жиҳатдан у факат жануб томонга “очик”, холос; колган уч томондан тоглар билан ўралган. Бундай ер устининг тузилиши, орографик вазият минтақа иклимиning шаклланишига катта таъсир кўрсатади. Иклими – куруқ, иссик, ёғин-сочин микдори ўртacha 130-180 мм, тоғ ён бағирларида 600 мм гача этади. Ҳарорат республика бўйича энг юқори, вегетация даври узок. Агроклиимиш шароитлар сугорма дехқончиликни такозо этади. Мамлакатимизнинг бошқа худудларидан фарқи – бу ерда субтропик хўжалик яхши ривожланган.

Асосий дарёлари – Сурхон ва Шеробод вилоят хўжалиги ва аҳоли географиясини шакллантирувчи муҳим омил сифатида хизмат қиласди;

¹ 2011 йилда Бандиҳон тумани Қизирик туманининг таркибига киритилган.

улардан барпо этилган катор канал ва сув омборлари (Учқизил, Кумкүргон, Жанубий Сурхон сув омборлари, Катта Ҳисор, Аму - Занг, Ҳазорбог ва бошқа каналлар)дан суформа дехкончилиқда фойдаланилади. Тоғ ёнбағирларида лалимикор дехкончилик, боғдорчилик ва узумчилик учун шароит кулагай. Умуман олганда, Сурхондарё республикамизда сув ресурслари билан нисбатан яхши таъминланган вилоят хисобланади.

Сурхондарё майдонининг ҳажми ва ер усти тузилиши бўйича республикамизда Жиззах вилоятига бироз ўхшаб кетади. Вилоят минерал - хом ашё салоҳиятига ҳам эга: тошкўмир (Шарғун, Бойсун), нефть (Хавотоғ, Кўкайди, Учқизил, Миршоди, Жалоир ва б.), полимегал рудалар (Хонжизза, Чакчар), туз (Хўжайкон), стронций (Шеробод), оҳактош (Шеробод), турли хил курилиш материаллари хом ашёси (Сайраб, Бешбулоқ ва б.) кабилар мухим аҳамиятга эга. Айни вактда, минтақада хорижий мамлакатлар билан ҳамкорликда (Малайзия ва б.) геологик кидирив ишлари ҳам олиб борилмоқда. Асосий мақсад – янги нефть ва газ конларини топишдан иборат.

Вилоят фармацевтика ресурсларига бой, бу ерда республика доривор ўсимликларининг 35-40 фоизи жойлашган. Шу ўринда худуднинг рекреация ва туристик салоҳиятини ҳам алоҳида таъкидлаш жоиз (Омонхона, Учқизил, Хўжайкон, Вахшимор ва б.). Минтақанинг археологик топилмалари, ат-Термизий ватанининг тарихий ёдгорликлари, илк урбанизация колдиклари, карст ғорлари, булок ва чашмалари, ўзига хос табиий ландшафти, кадамжо ва зиёратгоҳлари ҳалқаро ва маҳаллий, диний ва экотуризмнинг ривожланишига асос бўлиб хизмат қиласди. Бу борада Термиз шаҳрида ташкил этилган геологик музей ҳам катта аҳамиятта эга.

Шундай қилиб, Сурхондарё вилоятининг иктиносидий ва сиёсий географик ўрни унинг ижтимоий-иктиносидий ривожланиши учун унча кулаг эмас, табиий-ресурс салоҳиятини эса ижобий баҳолаш мумкин.

Аҳолиси ва меҳнат ресурслари. Сурхондарё вилояти аҳолисининг ўсиш суръати сўнгги йилларда, Қашқадарё билан биргаликда, мамлакатимизда энг юкори. Ҳозирги кунда вилоят ўзининг демографик салоҳияти бўйича республикамизда еттинчи ўринда туради. 1989-йилда, яъни сўнгги марта ўтказилган аҳоли рўйхати бўйича, у 1253,8 минг кишига тенг бўлган бўлса, 2014-йилда бу ракамлар нисбати 1,7 марта га кўпайган. Гарчи демографик ривожланиш суръати сўнгги йилларда бироз пасайган бўлса-да, у республикамизда энг юкори. Аҳоли сонининг бундай ўсиши янги иш ўринларини кўпайтириш, ҳалқ истеъмол молларини кўпроқ ишлаб чиқаришни зарур қилиб қўяди.

Туманлар миқёсида энг кўп аҳоли Денов туманида (346,1 минг киши, 2014 й.) яшайди. У мамлакатимизнинг Асака, Ургут, Шаҳрисабз, Яккабоғ туманлари сингари энг кўп аҳоли сонига эга бўлган бирламчи маъмурий

бирликлардан ҳисобланади. Умуман олганда, 1989-2014-йилларда ахоли сонининг ўртача йиллик кўпайиш суръати юкори бўлган кишлоқ туманларига Шўрчи, Шеробод, Термиз, Олтинсой, Музработ, Кўмкўргон, Жаркўргон ва Денов, ўртача кўрсаткичларга Қизириқ ҳамда Сариосиё ва паст кўрсаткичли ҳудудларга Ангор, Бойсун ва Узун туманлари киради.

Ахоли зичлиги вилоят бўйича 1 кв км майдонга ўртача 114,8 киши бўлиб, у Бойсун туманидаги 28 кишидан Денов туманидаги 468 кишигacha фарқланади (41-иловага қаранг). Ахоли географиясини асосан Сурхон дарёси (вилоят номи ҳам Сурхондарё) ва унга параллель ўтган темир ҳамда автомобиль йўллари белгилаб беради. Ахоли жойлашуви, энг аввало, янги ўзлаштирилган Сурхон - Шеробод масивида, кадимдан кишлоқ хўжалиги ривожланган ҳудудларда зич, тоғ ва тоголди ҳудудларида эса у нисбатан сийрак (масалан, Бойсун ёки Сариосиё туманлари).

Бундай тез суръатларда ахолининг ўсишига табиий кўпайиш ҳал қилувчи таъсир кўрсатади. Сурхон водийси Қашқадарё вилояти билан биргаликда республикамизда сўнгги йилларда кузатилаётган туғилиш ва табиий кўпайиш кўрсаткичларининг пасайиб бориш жараённи билан боғлиқ **демографик тўлқиннинг** энг сўнгги палласида туради. Бошқача килиб айтганда, республикамиз пойттахи Тошкент шаҳри ва Тошкент вилоятида бошланган бу жараён аста-секинлик билан айни шу минтақада поёнига етади, сўниб боради. Бинобарин, Сурхондарё ва Қашқадарё вилояtlари Ўзбекистон Республикаси демографик ривожланишининг ҳозирги ҳолатини кўп жихатдан белгилаб беради.

51-жадвал маълумотлари таҳлили кўрсатишича, Сурхондарё вилояти ва унинг барча кишлоқ туманларида ахолининг туғилиш коэффициенти юкори. Бир йилда туғилганлар сони 50-55 минг кишига баробар. Таъкидлаш жоизки, бу ерда ҳам туғилиш ва табиий кўпайиш тобора пасайиб бормоқда. Мазкур жараён республикамизнинг барча минтақаларига хос демографик вазиятдир. Бирок, Сурхондарёда туғилиш кўрсаткичлари камайиб бораётган бўлса-да, у ҳамон мамлакат миқёсида энг юкори. 2008 йилда вилоядада туғилиши 25,8 промилле бўлган ҳолда, у 2013-йилда 24,6 промиллени ташкил қилган; ўлганлар, мос равишда, 3,9 ва 4,1 %, табиий кўпайиш - 21,9 ва 20,5 % бўлган. Жадвал маълумотларидан кўринадики, туғилиш коэффициенти, хусусан, Бойсун, Узун, Қизириқ, Термиз, Шўрчи ва Сариосиё туманларида юкори, қолган туманларда эса ўртача ёки ундан пастроқ.

Туғилишнинг юкори бўлишига катор сабаблар таъсир килади. Улар жумласига ахолининг миллий таркибида демографик кўп болаликка майли юкори бўлган маҳаллий миллат вакилларининг (ўзбеклар, тожиклар) кўплиги, урбанизация ва ахоли бандлиги даражаларининг пастлиги, айрим урф-одатлар ва бошқа омиллар киради. Вилоят ахолисининг 84,2 % ўзбеклар, 12,4 % тожиклардан иборат (2013 й.). Бошқа миллат вакиллари орасида туркман ва руслар кўпроқ.

**Сурхондарё вилояти аҳолисининг табиий ва миграцион харакати
(2013-йил, промилледа)**

	Шаҳар ва туманлар номи	Табиий харакат			Механик харакат		
		тугилиш	ўлим	табиий кўнайиш	келган лар	кетган лар	миграция колдиги
	Вилоят бўйича	24,6	4,1	20,5	5,7	5,7	0,0
	Термиз ш.	20,9	5,9	15,0	6,9	18,5	-11,6
	<i>Туманлар:</i>						
1	Ангор	22,9	3,9	19,0	6,6	4,4	2,2
2	Бойсун	25,1	3,9	21,2	8,1	5,6	2,5
3	Денов	25,0	4,3	20,7	4,3	4,3	0,0
4	Жарқўргон	23,9	4,1	19,8	3,7	4,0	-0,3
5	Музработ	25,0	3,7	21,3	7,6	6,3	1,3
6	Олтинсой	24,1	3,9	20,2	6,1	4,5	1,6
7	Сариосиё	27,1	4,1	23,0	4,5	4,4	0,1
8	Термиз	25,5	4,5	21,0	1,5	1,7	-0,2
9	Узун	26,5	4,0	22,5	3,8	4,6	-0,8
10	Шеробод	22,3	3,5	18,8	5,6	4,4	1,2
11	Шўрчи	25,9	4,7	21,2	8,3	7,8	0,5
12	Кизирик	26,1	3,2	22,9	6,9	6,6	0,3
13	Кумкўргон	23,3	4,1	19,2	6,6	4,6	2,0

Жадвал УзР.Давлат статистика қўниматаси маълумотлари асосида тузилган.

Мамлакатимизнинг қатор минтақаларида бўлганидек, Сурхондарёда ҳам ташки миграция натижаси ўз салбийлик хусусиятини йўқотмоқда. 2013-йил якунларига кўра, у Термиз шаҳрида энг катта манфий колдикка эга бўлган ҳолда, кўпчилик қишлоқ туманларида ижобийдир.

2014-йил 1.01.ҳолатига, вилоятда меҳнатга лаёкатли ёщдаги аҳоли сони 1316 минг киши, иктисодий фаол аҳоли - 919 минг, иктисодиётда банд бўлган аҳоли 871 минг кишини ташкил килган. 2013-йилда жами яратилган иш ўринлари 66,5 минг та, уларнинг асосий кисми кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик ҳамда хизмат кўрсатиш ва сервис соҳаларига тўғри келади. Иктисодиётда банд бўлганларнинг асосий кисми моддий ишлаб чиқаришга тўғри келади. Саноатда 4,0 %, қишлоқ ва ўрмон хўжалигида 46,3 %, транспорт ва алоқада 1,8 %, курилишда 9,3 %, савдо, умумий овқатланиш, моддий-техник таъминотда 12,7 % меҳнатта лаёкатли аҳоли банд. Номоддий соҳалар таркибида бу борада таълим, маданият, санъат, фан ва илмий хизмат кўрсатиш ҳамда согликни саклаш, жисмоний тарбия ва ижтимоий таъминот етакчилик килади. Юқоридаги рақамларда минтақа хўжалигининг таркиби ва урбанизация даражаси ҳам ўз аксини топган. Хусусан, саноатда бандлик коэффициентининг пастлиги вилоят иктисодиётини кўпроқ агарар хусусиятга эгалигидан далолат беради.

Сурхондарё вилоятида, 2014-йил маълумотлари бўйича, 8 та шаҳар ва 114 та шаҳарчалар қайд этилган. Уларда жами аҳолининг 37,0 фоизи яшайди. Бу жиҳатдан у мамлакатимизда фақат Хоразм вилоятидан олдинда турди, холос (34,2 %). Такқослаш учун, 2008 йилда урбанизация даражаси Сурхондарёда 19,1 % бўлган. Ҳозирги мавжуд 114 та шаҳарчаларнинг 107 таси 2009-йилда “Кишлоқ тараққиёти ва фаровонлиги” давлат дастурини амалга оширилиши билан ушбу мақомни олган (республика янги шаҳарчаларининг 10,7 %). Бундай шаҳарчалар, аникроғи – агрошаҳарчалар вилоятнинг барча қишлоқ туманларида бор. Уларниң энг кўпি Олтинсойда (14 та), Деновда ва Ангорда (11 тадан), Кумкўргон ва Музработда (10 тадан) кузатилади. Энг ками эса Бандиҳон туманига тўғри келиб, бу ерда биргина туман маркази – Бандиҳон шаҳарча мақомига муяссар бўлган.

Вилоят урбанистик таркиби ҳам иқтисодиётнинг тармоқлар ва ҳудудий таркибига мос ҳолда яхши ривожланмаган. Термизда 136 минг аҳоли бор, иккинчи шаҳар – Деновда 70,0 мингдан зиёдроқ. Шеробод, Бойсун, Жаркўргон, Шўрчининг ҳар бирида 20-30 минг кишидан аҳоли яшайди. Колган юздан ортиқ шаҳар жойлар кичик ва майда синжалрга мансуб.

Кишлоқ аҳоли пунктлари 865 та, ўртача ҳар бир кишлоқка 1750 кишидан тўғри келади. Бу ракам чўл ҳудудида жойлашган Навоий ва Бухоро вилоятлари, Коракалногистон Республикасидан калта, интенсив дехқончилик ривожланган воҳа ва водийлардан (масалан, Фарғона водийси вилоятлари) озрок. Демак, Сурхондарёда ўртача катталиктаги кишлоқлар кўп.

Тоғли ҳудуд ҳисобланган Сурхондарё вилоятида кишлоқ аҳоли пунктлари баландлик минтақалари бўйича турлича таксимланган. Жумладан, Ангор, Жаркўргон, Музработ. Термиз ва Қизириқ туманлари кишлоқларининг барчаси дengiz satxidan 500 метргача бўлган баландликда жойлашган. Бойсун, Сариосиё ва Узун туманларида эса бундай гипсометрик масофада бирорта кишлоқлар йўқ, уларниң аксарияти тоғолди ҳудудларида ўрнашган. Фақат Олтинсой туманининг кишлоқ аҳоли манзилгоҳлари турли баландлик минтақаларидан ўрин олган.

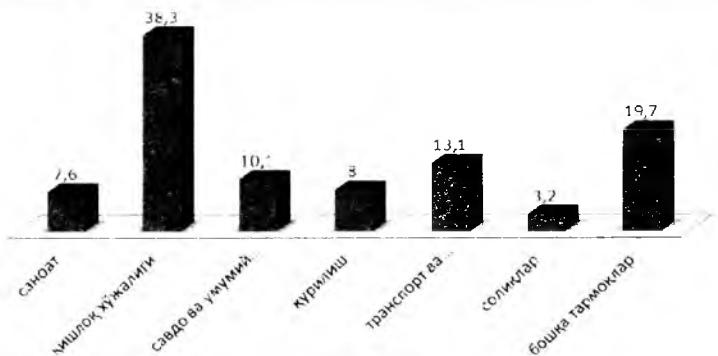
Хўжалиги, унинг тармоқлари ва ҳудудий таркиби. Сурхондарё вилояти хўжалиги минтақанинг географик ўрни, табиий шароити ва ресурслари, тарихий ривожланиш хусусиятлари асосида шаклланган. Умуман олганда, вилоят иқтисодиёти кўпроқ аграр йўналишга эга. У республика ялпи ички маҳсулотининг 4,1, саноат ишлаб чиқаришининг 1,9, кишлоқ хўжалик маҳсулотларининг 8,9, чакана савдо ҳажмининг 6,5 ва пуллик хизматларининг 4,1 фоизини беради. Ҳалк истеъмол моллари ишлаб чиқаришда вилоят улуши 2,2, капитал кўйилмаларда 3,9, экспорт ҳажмида 1,8 ва импортда 7,9 % (2013 й.). Эслатиб ўтамиз, Сурхондарёнинг мамлакат аҳолисидаги улуши 7,6 фоизга teng.

Демак, юкоридаги статистик маълумотлардан хулоса килиш мумкинки, бу ерда асосан қишлоқ хўжалиги республика аҳамиятига эга, қолган соҳалар эса суст ривожланган. Демографик салоҳияти катта ва тез юксалиб бораётган худудда ҳалқ истеъмол молларини ишлаб чиқариш ҳажмининг камлиги, айниқса, катта муаммони юзага келтиради. Инвестиция мухитининг унча яхши эмаслиги, ташки савдо айланмасининг озлиги ҳам минтака ижтимоий-иктисодий ривожланиш даражасининг пастлигини кўрсатиб турибди.

Вилоят иктисадиётининг ички таркиби қўйидагича (жами ялпи худудий маҳсулот ҳажмига нисбатан, 2013 й.): саноат – 7,6 %, қурилиш – 8,0 %, қишлоқ хўжалиги – 38,3 %, транспорт ва алоқа – 13,1 %, савдо ва умумий овқатланиш – 10,1 %, соликлар – 3,2 %, бошқа тармоқлар – 19,7 % (15-расм). Қизиги шундаки, 2000 йилда саноат вилоят ялпи худудий маҳсулотининг 18,6 фойзини таъминлаған. Кўриниб турибдики, макроиктисадиётнинг ушбу тармоғи вилоядта янада заифлашган, хўжалик йўналиши янада аграрлашиб борган. Саноат бўйича у республикамизда факат Жиззах вилоятидан олдинда, агроиктисадиётда эса биринчи ўринда туради.

Кичик тадбиркорлик ёки бизнеснинг ялпи худудий маҳсулот таркибидаги хиссаси тобора ошиб бормоқда (74,2 %). Бу эса бозор ислоҳотларининг изчил амалга оширилишидан дарак беради. Қишлоқ хўжалигига унинг улуси 99,1, қурилишда 78,2, чакана савдода 37,7 %, саноатда эса 25,7 % га тенг.

15-расм. Сурхондарё вилояти ялпи худудий маҳсулотининг тармоқлар бўйича таркиби (жамига нисбатан фоизда, 2013 й.)

Умумий инвестиция миқдорида хорижий инвесторлар томонидан киритилган маблаг 7,5 % га тенг. Тошгузор – Бойсун – Кумкўргон темир йўли ҳамда ёқилғи ресурсларини аниқлаш бўйича геологик-кидирув ишлари билан боғлик ҳаражатлар кисман хорижий инвесторлар (Япония, Малайзия

ва б.) хисобидан амалга оширилмоқда. Ноишлаб чиқариш тармоклари орасида бу борада уй-жой курилиши, таълимнинг улуши юкорирок.

Саноати. Вилоятда саноат ишлаб чиқариши, мавжуд хом ашё ва минерал ресурсларга таянган ҳолда, энг сўнгги йилларда бироз ривожланиш кўрсаткичларини намоён килмоқда. Шаклланиб бораётган саноат мажмуаси таркибида ёкилти-энергетика мажмуасининг улуши 17,2 %, курилиш материаллари саноатиники – 7,1 % бўлса, енгил саноат жами ишлаб чиқарилган саноат маҳсулотининг 40,1 фоизини, озик-овқат саноати 19,1 фоизини таъминлайди. Ёкилғи саноатида асосан кўмир (Бойсун, Шарғун), енгил саноатда кўпроқ паҳтани кайта ишлаш, озик-овқатда омиҳта ем ва ун-ёрма саноати етакчилик килади. Шу билан бирга, оғир саноат тармоклари, хусусан, машинасозлик ва метални кайта ишлаш, кимё, электр энергетика анча паст кўрсаткичларга эга. Айниска, вилоятнинг электр энергетика ва курилиш базасининг заифлиги ижтимоий-иктисодий ривожланишга, жумладан, “Кишлоқ” дастурида белгиланган тадбирларни амалга ошириш учун қулай имконият бермайди. Бу ерда атиги унча катта бўлмаган Тўпаланг СЭС бор, холос. Цемент заводи эса Шерободда курилмоқда.

Саноат корхоналарининг умумий сони 1536 та, шундан 24 таси фаолият кўрсатаётган йирик саноат корхоналари хисобланади. Халқ истеъмол молларининг 68,5 фоизини озик-овқат, 2,3 фоизини енгил ва 8,7 фоизини вино-ароқ ва пиво ичимлеклари ташкил килади. Озик-овқат саноати таркибида ёғ-мой, консерва ишлаб чиқариш яхшиrok ривожланган. Бу саноат тармокларининг асосий маркази Денов шахри: бу ерда йирик ёт-экстракция, вино-ароқ заводи бор. Умуман олганда, бир йилда 110 минг тонна паҳта толаси (бу Жиззах, Хоразм вилоятларига караганда анча кўп ёки республикага нисбатан 9,5 %), 80 минг т омиҳта ем, 106-110 минг т ун ишлаб чиқарилади. Паҳта тозалаш заводлари аксарият паҳта етиштиришга ихтиослашган кишлоқ туманлари марказларида жойлашган, омиҳта ем ва ун эса асосан “Сурхондонмаҳсулотлари” ва “Шўрчидонмаҳсулотлари”да ишлаб чиқарилади.

Вилоятда нефть конлари Иккинчи жаҳон урушидан кейинги йилларда ишга туширилган. Ушбу саноат тармоғининг асосий маркази – Жарқўргон шахри. Қазиб олинадиган нефть нефть маҳсулотлари билан биргаликда, 300-350 минг тоннага якин. Кўмир қазиб олиш ҳам бироз ошган. Ҳозирги вактда йилига 200 минг тоннадан ортиқроқ кўмир қазиб олинади. Таъкидлаш жоизки, республикамизда сифатли тошкўмирни факат шу вилоят етказиб беради. Нефть ва кўмир саноати негизида Ҳавотоғ, Кўкайди, Лалмикор, Шарғун каби “ресурс” шаҳарчалар ташкил топган.

Сўнгти йилларда курилиш материаллари саноати ҳам ривожланиб бормоқда. Жумладан, ҳозирги вактда Шерободда маҳаллий хом ашё асосида йирик ва умуман Жанубий Ўзбекистонда ягона цемент заводи

СУРХОНДАРЁ ВИЛОЯТИ ИҚТИСОДИЙ КАРТА

КИШЛОК ХЎЖАЛИГИНГ ИҲТИСОСЛАШУВИ

Сургориа дехончилик зонаси

Пахтаник, дочнилик, бетдорнилк, ишакнилк
асаларнилк, сут-сүнт чорвачнилк

Сабзавотнилк, боядорнилк, асаларнилк
ва сут-сүнт чорвачнилк

Ламми дехончилик зонаси

Донли экинлар, базын ергарди техник экинлари
ва гашт-гашт чорвачнилги

Чўл-айлов зонаси

Чўл-айлов чорвачнилги (коракутилчилик ва
гутт жун кўйичилиги)

Тоғ-айлов зонаси

Тоғ-айлов чорвачнилги (гўшт-жун кўйичилиги,
гўшт-сүнт чорвачнилги), дарр водииларидаги
бозгир ва узумзорлар

Кўрикланадиган ерлар

САНОАТ ВА КИШЛОК ХЎЖАЛИГИ
ЯЛПИ МАҲСУЛОТЛАРИ ҲАЖМИ
(2011 й.)

1 км устун боландиги - 100 млрд. сўм

- саноат
- қишлоқ хўжалити

КЕНГ ТАРКАЛГАН РАЙОНЛАР

ингичка толали	% шоли
пахтаник	буғдои
пахтаник	арға
боглар	дон-дуккаклилар
узумзорлар	писта
анор ва анормирзолар	бада
сабзавот ва картошка	урмонлар
маккакӯҳори	

РАЙОНЛАР

Хисор кўйлариниң	парважачалик
урчилиш	асаларнилк
йилчилик	ишакнилк

ТЕРМИЗ

УНДИРУВЧИ САНОАТ

Ташкўмир
Нефт
Нефт ва забий газ
Ош тузи
Керамикт хом амеси
Оҳактош
Минерал сув блоклари
Хавдад Конларнинг номлари
Гидролектрстанциялар
Электро узатич линиялари
Газ куурлари
Нефт куурлари

курилмоқда. Термиз ва қишлоқ туманлари марказларининг кўпчилигига фишт заводлари бор. Ривожланиб бораётган курилиш базаси вилоятда “Кишлоқ тараккиёти ва фаровонлиги” Давлат дастурида белгиланган катта хажмдаги уй-жой, транспорт ва бошка инфратузилмаларни куришга кулай имконият яратади.

2014-йилда 14,4 минг т тозаланган ўсимлик ёги (2010-йилда 17,9), 3,3 минг т совун олинган (Денов шахри). Саноат географиясида Шўрчи ва Денов шаҳарлари олдинга; уларнинг хар бирига вилоят саноат маҳсулотининг 12-14 фоизи тўғри келади. Энг етакчи саноат маркази эса Жарқўргон бўлиб, у вилоят ялни саноат маҳсулотининг 1/5 кисмини беради (2000 й. - 16,4 %), унинг йирик корхонаси “Сурхонтекс” кўшма корхонаси хисобланади. Шерободнинг улуши 7,1 %, вилоят маркази Термиз эса атиги 9,9 % саноат маҳсулотини беради. Бу билан у Ўзбекистон вилоятлари марказлари орасида ажралиб туради. Шаҳар саноат салоҳиятининг пастлиги, энг аввало, унинг географик ўрни билан боғлик. 42-илова маълумотлари кўрсатишича. Термиз туманида ҳам саноат ишлаб чиқариш деярли йўқ дараҷада. Олтинсой ва Бойсун туманининг кўрсаткичлари эса ўта паст.

Халқ истеъмол молларини ишлаб чиқаришида ҳам географик манзара шунга ўхшаш; бу борада Денов ва Шўрчи шаҳарлари етакчи мавқега эга (биргалиқда 59,8 %). Мазкур шаҳарларда ёғ, ун, вино-ароқ каби истеъмол моллари ишлаб чиқарилади. Паст кўрсаткичлар Қизирик, Олгинсой ва Ангор туманларида қайд этилади. Реал ҳолат ахоли жон бошига хисоблаганде яккот кўзга ташланади (44-илова).

Юкорида таъкидланганилек, вилоятда фармацевтика ресурслари, яъни турли хил доривор ўсимликлар кўп. Улар асосан тоғ ва тоғолди худудларда ўсади. Мавжуд ҳом ашё негизида Термиз шаҳрида “Ажанта” ўзбек-хинд кўшма корхонаси қурилган бўлиб, у турли хил дори-дармонлар ишлаб чиқаради.

Агрогеография. Сурхондарё вилояти кулай агроклимий шароитларга эга. Вегетация даври узок, ижобий ҳароратлар йигиндиси 5500°-5900° ни ташкил қилади. Шу боис, бу ерда турли хил иссиксевар субтропик мевалар етиштирилади. Бу борада минтака республикамида алоҳида ажралиб туради. Воҳада анжир, анор, бодом, писта, ёнгоқ, узум, хурмо, лимон каби мевалар, ҳар хил кўкатлар кўплаб етиштирилади. Дастлаб хурмо мамлакатимизнинг асосан шу худудида етиштирилган бўйса, хозирги кунда унинг географияси кенгайди, бошқа вилоятларни ҳам камраб олди (янгиликларнинг диффузион тарқалиши рўй берди). Сўнгги йилларда сифатли ингичка толали паҳта республикамида факат шу ерда етиштирилади, бирор унинг майдони ва ҳосили камайиб бормокда.

2013-йил якунларига караганда, жами қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг 57,7 фоизини дехкончилик берган; фермер

хўжаликларининг ҳиссаси 31,7 % бўлган. Қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерларнинг умумий майдони 1175,5 минг га ёки вилоят жами майдонининг ярми. Ердан қишлоқ хўжалигида фойдаланиш коэффициенти, айниқса Узун, Сариосиё каби тогли ҳудудларда жойлашган туманларда паст: Узун туманида у 40,7, Сариосиёда эса 38,5 % га teng. Шунингдек, бу кўрсаткич Термиз туманида ҳам катта эмас-31,3 %. Интенсив асосда қишлоқ хўжалиги, аникроғи, – суғорма дәҳқончилик вилоятнинг пасттексислик ҳудудларида жойлашган янги ўзлаштирилган ерларда олиб борилади.

Жами экин майдони 281,6 минг га, суғориладиган ерлар 241,7 минг га. Бу қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерларнинг 23,9 фоизи демакдир. Мазкур кўрсаткич Қизириқ, Ангор туманларида юкори, Бойсун ва Қумқўрғонда эса энг паст (43-иловага қаранг). 2012-йилда 308 минг гектар ерга турли хил экинлар экилган. Доили экинлардан буғдой, шоли, маккажӯҳори экиласди. Уларнинг умумий майдони – 118 минг га, ялпи ҳосил 632 минг тонна, ўртacha ҳосилдорлик – 53,8 ц/га. Бу кўрсаткичлар 2009-йилга караганда бирмунча паст. Буғдой 114 минг гектар майдонга экилган, қисман у тогли ҳудудларда лалмикор ерларда ҳам етиштирилди. 2010-йилда 595 минг т буғдой ҳосили ёки республикада етиштирилган буғдойнинг 1/10 қисмидан кўпроғи олинган; ўртacha ҳосилдорлик 52,0 ц/га. Шоли Сурхон ва Амударё бўйларида, нисбатан серсув ерларда етиштирилди. Бир йилда 8-9 минг тонна атрофида шоли олинади.

Пахтачиликка 119 минг га ер ажратилган, ялпи ҳосил 339 минг тонна (бу борада у республикамида олдинги ўринларда туради)ни ташкил этган, ҳосилдорлик – 28,5 ц/га. Бу мамлакатимизнинг кўпчилик ҳудудларига караганда анча юкори¹. Пахта тўлиқ фермер хўжаликларида етиштирилди. Бошка техника экинларидан асосан масҳар экиласди (майдони 3,0 минг гектардан зиёдрок). Картошка 9,3 минг га ерга экилиб, улардан 2012-йилда 159 минг тонна ҳосил олинган. Сабзавот майдони 13,5 минг гектарни, ялпи ҳосил 633 минг тоннани ташкил этган. Қишлоқ хўжалигининг бу тармоғи хусусан Термиз туманида яхши ривожланган. Вилоятда картошка, саримсоқпич, помидор, бодринг, булгор қалампир, ҳар хил кўкатлар эрта етиштирилиб, республика марказларига, жумладан, Тошкент бозорларига келтирилди. Умуман, картошка ва сабзавотчилик вилоят қишлоқ хўжалигининг ихтисослашган соҳаларидан саналади.

Экиладиган ерларнинг 16,5 минг гектари ем-хашак экинлари билан банд. Бундай майдонлар тоф ва тоголди ҳудудларида жойлашган қишлоқ туманларida кўпроқ. Тоф ва, хусусан тоголди ҳудудлар боғдорчилик ва узумчилик учун кулагай. Бу ерда турли хил мевалар, айниқса олма, хурмо, узум кўп етиштирилди, тоғли ҳудудларда пистазорлар мавжуд. Жами

¹ 2009 йилда жами пахта ҳосили 350 минг т., ҳосилдорлик 29,3 ц/га бўлган.

мевазорлар билан 14,8 минг гектар ерни эгаллайди; ялпи хосил 110 минг т. узум, мос равишда 14,3 ва 10,3. Узум етишириш бўйича Олтинсой тумани ажралиб туради. Бу ерда кўплаб майиз хам тайёрланади, Денов тумани субтропик боғдорчилик ва цитрус меваларини етиширишга кўпроқ ихтисослашган.

16-расм. Сурхондарё вилояти қишлоқ хўжалик ёкинлариниң таркиби (2012 й. минг га.)

Вилоят агросаноат мажмууда 2012-йилда 120 минг т гўшт (тирик вазнда), 625 минг т сут, 190 млн дона тухум, 2146 т жун олинган бўлиб, уларнинг аксарият кисми дехкон хўжаликларида етиширилади. Шунингдек, бу ерда 9,3 минг дона коракўл териси (2009-йилда-8,9), 1,5 минг т пилла хам тайёрланган. Кумкўргон туманида ташкил этилган “Оккапчигай” заводи наслдор кўйлар етиширишга ихтисослаштирилган. Вилоядта зотдор хисор кўйлари, ангор эчкилари бокилади. Уларнинг сони бўйича Сурхондарё вилояти Ўзбекистонда Зўринда туради. Умуман олганда, минтақада жами 776 минг бош йирик шохли корамоллар хамда 1847 минг бош кўй ва эчкилар бокилади.

Қишлоқ хўжалик географиясида Денов тумани кескин ажралиб туради. У вилоятнинг бу тармолардаги ялпи маҳсулотини 15,1 фоизини таъминлайди. Кейинги ўринларда эса Кумкўргон, Жаркўргон, Қизирик туманлари туради. Айни вактда, Термиз ва Бойсун туманларининг агроиктисодий салоҳияти анча паст (42-илова). Бирок аҳоли жон бошига хисоблаганда, ўзгача ҳулосалар чиқариш мумкин. 2010-йил якунлари бўйича етиширилган қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, ўртacha бир кишига хисоблаганда, Қизирик, Бандиҳон ва Узун туманларида юкори, энг паст кўрсаткичлар эса Сариосиё ва Шўрчи туманларида кузатилади (44-илова).

Бошка минтақаларда бўлганидек, Сурхондарё вилоятида хам фермерчилик ривожланиб бормоқда. Мулкчиликнинг ушбу шакли, хусусан, пахтачилик, боғдорчилик ва бошка соҳаларда кенг таркалган. Вилоядта жами фермер хўжаликлари сони 5155 та, уларга бириктирилган ер майдони 731 минг га, банд бўлган аҳоли сони 105 минг киши. Демак, ўртacha бир фермер хўжалигига 142 га ер ва 20,4 кишидан ишчи тўғри келади (2013 й.). Кўриниб турибдики, бу минтақада фермер

хўжаликларининг ср майдонлари, айниқса, Фарғона водийси ва Хоразм вилоятига қараганда, анча катта. Бу вилоятнинг табиий шароити ва қишлоқ хўжалигига ихтисослашувига боғлиқ.

Фермер хўжаликларининг асосий кўрсаткичларига жойларнинг табиий шароити ва хўжаликнинг ихтисослашуви катта таъсири кўрсатади. Масалан, Бойсун туманида бир фермер 400 га ерга ишлов беради, Олтинсойда эса, бу 40,4 га ни ташкил қилади. Богдорчилик ва чорвачиликка ихтисослашган Бойсун туманида бир фермер хўжалигида атиги 2 киши ишлайди, Жаркўргонда эса 24 киши (2013 й.).

Алоҳида таъкидлаш лозимки, келажакда республика агротехникодий салоҳиятини мустаҳкамлашда меваҷилик ва узумчиликка ҳамда уларнинг маҳсулотини қайта ишлашга устувор аҳамият бериш талаб этилади. Турли хил шарбат ва мева консервалари, вино маҳсулотларини кўплад ишлаб чиқариш мамлакатимиз валюта фондига катта миқдорда маблаг тушариши мумкин. Бундай умуммиллий аҳамиятга эга бўлган иқтисодий ривожланиш имкониятлари Сурхондарё вилояти қишлоқ туманларида старли.

Ижтимоий география. Мамлакатимиз минтақавий сиёсатида ижтимоий соҳалар, ҳусусан, таълим, соғлиқни саклаш, турли инфратузилма шахобчаларини кенг микёсда ривожланитиришга катта аҳамият берилади. Айниқса, бу масала аҳоли сони тез кўпайиб бораётган ва республика асосий марказларидан узокда жойлашган Сурхондарё вилояти учун долзарбдири.

Ижтимоий соҳалар орасида чакана савдо ва нуулик хизмат кўрсатиш мухим ўринга эга. Жумладан, 2010-йилда вилоядага чакана савдо айланмасида, аҳоли жон бошига олинганда, Термиз шаҳри ҳамда Денов ва Қизирик туманлари олдинда, Бандиҳон, Термиз туманлари орқада туради. Термиз тумани аҳолиси ўзининг бундай эҳтиёжларини, асосан, вилоят марказида қондирганилиги сабабли, мазкур кўрсаткичлар бу ерда паст. Бандиҳон туманидаги вазият эса яхшиланишини талаб қилади. Турли хил нуулик хизматлар бўйича, Термиз шаҳрини ҳисобга олмаганда, Денов тумани кескин ажралиб туради. Олтинсой, Қизирик, Шеробод каби қишлоқ туманларида эса вазият бирмунча салбийроқ (44-илюва).

Марказлашган сув манбаларидан вилоят аҳолисининг 77,8 фоизи фойдаланади. Табиий газ таъмиюти эса – 61,0 % ни ташкил этади. Бинобарни, бу ерда аҳолини ичимлик сувни, энг аввали, табиий газ билан таъминланishi муаммоси, айниқса, тоғ ва тоголди ҳудудлар учун ўта долзарб ҳисобланади. Сурхондарёда нозогеографик ва нозоэкологик вазият унча соглом эмас. Трансчегаравий атмосфера ва сув манбалари, маҳаллий “аффон” шамоли ва кўнини Тоҷикистон Республикасининг Турсунзода шаҳридаги алюминиевий заводининг салбий таъсири, тоза ичимлик сувининг баъзи жойларда танқислиги турли хил касалликларни келиб

чиқишига сабаб бўлмоқда. Вилоятда жами 77 та соғликни саклаш муассасалари мавжуд, умумий бемор ўринлари 10000 кишига 33,4 та. Бу, албатта, етарли эмас. Шифокорлар сони ҳар 10 минг кишига 16,8 та, ўрта тиббиёт ходимлари 96,8 нафар. Қишлоқ врачлик пунктлари 244 та ёки ҳар бир кишлоқ туманига 18,7 тадан тўғри келади (2013 й.).

Вилоятда жами 858 та умумтаълим мактаблари мавжуд. Уларда 368 минг ўқувчилар таълим олишади. Қасб-хунар коллажлари 116 та, ўқувчилар сони – 137 минг кишига якин. Академик лицейлар 5 та, уларда таалабалар – 5320 киши. Термиз шаҳрида Давлаг университети жойлашган. Мазкур олий ўқув юргита кириш учун тест синовларига катнашувчилар сони бўйича, у Ўзбекистонда олдинги ўринларда туради. Шу билан бирга, вилоятда олий ўқув юртларининг бошқа йўналишларини, жумладан, кишлоқ хўжалиги, тиббиёт соҳаларини ташкил килиш ҳам мақсадга мувофиқ хисобланади.

Минтақада рекреация ва туризм ҳам ривожланиб бормоқда. Омонхона, Хўжаикон каби сиҳатгоҳлар республика аҳамиятига эга. Ат-Термизийлар ватани ва ундаги қадимги археологик ёдгорликлар асосий туризм объектлари саналади. Таъқидлаш жоизки, бу обектлар, хусусан, хорижий сайёхлар учун (айникса, японлар учун) катта кизиқиш туғдиради. Бирок, туристик инфратузилмани янада ривожлантириш талаб этилади.

Транспорт ва ташкил иктиносидий алоқалар. Майдони катта, ср усти тузилиши мураккаб, географик жойлашган ўрни узок бўлган Сурхондарё вилоятида транспорт инфратузилмасини ривожлантириш ниҳоятда мухимдир. Хусусан, бу ерда транспорт хавфсизлигини, мамлакатимиз ягона темир йўл транспорти тизимини шакллантириш катта ижтимоий-иктиносидий ва сиёсий аҳамият касб этади. Шу нутқдан назардан, 2007-йилда ишга туширилган 223 км узунликдаги Тошғузор – Бойсун – Кумкўрғон темир йўлининг аҳамияти бекиёсdir. Ушбу йўл республикамизнинг энг жанубида жойлашган минтақани мамлакатимиз бошқа худудлари билан яқинлаштириди. уни қўшини Каşқадарё вилояти билан янада жисплаштириди ва ягона иктиносидий районни шакллантиришда мухим аҳамият касб этди. Айни пайтда, у вилоят ижтимоий-иктиносидий ривожланишига туртки беради, темир йўл атрофидаги турли ҳил казилма бойликлар, рекреация ва туристик имкониятлардан кенг фойдаланиш имкониятлари тугилади, Сурхондарёдан республикамиз марказигача бўлган масофани тахминан 120-130 кмга кискартиради.

2012-йил якунларига караганда, вилоятда 55932 минг тонна турли хил юклар, 440 млн. йўловчилар ташилган. Бу ички транспорт кўрсаткичлари тўлиқ автомобиль транспорти зиммасига тушади. Бир вактлар Амударёда ташкил этилган сув транспорти хозирги кунда фаолият кўрсатмайди, темир йўл ва ҳаво транспорти эса вилоят аҳолисини республикамизнинг бошқа худудлари ва хорижий мамлакатлар билан алоқасида аҳамиятлидир.

Термиз шаҳрида йирик аэропорт курилган. У хорижий мамлакатлар, хусусан, Афғонистон билан Ўзбекистон алоқаларини амалга оширишда хизмат килади. Бу борада вилоят марказини кўшни Афғонистон Республикаси билан боғловчи, Амударёда курилган Ҳайратон кўприги ва темир йўли ҳам мухим аҳамиятга эга. Келажақда шу асосда Термиз халкаро миқёсдаги йирик транспорт тугунига айланishi ва бу ерда ҳам катта терминаллар, эркин иқтисодий минтақалар барпо этиш имкониятлари пайдо бўлади. Жумладан, Мазори Шариф йўналишидаги темир йўлининг куриб битирилиши вилоят марказининг транспорт функциясини янада кучайтиради.

Вилоятнинг ташки савдо айланмаси 2012-йилда 277,8 млн. АҚШ долларига тенг бўлган: экспорт 211,2, импорт 66,6 млн. доллар. Импортнинг озлиги кўп жиҳатдан минтақада хозирча кулагай инвестиция мухитининг шаклланмаганлиги билан изоҳланади. Экспорт таркибида пахта толаси 63,6 фоизни, озиқ-овқат маҳсулотлари 23,5 фоизни ташкил қиласди. Импортда озиқ-овқат маҳсулотлари (46,7 %) асосий мавқени эгаллайди. Ташки иқтисодий алоқалар кўпроқ «Ўзок хориж» ва Болтиқ бўйи давлатлари билан олиб борилади, МДХ давлатларига эса ташки савдо айланмасининг 1/5 кисми тўғри келади. Вилоят ташки иқтисодий алоқаларида Афғонистон, Хитой, Сингапур, Корея Республикаси етакчилик қилмоқда.

52-жадвал

Сурхондарё вилояти кишлоп туманлари ижтимоий-иктисодий ривожланишининг асосий индикаторлари (2013 й., аҳоли жон бошига)

т/р	Шаҳар ва туманлар номи	Саноат маҳсулоти	Кишлоп хўжалик маҳсулоти	ХИМ	Инвестиция	Пудрат ишлари	Чакана савдо	Пуллик хизмат
	Термиз ш.	2,225	0,014	1,946	1,276	2,977	3,112	5,178
1	Ангор	1,011	1,208	0,344	0,652	0,809	0,927	0,552
2	Бойсун	0,372	0,922	0,812	3,527	1,678	0,923	0,622
3	Денов	0,935	0,941	1,972	0,420	0,651	1,602	1,341
4	Жаркўргон	2,494	1,125	0,317	0,982	0,867	0,771	0,639
5	Музработ	1,128	1,163	0,586	0,643	0,655	0,694	0,603
6	Олтинсой	0,135	1,017	0,209	0,842	0,704	0,647	0,387
7	Сарисюё	0,720	0,749	0,499	2,196	1,647	0,608	0,692
8	Термиз	0,327	1,129	0,769	1,337	1,099	0,447	0,759
9	Узун	0,463	1,252	0,387	0,531	0,854	0,681	0,901
10	Шеробод	1,292	1,115	0,985	0,592	0,799	0,626	0,462
11	Шўрчи	1,525	0,815	2,994	0,469	0,473	0,896	0,582
12	Қизирик	1,202	1,609	0,266	0,909	0,768	1,013	0,501
13	Қумкўргон	0,708	1,169	0,334	0,870	0,591	0,617	0,518
	Вилоят бўйича	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида ўссолаб чиқилган.

Шунингдек, Россия давлатларининг иштироклари хам салмокли даражада. Келажакда Афғонистон бозори, шунингдек, Жануби-Шарқий Осиё давлатлари билан Ўзбекистон Республикасининг ташки иқтисодий алоқаларини амалга оширишда Сурхондарё вилояти асосий бўғин сифатида муҳим ўринга эга бўлади.

Минтақа ташки иқтисодий алоқаларининг шаклланишида барча кишлоп туманлари ва шаҳарлари бир хил иштирок этмайди. Чунончи, 2012-йилда жами экспорт ҳажмининг 19,8 фоизи Термиз туманига, 16,3 фоизи Денов туманига тўғри келган (42-илова). Сурхондарё вилоятида хорижий сармоялар ҳисобига 48 та кўшма корхона қурилган, уларнинг 45 таси қўрилаётган йилда фаолият кўрсатган. Кўшма корхоналар томонидан яратилган маҳсулот ва кўрсатилган хизматлар вилоят жами маҳсулотининг 21,9 фоизига тенг. Экспортда эса уларнинг улуши 8,8 % дир(2012 й.).

Ички тафовутлари. Сурхондарё вилояти аҳолиси ва хўжалигининг худудий таркиби унинг табиий географик ҳолатига мос равиша шаклланган. Минтақада шимоли-шарқдан жануби-ғарб йўналишида жойлашган вилоятнинг асосий “иқтисодий йўлаги”, янги қурилган темир йўл зonasи эса ўзига хос унинг ривожланиш “ўқи” бўлиб хизмат қилади. Транспорт географик ўрни қулаилашиб бораётган Кумкўргон, Шеробод, Жаркўргон ва Бойсун минтақанинг ўсиш нукта ва марказлари ҳисобланади.

Вилоядта хозирги вактда иккита ички иқтисодий районлар ажратилади: Денов ва Термиз. Шунингдек, кишлоп туманлари, сиёсий ва иқтисодий географик ўрин нуктаназаридан, Марказий (янги темир йўл зonasи), Жанубий, Ғарбий ва Шарқий районлар белгиланиши мумкин. Уларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши маълум даражада чегара доирави давлатлар – Афғонистон, Туркманистон ва Тоҷикистон мамлакатлари билан алоқаларга боғлик.

Таҳдилларга биноан, кишлоп туманлари, асосий ижтимоий-иқтисодий ривожланиш кўрсаткичларига кўра, бир-биридан фарқ қилади. Масалан, саноат ва кишлоп хўжалиги бўйича Денов, Жаркўргон туманлари олдинги ўринларни эгалласа, Бойсун, Термиз, Олтинсой каби туманларнинг кўрсаткичлари анча паст. Шунингдек, ҳалк истеъмол моллари ишлаб чиқариш Денов ва Шўрчи туманларида писбатан юкори даражага эга бўлса, унинг пастрок кўрсаткичлари Олтинсой ва Қизирик туманларида, чакана савдо ва пуллик хизмат кўрсатишда эса Термиз шаҳри, Сариосиё ва Денов туманларидан ташқари барча кишлоп туманларининг кўрсаткичлари вилоят даражасидан оркала. Бу эса, ўз навбатида, мазкур соҳаларда ечимини кутаётган муаммолар етарлича эканлигидан далолат беради. Келажакда, хусусан, Ангор, Бойсун, Кумкўргон, Қизирик, Музработ, Олтинсой, Термиз, Узун ва Шеробод каби туманларда куляй инвестиция мухитини шакллантириш, маҳаллий минерал ҳом ашё ва меҳнат

ресурсларидан кенг микёсда фойдаланиш негизида ижтимоий-иктисодий ривожланишини фаоллаштириш талаб этилади. Айниқса, Термиз ва Денов шаҳарларини ривожлантиришга қаратилган эътиборини кучайтиришнинг аҳамияти каттадир.

2.6.2. Қашқадарё вилояти

Қашқадарё вилояти Ўзбекистон Республикаси таркибида дастлаб 1943-йил 20 январда ташкил этилган, 1960-1964-йиллар оралиғида у Сурхондарё вилояти билан қўшилган ва 1964-йил 7.02 да кайта тикланган¹. Вилоят майдони 28,6 минг кв. км бўлиб, мамлакат худудининг 6,4 фоизини эгаллайди. Бу борада Қашқадарё Қорақалпоғистон Республикаси, Навоий ва Бухоро вилоятларидан сўнг 4-ўринда туради.

Аҳолиси, 2014-йил 1-январь маълумотларига кўра, 2895,5 минг киши (республика аҳолисига нисбатан 9,5 фоиз). Ўзининг демографик сифими ёки салоҳияти бўйича Ўзбекистон минтақалари ичida Самарқанд, Фарғона вилоятларидан кейинги 3-поғонани эгаллайди. Вахоланки, у бундан 8-10 йил муқаддам 5-ўринда эди. Бундан кўринадики, Қашқадарёда аҳоли сони тез ўсиб, у кейинги йилларда пойтахт Тошкент ва Андижон вилоятларидан ўтиб кетган.

Ўзбекистон Республикаси меҳнат тақсимотида Қашқадарё етакчи мавқелардан бирида туради. 2013-йил якунларига қараганда, бу ерга мамлакат ялпи ички маҳсулотининг 7,4, саноат ишлаб чиқаришининг – 9,5 кишлок хўжалиги маҳсулотининг 8,5, капитал қўйилмаларнинг – 10,0, курилиш хажмининг 7,9 фоизи тўғри келади. Ялпи ички маҳсулот улушкига кўра вилоят - 3, саноатда - 5, кишлоп хўжалигига – 6 ўринда туради (таккослаш учун: 2000 йилда вилоят республиканинг 6,4 % ялпи ички маҳсулоти, 8,3 % саноат, 7,2 % кишлоп хўжалик маҳсулотини берган). Агар бу нисбат кўрсаткичлари унинг демографик салоҳиятига тақкослаб каралса, минтақанинг миллий иктисолиёт шаклланиши ва ривожланишидаги ўрни яккол намоён бўлади.

Қашқадарё вилояти маъмурӣ-худудий тузилишида 13 та кишлок туманлари мавжуд. Та什кил топган муддатига кўра энг “қадимги” кишлок туманлари Яккабоғ, Косон, Гузор ва Шаҳрисабз хисобланади (улар 1926 йилда ташкил этилган). Бир қатор туманлар эса Карши даштини ўзлаштириш муносабати билан (Муборак, Нишон, Касби, Миришкор) вужудга келган. Майдонининг кўлами бўйича энг катта туман Дехқонобод; Миришкор ва Муборак туманлари ҳам нисбатан катта хисобланади. Юкоридаги уч кишлок туманларининг майдони 10,3 минг кв. км ёки минтақа худудининг 36,0 фоизи демакдир. Энг кичик туман – Касбидан

¹ Қашқадарё ларё номи билан атаглан республикамизнинг 3 га вилоятидан бири хисобланади.

0,65 минг кв. км ер бор. Шундай қилиб, вилоят маъмурий бирликларининг географийлик коэффициенти 6,1 га тенг; ўртача ҳар бир кишлоп туманинга тахминан 2 минг кв. кмдан зиёдрок ер майдони тўғри келади. Бошқача қилиб айтганда, Қашқадарёнинг факат Дехканобод тумани худуди Андижон ёки Сирдарё вилояти майдонига деярли тенг.

Географик ўрни ва табиий ресурслари. Қашқадарё вилояти мамлакатнинг жанубида жойлашган, у шимоли-гарбда Бухоро, шимолда Самарканд ва қисқарок масофада Навоий вилоятлари, жануб ва жануби-шарқда Сурхондарё вилояти билан чегарадош. Геосиёсий мавқеи ҳам ўзига хос – вилоятнинг худуди гарб ва жануби-гарбда Туркманистон, шарқда Тожикистон Республикаси билан туташган.

Ер усти тузилиши анча мураккаб – унинг тахминан ярмидан кўпроқ қисми текислик ва унча баланд бўлмаган тепаликлардан иборат (250-500 метр дениз сатҳидан баланд). Катта майдонга эга бўлган Қарши чўли ҳам айни шу ерда жойлашган. Вилоят шимоли-шарқ, шарқ ва жануби-шарқда тоғликлар билан ўралган. Бу ерда Зарафшон ва Ҳисор тизмалари, Чакчар тоғлари кўтарилиб туради, уларнинг энг баланд нукталари 3750-4400 метргача етади. Шахрисабз туманининг чекка шаркий қисмида 4100-4400 метрлик баландликка эга бўлган тог чўккилари бор, масалан, Ғова довонининг баландлиги 4415 м. Умуман олганда, Шахрисабз, Қамаши, Дехканобод, Китоб ва қисман Чирокчи туманининг шимолий қисми тоғликлардан иборат. Нисбатан баланд (дениз сатҳидан 1400 м баланд) жойлар Яккабоғ туманининг шаркий худудларида ҳам бор. Вилоятнинг қолган марказий ва гарбий қисмлари эса пасттекисликлардан ташкил топган. Шундай қилиб, минтақанинг ер усти, орографик тузилиши шимоли-шарқ, шарқ ва жануби-шарқдан гарб, шимоли-гарб йўналишида пасайиб бориши билан тавсифланади. Қолаверса, Қашқадарё, яъни шу номли гидрографик тизимнинг, унинг ҳавzasини шаклланиши, оким йўналиши ҳам вилоят рельефини ўзида акс эттиради.

Вилоят рельефининг бундай турли-туманлиги ўзига хос табиий бойликларга эвалигини асослаб беради ва ички ҳудудий меҳнат тақсимоти, иклим шароитларининг шаклланишига сабаб бўлади. Жумладан, Қашқадарёнинг қўйи қисми қишлоқ ҳўжалигига фойдаланиш учун кулай бўлган катта ер майдонларига эга. Шу билан бирга, бу ер республикамизда нефть ва табиий газ захираларининг кўтлиги бўйича биринчи ўринда туради. Кўрилаётган худудда Кўкдумалок, Муборак, Помук каби йирик нефть-газ, Шўрган, Зеварди, Ғузор, Жанубий Помук, Қамаши, Алан, Кўлтогка ўшаш табиий газ, Кўшкудуқ нефть конлари мавжуд. Вилоятнинг Дехканобод тумани эса турли хил туз конлари, курилиш материаллари ҳом ашёсига бой. Айникса катта захирага эга бўлган калий тузларининг борлиги мамлакатимизда калий ўғитларини ишлаб чиқариш саноатини ташкил қилиш учун муҳим аҳамиятга эга. Ҳозирги вактда Тубигатан туз кони асосида республикамизда қишлоқ

хўжалиги учун зарур бўлган калий ўтитлари ишлаб чиқарувчи дастлабки завод барпо этилган.

Вилоятнинг юкори - Шаҳрисабз минтақасида мармар, ғишт-черепица хом ашёси ва бошқа конлар аниқланган. Кулдарада полиметал рудалари, Зармасда олтин, Гузор, Яккабоғ, Чирокчида ҳар хил курилиш материаллари топилган. Бу ерда Китоб геологик қўриқхонаси ташкил килинган. Шундай килиб, Қашқадарёда, ёкилғи-энергетика, төғ-кон ва газ кимёси, курилиш материаллари саноатини кенг кўламда ривожлантиришга қулай имкониятлар бор. Минтақа бундай улкан минерал ресурс салоҳияти бўйича республикамизда алоҳида ажралиб туради. Бу хусусда Қашқадарё, Навоий ва Тошкент вилояти сингари мамлакат миллий иктисодиёти, энг аввало, төғ-кон ва ёкилғи-энергетика саноатини ривожлантиришга ўзининг муносиб ҳиссасини кўшиб келмоқда.

Иклими континентал, ёғин-сочин миқдори, айникса, чўл минтақасида жуда оз. Бинобарин, бу ерда дехкончиликни ривожлантириш учун ирригация инфратузилмаси талаб этилади. Айни вактда, тоголди ва төғ минтақасида йиллик ёғин-сочин миқдори 800-900 мм гача етади. Бу эса дарёпарнинг тўйинишига қулай шароит яратади ва минтақа ижтимоий-иктисодий ривожланишига табиий асос бўлиб хизмат қиласди.

Вилоят ҳудуди Қашқадарё ҳавзасида жойлашган, унинг номи ҳам, тарихи, географияси ҳам айни шу сув манбаи билан боғлиқ. Қашқадарёга Оксув, Танҳоздарё, Оёқчидаларё, Қизилдарё ва бошкалар келиб кўшилади. Натижада, вилоятнинг юкори (Шаҳрисабз) минтақасида гидрографик тизим анча ривожланган. Бироқ, Қашқадарё қуи минтақага борган сари унинг суви камайиб боради ва бир вактлар Зарафшон дарёсигача бориб етган бу дарё сувлари хозирда Қарши-Косон атрофида тамоман тугаб қолади.

Қашқадарёда сугорма дехкончиликни ривожлантириш мақсадида 70-йилларда Карши даشتни ўзлаштирилиши кенг миқёсда олиб борилган. Хозирги кунда вилоят ҳудудида қатор сугориш иншиотлари – Ҳисорак, Қалқамин, Чимкўргон, Қамаши сув омборлари барпо этилган. Гузор тумани ерларининг асосан Пачкамар сув омбори ва Гузордарё сугоради. Йирик Карши магистраль канали Амударёдан бошланади ва киска масофада кўшни Туркманистон ҳудудидан ўтади, сўнгра у катта Толимаржон сув омборига қуйилади, ундан сув кудратли насос станциялари ёрдамида 132 метр баландликка кўтариб берилади. Бундан ташкари, чўл минтақаси Миришкор (аввали Ульянов), Нишон каналлари сувлари билан ҳам сугорилади. Вилоятнинг шимолий қисмига, асосан Чирокчи туманига, Зарафшон сувлари Эски Анҳор канали орқали етиб келади.

Республикамизнинг шунга ўхшаш бошқа ҳудудларида бўлганидек, бу ерда ҳам кўплаб зовурлар (коллекторлар) ва тўпланиб қолган шўр, окова

сувлардан ташкил топган туз кўллар бор. Улар кўпроқ Қарши даштида учрайди. Демак, бир томондан, канал ва сув омборлари ерларни сугориша хизмат қиласа, ободонлаштирса, иккинчи томондан, зовур ва сунъий кўлчалар худуд агрозоологиясининг нокулайлигидан дарак беради. Сўнгги йилларда Ўзбекистон хукумати томонидан коллектор-дренаж тизимларини таъмирилаш, тозалаш ва янгиларини куришга катта эътибор берилмоқда. Ушбу муаммо айниқса, Қарши дашти миқёсида жойлашган кишлoқ туманлари учун долзарбдири.

Қисқача таҳлилдан кўриниб турибидики, вилоят агроиклими шароитлари хамма жойда ҳам бир хил эмас. Чунончи, унинг юкори қисмида интенсив дехқончиликни ривожлантириш, боғдорчилик ва узумчиликни ташкил қилиш учун имкониятлар мавжуд бўлса, куйи – чўл минтақасида табиий шароит қадимдан галла ва чорвачилик учун қулай бўлган. Кейинчалик бу ерда ҳам суформа дехқончилик, пахтачилик ривожланиб борган. Галлачилик қисман тоғ этакларида лалмикор дехқончилик асосида ҳам ташкил этилган.

Қашқадарё вилоятида рекреация ва туризм ресурслари ҳам бўр. Рекреация мақсадида ажойиб табиий ландшафт турларидан, сихатгоҳ ва дам олиш зоналаридан фойдаланиш мумкин. Бундай имкониятлар, энг аввало, вилоятнинг тоғ ва тоғолди худудларида кўп (масалан, Мироки). Туристик обьектлар сифатида эса кўхна Шаҳрисабз – соҳибқирон Амир Темурнинг ватани, у барпо этган тарихий ёдгорликлар (Оксарой ва б.), эски Насаф қолдиклари, горлар, шунингдек, экосаёҳат ахамиятига молик масканлар мавжуд. Шаҳрисабз туманининг юкори қисмида Хисор давлат кўрикхонаси ташкил килинган. Шаҳрисабз, Китоб, Яккабог, Касби туманларида ҳам қадамжо ва зиёратгоҳлар кўп.

Аҳоли ва меҳнат ресурслари. Қашқадарё вилояти ўзининг аҳоли сони бўйича Ўзбекистонда Самарқанд ва Фарғона вилоятларидан кейинги учинчи ўринни эгаллади. У айни вақтда, аҳоли сонининг ўсиши жиҳатидан Сурхондарё вилояти билан биргаликда мамлакат демографик вазиятида этакчилик килади: агар Ўзбекистон аҳолиси 1989-2014-йилларда 128,1 фоизга ўsgan бўлса, Сурхондарёда бу кўрсаткич 144,6 ва Қашқадарёда 142,5 фоизга тенг. Шу ўринда таъкидлаш лозимки, бу икки вилоят умумレスпублика ҳозирги демографик вазиятини шакллантиришда муҳим роль ўйнайди.

Аҳоли сони бўйича вилоядта Чирокчи тумани олдинда туради (349,9 минг, 2014-йил); Шаҳрисабз туманида, Шаҳрисабз шаҳрини кўшиб ҳисоблаганда, аҳоли сони 324 минг кишидан иборат. Шунингдек, Қамаши, Косон, Китоб ва Яккабог туманларининг ҳар бирида 200 минг кишидан кўпроқ аҳоли бор. Умуман, юкорида келтирилган кишлoқ туманлари бу жиҳатдан республикамиизда ҳам ажralиб туради. Аҳоли сони факат Муборак туманида 100 минг кишидан оз, холос (45-илова).

Вилоят табиий географик муҳитига мос ҳолда, аҳоли унинг худудида

бир текис жойлашмаган. Ўртача зичлик – 1 км² га 101 киши, бу ракам республика ўртача кўрсаткичидан деярли 1,5 марта юкори. Ахоли, хусусан Касби (267 киши), Қарши (231 киши), Яккабог (210 киши) ва Шахрисабз (195 киши) туманларида зич жойлашган, Муборак, Дехқонобод, Миришкор кишлек туманларида эса зичлик анча паст.

Кейинги йиллар мабойнида, яъни 1989-2014-йиллар оралиғида аҳоли сони анча тез кўпайиб борган: Муборак туманида ўртача йиллик кўпайиши 5,70, Косонда 4,75 %, Китоб ва Нишон туманларида 4,10 фоизни ташкил килган. Нисбатан пастрок демографик ўсиш Дехқонобод (2,40 %), Қарши (2,50 %) ва Касби (2,50 %) туманларида кузатилади. Шу ўринда эътироф этиш лозимки, мазкур кўрсаткичлар бўйича Муборак тумани республикамизда энг олдинги ўринларни эгаллайди. Туман аҳолисининг бундай тез ўсиши нафақат табиий кўпайиш, балки аҳоли миграцияси билан ҳам боғлиқ (табиий ресурсларни ўзлаштириш натижасида аҳоли бу ерга кўплаб кўчиб келган). Юкори минтақа (Шахрисабз, Яккабог ва Китоб туманлари) кўп жиҳатдан республикамизнинг аҳолиси зич, хўжалиги интенсив ривож топган воҳа ва водийларига ўхшаб кетади. Шу билан бирга, аҳоли зичлик кўрсаткичлари кўйи минтақанинг айрим туманларида (Касби, Қарши) ҳам анча юкори.

Ахолининг табиий харакат кўрсаткичлари бошқа ҳудудларга караганда (Сурхондарёдан ташқари) сезиларли даражада фарқ қиласди. Чунончи, бу ерда туғилиш коэффициенти ҳар 1000 киши аҳолига 25,1 кишини ташкил этади. Энг юкори даражада 2000 йилда Чироқчи туманида бўлиб, у бу ерда яқин 34 кишига баробар (Ўзбекистонда олдинги ўринларда). Яккабог туманида ҳам туғилиш анча юкори – 26,7 %. Айни вактда, умумий туғилиш коэффициенти Миришкор, Қарши шаҳри ва туманида пастрок. 2013-йилда ҳам Чироқчи тумани туғилиш коэффициенти бўйича ажralиб туради (30,0 %). Колган кишлек туманлари орасида катта фарқ кузатилмайди, вилоят маркази – Қарши шаҳрида туғилиш 21,5 промилле.

Кайд қилиш лозимки, Қашқадарёда ҳам туғилиш камайиб бормоқда, бирор бу жараён мамлакатнинг бошқа вилоятларига нисбатан аста-секинлик билан содир бўлмоқда (53-жадвал). Сурхондарёда ҳам худди шунга ўхшаш демографик вазият, демак, уларнинг бир иқтисодий районга бирлаштирилиши геодемографик омил бўйича ҳам асосланган. Умуман олганда, жадвал таҳлили вилоят аҳолисининг туғилиш даражасида катта тафовутлар борлигини кўрсатмайди: энг юкори ва энг паст кўрсаткич кишлек туманлари миқёсида 8,8 % га баробар, 2000 йилда бу фарқ 9,2 промиллега тенг бўлган.

Аҳоли ўлими коэффициентида ҳам катта ракамлар қайд этилмайди. У 2013-йилда Китоб ва Нишон туманларида 3,5 %, Миришкорда 3,2 % бўлган. Аҳоли табиий харакатининг якуни, яъни табиий кўпайиш эса

**Қашқадарё вилояти қишлоқ туманлари аҳолисининг табиий харакати
(промилледа)**

т/р	Қишлоқ туманлари	2000 йил			2013-йил		
		тугилиш	ўлим	табиий кўпайиш	тугилиш	ўлим	табиий кўпайиш
1	Дехканобод	27,9	4,9	23,0	25,1	4,3	20,8
2	Касби	28,8	4,2	24,6	24,2	4,0	20,2
3	Китоб	28,3	4,3	24,0	25,5	3,5	22,0
4	Косон	28,1	4,0	24,1	24,7	3,6	21,1
5	Миришкор	25,5	4,3	21,2	23,6	3,2	20,4
6	Муборак	30,7	4,8	25,9	23,1	3,9	19,2
7	Нишон	27,0	2,8	24,2	24,1	3,5	20,6
8	Чироқчи	33,8	4,5	29,3	30,0	3,6	26,4
9	Шаҳрисабз	24,6	4,4	20,2	26,5	3,9	22,6
10	Яккабог	27,2	4,1	23,1	26,7	3,9	22,8
11	Қамами	27,3	4,4	22,9	25,4	3,7	21,7
12	Қарши	24,7	4,2	20,6	21,2	4,4	16,8
13	Ғузор	28,1	4,8	23,3	24,4	4,1	20,3

Жадвал Қашқадарё вилояти статистика бошқармаси маълумотлари асосида тузилган.

кўпроқ тугилиш даражаси таъсирида шаклланган: энг юқориси Чироқчидан, нисбатан пастроги Қарши туманида кайд этилади. Шундай қилиб, тугилишнинг юқорилиги, ўлим кўрсаткичининг анча пастилиги вилоядаги аҳоли сонининг тез ўсишига олиб келади.

Миграциянинг аҳоли сони ўсишига таъсири унча кучли бўлмаса-да, у аввалги йилларда салбий бўлган. Масалан, 1997-йилда шаҳар жойларда миграция қолдиги минус 1440, 1998-йилда 1765 кишини ташкил этган. Қишлоқ жойларда бу кўрсаткич, юқоридагиларга мос холда, минус 2910 ва 2205 киши. 2013-йил патижаларига кўра, ҳар минг киши ҳисобига Нишон туманинига 9 киши келган ва 6 киши кетган, миграция қолдиги 3 кишини ташкил этган. Қарши туманида келиш коэффициенти 10,5, кетиш 4,0 промилле, миграция натижаси 6,5 промилле ёки 0,65 %. Қашқадарё вилоятининг колган аксарият қишлоқ туманларида аҳоли миграциясининг натижаси 2013-йилда ижобий бўлган: вилоятга келганлар 4,8, кетганлар 3,7 промилле, миграция қолдиги минус 1,1 %. Манғий кўрсаткичлар Қарши шаҳри, Ғузор, Муборак ва Миришкор туманларида кайд этилган. Шу билан бирга таъкидлаш жоизки, Куйи миңтақаининг айрим туманлари аҳолиси (масалан, Муборак, Касби, Нишон, Миришкор) асосан миграция натижасида шаклланган.

Вилоятнинг умумий урбанизация даражаси 43,3 % – бу республика кўрсаткичидан анча паст (51,2 %). Бу ерда ҳаммаси бўлиб 13 шаҳар ва 123 та шаҳарча бор. Улардан Қарши Ўзбекистоннинг 17 катта шаҳарлари қаторига киради (255 минг киши), Шаҳрисабзда 100 мингта яқин, Косонда

69 минг ахоли яшайды; Қамаши ва Китоб шаҳарларида 37-40 минг ахоли бор. Қолган шаҳар ва шаҳарчаларда ахоли сони бундан озрок.

2009-йилда “Қишлоқ тараккиёти ва фаровонлик йили” Давлат дастурини қабул қилинини муносабати билан вилояттинг 119 та қишлоқ ахоли пунктларига шаҳарча мақоми берилган. Натижада, умумий урбанизация даражаси 2008 йилдаги 24,6 фоизга тенг бўлгани ҳолда, у бирданига 19,0 фоизга ортди. Янги шаҳарчалар (агрошаҳарчалар), айниқса Шаҳрисабз, Қарши, Китоб ва Яккабоғ туманларида кўп. Шаҳрисабзда бундай мақомга 18 та, Қаршида 15, Китобда 14, Яккабоғда 13 та қишлоқлар эга бўлган.

Қашқадарёнинг юкори зонасида жойлашган қишлоқ туманларида интенсив сугорма деҳқончилик яхши ривожланган ва шу асосда ахоли зич, катта-катта қишлоқлар шаклланган. Нисбатан озрок янги шаҳарчалар Миришкор (3 та) ва Деҳқонбод туманларида (2 та) пайдо бўлган. Янги шаҳарчаларнинг ахоли сони бўйича энг катталари: Майманоқ – 19,5 минг кини, Фазли - 11,5 минг (Касби тумани), Янги Миришкор – 16,3 минг, Помук – 13,0 минг (Миришкор), Карлик – 14,9 минг (Муборак туманида), Каравшина – 11,1 минг киши (Деҳқонбод тумани) ва х.к.

Вилоятда 1046 та қишлоқ ахоли пунктлари, 147 та қишлоқ фуқаролар йигинлари мавжуд. Деҳқонбод, Қамаши, Китоб, Чирокчи, Шаҳрисабз ва Яккабоғ туманларининг ҳар бирида 100 дан ортиқ қишлоқлар бор (энг кўни Китоб туманида - 144 та). Сон бўйича энг оз қишлоқлар Муборак (15 та), Миришкор (23 та) ва Нишон (30 та) туманларида. Бу маъмурӣ ҳудудларнинг барчаси янги срларни ўзлантириш муносабати билан танил этилган.

Қишлоқ ахоли ва ахоли пунктлари географиясининг асосий хусусиятлари табиий шароит ва унинг таъсирида хўжалик тармоқларининг ҳудудий ташкил этилиши ва ихтисослашуви билан тавсифланади. Масалан, Шаҳрисабз гуруҳ туманларида писбатан катта қишлоқлар, тог ва тоғолди ҳудудларда эса кичикроқ қишлоқлар жойлашган. 54-жадвалда келтирилган маълумотлар таҳлилидан кўриниб турибидики, вилоят қишлоқ ахоли географиясини асосан ўрга даражадаги қишлоқлар, яъни ҳар бирида 1000-3000 ахоли бор манзилгоҳлар белгилаб беради. Бундай қишлоқлар сони 474 та ёки жами қишлоқларнинг 45,4 фозини ташкил қилиб, улар вилоят умумий қишлоқ ахолисининг 53,3 фоизини ўзида мужассамлаштиради. Катта қишлоқларнинг демографик салоҳияти эса 21,7 фоизга тенг. Демак, ўрта ва катта қишлоқларда минтақа ахолисининг десярли 4/5 яшайди. Шу билан бирга кайд этиш жоизки, 500 қишигача бўлган қишлоқлар сони ҳам кам эмас - 175 та, аммо уларда бор-йўғи 4 фоиздан ортиқ ахоли яшайди, холос. Маълумки, қишлоқ тараккиётiga доир Давлат дастурода кўрсатилган тадбирларни амалга оширишда, хусусан таълим, соғлиқни сақлаш ва бошқа ижтимоий инфратузилмаларни ҳудудий

ташкىл этиш ва ривожлантиришда, энг аввало, ахоли пунктларининг катта-кичинлиги мухим аҳамиятга эга. Шу нунктай назардан, бундай кишлокларда мазкур масалаларни хал қилиш анча кийин.

54-жадвал

Қашқадарё вилояти кишлок ахоли пунктларининг таркиби түзилиши

Кишлоклар, ахоли сони бўйича	Кишлок ахоли пунктлари		Ахолиси	
	сони	фоизда	минг киши	фоизда
250 кишигача	46	4,4	7,7	0,5
251-500 киши	129	12,3	51,3	3,6
501-1000 киши	310	29,6	230,5	15,9
1001-2000 киши	369	35,3	515,0	35,6
2001-3000 киши	105	10,1	255,8	17,7
3000 киши ва ундан ортик	87	8,3	386,4	26,7
Вилоят бўйича жами	1046	100	1590,0	100

Жадват Қашқадарё вилояти статистика бошқармаси маълумотлари асосида хисоблаб чиқилган.

Бошка вилоятларда бўлганидек, Қашқадарё ахолиси миллий таркибида ўзбеклар кескин ажралиб туради – 92,3 %. Иккинчи ўринда тожиклар – 4,3 %. Колган миллият вакилларидан туркман ва руслар кўпроқ (2013-й.). 2014-йил 1-январнинг дастлабки маълумотларига кўра, Қашқадарёда меҳнатга лаёқатли ахоли сони 1654 минг киши. Шундан 1131 минг киши иктисодий фаол хисобланади. Иктисодиёт тармокларида банд ахоли 1072 минг киши. 2013-йил якунлари бўйича бир йилда 89,4 минг янги иш ўринлари яратилган (асосан кишлок жойларда). Бирок шунга қарамасдан, вилоятда, хусусан, унинг ахолиси зич туманларида меҳнат ресурсларидан тўларок фойдаланиш ва меҳнат бозори фаолиятини яхшилаш муаммоси мавжуд. Иктисодиётда банд аҳолининг катта кисми кишлок хўжалигига тўғри келади (35-40 %). Шу билан бирга, ижтимоий соҳаларда ҳам бу кўрсаткич анча юкори, саноат, транспорт ва алоқада эса у пастрок. Умумий холат вилоят урбанизация даражасининг иктисодий жиҳатларини ўзида акс эттиради.

Вилоят иктисодиётининг умумий таърифи. Қашқадарё вилоятининг иктисодиёти ривожланиб бораётган аграр-индустрисал йўналишга эга. Якин келажакда унинг индустрисал-аграр хусусиятини олишига тегишли имкониятлар мавжуд. Ҳозирги вактда вилоят юксак иктисодий салоҳиятига молик бўлган минтакалардан бири хисобланади. У республика миллий иктисодиётида ўзига хос “локомотив” вазифасини бажараётir. Бу ерда саноатнинг нефть-газ, тон-кон кимёси тармоклари гараккий этган, пахта, ғалла, чорвачилик маҳсулотларини етиштириш яхши ривожланган. Хусусан, нефть ва газ, пахта ва ғалла етиштиришда у мамлакатимизда биринчи, кимёвий маҳсулотлар (полиэтилен ва б.) ҳамда чорвачилик бўйича ҳам олдинги ўринларнинг бирини эгаллади.

2013-йил якунларига кўра, мингтака ялпи худудий маҳсулотининг 37,4 фоизини саноат ишлаб чиқариш таъминлаган (2009-йилда – 46,1 %). Қишлоқ хўжалигининг улуши 19,8 %, курилишники – 6,5, транспорт ва алоқа ЯХМ-нинг 7,5 %, савдо ва умумий овқатланиш 6,4 фоизини таъминлайди. Бошқа худудларда бўлганидек, бу ерда ҳам иқтисодий ислоҳотларга катта эътибор берилемоқда. Аммо вилоятда саноат корхоналарини хусусийлаштириш ва давлат тасарруфидан чиқариш ўзига хос хусусиятта эга. Сабаби, саноатнинг асосан ёқилги-энергетикага ихтисослашганилиги, яъни стратегик аҳамият касб этиши туфайли нодавлат сектори бу соҳада нисбатан пастрок¹.

Капитал кўйилмаларнинг энг катта қисми Муборак (25,4 %) ва Ғузор (10,9 %) туманларига тўғри келади. Карши шахрининг инвестицион салоҳияти ҳам юкори – 22,7 %. Энг сўнгти йилларда Деҳқонобод туманида республикамизда ягона калий заводини куриш муносабати билан, бу худудга йўналтирилган инвестиция маблағлари ҳам ортиб бормоқда (9,6 %). Шу билан бирга, Чирокчи, Касби, Қамаши, Китоб қишлоқ туманларида ушбу кўрсаткичлар анча паст (46-илова).

Саноати. 2013-йил якунларига кўра, саноатининг ички тузилиши куйидагича: ёқилғи саноатининг улуши (маҳсулот қиймати бўйича) 70,5 фоиз, енгил саноат – 8,5, озиқ-овқат 6,0, ун-ёрма, омихта ем саноати – 2,8 фоиз. Таққослаш учун: 2000 йилда юкоридаги кўрсаткичлар, мос ҳолда, 56,4; 18,1; 9,2: ва 2,6 фоизни ташкил қиласган. Демак, бундан хулоса қилиш мумкинки, сўнгги 13 йил давомида минтақа саноати таркибида оғир саноат тармоклари жадал ривожланиб борган. Бу ҳам бўлса, вилоят иқтисодиётини индустрialiлаштиришнинг натижаси саналади.

Ялини худудий маҳсулотининг ички таркиби ҳам унинг иқтисодиётини тобора индустрiali-аграр йўналишга ўтиб боришидан далолат беради. Жумладан, 2008 йилда ялпи худудий маҳсулотнинг 33,0 фоизи саноат ишлаб чиқаришига тўғти келган бўлса, 2010-йил у 40,7 фоизга баробар бўлган (2013-йил – 37,4 %). Баъзи бошқа минтақаларга қараганда бу ерда қишлоқ хўжалигининг улуши пастрок – 19,5 %, ваҳоланки, бу кўрсаткич Сурхондарё, Сирдарё, Жиззах ва Самарқанд вилоятларида бундан деярли икки марта зиёд. Айни вақтда, бу ерда машинасозлик суст ривожланган; кимё ва электр энергетика саноатига эса катта эътибор қаратилмоқда. Шўргангаз мажмуаси, Деҳқонобод калий заводи, биринчи навбати ишга туширилган Толимаржон ИЭС фикримизни тасдиқлайди. Шунингдек, вилоят энергетика базасида Муборак иссиқлик энергетика маркази ҳам муҳим ўрин тутади.

2013-йилда саноат маҳсулоти 2012-йилга нисбатан, таққослама нархларда 4,1 фоизга кўпайган (республикада – 8,8 %). Вилоятда жами 425

¹ 2013-йил якунларига кўра, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик жами ЯИМ нинг 51,4 %, саноат маҳсулотининг 10,1 %, қишлоқ хўжалигини 99,5 %, курилиш ишларини 73,9 %, чакана савдони 36,0 % ва пуллик хизматларнинг 55,3 фоизини таъминлаган.

та саноат корхоналари мавжуд бўлиб, йириклари 38 та. Бир йилда тахминан 1,0-1,5 млн. т нефть, 50-52 млрд. м³ табиий газ, 1,3-1,5 млн. т атрофида газ конденсати (суюлтирилган газ), 400 минг тоннага якин олтингугурт, 130 минг т полистилен, 2 млн. м² ип-газлама, 146-150 минг тонна пахта толаси, 30-31 минг тонна ўсимлик ёғи, 20-25 млн. шартли банка консерва, 205 минг т ун ва бошқа маҳсулотлар ишлаб чиқарилади.

Нисбий кўрсаткичларда хисоблаганда, Кашқадарёга Ўзбекистонда казиб олинадиган нефтнинг (газ конденсати билан бирга) 95 фоизи, табиий газнинг 92, олтингугуртнинг ва калий ўғитининг деярли 100 фоизи тўғри келади. Шу ўринда кайд этиш жоизки, аввалги йилларда мутлак кўрсаткичларнинг баъзилари анча юкори бўлган. Масалан, 2000-йилда нефть казиб олиш 3,6-4,0 млн. т, суюлтирилган газ 3,5 млн. т, ип-газлама 5,0 млн. км метрдан зиёдрок. консервалар 75 млн шартли банкани ташкил килган; фақат пахта толаси ва ўсимлик ёгини ишлаб чиқариш кейинги даврда кўпайган.

Бундан хулоса килиш мумкинки, вилоятнинг ёкилги саноатидаги “силжишлар” республика умумий ёкилги-энергетика саноати холатига жиддий таъсир кўрсатган. Шу билан бирга, ип-газлама ҳамда мева-консервалар ишлаб чиқариш ҳажмининг қискаришини ҳам ижобий баҳолаб бўлмайди. Пахта хосилининг, жумладаи, нахта толасини ишлаб чиқаришни ортиб боришига қарамасдан уни қайта ишлаш ҳажми, ип-газлама маҳсулотларини тайёрлаш анча катта микдорда қискарган. Албатта, бу ерда ҳам вазият кониқарли эмас.

Саноатнинг худудий ташкил этилишида Қарши, Шаҳрисабз тугунлари катта аҳамиятга эга; Муборак (ИЭМ, газ-кимё мажмуаси), Косон (ёғ-экстракт, пахта тозалаш, ғишт заводи), Шўртан (нефть-газ-кимё), Толимаржон (ИЭС), Кўқдумалок (нефть), Чироқчи (консерва заводи), Дехқонобод (калий заводи) ва бошқа саноат масканларининг аҳамияти ҳам ошиб бормоқда. Қарши, Қамаши ва Шаҳрисабзда тўқимачилик корхоналари (“Оксарой - тўқимачи” ҚҚ, ипакчилик), аксарият туман марказларида пахта тозалаш заводлари мавжуд.

Вилоядга газ конденсатини Муборак нефть-газ конлари, Муборак газни қайта ишлаш заводи, “Шўртан нефть-газ” шўъба корхонаси, Шўртнагаз кимё мажмуаси ҳамда “Хисор нефть-газ” кўшма корхоналари ишлаб чиқаради. Уларнинг орасида газ конденсати бўйича Муборак нефть-газ конлари бошқармаси ва Шўртан нефть-газ, нефть ва табиий газ казиб олишда Муборак нефть-газ конлари етакчилик килади¹. Суюлтирилган газнинг ярмига якинини Шўртнагаз кимё мажмуаси етказиб беради, иккинчи ўринда Шўртан нефть-газ шўъба корхонаси туради. Олтингугуртнинг деярли 100 фоизга якинини Муборак газни қайта ишлаш заводи

таъминлайди.

¹ Чироқчи туманида ҳам оз микдорда бўлсада нефт казиб олинади.

КАШКАДАРЁ ВИЛОЯТИ ИКТИСОДИЙ КАРТА

САНОАТ ВА КИШЛОК ҲҖАЛЛИГИ
ЯЛПИ МАХСУЛОТЛАРИ ҲАЖМИ
(2011 й.)

1 мкм чиңгиз бадавидини 100 мкмда сурош

Саноат
кишлоск ҳўйасини

54214

15872

СУГУРНА АДЕМОНЛИК ЗОНASI
ШАХДАГИРДИЧ ҲҖАЛЛИГИ И САБЗАВОДИЧ ГАС-
БУЛХОРОДИЧ, УЗУНЧАСИ НА СУ-УГАЛ СОГДИЯНИЧ
ПАХАЧИЧИ, ДЖЕНГИР, БОГДОРДИЧ, НИДАЧИЧИ,
АСАДАРДИЧИЧ, СУГУР ҲҖАЛЛИГИ
САБЗАВОДИЧИЧ, БОГДОРДИЧИ, УЗУНЧАНИЧИ,
НЕВАҲИЧИЧ, АСАДАРДИЧИЧ СУГУР ҲҖАЛЛИГИ

ПАЛАМ АДЕМОНЛИК ЗОНASI

Донишлар, базар, транспортада тег тик ёнинди
ва гулд сут кирказлини и

Чи-вёз экваси

Торғозлар зонаси

Чи-жойи чоразалини и (бисакан орханчилик)
Тор айник инчаланичи (тундик кулини сунт-
ка гул сут кирказлини), дарре өлжигандай
беклар ва узум-серлар
Курик, калабзи ан ер чи

Жами саноат маҳсулотининг 9,3 фоизи вилоят маркази – Карши шаҳрига тўғри келади. Муборак туманида саноатни мужассамлашув кўрсаткичи бундан ҳам юкори – 45,2 фоиз. Шунингдек, Ғузор туманида ҳам саноат ишлаб чиқарини юкори даражада – 23,3 %. Бу икки қишлоқ тумани вилоят маркази билан биргаликда жами саноат маҳсулоти хажмининг 78 фоизини беради (46-илова). Колган худудларда саноат суст ривожланган. Бу борада бироз Шахрисабз ва Косон туманлари ажralиб туради. Дехканободда эса ушбу макроинтисидиёт тармоғи якин йилларда ривожланиб боради.

Қашқадарё вилояти демографик вазияти, ахолисининг тез кўпайиб бориши халқ истеъмол моллари ишлаб чиқариш кўламини оширишни такозо этади. 2013-йилда, аҳоли жон бошига хисоблаганда, истеъмол молларини ишлаб чиқариш олдинги йилга нисбатан 108,8 фоизга кўпайган. Агар аҳоли сонининг бу даврдаги 2,1 фоизга ортганини хисобга олсан, истеъмол молларини ишлаб чиқариш устувор даражада кўпайиб боришининг гувохи бўламиз. Кўрилаётган йилда мебель, хўжалик совуни, гўшт ва гўшт маҳсулотлари, сут ва сут маҳсулотлари, минерал сув ишлаб чиқариш ҳажми анча ошган. Хусусан, трикотаж маҳсулотлари тез кўпайган. Бирок, ўсимлик ёғи 2008-йилдаги 35,1 минг тоннадан 2013-йилда 30,5 минг тоннагача камайган.

ХИМ ишлаб чиқариш бўйича Карши шаҳри, Шахрисабз ва Косон туманлари олдинда. Айни шу худудларда енгил ва озик-овкат саноат тармоқлари яхширок ривожланган. Уларнинг хиссасига вилоятда олинган ХИМ 77,8 % тўғри келади (жумладан, Қарши шаҳрига – 43,3 %). Бу соҳа, айни пайдада Дехканобод, Нишон, Касби туманларида жуда паст.

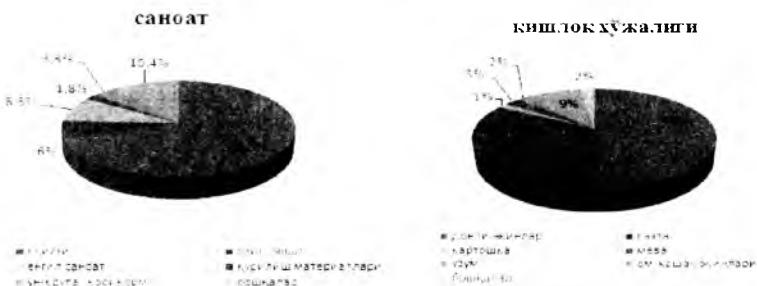
Қишлоқ хўжалиги. Вилоятда аграр соҳа ҳам яхши ривожланган. 2009-йилда барча тоифадаги хўжаликларда яратилган қишлоқ хўжалиги маҳсулоти олдинги йилга нисбатан 6,8 фоизга ортган (2010-йилда - 7,1 фоизга). Жами маҳсулот ҳажмидан дехқончилик 52,8 фоизни ташкил қиласди. Умумий ҳажмда минтақа Ўзбекистон қишлоқ хўжалик маҳсулотининг 8,5 фоизини беради.

Қашқадарё вилоятининг умумий ер майдони 2857 минг га, қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерлар, жами майдонга нисбатан, 76,8 %. Сугориладиган ерлар 461 минг га ёки қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган жами ерларнинг 21,0 фоизи демакдир. Бундай ерлар улуши Касби туманида энг юкори - 90,8 %; иккинчи ўринда Қарши тумани туради - 66,4 %. Муборак, Шахрисабз, Яккабоғ, Чирокчи ва, айникса, Дехканобод туманида у жуда паст (атиги 1,0 фоизга якин). Жами экин майдонининг 2/3 кисмига якини фермер хўжаликларида. Қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерлар таркибида экин майдонлари 31,1 фоизни ташкил қиласди. Бу хусусда Касби (87,0 %), Чирокчи (51,2 %), Қарши (67,0 %) туманлари олдинда, Муборак (13,1 %), Дехканобод (15,9

%) ва Миришкор (20,0 %) охириги ўринларда туради. Дехконобод тумани қишлоқ хўжалигига фойдаланиладиган ерларнинг 82,6 фоизи ялов ва пичанзор билан банд. Муборак, Миришкор, Ғузор туманларида ҳам бундай ерлар кўп (47-илова).

2013-йил якунлари бўйича вилоятда жами экилган майдонлар 479 минг га бўлган. Шундан донли экинлар 236 минг га бўлиб, ялпи ҳосил 913 минг тоннани ташкил этган. Шу йилда 218 минг гектарга буғдой экилган, ялпи ҳосил – 932 минг тонна, ҳосилдорлик – 45,9 ц/га (2009-йилда 982 минг т., ҳосилдорлик – 44,7 ц/га)ни ташкил этган. Ҳосилнинг 87,8 фоизи фермер хўжаликларида этиштирилди. Буғдой барча туманларда, шунингдек, Чироқчи, Қамаши ва Яккабоғ туманларида лалмикор ерларга ҳам экиласди.

17-расм. Қашқадарё вилояти саноат ишлаб чиқариши ва қишлоқ хўжалик экинларининг таркиби (2013 й., фоизда)

Қишлоқ хўжалигининг иккинчи екини – пахта 163 минг гектарни эгаллайди (2008-йилда 173 минг га, 2000 йилда 150 минг га). 2013-йилда 424 минг тонна пахта этиштирилган, ҳосилдорлик – 26,0 ц/га бўлган. Галла ва пахта этиштириш бўйича Қашқадарё республикамизда биринчи ўринда туради. Картошка 7,0 минг гектар ерга экилган, ялпи ҳосил 126 минг т; сабзавот майдони 15,0 минг га, ҳосил 398 минг т; полиз экинлари 6,5 минг га ва ялпи ҳосил 111 минг тоннага тенг бўлган¹. Ем-хашак экинлари 42,8 минг гектарни эгаллайди, унинг ярмидан кўпроғи беда билан банд. Мевазорлар майдони – 12,4 минг га, ялпи ҳосил – 89 минг т. Богдорчилик тог ва тоғолди ҳудудларда жойлашган (Шахрисабз, Яккабоғ, Китоб, Қамаши ва б.) туманларда ривожланган. Бу ерларда узум этиштириш ҳам йўлга кўйилган, унинг умумий майдони 7,1 минг га, ялпи ҳосил 69 минг т бўлган. Китоб тумани ўзининг анорлари (Варганза ва б.), Касби тумани бодомзорлари билан (Майманоқ) машхур.

¹ Картошка, сабзавот, узум этиштириш кўинни Сурхонларё вилоятида Қашқадарёга нисбатан яхширок ривожланган.

Вилоятда 1268 минг бош қорамол, 3958 минг бош кўй ва эчкилар бор (бу борада хам Кашикадарё анча олдинда). Минтака агросаноат мажмууда 219 минг тирик вазнда гўшт, 829 минг т сут, 280 млн. дона тухум, 6,4 минг т жун (республиканинг 1/5 кисми), 2,9 минг т пилла, ва катта миқдорда коракўл териси олиниди (2013 й.). Таккослаш учун баъзи маълумотлар (2000 йилда): умумий экин майдони 461 минг га ёки республикага нисбатан 12,2 %, фалла майдони 202 минг га (республикада биринчи ўринда), пахта майдони 150 минг га, ем-ҳашак майдони 55 мингта, йирик шохли корамоллар сони 580 минг бош, кўй ва эчкилар 1,9 млн. бош. Коракўл териси 110 минг дона, пилла 1,8-1,9 млн. т тайёрланган. Бундан 13 йил муқаддам жами экин майдонининг 45 % гашла, 32 % пахта, 12 % ем-ҳашак, икки фоизи сабзавотчилик билан банд бўлган.

Кишлок хўжалиги географиясида Косон (9,1 %), Чирокчи (10,7 %) туманлари етакчи, Дехконобод ва Муборак туманлари оркада. Ахоли жон бошига ҳисоблаганда, юкори кўрсаткичлар Нишон, Касби туманларида, энг пастилари эса Шахрисабз ва Дехқонобод туманларида қайд этилган.

Қашқадарёда жами 8025 та фермер хўжаликлари мавжуд, уларга 744 минг га ер бириттирилган, 105 минг киши ишлайди. Ялпи кишлок хўжалик маҳсулотлари таркибида фермер хўжаликларининг хиссаси ўртача 38,0 % (республикамиз микёсида анча юкори). Бу кўрсаткич Дехқонободда жуда пасть (3,1 %), Нишон, Миришкор туманларида эса у энг баланд (55-58 %). Худудий фарқлар асосан агарар соҳанинг ихтинослашувига боғлиқ. Одатда, дехқончилик, хусусан, пахтачиликда фермер хўжаликлари етакчилик килишади.

55-жадвал

Қашқадарё вилоятида ахоли жон бошига ҳалқ истеъмол моллари ишлаб чиқариш ва хизматлар индикаторлари (2013 й.)

т/р	Туманлар	ХИМ	Чакана савдо айланмаси	Пуллик хизматлар
1	Дехконобод	0,115	0,645	1,093
2	Касби	0,113	0,724	0,860
3	Китоб	0,416	1,245	0,884
4	Косон	1,446	0,939	0,792
5	Миришкор	1,441	0,400	1,180
6	Муборак	0,280	0,485	1,977
7	Нишон	0,178	1,284	1,182
8	Чирокчи	0,346	0,562	0,578
9	Шахрисабз	1,968	0,760	0,732
10	Яккабог'	0,499	0,792	0,839
11	Қамаши	0,271	0,946	0,836
12	Қарши	0,222	0,373	0,928
13	Гузор	0,267	0,751	1,089
Вилоят бўйича		1,000	1,000	1,000

Жадвал Узбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузиленган.

Ер майдонлари ва уларда ишлайдиган ходимлар сони ҳам бир хил эмас. Масалан, Муборак туманида 1 та фермер хўжалигига 171,5 га ер ва 13,5 кишидан ишчи, ходимлар тўғри келади (вилоятда ўртача 92,8 га ва 13,1 киши). Китоб туманида бу кўрсаткичлар, мос равишда, 43,9 ва 12,8.

Миришкор туманида – 118,1 ва 13,2. Интенсив сугорма дехкончилик ривожланган худудларда фермер хўжаликларининг ер майдони кам, ишловчиilar сони эса кўпроқ бўлади. Жумладан, Кааби туманида ҳар бир фермер хўжалигига 6,3 гектар ер биринтирилган бўлиб, уларда ўртача 13,9 киши ишлайди, вахоланки, Дехқонбодда бу кўрсаткичлар 111,2 га ва 3,8 кишини ташкил қилади. Шу ўринда эътиборга олиш зарурки, мамлакатимизда олиб борилаётган фермер хўжаликларини оптималлаштириш сиёсатини амалга ошириш натижасида уларнинг сони кескин кисқарди, биринтирилган ер майдонлари эса кескин кўпайди.

Худудий ихтисосларни жихатидан караганда, Юкори зонада ёки Шахрисабз гурух туманларида пахтачилик, боғдорчилик ва ғаллачилик, Қўйи зонада, яъни Қарши даштида пахтачилик ривожланган. Чорвачилик, хусусан, кўй ва эчкиларни бокиш чўл ва тоғолди худудларда кўпроқ тарқалган. Вилоят маркази ҳамда Шахрисабз атрофида шахар атрофи кишлек хўжалиги, сабзавот ва картошка, кўкатлар етиштириш билан шуғулланишиади.

Ижтимоий соҳаларнинг устувор ривожланиши ўзига хос демографик вазиятга эга бўлган Қашқадарё вилояти учун ҳам долзарбдир. Бу соҳада, энг аввало таълим, соғлиқни саклаш, савдо ва турли хил хизматлар асосий ахамият касб этади. 2013-йилда чакана савдо айланмаси олдинги йилга нисбатан 115,6 фоизга кўпайган, бу ракам эса аҳоли сони кўпайишига караганда қарийб 7 марта юкоридир.

Аҳоли жон бошига тўғри келадиган чакана савдо айланмаси, Қарши шаҳрини хисобга олмагандан, Китоб туманида энг юкори, энг пасти эса Кааби туманида кузатилади. Салоҳият нуктаи назаридан эса Шахрисабз, Китоб ва Қарши кишлек туманлари ажralиб туради. Жами вилоят чакана савдо айланмасининг 41,6 фоизи биргина Қарши шаҳри зиммасига тушади (46-илова). Бу унинг йирик район ҳосил килувчи ёки районга хизмат килувчи вазифасини кўрсатиб турибди. 55-жадвалда ХИМ ва хизматлар бўйича индикаторлар келтирилган.

Вилоят аҳолисининг тоза ичимлик суви билан таъминланиши ўртacha 85,0 %, табиий газ билан эса – 67,2 %. Ажабланарлиси шундаки, энг катта табиий газ ишлаб чиқариш салоҳиятига эга бўлган бундай минтакада мазкур кўрсаткич унча юкори эмас

Ичимлик суви билан таъминланиш даражаси Шахрисабз, Муборак ва Китоб туманларида у анча юкори (90-95 %). Дехқонбод туманида эса у анча заифрок (51,8 %). Табиий газ билан таъминланиш куйидагича: Муборак туманида 89,5 %, Нишонда 79,0 % бўлган тарзда, Фузорда – 41,7

%, Дехконободда – 44,2 %. Шунингдек, Яккабоғ ва Қамаши туманлари ҳам вазиятда унча яхши эмас.

Үй-жой таъминоти вилоят бўйича ўртacha ҳар бир кишига 13,2 кв. м тўғри келгани ҳолда, бу кўрсаткич Китоб ва Муборак туманларида юкори (19-20 кв.м.). Косон туманида эса, у паст ($8,0 \text{ м}^2$). Ҳар 10 минг кишига нисбатан касалхона ўринилари, Қарши шаҳрини ҳисобга олмагандা, Қарши туманидаги 10,9 дан Китоб туманидаги 54,6 тагача фарқланади (01.01.2014 й.). Ғузор, Қамаши, Чирокчи туманларида ҳам бу кўрсаткич паст. Қарши туманидаги ҳолатни унинг географик ўрни билан изоҳлаш мумкин.

Тибиёт соҳасида, ҳар 10 минг кишига тўғри келадиган бемор ўринилар сони 38,3 та. Врачлар ҳар 10 минг кишига 18,3, ўрта медицина ходимлари 100,7 киши (бу рақамларни бошқа вилоятлар билан солиштириш мумкин). Қишлоқ врачлик пунктлари 264 та, ўртacha тўртта қишлоқ ахоли пунктига битта ҚВП тўғри келади.

Юкоридаги келтирилган статистик ракамлар баязи ижтимоий соҳаларнинг қишлоқ туманлари миқёсидағи реал ҳолатини акс эттиради. Ўз навбатида, бу кўрсаткичлар вилоят ижтимоий-иктисодий ривожланиш муаммоларининг ҳудудий жиҳатларини якъол намоён қиласди.

Қашқадарё вилоятида ўрта таълим мактаблари 1118 та, касб-хунар коллежлари 136 та, 7 та академик лицей ва иккита олий ўкув юрти бор. Қарши Давлат университетида турли йўналишлар бўйича бакалавр ва магистрлар тайёрланади. Минтакада катта рекреация ва туристик ресурсларнинг мавжудлиги ушбу соҳалар ривожланишининг муҳим омили бўлиб хизмат қиласди. 2750 йиллик тарихга эга бўлган Шахрисабз, 2700 йилга тўлган Қарши шаҳрининг ҳалқаро ва маҳаллий туризмни ривожлантиришда аҳамияти катта. Китоб кенглиқ станцияси, Ҳазрати Башир, Султон Мирхайдар, Исок-ота, Лангар-ота каби зиёратгоҳ ва қадамжолар ҳам илмий ва диний туризмни ривожлантиришга асос бўлиб хизмат қиласди. Вилоятнинг бу ва бошқа жойларида туристик индустрия ва туристик инфраструктурунин замонавий шакллантиришга эътибор каратилмоқда.

Транспорт ва ташқи иктисодий алоқалари. Вилоядада транспорт тизимининг турли хиллари мавжуд. Аммо юк ташишда автомобиль транспорти олдинги ўринда туради. 2013-йилда умумий 41,4 млн. тонна ташилган юқнинг барчаси автомобиль транспортига тўғри келади. Шу йилда жами 457,3 млн. ўловчи ташилган, унинг ҳам деярли барчаси автомобиль транспортида амалга оширилган.

Қашқадарё нефть ва газ конларидан мамлакатимизнинг турли районларига ҳамда қўшни давлатларга кувур транспорти тарқалган; Бухоро нефтни қайта ишлаш заводи, кўпгина йирик иссиқлик электр станцияларига айни шу ердан ёкилғи етказиб берилади. Шунингдек, яқинда қурилган Тошғузор – Бойсун – Кумкўргон темир йўлининг

ахамияти ҳам катта. Қарши шаҳрида йирик аэропорт бор, у вилоят ахолисининг ташки алоказаларига хизмат килади.

Ташки савдо айланмаси 2013-йилда 734,0 млн АҚШ доллари ништаси ташкил этиб, шундан экспорт 308,4 млн ва импорт 425,6 млн долларга тенг бўлган. Экспорт таркибида ёкилғи (асосан табиий газ) ва пахта толаси устунлик килади. Бундай экспорт таркиби республикамизнинг кўпгина бошқа вилоятларида кузатилмайди. Бу ердан кимёвий маҳсулотлар, жумладан, полиэтилен ҳам экспорт килинади. Импорт таркибида машина ва ускуналар (90,0 %) стакчилик килади. Ташки иктиносидай алоказаларнинг асосий кисми “Узок ҳориж” мамлакатларига тўғри келади. Вилоятда фаолият кўрсатаётган кўшма корхоналар сони 51 та бўлиб (шу жумладан Қарши шаҳрида 22 та), улар 2013-йилда 63,5 млн АҚШ доллари миқдоридаги маҳсулотларни экспорт килган.

Бирок, 2010-йилда вилоятнинг ташки иктиносидай алоказаларида кескин ўзгаришлар юз берди: ташки савдо айланмаси 2009-йилга нисбатан атиги 17,6 фоизни, экспорт – 16,3 % ва импорт 24,0 фоизни ташкил килди. Ушбу “аномал” вазият, энг аввало, ёкилғи саноати туфайли содир бўлди. Масалан, пахта толасининг экспорти 134,8 фоизга ўсган ҳолда, энергия узатувчилар 2009-йилда бор-йўғи 1,2 фоизга тенг бўлди. Айни вақтда, энергияни импорт килиш 43,3 марта ошиди. Ўйлаймизки, бундай кутилмаган ҳолат республикамиз миљий иктиносидётида муҳим ўрин тутган Қашқадарё вилояти учун мувакқат, ўткинчидир.

Вилоят иктиносидётининг ҳудудий таркиби ва асосий муаммолар. Қашқадарё вилоятида, энг аввало, иккита шаклланган асосий ички иктиносидай район ажратилади. Кўйи минтака ёки Қарши минтакаси пахта ва ғалла, чорвачиликка, нефть-газ, тоф-кон ҳамда электр энергетикага иктинослашган. Унинг таркибига Қарши шаҳри, Қарши, Нишон, Муборак, Косон, Фузор, Касби ва Миришкор туманлари киради.

Юкори ёки Шаҳрисабз минтакасида кўпроқ агросапоат мажмуаси ривожланган. У Шаҳрисабз, Яккабоғ ва Китоб туманларини бирлаштиради. Қашқадарё географи М.Янгибоев бу районлардан ташкири яна Шимолий (Чирокчи тумани) ва Жанубий (Дехканобод ва Қамаши туманлари) районларни ҳам ажратган¹. Албаттa, бу янги районларда ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуаси энди шаклланиб бормоқда. Балким, Дехканобод, Фузор, Қамаши ва Чирокчи туманларини оралиқ ёки Ўрта Қашқадарё иктиносидай район сифатида ажратиш ҳақикатга яқин бўлар.

Вилоят ижтимоий-иктиносидай ривожланишидаги ички тафовутлар кишлок туманлари миқёсида янада аниқроқ кўзга ташланади (46-илова). Жадвалдан кўриниб турибдики, асосий ишлаб чиқариш соҳалари, яъни

¹ Хавза тамойилидан келиб чиққан ҳолда эса 3 та, яъни Юкори, Ўрга ва Кўйи Қашқадарё иктиносидай районларини белгилаш мумкин.

саноат ва қишлоқ хўжалиги бўйича Муборак ва Фузор туманлари ажралиб туради. Ижтимоий соҳалар Китоб, Муборак ҳамда Нишон туманларида нисбатан яхшиrok. Ҳозирча энг суст ривожланган қишлоқ туманлари – Дехканобод ва Чирокчи.

Яқин келажакда ишлаб чиқаришни тўғри худудий ташкил этилишини такомиллаштириш, меҳнат ресурслари, рекреация ҳамда туристик имкониятлардан фойдаланиш, тўқимачилик ва қурилиш саноати базасини мустаҳкамлаш, транспорт ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш каби масалалар долзарб ҳисобланади. Қишлоқ саноати ва ижтимоий ҳолатини яхшилаш, аҳолини тоза ичимлик суви ва табиий газ билан тўла таъминлаш, геоэкологик вазиятни соғломлатириш ҳам минтақавий муаммолар сирасига киради.

Толимаржон ИЭС ва Тошғузор–Бойсун–Кумқўргон темир йўлининг қурилиши минтақаининг ижтимоий-иктисодий ривожланишини жадаллаштирувчи муҳим омил бўлди. Улар вилоят иктиносидий географиясига катта ўзгаришлар киритади. Шу билан бирга, келажакда янги ички темир ва автомобиль йўлларини қуриш бундай катта худудга эга бўлган минтақа учун зарурдир. Жумладан, Яккабоғ ва Айритом бекатларини бирлаштирувчи темир йўл қурилса, вилоятнинг иккинчи шаҳри – Шаҳрисабз республика марказий районлари билан қисқароқ масофада боғланиши имкониятига эга бўлади ва транспорт ҳаражати камаяди, Қарши станциясининг “юки” бироз енгиллашади. Қолаверса, бу йўл вилоятнинг ички худудларини ривожланишига янги туртки беради, натижада, Қашқадарёнинг асосий иктиносидий ўзаги (ковурғаси) Қарши–Гузор–Қамаши–Яккабоғ (Шаҳрисабз)–Чирокчи–Айритом ҳалқаси ёки тўртбурчаги вужудга келади. Айни вақтда, Гузорнинг транспорт тугуни сифатидаги аҳамияти кучаяди, Дехканобод туманининг ижтимоий-иктисодий ривожланиши кучаяди ва у Қашқадарёни Сурхондарё вилояти билан боғлашга хизмат килади, шу асосда ягона Жанубий иктиносидий район шаклланиб боради. Шаҳрисабз тугунининг рвожланиши, довоннинг икки томонида жойлашган Ургут ва Китоб туманлари иктиносидий салоҳиятини юксалтириш эса Қарши – Бухоро – Самарқанд учбурчагини, республикамиз жануби-гарбий кутбини янада мустаҳкамлайди.

Демак, истиқболда Ғузор, Яккабоғ, Айритом, Қарашина, Чин, Китоб каби ўсиш нукта ва марказлари вужудга келади, Қарши ва унинг агломерацияси такомиллашади, аҳоли ва хўжаликни худудий ташкил этишининг худди шундай шакли Шаҳрисабз негизида ҳам пайдо бўлади.

2.7. ҚУЙИ АМУДАРЁ ИКТИСОДИЙ РАЙОНИ

Мазкур район худуди бўйича Ўзбекистонда энг катта бўлиб, у ўз таркибига Қоракалпогистон Республикаси ва Ҳоразм вилоятини олади. Майдони 172,6 минг км. кв. – бу мамлакатимиз умумий майдонининг 38,5 фоизи демакдир. У республика аҳолисининг энг чекка шимол, шимоли-

тарбида, марказий шахарлардан анча узокда, глобал тус олган экологик муаммо – Орол денгизининг куриб бориши таъсири кучли минтақада жойлашган. Айни ана шундай ўзига хос географик (иқтисодий, геосиёсий ва экологик географик) ўрин унинг ижтимоий ва иқтисодий ривожланиш хусусиятларини белгилаб беради. Район хосил килувчи географик омил унинг Амударё кўйи кисимида жойлашганилигидир.

Бу район икки, маълум маънода, бир-бирига ўхшамаган маъмурий бирликдан ташкил топган, яъни у мамлакатимиз таркибига кирувчи суверен республика ҳамда Хоразм вилоятидан иборат. Бири озми-қўпми табиий ресурсларга–казилма бойликларга эга бўлса, иккincinnисида факат меҳнат ресурслари мўл. Шу боис, мазкур ҳудудда ўзаро иқтисодий интеграциялашув имкониятлари ва зарурати мавжуд.

Кўйи Амударё районининг сиёсий географик ўрни – унинг Туркманистон давлати ҳамда Қозогистон Республикаси билан чегарадошлиги билан белгиланади. Бинобарин, бу ерда истиқболда ҳалқаро миқёсда иқтисодий ҳамкорликни амалга ошириш мумкин. Шундай килиб, районнинг иқтисодий ва ижтимоий жихатдан ривожланиш бўйича унинг кучли томони, энг аввало, бу ҳудудда табиий ҳамда меҳнат ресурсларининг борлигидир. Бирок, бу ижобий томонга нисбатан район ривожланишини анча чеклаб қўйувчи заиф (кучсиз) хусусиятлар ҳам бор. Бу ҳам бўлса, унинг географик ўрни, яъни узоклиги ва муаммоли Орол бўйи минтақасида жойлашганилиги хисобланади. Шу билан бирга, районнинг, хусусан Коракалпогистон ички ҳудудларининг, экологик жихатдан нокулайлиги ва транспорт инфратузилмаси билан яхши таъминланмаганлиги ҳам унинг заиф томонлари хисобланади.

Мамлакатимиз ҳудудий меҳнат таҳсилотида Кўйи Амударё райони аграр-индустрнал минтақа сифатида ажralиб туради. Унинг хиссасига Ўзбекистоннинг 5,6 % ЯИМ, 3,3 % саноат ва 9,0 % қишлоқ хўжалиги маҳсулоти тўғри келади. Ваҳонланки, бу ерда, 2014-йил маълумотларига биноан, 3419,2 минг ёки республикамиз жами аҳолисининг 11,2 фоизи яшайди. (Таққосланг: майдони бўйича 38,5, демографик салоҳияти эса бундан 3 марта оз). Районда пахта ва шоли етиштириш, гўшт-жун чорвачилиги ва саноатнинг айрим тармоклари (озик-овқат, енгил, кимё) нисбатан яхширок ривожланган. Майдони табиий ва экологик шароити, демографик вазияти турлича бўлган бундай катта иқтисодий районнинг ҳақиқий географик хусусиятлари унинг ички таркиби таҳлил қилинганда янада очиқроқ намоён бўлади.

2.7.1.Қорақалпогистон Республикаси

Қорақалпогистон Республикаси (КР) Ўзбекистон Республикаси таркибида суверен давлат сифатида 1992-йил 9-январда эълон қилинган. Пойтахти – Нукус шаҳри. Унинг таркибига 14 та қишлоқ туманлари, 12 та

шаҳар ва 26 та шаҳарча, 139 та ҚФЙ ва 1128 та қишлоқ ахоли пунктлари киради. Майдони – 166,6 минг км², аҳолиси – 1736,2 минг киши. Майдони, Ўзбекистон Республикасига иисбатан олганда, 37,1 фоизга тенг. Мамлакат ичидаги меҳнат тақсимотида мина тақимини асосан дәхқончилик, хусусан, пахта ва шоли етиштириш, жун-гўшт чорвачилиги ҳамда қисман озиқ-овқат ва енгил саноатнинг балзи тармоқлари билан ажралиб туради. Шунингдек, нефть-газ, кимё саноати ҳам сўнгги йилларда ривожланиб бормоқда.

ҚР Ўзбекистон Республикаси ахолисининг 5,8 фоизини ташкил этган ҳолда, унинг ҳиссасига мамлакатда ишлаб чиқарилган ЯИМнинг 2,5 фоизи, саноат маҳсулотининг 1,6 фоизи, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг 3,0, пуллик хизмат ҳажмининг – 3,8, чакана савдонинг – 3,6, экспортнинг – 0,7 фоизи ва импортнинг 0,8 фоизи тўғри келади (2013 й).

56-жадвал

Қорақалпогистон Республикасининг қишлоқ туманлари ҳақида айрим маълумотлар

т/р	Қишлоқ туманлари номи	Ташкил топган йили	Маъмурӣ маркази	Майдони, минг кв.км.	Туманга бўйсунувчи шахар	Шаҳарча	ҚФЙ	ҚАП
1	Амударё	18.12.1957	Мангит ш.	1.02	1	4	15	119
2	Беруний	03.07.1927	Беруний ш.	3.95	1	1	13	67
3	Кегейли	03.09.1928	Кегейли ш-ча	2.21	1	2	9	151
4	Мўйнок	19.09.1931	Мўйнок ш.	37.88	1	-	6	21
5	Нукус	25.12.1968	Окмангит ш-ча	0.95	-	1	6	39
6	Таҳтакўпир	29.12.1965	Таҳтакўпир ш-ча	21.12	-	1	8	41
7	Тўрткўл	13.07.1927	Тўрткўл ш.	7.48	1	5	15	86
8	Хўжайли	03.07.1927	Хўжайли ш.	0.85	1	2	9	95
9	Чимбой	03.07.1927	Чимбой ш.	2.20	1	1	11	133
10	Шўманой	09.01.1967	Шўманой ш.	0.64	1	-	7	108
11	Элликқалъа	23.03.1977	Бўстон ш.	5.42	1	1	13	85
12	Қонликўл	07.12.1970	Қонликўл ш-ча	0.74	-	1	7	38
13	Қораўзак	26.09.1975	Қораўзак ш-ча	5.89	-	1	8	105
14	Қўнғирот	22.02.1964	Қўнғирот ш.	76.00	1	5	11	42
Жами				166,6	10	26	139	11280

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўниматси маълумотлари.

Географик ўрни ва табиий бойликлари. ҚР Ўзбекистоннинг чекка шимоли-гарбидаги, Куйи Амударё мина тақасида жойлашган. Унинг ЎзР марказий районларидан анча олиса ўнашганлиги мина тақацанинг иқтисодий ривожланиш йўналишига ўз таъсирини кўрсатади. Шу билан бирга, ҚР нинг геосиёсий мавқеи, яъни Қозогистон Республикаси ва Туркманистон давлати билан кўшилилиги, Ўзбекистоннинг Европа мамлакатларига чиқиш жойида эканлиги унинг ривожланишига кулаг имкониятлар яратиб беради. Бу борада у республикамизнинг асосий “дарвозаси” хисобланади.

Қорақалпогистоннинг ер усти тузилиши мураккаб эмас: энг баланд нуқтаси Султонувайс тизмаси бўлиб, у денгиз сатҳидан 473 м баландликда

жойлашган. Сарикамиш ва Ассака чўқмалари эса анча паст. ҚРнинг ғарбий кисмида Устюрт платоси (ясси тоголди), колган худудида Турон пасттексилиги мавжуд.

Минтақа турли ҳил қазилма бойликларга эга. Бу ўринда, энг аввало, Султонувайс (Султонуизтоғ) тизмасини кўрсатиш жоиз. Майдони унча катта бўлмаган мазкур худудда рангли ва кора металлар, курилиш ва бошқа саноат тармоклари ҳом ашёси кўп. Улар жумласига мармар, оҳактош, гипс, мергель, фосфорит, олтин, темир рудаси, мис, қимматбаҳо тошлар, барит, талк, абразив материаллар ва бошқалар киради. Бироқ, бу бойликларнинг захираси ва техник иқтисодий жиҳатлари саноат ишлаб чиқиришини ташкил килиш учун ҳали мукаммал ўрганилмаган. Баъзилари эса, масалан, Тебинбулук темир рудаси кони аниқланган захиралар камлиги ва унинг сифат кўрсаткичларининг юкори эмаслиги сабабли (рудадаги темирнинг улуши 20 фоизга ҳам етмайди) хозирча саноат аҳамиятига эга эмас.

ҚР тог-кон кимёси захираларига ҳам бой: Чимбой якинидаги Кўшканоттов ва Кўнгирот атрофидаги Борса-келмас ҳамда Қораумбет каби конларда сульфат-магний, тош ва ош тузларининг жуда катта захиралари мавжуд. Қорақалпоғистоннинг Устюрт кисмини табиий газ (Сургил) ва, айникса, нефть конларига бой эканлиги башорат килинмоқда. Хозирги вактда Оқшолок, Шоҳлахта, Қувонлиш конларидан табиий газ қазиб олинади. Келажақда эса, ушбу ёқилғи турининг янги йирик конлари топилиши шубҳасиз. Шу мақсадда олиб борилаётган геологик кидирув ишларига хорижий компаниялар ҳам жалб килинмоқда.

Иклими – ўта континентал, йиллик ёгин-сочин микдори 90-200 мм атрофида. Албатта, минтақада курғоқчилик кескин сезилиб туради – мумкин бўлган парланиш амалдагисидан 9-10 марта зиёд. Бинобарин, Қорақалпоғистон Республикасининг ер майдони катта бўлса-да (у бу хусусда Ўзбекистонда биринчи ўринда туради), сугорма дехкончиликни ривожлантириш имкониятлари анча чекланган.

Шундай килиб, Қорақалпоғистон Республикасининг табиий шароити, минерал ҳом ашё ҳамда агроклимий ресурслари асосан тог-кон кимёси, курилиш ва ёқилғи саноати, чорвачилик учун қулайрок. Айни вактда, бу ерда сув захираларининг етишмаслиги электр станцияларни куриш, дарё транспорти, интенсив сугорма дехкончилик ва балиқчиликни ривожлантиришга тўскиниллик киласи.

Қорақалпоғистоннинг шимолий худудлари бевосита Орол денгизи билан туташ. Мальумки, ушбу денгиз сўнгги 48-50 йил давомида мунтазам равиша куриб бормоқда ва унинг куриган кисмида катта майдонда Оролкум пайдо бўлган. Агар 1964-йилда Орол денгизининг майдони 66,0 минг кв.км.ни ташкил этган бўлса (Козогистон қисми билан бирга), 2001-йилда бу ракам деярли 3 марта қисқариб, 21,1 минг кв. км.га тушиб қолган.

Ҳозирги вақтда эса денгизнинг майдони атиги 8,0 минг кв. км.га ёки 1964-йилги кўрсаткичга нисбатан бор-йўғи 13,5 фоизни ташкил қиласди. Шунга мос ҳолда, бу даврда денгизнинг сув хажми ҳам 1083 куб км дан 84 куб км гача камайган.

Аҳолиси ва меҳнат ресурслари. Аҳоли сони 1989-2014-йилларда 1211 минг кишидан 1736 мингга етган ёки шу даврда у 143,3 фоизга ўстган; жами аҳоли сонининг 49,7 фоизи шаҳар жойларда яшайди, қолган кисми 1128 та овул ва кишлокларга тўғри клади. Аҳоли зичлиги – 1 км² га атиги 10,4 киши. Табиийки, бу “ўртача” кўрсаткич Нукус шаҳри атрофида ҳамда интенсив дехқончилик ривожланган худудларда анча юқори (57-жадвалга каранг).

57-жадвал

Қорақалпоғистон Республикаси кишлоқ туманининг аҳолиси

т/р	Кишлоқ туманлари	Аҳоли сони, минг киши			Зичлиги, 1 кв.км га, киши
		2000 й.	2014 й.	Ўсиш, %	
1	Амударё	141,8	179,1	126,3	175,6
2	Беруний	144,1	170,4	118,2	43,1
3	Кегейли	58,7	84,8	144,5	38,4
4	Мўйнок	29,1	29,4	101,0	0,8
5	Нукус	43,2	44,4	102,8	46,4
6	Тахтакўпир	44,3	38,7	87,3	1,8
7	Тўрткўл	155,0	192,6	124,2	25,7
8	Хўжайли	145,8	183,5	125,8	215,9
9	Чимбой	91,1	108,2	118,8	49,2
10	Шуманой	41,7	53,1	127,3	83,0
11	Элликқалъа	113,8	140,4	123,4	25,9
12	Қоиликўл	39,4	48,4	122,8	65,4
13	Қораўзак	43,8	49,6	113,2	8,4
14	Қўнгирот	110,2	120,1	109,1	1,6

Жадвал Узбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

Кейинги йилларда аҳоли сониниг ўсиши бироз сустлашган, жойлашувида эса жанубга нисбатан “силжиш” кузатилимоқда. Бу асосан Орол бўйи минтақасидаги нохуш экологик вазият туфайли вужудга келмоқда. Мўйнок туманида 1989-йилда 27,4 минг аҳоли яшаган бўлса, 2014-йилга келиб у атиги 2000 кишига кўпайган. Тахтакўпир туманида эса аҳоли сонининг камайиши давом этмоқда. Ваҳоланки, Хўжайли, Кегейли, Шуманай каби туманларда демографик ўсиш анча юқори бўлган. 57-жадвалдан маълум бўлишича, Қорақалпоғистон Республикаси аҳоли жойлашуви (зичлиги) тури туманларда ҳар хил: энг юқори кўрсаткич Хўжайли туманида кузатилса (216 киши), унинг энг паст даражаси Мўйнок туманига тўғри келади. Ушбу туман Қорақалпоғистоннинг 23,0 фоиз

майдонини эгаллагани холда, ҳар бир кв. км майдонга бу ерда 0,8 киши тўғри келади, холос.

58-жадвалда аҳолининг табиий ҳаракати тўғрисида маълумотлар акс эттирилган. КР бўйича туғилиш 2013-йилда 22,6 ва ўлим 4,7 промиллека тенг бўлган. 2009-йилда бу кўрсаткичлар 24,7 ва 5,0 ни ташкил этган. Ушбу демографик жараёнларда ҳудудий фарқлар унча катта эмас: нисбатан энг юқори туғилиш коэффициенти Нукус туманида, энг пасти – Шуманайда (улар орасидаги фарқ 6,2 %). Ўлим коэффициенти кўрилаётган йилда Шуманай туманидаги 3,9 промиллесдан Кегейли туманида 5,4 промиллекача фарқланади. Шунингдек, бундай жойларда оналар ва болалар касалланиши, уларнинг ўлим кўрсаткичлари юқориrok.

Тахлиллар ўлим кўрсаткичининг бирмунча юқорилигини Кегейли, Тахтакўпир ва Чимбой, яъни Қорақалпоғистоннинг шарқий қисмida жойлашган туманларига тегишли эканлигидан далолат беради.

58-жадвал

Қорақалпоғистон Республикаси қишлоқ туманлари аҳолисининг табиий ҳаракати ва миграцияси (хар минг аҳолига нисбатан, 2013 й.)

т/р	Туманлар номи	Табиий ҳаракат			Аҳоли миграцияси		
		туғи лиш	ўлим	табиий қўпайиш	келган лар	кетган лар	мигра ция колдиги
1	Амударё	21,4	4,9	16,5	1,5	4,8	-3,3
2	Беруний	25,3	5,0	20,3	3,1	5,1	-2,0
3	Кегейли	24,4	5,4	19,0	8,9	16,4	-7,5
4	Мўйнок	20,5	4,7	15,8	6,1	16,0	-9,9
5	Нукус	25,6	5,2	20,4	16,0	33,7	-17,7
6	Тахтакўпир	23,3	5,0	18,3	8,9	24,5	-15,6
7	Тўрткўл	23,4	4,3	19,1	3,3	3,8	-0,5
8	Хўжайли	21,8	5,0	16,8	8,2	17,8	-9,6
9	Чимбой	23,1	4,9	18,2	7,3	16,0	-8,7
10	Шуманой	19,4	3,9	15,5	7,6	15,3	-7,7
11	Элликқалъя	24,4	4,0	20,4	4,5	6,2	-1,7
12	Қонликўл	22,8	4,7	18,1	8,5	15,8	-7,3
13	Қораўзак	21,0	4,7	16,3	8,6	16,7	-8,1
14	Қўнғирот	22,9	4,7	18,2	6,4	11,5	-5,1
Қорақалпоғистон Республикаси		22,6	4,7	17,9	8,3	12,1	-3,8

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари.

Қорақалпоғистон пойтахти – Нукусда туғилиш 20,8, ўлим 4,6 промилле. Умуман олганда, бу минтақадаги ўлим кўрсаткичлари, айниқса болалар (гўдаклар) ўлими мамлакатимизнинг бошқа ҳудудларига қараганда анча катта.

Экологик вазиятнинг нокулайлиги сабабли аҳолининг миграция ҳаракатлари бу ерда мунтазам салбий натижаларга эга. Жумладан, биргина

1998-йилда ҚРнинг шаҳар жойларида миграция колдиги, яъни келганлар билан кетганлар нисбати минус 3 минг, кишлок жойларда эса минус 1750 кишига баробар бўлган. 1997-йилда бу ракамлар, юкоридагиларга мос ҳолда, минус 3168 ва 1729 кишини ташкил килган. Минтайкада кейинги йилларда ушбу жараённинг асосий кўрсаткичлари хам бироз ўзгариб бормоқда. Масалан, ҳар минг кишига хисоблаганда, 2010-йилда кетганилар 15,4, келганлар 8,3, миграция колдиги минус 7,1 промилле ёки 2013-йилда бу кўрсаткичлар мос равишда 8,3, 12,1 ва минус 3,8 промиллени ташкил килган. Миграция айланмаси, хусусан, Тахтакўпир, Хўжайли, Шуманай ва Мўйнок туманларида катта, унинг натижаси хам юкори салбий кўрсаткичларга эга. Чунончи, миграция сальдоси Нукус туманида минус 17,7, Тахтакўнирда – 15,6, Хўжайлида – 9,6, Мўйноқда – 9,9 промилле; нисбатан паст даража Тўргўл, Беруний, Эллинкентъя гуманларида кайд этилган. Мазкур туманлар экологик вазияти бирмунча куладай бўлган жанубий районларда жойлашган. Ижобий сальдо миграцияси факат Нукус шаҳрига тегишли – плюс 5,0 %.

Маълумки, Қорақалпоғистон худудига Орол денгизининг таъсири катта, бинобарин, унинг экологик вазияти оғир бўлганилиги сабабли, бу ерда аҳоли миграцияси анча фаол. Хусусан, Қорақалпоғистон Республикасида кетувчилар (асосан козоқ миллати вакиллари) кўпчиликни ташкил қиласди. Қолаверса, бу минтака Ўзбекистон пойтахти – Тошкент шаҳри билан бир қаторда мамлакатимиздаги умумий миграцион вазиятни шакллантириб боради. Мўйнок, Хўжайли, Қораўзак, Кўнгирот, Тахтакўпир каби кишлок гуманларда сўнгти йиллардаги миграция колдиги жами аҳоли сонининг тахминан 1,0-1,7 фоизини ташкил қиласди. Бу эса мазкур худудлардаги ахолининг табиий кўпайишига деярли тенг. Шу сабабдан хам, Қорақалпоғистоннинг катор туманларида аҳоли сонининг ўсими ўта паст. Эътиборлиси шундаки, Нукус ва Тахиатош шаҳарларида хам ахолининг миграцион йўкотиши олдинги йилларда анча катта бўлган.

Жами аҳолидан 852 минг киши 12 та шаҳар ва 26 та шаҳарчаларда яшайди. Энг катта шаҳар ҚР пойтахти – Нукус бўлиб, унда 295 минг аҳоли истикомат қиласди (2014 й.). Хўжайли, Беруний, Тўрткўл ва Чимбой ўрта шаҳарлар каторига киради: Тахиаташ, Мангит ва Кўнгирот шаҳарларининг ҳар бирига 30-50 минг кишидан иборат аҳоли тўғри келади. Қолган шаҳарларда аҳоли сони бундан кам. 2009-йилда “Кишлок таракқиёти ва фаровонлиги” давлат дастури доирасида бу ерда 11 та кишлок аҳоли манзилгоҳига шаҳарча макоми берилган ва шу муносабат билан умумий урбанизация кўрсаткичи 2008-йилдаги 48,5 фоиздан 50,4 фоизга ўзгарган.

Қорақалпоғистонда 1128 та кишлок аҳоли пунктлари мавжуд бўлиб, уларнинг ҳар бирига ўртacha 763 киши тўғри келади. Кишлоклар демографик сифумининг камлиги минтайканинг “чўллик” хусусиятини акс

эттиради. Бундай шароитда “Қишлоқ...” дастуридаги чора-тадбирларни амалға ошириш, хусусан, соғлиқни сақлаш, таълим, аҳолига хизмат күрсатиш соҳалари, транспорт инфратузилмасини ривожлантириш учун анча қийинчиликлар мавжуд. Айниқса, бу муаммо 250 кишигача аҳоли сонига эга бўлган маъмурӣ ҳудудларда ниҳоятда долзарбдири (Корақалпогистон Республикасида мазкур тоифадаги қишлоқ аҳоли пунктлари 375 та). Майда қишлоқлар Кегейли, Шуманай, Чимбой ҳамда Қораўзак туманларида нисбатан кўп учрайди. Агар Корақалпогистон бўйича 250 кишигача аҳоли сонига эга бўлган аҳоли пунктлари жами қишлоқларининг 33,2 фоизини ташкил қиласа, бу туманлarda мазкур кўрсаткич 50 фоиз атрофида (49-илова).

Нисбатан йирик қишлоқлар сув билан яхшироқ таъминланган. Улар сугорма деҳқончилик ривожланган ҳудудларда кўпроқ. Корақалпогистон Республикасида, мамлакатмизнинг бошқа минтақаларидан фарқ қилиб, ерда катта ва йирик қишлоқлар сони кам. Жами қишлоқ аҳоли пунктларининг бор-йўғи 5,0 фоизи катта, яъни 2000-3000 аҳоли яшайдиган қишлоқларга тўғри келиб, уларда минтақа қишлоқ аҳолисининг 16,7 фоизи истиқомат қиласи. Йирик қишлоқларда эса бу ракамлар, мос ҳолда, 2,2 ва 11,3 фоизга teng (59-жадвал).

59-жадвал

Корақалпогистон Республикасида қишлоқ аҳоли пунктлари сони ва аҳолиси

Аҳоли пунктлари түрухлари сони (аҳоли киши)	Қишлоқ аҳоли пунктлари		Аҳоли сони	
	сони	фоиз	сони	фоиз
250	375	33,2	54424	6,8
250-500	265	23,4	95484	11,9
500-1000	215	19,0	149843	18,6
1000-2000	195	17,2	279354	34,7
2000-3000	56	5,0	134580	16,7
3000 киши ва ундан ортиқ	25	2,2	91200	11,3
Жами	1131	100	804885	100

Жадвал Корақалпогистон Республикаси статистика бошқармаси маълумотлари бўйича тузилган.

Республика аҳолисининг миллӣ тарқиби ҳар хилт ўзоеклар 39,0 %, корақалпоклар 36,5 %, қозоклар – 17,2 %, туркмандар – 5,2 %, руслар 0,6 % дир. 2014-йил маълумотларига кўра. ҚРда меҳнатта лаёкатли ёшдаги аҳолининг сони 993 минг киши, иктисадий фаол аҳоли 650 минг, иктисадиётда банд бўлганлар эса 610 минг киши. Банд бўлган аҳолининг 28,8 фоизи қишлоқ хўжалигига, 9,0 фоизга яқини саноатта тўғри келади. 2013-йилда меҳнат бўйимига ишга жойлаштиришга ёрдам беришини сўраб 30,2 минг киши мурожаат қиласи. Бу борада Нукус шаҳри ҳамда Тўртқўл, Беруний туманлари ажрагиб туради. Меҳнат бўйимларига мурожаат килганларнинг 90,8 фоизи иш билан таъминланган. Жами янги ташкил

этилган иш жойларининг (50,0 минг) 2/3 кисми кишлоқ жойларда қайд этилган.

Хўжалиги. Минтака иктисодиёти аграр-индустрисал йўналиши билан тавсифланади. Жами саноат маҳсулотининг 94-95 фоизи, кишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг 98-99 фоизи нодавлат секторига тўғри келади. Ялпи худудий маҳсулотининг 9,6 фоизи саноат ишлаб чиқаришида, 24,4 % кишлоқ хўжалигига, 8,3 фоизи курилишда яратилган (60-жадвал).

ЯҲМнинг 2/3 кисми кичик бизнес улушига тушади. Бу соҳада иктисодиётда бандларниң 70,0 фоизи хизмат килади, уларнинг 2/3 кисмига якини хусусий секторда ишлайдиганлардан иборат. Кичик бизнес субъектлари жами саноат ишлаб чиқаришининг 23,0, кишлоқ хўжалик маҳсулотининг 95,1 фоизини таъминлайди. Курилишда ушбу секторнинг хиссаси 64,9 %, чакана савдода 45,2 % ва пуллик хизматларда 44,2 %. Сўнгти йилларда республикамизда бозор инфратузилмасини шакллантириш, кулаг инвестиция маконини яратиш, геоэкологик ҳолатни соғломлаштиришга катта ахамият берилмоқда. Энг аввало, ёкилги саноатига, айниқса, нефть-газ захираларини кидиришга катта ҳажмда хорижий инвестициялар киритилган.

60-жадвал

Қоракалпогистон Республикасининг ялпи худудий маҳсулоти (жорий нархларда)

Кўрсаткичлар	2008-йил.		2013-йил.	
	бир йиллик ўсиш суръати, %	жамига нисбатан фоизда	бир йиллик ўсиш суръати, %	жамига нисбатан фоизда
Ялпи худудий маҳсулот	108,3	100,0	111,5	100,0
<i>шу жумладан:</i>				
Саноат	107,0	8,4	111,5	9,6
Курилиш	115,0	8,3	120,7	8,3
Кишлоқ хўжалиги	100,1	22,4	107,1	22,4
Транспорт ва алоқа	135,6	7,3	114,2	13,7
Савдо ва умумий овқатланиш	120,2	6,3	112,0	8,7
Соликлар	107,9	5,3	111,0	5,6

Манба: Қоракалпогистон Республикаси статистика қўнимаси маълумотлари.

Саноати. ҚР саноати ялпи худудий маҳсулотининг 9,6 фоизини беради. Саноат мажмуида қурилиш материаллари, енгил, озиқ-овкат ва ёкилги саноати кабилар нисбатан яхши ривожланган. Ёкилги саноати ҚР ялпи саноат маҳсулотининг 11,6 %ни, енгил саноат – 31,6 %, озиқ-овкат – 20,2 %, ун-ёрма, ва омиҳта ем ишлаб чиқариш саноати 8,8 фоизини таъминлайди. Булардан ташкари, кимё (10 %), курилиш материаллари саноати хам ривожланиб бормокда. Кейинги йилларда бу ерда, яъни

Құнғирот туманида республикамиз учун ниҳоятда зарур бўлган сода ишлаб чиқарувчи замонавий корхона қурилди. Ушбу завод маҳсулоти хозирги кунда хорижий мамлакатларга ҳам экспорт қилинмоқда. Шу билан бирга, кимёгарлар шаҳарчаси – Элобод ҳам барпо этилди. Устюртда (Сургил газ кони аосида) республикамизда иккинчи газ-кимё мажмусаси бунёд этилмоқда, Қораўзак туманида лойиха куввати 1 млн т. бўлган Қўйи Амударё минтакасида Ж. Корея сармояларипи жалб қилган ҳолда, ягона йирик цемент заводи барпо қилилмоқда.

2012-йил якунларига кўра, Қорақалпоғистонда 3101 млн. кВт/с электр энергия, 49,0 минг тонна нефть ва газ конденсати, 2,2 млрд м³ газ, 80 минг тонна атрофида калъцийлаштирилган сода, 38 минг м³ йиғма темир бетон конструкциялари ва деталлари, 65 минг тонна пахта толаси, 12 минг тонна ўсимлик ёги, 57 минг тонна ун, 34 минг тонни омиҳта ем ишлаб чиқарилган.

ҚР электр энергетикаси Тахиатош ИЭСига асосланган. Албатта, бу унча катта бўлмаган иссиқлик электр станцияси Қўйи Амударё минтака иқтисодиётини жадал ривожлантириш учун етарли эмас. Шунингдек, қазиб олинаётган нефть ва газ конденсати, табиий газ миқдори ҳам келажакда кўпайиши керак (Устюрт газ шўъба корхонаси). Минтака иқтисодиётининг истиқболда ривожланиши Тахиатош ИЭС кувватларини ошириш ёки маҳаллий ёқилғи ресурслари (газ) аосида янги электр станцияни куришини таказо қиласди.

Машинасозлик, металлургия ва ўрмон саноати яхши ривожланмаган. Машинасозлик кўпроқ кинлоқ ҳўжалиги ва йўл қурилиши машиналарини таъмирлашга ихтинослашган. Айни вақтда, қурилиш саноати (оҳак, мармар, ғишт ишлаб чиқариш) бирмунча юксалмоқда. Ушбу тармокларнинг ривожланиши қишлоқ жойларда уй-жой ва бошка объектларнинг қурилиши билан ҳам боғлик.

Енгил саноат таркибида тўқимачилик ва пахта тозалаш корхоналарининг ўрни катта. Қорақалпоғистоннинг катор шаҳар ва туман марказларида хорижий мамлакатлар билан ҳамкорликда тўқимачилик корхоналари қурилган. Улар маҳаллий ҳом ашё аосида турли хил ҳалқ истесьмол молларини ишлаб чиқармоқда ва бу аҳоли бандлигини оширишга ҳам кўмак бермоқда. Пахта етиштирувчи Беруний, Тўрткўл, Амударё, Элликкальъа, Хўжайли ва бошқа туман марказларида пахта тозалаш заводлари ишлаб турибди.

Озиқ-овқат саноатида, асосан, ўсимлик ёги (Хўжайли, Нукус, Құнғирот, Чимбой, Беруний), консерва (Нукус) ишлаб чиқариши товар аҳамиятига эга. Дон маҳсулотлари ва сменинг кўпчилик қисмини «Қораўзакдон» акционерлик жамияти беради, ун саноати корхоналари Беруний, Чимбой, Тўрткўлда жойлашган, Элликкальъа туманида янги арок заводи ташкил этилган.

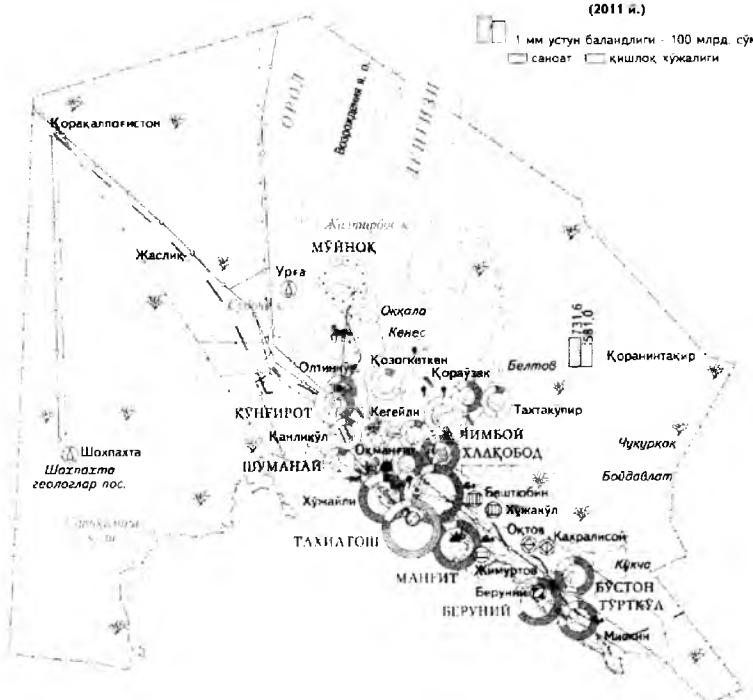
Қоралынгистон Республикаси ижтимоий-иктисадий салохиятининг худудий тарқиби (%)

Н/р	Кишлоқ тұмандардағы шаһарлар	Саноат максулоти	Истеммол товарлари	Кишлоқ хәжелік максулоти	Асосий капиталда күйилтган инвестиациялар	Чаксана сабынайланыш маси	Пуллық хизмет лар	Экспорт	Импорт
<i>Шу жеке табадан:</i>									
1	Атыраударे	7,8	3,4	13,8	4,7	7,5	5,1	14,8	1,7
2	Берунный	8,3	10,1	13,8	3,4	7,7	4,9	14,1	5,5
3	Көкейни	6,0	1,2	5,9	1,6	2,2	2,1	10,6	0,5
4	Мүйәндік	13,3	1,2	0,6	6,2	0,4	1,0	-	-
5	Нұкүс	0,3	0,5	5,5	1,3	1,0	1,3	-	0,5
6	Тахтақүпир	0,2	0,5	3,7	0,6	2,9	1,3	-	0,2
7	Түрткүл	6,5	5,0	12,4	4,0	7,5	4,9	11,2	0,02
8	Хүрхайли	11,0	10,8	8,6	3,1	8,6	5,3	13,5	2,0
9	Чимбай	2,1	3,8	6,0	1,8	4,1	3,7	2,6	8,6
10	Шуманай	0,2	0,5	3,2	0,8	1,2	1,1	-	-
11	Эдепкөл ала	5,9	1,4	13,6	2,8	4,9	4,2	11,4	0,8
12	Көлпикүл	1,5	0,5	4,2	0,7	2,2	1,5	-	-
13	Кордайзак	0,6	0,4	4,2	4,0	2,4	1,2	0,1	1,7
14	Күнгіндер	4,0	7,6	3,5	16,3	7,8	6,7	4,9	1,0
15	Нұкүс ш.	25,8	39,3	0,3	17,1	35,8	53,4	16,5	3,5
16	Тахаташ ш.	6,5	13,8	0,7	2,7	3,8	2,3	0,03	2,4
<i>Жадвал Үзбекистон Республикасы статистика қызметаси мактумоттары ассоциациясынан</i>									

ҚОРАҚАЛПОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИЯ ИҚТИСОДИЙ КАРТА

САНОАТ ВА ҚИШЛОҚ ХӨЖАЛИГИ ЯЛПИ МАҲСУЛОТЛАРИ ҲАЖМИ (2011 й.)

1 мм устун баландлыги - 100 млрд. сүм
1саноат 1 кишилек күжалиги

ҚИШЛОҚ ХҰЖАЛИГИНИҢ ИХТИСОСЛАШУВИ

Сүсермян деджончийн зохиасы

жар атрофи хұжалиғы: сабзазетчи

бөгөдорчиллик ва сүт-гүшт чорвачилиги
Пахтачиллик, донникilik, погызчиллик,
бөгөдорчиллик, илаичиллик ва сүт-гүшт
чорвачилиги
Шолакчиллик, полизичиллик, бөгөдорчиллик,
илаичиллик, күйтүнлилк ва сүт-гүшт
чорвачилик

КЕМЕ-ТАРКАЛЯН, РАЙОНАТ

пахчалик	маккаджюхори
боълар	шоли
сабозват ал	беда
картошка	саксовул
полиз энгизари	РАЙОНЛАР
йилкчилик	асаларичилик

ИШЛОВ БЕРУВЧИ САНОАТ
(2010 й.)

Ялпн мадсулот ҳажми бўйича саноат пунктлари

Санрат тағындары

- Электрэнергетика
 - Екилди
 - Машинасалык жаңалықтар
 - Киме ве нефт-химия
 - Курилиш материаллари
 - Енгил
 - Озиқ-овқа-
 - Бошقا тармоқлар

УНДИРҮҮЧИ САНОАТ

- Табий газ
 - Керамзит хом ашеси
 - Мармара
 - Гранит
 - Курниш тоши
 - Гипс черепица хом ашеси
 - Минерал сүрү булоктары
 - Шохпакта Конгларнинг номлари

Саноатнинг худудий таркиби ўзига хос: тахминан 25,8 фоиз саноат маҳсулоти Нукус шаҳрига, 6,5 фоизи Тахиатош шаҳрига тўғри келади (61-жадвал). Мўйинок, Хўжайли, Беруний, Элликкальъ ва Амударё туманларида ҳам саноат ишлаб чиқариши бирмунча ривожланган. Бироқ Нукус, Кораўзак, Тахтакўпир, Шуманой туманларида бу соҳа ривожланиши жуда суст. Мўйинок тумани КР жами саноат маҳсулотининг 13,3 %. Хўжайли - 11,0 %, Беруний 8,3 фоизини беради. Ҳалк истеъмол моллари ишлаб чиқариш географияси ҳам шунга ўхшаш: бу борада Нукус ва Тахиатош шаҳарлари каторида Хўжайли, Беруний, Қўнғирот туманлари ажralиб туради.

Қишлоқ хўжалиги. Агроиктисодиёт тизимида пахта, шоли, гўшт, жун маҳсулотларини ишлаб чиқариш нисбатан ривожланган. Минтақанинг қишлоқ хўжалигини бундай соҳаларга ихтиослашуви, асосан, унинг агроклимий шарт-шароитларига боғлиқ. 2013-йил якунларига кўра, КР Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалик маҳсулотларини 3,0 фоизни берган. Қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулоти таркибида дехкончиликнинг улуши 51,4 %; дехкончилик ва чорвачилик маҳсулотларининг ўзаро нисбати турли йилларда об-ҳаво шароитига караб ўзгариб туради.

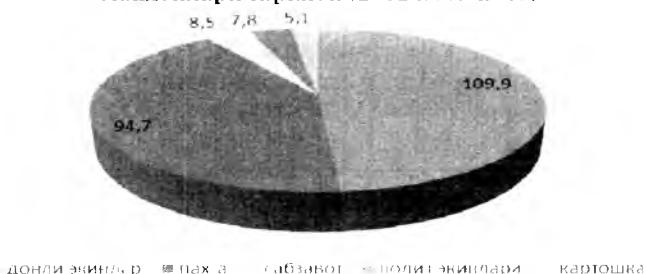
Маълумки, КР катта ер майдонига эга, аммо сув танқислиги сабабли бу табиий имкониятдан фойдаланиш даражаси паст. Жами ер майдонининг 32,3 фоизидан қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган умумий ерларнинг бор-йўғи 9,2 фоизини ташкил килади (лекин миқдор жиҳатдан республикамизда олдинги ўринларда туради-480 минг га). Жами қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерларнинг 8,1 фоизини экин майдонлари ва 91,2 фоизини пичанзор ва яйловлар эгаллайди. Қишлоқ туманлари миқёсида сугориладиган ерлар Амударё, Конлиқўл, Хўжайли, Элликкальъ ва Нукус туманларида кўпроқ. Уларнинг энг оз миқдори ёки улуши Кораўзак, Мўйинок, Тахтакўпир, Тўрткўл туманларига мос келади (50-илова).

Қишлоқ хўжалигида етиштириладиган маҳсулотларнинг 60,0 фоизи дехкон хўжаликларида, колган 40,2 фоизи фермер хўжаликларида яратилади.

2012-йилда қишлоқ хўжалик экинларининг умумий майдони 255 минг гектарни ташкил этиб, шундан 110 минг гектари донли экинлар 95 минг гектари пахта билан банд (18-расм). 2012-йил якунлари бўйича, барча тоифадаги хўжаликларда 278 минг тонна дон, 36 минг тонни картошка, 166 минг тонна сабзавот, 86 минг тонна полиз маҳсулотлари, 31 минг тонна мевалар етиштирилган. Бироқ таъкидлаш жоизки, бу ерда агроиктисодиёт тизимининг хосилдорлиги паст. Минтақа Хоразм вилояти билан биргалиқда Ўзбекистонда асосий шоли етиштирадиган район хисобланади (Қорақалпоғистонда 100 минг тонна атрофига). Қорақалпоғистон нафакат

Ўзбекистонда, балки бутун жаҳонда ҳам пахта етиштирадиган энг шимолий худуд саналади.

18-рasm. Коракалпогистон Республикаси экин майдонлари тарқиби (2012 й., минг га)

Коракалпогистонда яйлов чорвачилиги ривожланган, ем-ҳашакдан асосан беда етиштирилади. Умуман, беда етиштириш бу ерда катта ва анъанавий ахамиятга эга. Собик Итифок даврида Чимбой ўзининг бедачилиги билан машҳур бўлган. 2013-йил 1-январь ҳолатига кўра, Коракалпогистонда 842 минг бош ийрик шоҳли қорамол, 839 минг бош кўй ва эчкилар боқилган. 2012-йилда 69 минг тонна гўшт (тирик вазнда), 225 минг т сут, 97 млн. дона тухум, 85 минг дона коракўл тери олинган.

Юкорида таъкидланганидек, кишлөк хўжалик маҳсулотларининг асосий кисми дехқон хўжаликларига тўғри келади. Фермер хўжаликларига биритирилган ерлар майдони 585,6 минг га ва бу соҳада 68,9 минг аҳоли хизмат килади. 2012-йилда фермер хўжаликлирида 209,0 минг т. дон, 9,8 минг т. картошка, 65,0 минг т. сабзавот етиштирилган. Кишлөк хўжалиги соҳаси бўйича Элликкальъа, Беруний, Тўрткўл ва Амударё туманлари олдинда. Элликкальъа тумани 14,1 %, Тўрткўл - 13,5 %, Беруний - 14,2 %, Амударё - 13,1 %. Коракалпогистон аграр соҳа маҳсулотини тайёрлаб беради. Айни вактда, Мўйинок туманида макроинтисидётнинг бу тармоғи суст ривожланган.

Галла етиштириш Элликкальъа, Тўрткўл ва Амударё туманида яхши йўлга қўйилган. Бу уч туман хиссасига ҚРда олинган бошокли дон хосилининг 40,1 фоизи тўғри келади. Пахтачиликка эса, асосан, сув билан яхши таъминланган жанубий районлар ихтисослашган. Сабзавот маҳсулотлари хосили бўйича Нукус (Нукус агломерацияси доирасида) ҳамда Амударё, Беруний, Тўрткўл ва Элликкальъа туманлари етакчи. Биргина Нукус туманига ҚРда олинган сабзавотнинг 28,4 фоизи тўғри келади. Картошка ҳам асосан Амударё туманида кўпроқ экилади.

Коракалпоғистон Республикасида кишлоқ хұжалик мәселеүтгәртіліктердің үзілдіктерінің құрамынан

(жамға нисбеттан фондала)

Н/Р	Кишлоқ тұманндары шағарлари	Жами кишлоқ хұжалик мәселеүті	Бошоқтын дон	Сабавот	Картопш-ка	Гүнт	Сүг	Тұхым	Йирик шохан корамоллар	Күй вә өчкілар
1	Амударә	13,1	14,2	13,0	24,1	9,6	9,3	9,4	12,4	3,3
2	Беруний	14,2	9,0	8,9	13,7	16,7	12,6	38,3	12,7	7,6
3	Кегейди	5,3	4,6	2,5	3,4	7,5	4,0	4,1	8,6	5,0
4	Мүйінок	0,4	0,02	0,3	0,1	0,9	0,4	0,3	2,1	1,6
5	Нұкус	6,0	10,6	28,4	12,1	1,9	3,2	4,3	3,7	2,4
6	Тахтақүйир	3,7	4,1	1,5	0,8	5,6	2,5	0,3	3,1	13,8
7	Түркіл	13,5	13,5	13,2	13,2	11,1	19,8	3,2	10,5	13,4
8	Хұжайли	8,4	6,4	5,1	13,2	6,2	10,4	6,1	6,8	3,4
9	Чимбей	5,4	5,9	3,4	3,5	6,8	5,6	5,3	6,6	5,6
10	Шуманай	2,9	3,7	1,3	1,1	3,5	3,2	2,2	7,0	6,7
11	Эллинқанта	14,2	12,4	14,4	10,0	14,3	18,2	5,6	11,6	14,3
12	Қонликүл	4,4	7,0	2,6	2,1	4,3	4,5	0,6	3,1	2,4
13	Қорғаңак	4,0	5,9	1,5	1,6	5,6	2,6	1,6	3,5	9,1
14	Құнғырт	3,3	3,5	3,2	0,9	3,9	3,0	1,4	6,2	9,7
	Нұкус ш.	0,3	0,01	0,4	0,2	0,6	0,3	2,0	1,2	1,0
	Тахиатош ш.	0,8	0,01	0,2	0,01	1,5	0,3	0,9	0,9	0,7
Жами	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Жадвал Коракалпоғистон Республикасы статистика қызметшесінде жасалған.

Чорвачилик соҳасида, йирик шоҳли корамоллар сонига кўра Беруний, Тўрткўл, Амударё, Элликқалъа туманлари олдинда туради. Кўй ва эчкилар сони бўйича эса Корайзак, Кўнғирот, Тахтакўпир, Тўрткўл, Элликқалъа туманлари ажralиб туради (62-жадвал).

Коракалпогистонда **ижтимоий соҳалар** хам ривожланиб бормоқда. Ушбу муаммо Оролбўй минтақасидаги экологик вазиятни яхшилаш минтақавий дастури доирасида ҳал этилиб борилмоқда. Чакана савдо ҳажмининг 36,8 фоизи биргина Нукус шаҳри зиммасига тушади. Бу соҳа Кўнғирот, Тўрткўл, Хўжайли, Беруний туманларида хам яхширок ривожланган. Қишлоқ инфратузилмасига хам катта эътибор қаратилмоқда; марказлаштирилган ҳолда тоза ичимлик суви билан таъминланиш даражаси мунтазам ортиб бормоқда. Шу билан бирга, мазкур соҳаларнинг ахволи Мўйноқ, Чимбой, Кегейли, Амударё ва Беруний туманларида (сув бўйича), Беруний, Кегейли ва Мўйноқ туманларида (табиий газ) қониқарли даражада эмас. Минтақада ичимлик суви билан таъминланганлик 67,5 %, газ билан 93,5 % даражасида.

“Кишлоқ таракқиёти ва фаровонлиги йили” Давлат дастури доирасида таълим, согликни сақлаш, ахолига турли хил хизмат кўрсатиш ҳамда сервис соҳалари хам ривожланиб бормоқда. Коракалпогистон Республикаси пойтахти – Нукус шаҳрида Коракалпогистон Давлат университети, Нукус педагогика институти, Тошкент аграр, Ахборот технологиялари университетларининг филиалилари, Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг Коракалпок бўлими илмий таддикот институтлари, Тошкент тиббиёт академияси филиали фаолият кўрсатмоқда. Барча кишлоқ туманларида касб-хунар коллеклари мавжуд. Аммо минтақада рекреация ва туризмни ривожлантириш имкониятлари озрок. Туризм соҳаси учун муҳим ахамиятли объектлар – Нукус шаҳри ва унинг музейлари, Тупроқкалья, Султон Увайс-бобо қадамжо ва зиёратгоҳи мавжуд.

2012/2013-ўкув йилида Коракалпогистонда 737 та умумтаълим мактаблари бўлиб, уларда 249 минг нафар ўқувчи таълим олган. Академик лицейлар 10 та, касб-хунар коллеклари 91та. Жами 49 та согликни сақлаш муассасалари фаолият кўрсатган, ҳар 10 минг ахолига тўғри келадиган врачлар сони 22,3 та, ўрга медицина ходимлари 98,4 нафар. Минтақада 186 та кишлоқ врачлик пункти бор, таҳминан ҳар 6 та кишлоққа 1 та КВП хизмат кўрсатади. Бирок, бу ерда согликни саклаш тизимини янада ривожлантириш, нозогеографик вазиятни яхшилаш жиддий муаммо хисобланади.

Транспорт ва ташки иктисадий алоқалар. 2012-йилда барча транспорт воситалари билан 35 млн. тонна атрофида ҳалк хўжалиги юклари ташилган. Ушбу кўрсатич деярли тўлиқ даражада автомобиль транспорти улущига тўғри келади. Коракалпогистон худудидан Ўзбекистонни Россия билан боғловчи

Тахиатош – Бейнов темир йўли ўтади. Шу билан бирга, кейинги йилларда Нукус – Чимбой темир йўли хам қурилиб ишга туширилган. Айни вактда, Учкудуқ – Мискин – Нукус темир йўлининг қуриб ишга туширилиши мамлакатимиз транспорт мустақиллигини таъминлашда муҳим аҳамиятга эга бўлди. Бу борада Нукус – Бейнов магистраль автомобиль йўлининг қурилиши, республикамизда кабул қилинган маҳсус Давлат дастурининг амалга оширилиши хам катта мазмун касб этади.

Ташки савдо айланмаси 2009-йилда 132 млн, 2012-йилда 214,4 млн АҚШ долларига тенг, шу жумладан, экспорт – 114,0 ва импорт – 200 млн. доллар бўлган. Экспортнинг 83,1 фоизи пахта толасига тўғри келади, импортда эса машина ва ускуналар (62,1 %), озиқ-овқат маҳсулотлари (8,3 %) асосий ўринларни эгаллади. Таъкидлаш лозимки, пахта толасининг экспортдаги улуши йилдан-йилга камайиб бормоқда. У 1998-йилда жами экспорт кийматининг 92,6 фоизини, 1999-йилда 86,5 фоизини ташкил қилган. Иктиносидий алоқалар Ҳамдўстлик мамлакатлари ва қисман “Узок ҳориж” давлатлари билан олиб борилади (Россия, Украина, Хитой, Бангладеш ва бошқалар).

ҚР ташки иктиносидий алоқаларида, энг аввало, Нукус шаҳри, шунингдек, Кегейли, Тўртқўл, Хўжайли, Беруний, Элликкальъа, Амударё туманинди фаол иштирок этади. Бирок, Конликўл, Мўйнок, Тахтакўпир ва Шуманай туманларининг қатниашини анча суст.

Маълумки, ташки иктиносидий алоқалар, аввало, қулай инвестиция мухити ва шу асосда кўпима корхоналар қурилиши билан бөглиқ. Капиталга йўналтирилган жами инвестиция ҳажмининг 8,8 фоизи пойтахт – Нукус шаҳрига тўғри келади. Қишлоқ туманлари орасида эса Элликкальъа, Кўнғирот, Мўйнок туманлари ажralиб туради. Фаолият кўрсатаётган КК сони, 2012-йил якуни бўйича, 51 та. Уларнинг экспортдаги улуши 6,2 %, ишлаетган ходимлар сони – 1073 киши.

Ички тафовутлари. Қорақалпоғистон ҳудуди бешта иктиносидий районларга бўлинади: Ғарбий, Шарқий, Марказий, Жанубий ва Шимолий районлар. Бундай ҳудудий таркиб доирасида Ғарбий, Шимолий ва Шарқий районларнинг иктиносидий ва демографик салоҳияти анча паст, Марказий ва Жанубий минтақалар эса бирмунча ривожланган.

Ғарбий район таркибига Кўнғирот ва Шуманай туманлари киради. Район Қорақалпоғистон ҳудудининг 46,0 ва аҳолисининг 9,5 фоизини ташкил қилади. Ғарбий район ҳиссасига Қорақалпоғистоннинг 3,0 фоиз саноат ва қишлоқ ҳўялиги маҳсулотининг 6,2 фоизи тўғри келади. Ушбу районнинг “норасмий” маркази Кўнғирот шаҳри (37,1 минг киши), бу ерда асосан яйлов чорвачилиги бирмунча ривож топган. Шу билан бирга, ёқилғи ва кимё саноати хам юксалиб бормоқда.

Шимолий район Мўйнок туманидан ташкил топган бўлиб, унга ҚРнинг 22,7 фоиз майдони ва аҳолисининг атиги 1,7 фоизи тўғри келади.

Район Қоракалпогистон саноат маҳсулотининг 17,3 фоизи, кишлек хўжалиги маҳсулотининг 0,4 фоизини беради. Ягона шаҳри – Мўйнок (12,8 минг киши). Районнинг ижтимоий-иктисодий ривожланиши бевосита Орол муаммоси билан боғлиқ.

Марказий район Нукус шаҳри, Нукус, Кегейли, Конликўл ва Хўжайли туманларини бирлаштиради. Худуди – ҚРнинг 2,6 фоиз, аҳолисининг 35,9 фоиз, саноат маҳсулотининг 44,0 %, кишлек хўжалиги маҳсулотилинг 24,4 фоизига teng. Бу Қоракалпогистонда нисбатан ривожлангангай район хисобланади. Маркази – Нукус шаҳри. Минтақа асосини Нукус – Хўжайли саноат түгунни ва шу номдаги шаҳар агломерацияси ташкил қилади. Мазкур районда озик-овқат, тўқимачилик, электр-энергетика саноати, шоличилик, шаҳар атрофи кишлек хўжалиги яхши ривожланган.

Шарқий район Қораўзак, Чимбой, ва Тахтакўнир туманларидан иборат. Унинг ҚРда тутган ўрни: майдони 17,5 фоиз, аҳолиси 11,4 фоиз, саноати 2,5, кишлек хўжалиги бўйича 13,1 фоиз. Асосий шаҳри Чимбояда 50,5 минг аҳоли яшайди. Районда яйлов чорвачилиги, шоли етиштириш катта аҳамиятга эга. Энг суст ривожланган кишлек туманлари ҳам айни шу районда; инвестиция мухити яхши эмас.

Жанубий район таркибига Амударё, Беруний, Тўрткўл ва Элликкалья туманлари киради. Район ҚР ҳудудининг 7,1 фоизини, аҳолисининг эса 38,5 фоизини ташкил қилади. Бу ерда агросаноат мажмуаси, шу жумладан, пахта ва шоли етиштириш, кишлек хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш саноати шаклланган. Район Қоракалпогистонда саноат маҳсулотининг тахминан 27,5 фоиз ҳамда кишлек хўжалигининг 55,0 фоизини таъминлайди. Асосий шаҳарлари – Беруний (56 минг) ва Тўрткўл (58 минг киши).

Йирикрок масштабда, яъни кишлек туманлари миқёсида қаралганда, Қоракалпогистон ижтимоий-иктисодий ривожланишининг ички тафовутлари янада яққолрок намоён бўлади. 63-жадвалга биноан, саноат ишлаб чиқариш индекси, Нукус ва Тахиатош шаҳарларини хисобга олмаганда, Мўйнок, Хўжайли ва Кегейли туманларида юқориорок. Кишлек хўжалиги соҳасида ўртacha даражадан паст индикаторлар Мўйнок, Кўнгирот ва Чимбой туманларида кузатилади.

Капитал кўйилмаларда Мўйнок ва Кўнгирот туманлари ажralиб туради, курилишда – Тахиатош ва Нукус шаҳарлари, шунингдек, Кўнгирот тумани олдинда. Айни вактда, ижтимоий соҳалар, яъни аҳолига хизмат кўрсатувчи соҳалар асосан шаҳарларда мужассамлашганлиги сабабли, бу борада индекс барча кишлек туманларида паст.

ҚР ички иктисодий районларининг муаммолари ва истикболдаги ривожланиш йўналишлари ҳам ҳар хил. Масалан, Марказий район ўзининг мавқеини саклаган ҳолда, Жанубининг яқин келажакда ривожланиши янада жадаллашади. Бунга Учкудук – Султонувайс – Мискин – Нукус темир

Коракалпоғистон Республикасының ассоциациялық индикаторлары

(аходи жөн бошына)

№/р	Күнделек тұмандарда шақарлар	Саноат маңыздылы	Кишилкіханалық мәдениет	Халықаралық мемлекеттік мәдениет	Капиталдың күйимшалар	Пурдат шипшары	Чакана савдо	Пулзик савдо
1	КР	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000
2	Амударё	0,784	1,368	0,337	0,466	0,690	0,755	0,512
3	Беруний	0,847	1,416	1,031	0,356	0,631	0,794	0,500
4	Көкейли	1,234	1,207	0,247	0,335	0,357	0,450	0,436
5	Мүйинок	7,672	0,337	0,690	3,604	0,410	0,221	0,559
6	Нұкс	0,122	2,141	0,197	0,502	0,326	0,380	0,467
7	Тахтақүпір	0,084	1,547	0,184	0,237	0,399	1,222	0,569
8	Түркігүл	0,604	1,146	0,468	0,373	0,917	0,700	0,452
9	Хұжайли	1,304	1,051	1,277	0,378	0,593	1,012	0,635
10	Чымбай	0,329	0,952	0,609	0,285	0,175	0,648	0,588
11	Шымкент	0,070	1,054	0,156	0,280	0,170	0,444	0,413
12	Эсепкілба	0,737	1,681	0,175	0,345	0,646	0,618	0,525
13	Көнликтүл	0,542	1,572	0,188	0,264	0,473	0,809	0,577
14	Коралғаз	0,234	1,510	0,134	1,434	0,356	0,863	0,443
	Күніншыл	0,558	0,502	1,073	2,311	3,067	1,080	0,922
	Нұкс ш.	1,532	0,021	0,197	1,015	1,675	2,26	3,175
	Тахиатош ш.	2,256	0,250	4,813	0,931	3,087	1,324	0,785

йўлининг очилиши ҳам сабаб бўлади. Шунингдек, Фарбий район ҳам Устюрт қазилма бойликларидан фойдаланиш асосида (нефть-газ, кимё саноати) тез ривожланиб боради.

Шаркий район истиқболи узокроқ келажакда Тахтакўпирдан шаркка - Козофистоннинг тугаш худудига темир йўл курилиши, Чимбой туз конларининг ишга туширилиши билан бошланса ажаб эмас. Шимол эса, анча вақт “муаммоли” район бўлиб қолади ва унинг ривожланиши кўп жихатдан Орол тақдирни билан боғлиқдир. Худудларнинг бундай тарақкиёт хусусиятлари КР нинг минтақавий сиёсатида ўз аксини топади.

2.7.2.Хоразм вилояти

Вилоят 1938-йилда Ўзбекистон Республикаси таркибида ташкил топган. Ҳозирги кунда у Богот, Гурлан, Урганч, Хива, Хонқа, Шовот, Янгиарик, Янгибозор, Кўшкўпир ва Ҳазорасп кишлоқ туманларини ўз ичига олади. Шу тартибда вилоят майдони 6,05 минг km^2 ва бу жихатдан у республикада факат Сирдарё ва Андижон вилоятларидан каттароқ, холос. Ахолиси, 2014-йил 1.01. маълумотларига кўра, 1687,7 минг кишидан иборат. Маъмурий маркази – Урганч шаҳри.

Вилоят маъмурий-худудий бўлиниши географик жихатдан ўзига хос. Бу кўпчилик кишлоқ туманлари майдонининг деярли бир хиллигida кўринади. Факат Ҳазорасп туманининг худуди (асосан, Амударёнинг ўнг кирғоги хисобига) бирмунча катта бўлиб, у минтақа жами майдонининг 34,0 фоизини ташкил килади. Энг катта ва энг кичик кишлоқ туманлари орасидаги фарқ ёки географийлик коэффициенти 6,1 ни ташкил килади.

64-жадвал

Хоразм вилояти кишлоқ туманларининг майдони ва ахолиси

т/п	Кишлоқ туманлари	Ташкил топган йили	Майдони, минг кв. км	Ахолиси, минг киши (01.01.2014)	Зичлик, 1 km^2 /киши
1.	Богот	07.12.1970	0,44	146,8	333,6
2.	Гурлан	29.09.1926	0,44	134,1	304,8
3.	Урганч	29.09.1926	0,45	175,1	389,1
4.	Ҳазорасп	19.09.1926	2,06	223,1	108,3
5.	Хонқа	26.12.1973	0,43	167,0	388,4
6.	Хива	29.09.1926	0,46	212,9	462,8
7.	Шовот	29.09.1926	0,46	151,1	328,5
8.	Янгиарик	29.09.1926	0,40	104,2	260,5
9.	Янгибозор	23.11.1981	0,34	78,5	230,9
10	Кўшкўпир	17.02.1936	0,54	153,4	284,1
	Вилоят	1938	6,05	1687,7	279,0

Жадвал Ўзбекистон Республикаси статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

Кўриниб турибдики, бу фарқ мамлакатимизнинг бошқа минтақаларига караганда анча кичик. Бирок, Хоразм худуди жиҳатидан унча катта бўлмасада, унинг иқтисодий салоҳияти анча юқори. Республика худудий меҳнат таҳсомотида, у ўзининг интенсив қишлоқ хўжалиги, енгил ва озиковқат саноати билан ажралиб туради.

Географик ўрни ва табиий бойликлари. Вилоят Амударёнинг қуий кисмида, Ўзбекистон Республикасининг шимоли-ғарбida жойлашган, Коракалпогистон Республикаси ва жанубда Бухоро вилояти билан, ғарбда ва жануби-ғарбда Туркманистон давлати билан чегарадош. Худудининг асосий кисми Амударёнинг сўл соҳилида жойлашган. Амударё бой тарих ва маданиятга эга бўлган Хоразм тақдиррида катта роль ўйнаган. Нил дарёси қадимги Миср учун қанчалик аҳамиятли бўлган бўлса, Амударё (Окс) ҳам Хоразм ўлкаси учун шунчалик муҳим бўлган. Бинобарин, бу дарё Хоразм вилояти ва кўшини ҳудудлар ижтимоий-иктисодий ривожланишининг асосий тарихий географик омили ҳисобланади. Шу ўринда айтиш жоизки, бу худудининг қадимги маданияти, тили ва менталитетининг сакланиб колиши кўп жиҳатдан унинг географик ўрнига ҳам боғлик бўлган. Хоразм минтақасининг чор атрофи чўллар билан ўралганилиги унинг ижтимоий-иктисодий ва сиёсий ривожланишига ўз таъсирини кўрсатган.

Хоразм худудини Туркманобод – Тошховуз – Бейнау темир йўли кесиб ўтади. Бу унинг Туркманистон, Қозоғистон, Россия Федерацияси ва бошқа давлатлар билан алоқа қилишида анча кулайликлар туғдиради. Аммо, вилоятнинг экологик-географик ўрни, яъни унинг Орол денгизига яқинлиги, ушбу минтақада вужудга келган экологик вазият ижтимоий-иктисодий ривожланишига нокулайлик туғдиради.

Вилоят ер усти тузилиши мураккаб эмас, унинг худуди Турон пасттекислигига киради. Ер сатҳининг нисбатан баландлиги дарёдан узоқлашган сари жанубга томон бироз кўтарилиб боради. Бундай геоморфологик ҳолат ва у билан боғлик ер ости сувларининг жойланиши аҳоли манзилгоҳлари ва хўжалик тармоқларининг худудий ташкил этиш хусусиятларини белгилаб беради.

Хоразм худудининг геологик тузилиши, айни вактда, унинг қазилма ресурсларига бой эмаслигидан ҳам дарак беради. Дарҳақиқат, бу ерда кўзга кўринарли қазилма бойликлар топилмаган (эҳтимол, унинг жанубий ва ўнг кирғок кисмида келажакда ёқилғи ресурслари, жумладан, табиий газ конлари аниқланиши мумкин). Вилоядта минерал ҳом ашё ва ёқилғи ресурсларининг ўта танқислиги оғир саноат тармоқларини ривожлантиришга тўскىнлик киласди. Бу ерда гишт-черепница ҳом ашёси (Шовот, Питнак б.), қум (Хива, Коракўл) бор, холос.

Иклими – континентал, намгарчилик кам. Шу сабабли қадимдан бу худудда дехқончилик асосан сув, суғориш иншоотлари билан боғлик

бўлган. Ҳатто ҳозирги кунда ҳам иқлимининг қуруқ келиши, Амударёда сувнинг камайиши суғорма дехқончиликдан ташқари, электр энергиясини ишлаб чиқаришга, дарё транспорти фаолиятига ҳам салбий таъсир қиласди. Қадимдан ташкил топган суғорма дехқончилик (чиғирик) маданияти, сувдан самарали фойдаланиш, ирригация инфратузилмаси – канал ва ариқлар (ёп ва солмалар) минтақа ижтимоий-иктисодий географиясининг асоси ҳисобланади.

Умуман олганда, Хоразм вилояти иқтисодиётининг ривожланиши кўп жihatдан агроклимий ва меҳнат ресурсларга, сув захиралари, Оролбўйи минтақаси экологик муаммоларини ҳал килишга ҳамда қўшни ҳудудлар билан иқтисодий интеграция килишига боғлиқ.

Аҳолиси ва меҳнат ресурслари. Хоразм вилоятининг энг катта бойлиги унинг меҳнатсевар ҳалқидир. Вилоят аҳолиси 1989-2014-йилларда ўртача 2,70 фоизданга кўпайиб борган. Сўнгги йилларда аҳоли сони йилига 30-33 минг кишидан ёки 1,80-2,00 фоиз атрофида ортиб бормоқда. Унинг жойлашувида қўшни Коракалпогистонга ўхшашиб катта 65-жадвал

Хоразм вилояти қишлоқ аҳоли пунктларининг тарқибий тузилиши

ҚАП	ҚАП		Аҳолиси	
	сони	фоизда	минг киши	фоизда
Жами	559	100,0	1105,1	100
шу жумладан, аҳоли сони бўйича, киши				
500 кишигача	52	9,3	16,5	1,5
500-1000 киши	86	15,4	71,3	6,4
1000-2000 киши	215	38,5	340,1	30,8
2000-3000 киши	131	23,4	351,2	31,8
3000-5000 киши	68	12,2	272,7	24,7
5000 киши ва ундан ортик	7	1,2	53,3	4,8

Жадвал Хоразм вилояти статистика бош бошқармаси маълумотлари асосида тузилган.

худудий тафовутлар йўқ. Ўртача зичлик 1 км² га 279 кишини ташкил этган ҳолда, у 108,0 кишидан (Хазорасп тумани) 463 кишигача (Хива тумани) фарқ қиласди. Шунингдек, Урганч, Хонқа, Бофот туманларида ҳам аҳоли анча зич жойлашган. Демак, бу борада “географийлик” коэффициент 4,29 га teng. Умуман олганда эса, Хоразм ҳудудининг асосий қисми бир текис ўзлаштирилган, ижтимоий-иктисодий ва қишлоқ туманларининг демографик сигими анча юқори. Вилоятда урбанизация даражаси паст – 33,2 фоиз аҳоли мавжуд 3 шаҳар (Урганч, Хива ва Питнак) ҳамда 58 шаҳарчада яшайди. Урбанизация кўрсаткичи ҳамда шаҳарлар сони бўйича у энг охирги ўринда туради. Маъмурий маркази – Урганчда 137,4 минг, “иккинчи” шаҳар - Хивада 59,0 минг киши истиқомат қиласди.

“Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлиги йили” Давлат дастури доирасида жами 51 та қишлоқ аҳоли пунктларига шаҳарча мақоми берилди. Энг кўп

янги шаҳарчалар Гурлан ва Хива туманларида ташкил этилди. Гурлан туманида улар Ёрмиш, Қаргалар, Бўзкалъя, Дўсимбий, Тахтакўпир, Нукус ёп, Марказий Гулистан, Чаккалар, Хива туманида – Парчанхос, Сувитлиёп, Юқорикум, Тозабоғ, Уста Хўжамад, Кишлок-кишлок, Гулланбог, Шўркальядан иборат. Янгиарик, Шовот, Кўшкўпир, Богот туманларида ҳам бундай шаҳарчалар сони кўпроқ – хар биррида 5-6 тадан. Энг кам янги шаҳарчалар Янгибозор туманида (Янгиёп ва Манғитлар). Ахоли сони бўйича нисбатан йириклари Янгиарик ва Богот туманларининг маъмурӣ марказлари бўлиб, уларда, мос равишда, 11,8 ва 10,4 минг кишидан ахоли яшайди.

Сўнгги йилларда вужудга келган қишлоқ урбанизацияси, умуман олганда, ижобий хусусиятга эга бўлиб, у, айни вактда, ижтимоий-иктисодий муаммоларни ҳам келтириб чикарди. Бу борада асосий масала янги шаҳарчаларда шаҳарга хос ва мос иктиносидёт ва инфратузилмани ривожлантиришидир. Янги шаҳарчаларнинг пайдо бўлиши билан вилоят қишлоқлар ахоли пунктларининг таркибида ҳам ўзгаришлар юз берди: қишлоқлар сони камайди, уларнинг ўртача ахоли кўрсаткичи пасайди, асосан майда ва ўрга катталикдаги ахоли пунктлари қишлоқ жойлар географияси ва демографиясини белгилаб берувчи омилга айланди. Ушбу фикрларни қисман 65-жадвал маълумотлари ҳам исботлайди.

Ахоли сонининг ўсишида унинг табиий ҳаракатининг роли катта. Туғилиш ҳар минг киши хисобига 2013-йилда вилоят бўйича 22,5 (республикага нисбатан юкори кўрсаткич), ўлим 4,4 кишига, табиий кўпайиш эса 18,1 промиллека тенг бўлган. Туғилиш коэффициенти географиясида унча катта фарқ сезилмайди: Шовот туманида 24,5 %, Хивада 24,1 %, нисбатан паст Янгиарик туманида – 21,3 %. Урганч шаҳрида у 19,6 промиллени ташкил қиласди. Шу билан бирга, вилоят марказида ўлимнинг умумий даражаси каттароқ – 6,8 промилле. Бирмунча паст кўрсаткичлар Ҳазорасп, Шовот ва Богот туманларида кузатилиди (66-жадвал).

Вилоятда ахоли миграцияси республиканинг бошқа худудларига караганда анча суст. Масалан, 1997-йилда вилоят шаҳар жойларига атиги 360 киши келган ва бу ердан 1980 киши кетган (миграция колдиги минус 1621); 1998-йилда бу кўрсаткичлар юкоридагиларга мос ҳолда 1890; 3680 ва минус 1790 кишини ташкил қиласган. Энг сўнгги маълумотлар ҳам вилоят қишлоқ туманларида ахоли миграцияси мамлакатнинг бошқа худудларига караганда анча пастлигини кўрсатади. 2013-йил якунлари бўйича миграция колдиги вилоят бўйича ҳар 1000 кишига – минус 0,2. Бу борада энг юкори кўрсаткич Урганч шаҳрида – минус 7,8 промилле. Ижобий натижалар Кўшкўпир, Шовот ва Янгибозор туманларига хос; энг юкори ижобий миграция колдиги кўрилаётган йилда Урганч туманида қайд этилган (3,0 %).

Хоразм вилояти демографиясининг яна бир хусусияти шундаки, унинг аҳолиси асосан бир миллатли ҳисобланади. Масалан, 2014-йил маълумотларига қараганда, вилоят аҳолисининг 97,5 фоизини ўзбеклар ташкил этган (козоқлар – 0,7 %). Албатта, юқорида келтирилган аҳолининг ўсиши, жойланиши, табиий ва миграция харакати, миллий таркиби вилоят ижтимоий-иктисодий ривожланишида эътиборга олинниши керак.

66-жадвал

**Хоразм вилояти қишлоқ туманлари аҳолисининг табиий харакати ва миграцияси
(хар минг аҳолига нисбатан, 2013 й.)**

т/р	Қишлоқ туманлари	Табиий харакат			Аҳоли миграцияси		
		туғилиш	ўлим	табиий кўпайиш	келган лар	кетган лар	миграция колдиги
	Вилоят бўйича	22,5	4,4	18,1	4,4	4,6	-0,2
1	Боғот	22,9	4,0	18,9	3,1	2,4	0,7
2	Гурлан	21,6	4,3	17,3	2,7	3,8	-1,1
3	Урганч	21,3	4,3	17,0	8,4	5,4	3,0
4	Хазорасп	23,2	4,1	19,1	1,4	2,5	-1,1
5	Хива	24,1	4,4	19,7	2,9	3,0	-0,1
6	Хонқа	22,8	3,8	19,0	3,4	3,1	0,3
7	Шовот	24,5	4,1	20,4	3,9	2,5	1,4
8	Қўшкўпир	23,0	4,4	18,6	5,7	5,0	0,7
9	Янгиарик	21,3	4,1	17,2	4,2	4,0	0,2
10	Янгибозор	21,8	4,3	17,5	4,6	3,3	1,3

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўниматси маълумотлари асосида тузилган.

Жами аҳолидан 933 минг киши меҳнатга лаёқатли ёшдагилар, иктисодиётда банд бўлганлар сони – 660 минг киши. Бошқа вилоятлarda бўлгани каби, бу ерда ҳам меҳнат ресурсларидан фойдаланишга жиддий аҳамият берилмоқда. Биргина 2012-йил вилоятда 60,5 минг янги иш ўринлари яратилган бўлиб, уларнинг 40,0 фоизи кичик бизнес ва тадбиркорликка тўғри келган. Банд аҳолининг асосий қисми қишлоқ хўжалигига тўғри келади. Иктисодиётнинг қолган тармоклари улуши анча паст.

Иктисодиёти. Хоразм вилояти иктисодиёти аграр-индустрисиал йўналишга эга. Вилоят Ўзбекистон ялпи ички маҳсулотининг 3,1 фоизини, саноат маҳсулотини 1,7 ва қишлоқ хўжалигини 6,0 фоизни беради (2013 й.). Бу ерда, энг аввало, агросаноат мажмуи яхши ташкил этилган. Ялпи худудий маҳсулотнинг 5,5 фоизи саноатта, 35,9 фоизи қишлоқ хўжалиги, 9,6 фоизи транспорт ва алоқа, 7,0 % курилишга, 7,2 фоизи савдо ва умумий овқатланишга тўғри келади. Худудий меҳнат таҳсомотида вилоят енгил ва озиқ-овқат саноатига, қишлоқ хўжалигида эса пахта ва шоли стиштиришга ихтисослашган.

Бу ерда хам бозор муносабатларига ўтиш мақсадидаги ислоҳотлар кенг кўламда амалга оширилмоқда. Жумладан, кичик бизнес ва тадбиркорликка катта ахамият берилган. Ялпи худудий маҳсулотнинг 73,8 фоизи айни ушбу сектор хиссасига тушади. Бу соҳада жами банд бўлган аҳолининг 79,2 фоизи ишлайди. Кичик бизнес субъектлари саноат маҳсулотининг 35,8 фоизини таъминлайди; минтака иқтисодиётига киритилган инвестицияларнинг деярли ярми хам шу секторга тўғри келади. Умуман олганда, қишлоқ хўжалик маҳсулотининг 95,9 фоизини, курилишнинг 77,6 фоизини, пуллик хизматнинг 49,8 ва чакана савдонинг 39,8 фоизини кичик бизнес беради.

Саноати. Хоразм вилояти саноатининг тармоклар таркиби уччалик мураккаб эмас (масалан, Тошкент ва Фарғона вилоятларига тақкослаганда). Биргина енгил саноат ялпи саноат маҳсулотининг 40,8% ни, озик-овқат саноати 24,0 фозини (икки гармок хиссаси 64,8 %), ун-ёрма ва омиҳта ем саноати 17,4 % ни таъминлайди. Мустақиллик йилларида вилоятда саноат ишлаб чиқариш хажми 3 баробарга ўсида. Бу борада у Андижон ва Бухоро вилоятлари билан бир қаторда Ўзбекистон Республикаси миллий иқтисодиётида ажралиб туради. Бир йилда вилоятда 662 млн. кВт/с электр энергия, 75-80 минг тонна атрофида пахта толаси, 17-18 минг тонна ўсимлик ёғи, 70-80 минг тонна ун, 60-62 минг тонна омиҳта ем ишлаб чиқарилади.

19-расм. Хоразм вилояти саноатининг тармоклар таркиби (2013 й.)

Аҳоли сонининг оргиб бориши халқ истеъмол молларини кўпроқ ишлаб чиқаришни тақозо этади. 2012-йилда бундай товарларни ишлаб чиқариш олдинги йилга нисбатан 108,7 фоизга ўсган (жами саноат маҳсулоти – 111,8 фоизга). Халқ истеъмол молларининг 2/3 қисмини озик-овқат, 1/4 қисмини ноозик-овқат маҳсулотлари ташкил қиласади.

Кейинги йилларда вилоятда трикотаж, нон ва нон маҳсулотлари, омиҳта ем, алкогольсиз ичимликлар ишлаб чиқариш ўсиб бормоқда. Айни вактда, саноат мажмууда оғир саноат, хусусан ёқилғи-энергетика, машинасозлик ва металлни кайта ишлаш, қора ва рангли металлургия суст ривожланган. Бу ерда фаолият кўрсатаётган Туямўйин СЭСи ягона электр

энергия ишлаб чиқарувчи маңба саналади. Демак, минтақа саноати тармоклар таркибили модернизация кишин ва бойитиш, корхоналарни замонавий технологиялар билан жиҳозлаш, мавжуд хом ашё ва меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланиш муҳим муаммолар сирасига киради.

Кўриниб турибдики, вилоятда қишлоқ хўжалиги ва аҳоли эҳтиёжи билан боғлиқ саноат тармоклари кўпроқ ривожланган. Енгил саноат, жумладан, тўқимачилик Урганч, Гурлан ва Хонқада, гилам ишлаб чиқариш Хивада йўлга кўйилган. Хива гилам комбинати Ўзбекистонда бу турдаги саноат корхоналарининг йириги ҳисобланади. Аксарият қишлоқ туман марказларида пахта тозалаш корхоналари мавжуд. Озик-овқат саноати эса Урганч, Ҳазорасп, Хонка ва бошқа шаҳарларда нисбатан ривожланган; Хонқада йирик дон маҳсулотлари комбинати бор. Шу билан бирга, хорижий давлатлар фирмалари иштироқида катор саноат корхоналари қурилиб ишга туширилган. Масалан, Ҳитой технологияси ёрдамида Урганчда “Хоразм илаги” тўқимачилик корхонаси, Буюк Британия асбоб-ускуналари билан жиҳозланган Боғотдаги тиббий пахта (момик) ишлаб чиқарувчи фабрика, Хонқада ип-калава ва ип-газлама ишлаб чиқарувчи корхона, “Гурлантекстил”, “Шовоттекстил” АЖ кабилар шулар жумласидандир. Хива гилам комбинатига Германиядан асбоб-ускуналар келтирилган, Боғотда шиша ишлаб чиқарилмоқда. Ҳазораспда республикамизда ягона - “Хоразмшакар” корхонаси мавжуд. Юкоридагилардан ташқари вилоятда ғишт заводлари ҳам кўп.

Таҳлилилар кўрсатишicha, саноатининг ҳудудий таркиби ҳам унча ривожланмаган. Бу борада, энг аввало, вилоят маъмурӣ маркази – Урганч етакчилик қилади. Мавжуд маълумотлар бўйича, Урганч шаҳри вилоят жами саноат маҳсулотининг 27,7 фоизини, истеъмол молларини 46,8 фоизини беради. Саноат ишлаб чиқариш ҳажмига кўра Хонқа, Ҳазорасп, Боғот ва Шовот туманлари ҳам бирмунча ажralиб туради, энг паст кўрсаткич Янгибозор туманида қайд этилади.

Саноатни ҳудудий ташкил этиш бўйича Хоразм вилоятида факат Урганч саноат тугунини белгилап мумкин. Қолган шаҳар ва шаҳарчалар эса кўпроқ саноат пунктлари, айримларигина саноат маркази (Хива, Гурлан ва б.) ҳисобланади. Саноат ишлаб чиқарилишини технологик жиҳатдан ташкил этишда, асосан, ўзаро боғлиқ агронидустриял энергия ишлаб чиқариш цикл шаклланган, холос. Бинобарин, вилоятда саноатининг тармоклар ва ҳудудий таркиби ҳам суст ривожланган.

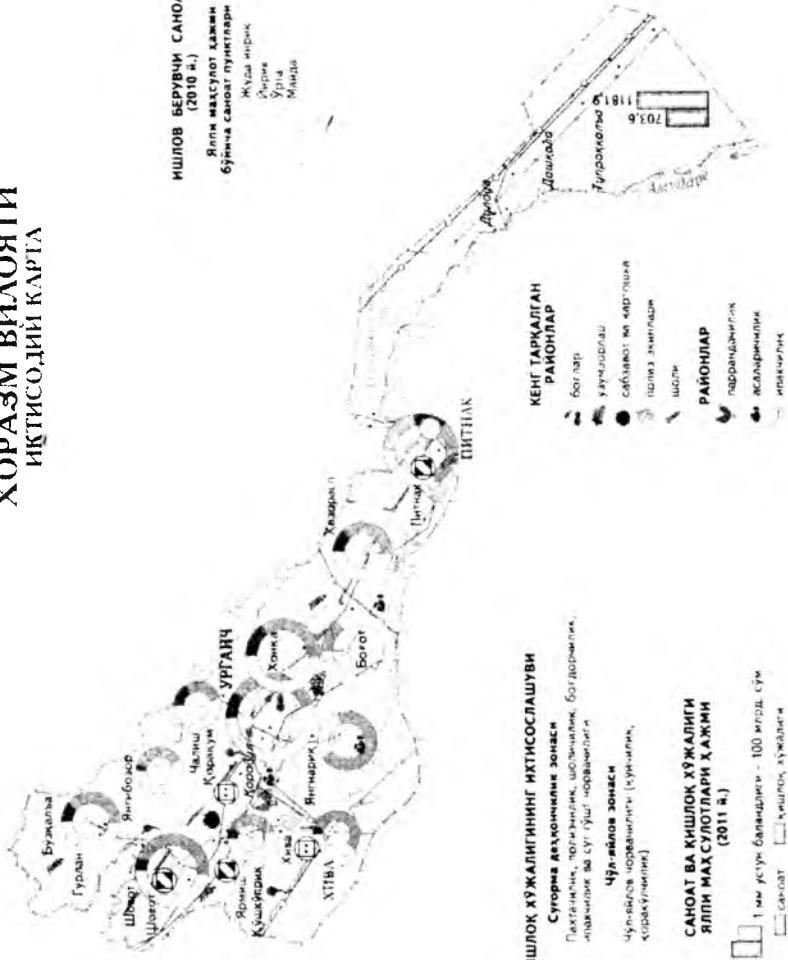
2014-йилда Ҳазорасп туманида “Дамас” автомобилини ишлаб чиқарувчи корхона ишга туширилади. Бу эса, вилоятда оғир саноат тармоклари ривожланишини таъминлайди.

Хоразм вилояти кишлек хўжалигида фойдаланиладиган ерлар таркиби

т/р	Кишлек туманинари	Майдони, минг га	Кишлек хўжалигида фойдаланиладиган ерлар, минг га	Кишлек хўжалигида фойдаланиладиган ерларга нисбатан, Фоизла:				
				Шу жумладан сугориладиган ерлар, минг га	Экин ерлари	Мўп ийлиник дарахтзорлар	бўз ерлар	Пичанзор ва яйловлар
1	Богот	44,3	18,4	18,4	88,6	9,2	2,2	-
2	Гурлан	43,8	26,3	26,3	95,8	4,0	0,2	-
3	Урганч	44,6	24,2	24,2	93,4	5,6	1,0	-
4	Хазорасп	204,9	137,8	28,8	19,1	1,0	0,8	79,1
5	Хива	45,8	15,4	-	89,0	7,8	3,2	-
6	Хонка	43,3	23,6	23,6	93,6	5,9	0,5	-
7	Шивот	45,5	25,6	24,5	88,0	6,2	1,5	4,3
8	Кўпкўтирик	53,9	26,0	26,0	92,3	5,0	2,7	-
9	Янгиарик	40,3	14,3	14,3	92,3	7,5	0,2	-
10	Янгибозор	34,3	21,0	21,0	91,9	6,2	1,2	-
	Вилялот бўйича	600,8	332,8	222,7	61,7	4,1	1,1	33,1

Манба: "Ўзбекистон Республикасининг ер фоиди" – Т.: ЎзРер ресурслари, геодезия, картография ва олган катастри давлат кўйиминиси, 2011. - 198 бет матъулотлари.

ХОРАЗМ ВИЛОЯТИ ИКТИСОДИЙ КАРТА

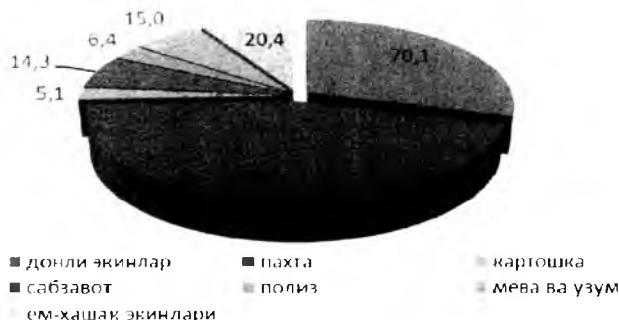
Кишлоқ хўжалиги. Хоразм вилояти 2013-йилда Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалиги махсулотининг 6,0 фоизини (1999-йилда 8,7 фоизини) берган. Агроктисодиёт тизимида етиштирилган жами махсулотнинг 52,0 фоизини дехкончилик ташкил килади. Кишлоқ хўжалиги ялпи махсулотининг 30,9 фоизини фермерлар, 67,8 фоизини дехқон хўжаликлари ишлаб чикаради.

Вилоят бўйича қишлоқ хўжалигига фойдаланиладиган ерлар 264,9 минг га ёки умумий майдоннинг 55,4 фоизини ташкил килади (67-жадвал). Суғориладиган ерлар 231,3 минг га бўлиб, бу қишлоқ хўжалигига фойдаланиладиган ерларнинг 2/3 кисмидан кўпроғи демакдир.

Алоҳида қайд этиш жоизки, бу борада, яъни ерлардан қишлоқ хўжалигига интенсив фойдаланиш нуткай назаридан, Хоразм вилояти республикамиизда олдинда туради. Бофот, Гурлан, Кўшкўпир, Урганч, Хонка, Хива ва Янгибозор туманларида қишлоқ хўжалигига фойдаланиладиган ерларнинг 100 фоизи суғориладиган далалардан иборат. Факат Ҳазорасп туманида бундай нисбат ўзгача, холос. Ушбу туманнинг 137,8 минг га қишлоқ хўжалиги ерларидан 28,8 минг гектари суғориладиган ерлар хисобланади. Пичанзор ва яйловлар билан банд бўлган ер майдони бу ерда анча катта-79,1 %.

Жами экин майдони, барча тоифадаги хўжаликлар бўйича, 235,0 минг га, шу жумладан, фермер хўжаликларида 188,6 минг га, дехқон хўжаликларида 39,7 минг га ни ташкил этади. Донли экинлар майдони – 70,1 минг га (шундан бугдой – 48,0, шоли – 19,0 минг га). Дехкончиликнинг етакчи йўналиши-пахтчилик 106,5 минг га майдонни эгаллади. Картошка 5,1 минг гектарга, сабзавот 14,3 минг гектарга, полиз экинлари 6,4 минг гектарга экиласди. Ем-хапиак майдони 20,4 минг га, мева ва узумзорлар 15,0 минг гектарга тенглар (20-расм).

20-расм. Хоразм вилояти қишлоқ хўжалик экинларининг тарқиби (минг га ҳисобидан)

2009-йилда 236,2 минг т бүгдой (хосилдорлиги 48,5 ц/га), 76,5 минг т шоли (42,8 ц/га), 258,0 минг т пахта (27,1 ц/га), 75,5 минг т картошка (177,5 ц/га), 357,3 минг т сабзавот (127,1 ц/га), 91,0 минг т полиз (181,4 ц/га) маҳсулотлари етиширилган. Таккослаш учун: 2000-йилда дон 200 минг т, шоли - 40 минг т, пахта 200 минг т атрофида бўлган.

Агроктисодий тизимнинг 2012-йил якуплари қўйидагича: жами доили экинлар хосили 337 минг т бўлган, шундан бүгдой – 209 минг т, хосилдорлик 43,7 ц/га, шоли – 117 минг т, картошка – 96 минг т, сабзавот – 438 минг т, мева 136 минг т. етиширилган. Вилоят бўйича (01.01.2014 й.) барча тоифадаги хўжаликларда 750,5 минг бош йирик шохли корамоллар, 378,3 минг бош қўй ва эчкилар мавжуд. Бир йилда тирик вазнда 106 минг т гўшт, 711 минг т сут, 278 млн дона тухум, 1116 т жун, 7,1 минг дона коракўл териси, 1,9 минг т нилла олинган. Тахлиллар кўрсатишча, йирик шохли моллар, қўй ва эчкилар сўнгти йилда анча кўпайган. Чунончи, 2000 йилда вилоятда 447 минг бош йирик шохли моллар, 218 минг бош қўй ва эчкилар бўлган.

Минтаканинг барча кишлок туманларида бошокли дон, асосан, буғдой етиширилади. Богот, Гурлан, Урганч, Хазорасп, Хонқа, Шовот ва Янгибозор туманларининг ҳар бирида вилоят галласининг 10 фоиздан кўпроғи олинади. Сабзавотчилик бўйича, энг аввало, Хива ва Богот, картошка стиширища Гурлан, Урганч, Хива ва Шовот олдинги ўринларда туради. Боғдорчилик маҳсулотининг хажми Шовот ва Хивада, узум етишириш боғот туманида кўпроқ.

Чорвачилик маҳсулотларининг географияси ўзига хос. Гўшт Хазорасп, Урганч ва Шовотда, сут етишириш Урганч, Хазорасп, Гурлан ва Хива, паррандачилик Хива, Урганч ва Хонқа туманларида нисбатан ривожланган. Урганч тумани шаҳар атрофи кишлок хўжалигига ихтинослашган. Корамоллар сони бўйича ҳам Урганч тумани етакчи. Шуинингдек, чорвачиликнинг бу соҳаси (сут-гўшт чорвачилиги) Хазорасп ва Хонқа туманларида ҳам бирмунча яхши кўрсаткичларга эга. Қўй ва эчкилар сони бошка туманларга караганда Кўшқўпир, Богот, Хазорасп ва Урганч туманларида, паррандачилик Урганч, Хонқа, Хива ва Богот туманларида кўпроқ (68-жадвал).

Хоразм вилоятининг демографик вазиятига боғлик равишда **ижтимоий соҳалар** ҳам ривожланиб бормоқда. Жами тиббиёт муассасалари сони 33 та, бемор ўринларининг сони 6688 та, амбулатория-поликлиникалар 291 та, врачлар 4109 киши, кишлок врачлик пунктлари 170 та. Ҳар 10 минг кишига ҳисоблагандан, вилоятда 40,4 та бемор ўринлари, 26,9 нафар врачлар, 93,6 та ўрта тиббиёт ходимлари тўғри келади.

Худудий жиҳатдан олганда чакана савдо, Урганч шаҳрини хисобга олмагандан, Хазорасп туманида яхши ривожланган (бу туман қадимдан

ўзининг бозорлари билан машхур бўлган). Пуллик хизмат ҳажмининг 40 фоизи Урганч шаҳрига тўгри келган ҳолда, Хива, Ҳазорасп ва Ҳонқа туманларида ҳам бу ҳудудий мужассамлашув даражаси каттароқ.

Вилоятда 2012/2013-ўкув йилида 531 та умумтаълим мактаблари мавжуд бўлиб, ўқувчилар сони 261,7 минг болани ташкил этган. Демак, битта мактабга ўртacha 493 нафардан ўқувчи тўгри келади. Академик лицейлар – 6 та, касб-хунар коллежлари – 85 та (ўқувчилар сони 86,1 минг киши).

Шунингдек, вилоятда, аникроғи, унинг маркази – Урганч шаҳрида 3 та олий ўқув юрти, шу жумладан, Урганч Давлат университети бор. Хива шаҳрида тикланган қадимги Маъмун академияси фаoliyat кўrsatmoқда.

Хоразмда туризм анъанавий тарзда ривожланмоқда. Минтақада 27 та меҳмонхоналар (ўринлар сони 1046 та) мавжуд. Келиб-кетган жами сайёхлар сони – 63,6 минг киши (2000-йилда - 24,6 минг киши), шундан 45,3 минг киши – хорижий мамлакатлар фуқаролари.

“Қишлоқ тараккىёти ва фаровонлиги” Давлат дастурини амалга ошириш натижасида аҳолининг табиий газ билан таъминлаш масалаларига катта эътибор қаратилмоқда. Бирок, тоза ичимлик суви билан таъминлаш борасида тўлиқ ҳал этилмаган муаммолар мавжуд. Бу хусусда Қўшкўпир, Ҳонқа ва Шовот туманларида вазият бирмунча яхши эмас. Тоза ичимлик сувининг етишмаслиги сабабли, бу билан боғлиқ касалликлар бор ва умумий нозогеографик вазиятда ҳам муаммолар мавжуд.

Марказлашган тоза ичимлик суви билан таъминланганлик вилоят бўйича ўртacha 62,1 % (бу, албатта, анча паст кўrsatkiч). Гурлан, Янгибозор туманларида у – 50-55 %, энг ночор ҳолат Қўшкўпирда – 42,2 %. Аксинча, табиий газ билан Хоразм яхши таъминланган – 93,6 %.

Вилоятнинг бирор туманида бу кўrsatkiч 90 фоиздан кам эмас.

Инвестиция, транспорт ва ташки иқтисодий алоқалар. Бир йилда киритилган инвестиция ҳажмининг 5,6 % чист эл капиталига тўгри келади. Асосий капиталга киритилган инвестицияларнинг 1/3 қисмига яқини ишлаб чиқариш тармокларига йўналтирилган.

Курилиш ишларида ҳудудий тафовутлар кўзга ташланади. 2012-йилда уларнинг 25,3 фоизи Урганч шаҳрида амалга оширилган. Қишлоқ туманлари орасида эса Хива (17,7 %) ва Урганч (9,5 %) бу масалада олдинда. Гарчи бошқа туманларда курилиш бирмунча сустрок бўлса-да, “Қишлоқ тараккىёт ва фаровонлиги йили” Давлат дастурини амалга ошириш жараённида бу кўrsatkiчлар анча кўтарилди.

2012-йилда 41,9 млн. т юк ташилган, вилоят доирасида ташилган юклар тўлиқ автомобиль транспорти зиммасига тушади, темир йўл транспорти эса асосан ташки иқтисодий алоқаларда иштирок этади. Йўловчилар ташиш (350 млн. киши атрофида) ва йўловчи айланмасида ҳам худди шундай ҳолат кузатилади. Йўловчиларни бошқа минтақалар ва мамлакат-

Хоразм вилояти кишилжок хўжалигининг худудий таркиби
 (2013 йил, жамият нисбатен фониз хисобуни)

т/ р	Худудлар	Жами кишилжок хўжалик Махсуслоти	Боник- ли дон	Сабза вот	Кар- тоши- ка	Мева	Пашта	Гўнгит	Сут	Туухум	Йирик шохин корамол лар сони	Кўй ва чеки- лар сони	Парран далар сони
	Ургач ш	2,6	-	0,3	0,3	-	-	8,2	3,7	1,0	1,0	0,6	0,8
1.	Боғот	9,6	12,6	14,0	7,9	10,4	7,9	8,5	8,1	7,5	8,2	13,5	10,1
2.	Гурлан	11,7	18,1	9,2	15,4	7,8	14,8	9,7	10,5	7,6	9,2	3,2	12,9
3.	Ургач	11,4	8,3	10,2	13,3	10,3	10,4	11,2	11,7	17,0	13,2	12,2	15,1
4.	Ҳазорасп	9,7	14,5	7,8	4,5	9,7	9,7	10,5	11,5	6,0	11,2	17,9	6,4
5.	Ҳива	10,7	7,4	14,6	10,7	11,8	7,9	9,9	10,1	21,7	9,5	8,6	11,3
6.	Ҳонка	10,6	10,0	11,8	13,5	9,6	12,8	8,4	8,6	17,1	10,9	6,5	12,4
7.	Шивот	10,0	8,0	7,6	12,7	13,6	10,2	10,8	10,2	5,8	9,9	7,6	9,2
8.	Кўшқўйир	8,7	8,4	9,3	4,8	8,2	10,9	8,6	10,7	5,3	9,8	18,9	9,3
9.	Янгариқ	7,4	5,7	8,0	10,2	8,6	5,3	7,5	8,1	6,1	7,8	9,0	5,7
10.	Янгабозор	7,6	7,0	7,2	6,7	9,8	10,1	6,7	6,8	4,9	9,3	2,0	6,8
	Вилойат	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
	бўйича												

Жадоват Хоразм вилойти статистика боникарлости мажъулотлари асосида ҳисобланб чиқалади.

ларга ташишда ҳаво транспортининг аҳамияти катта. Урганч шаҳрида курилган ҳалқаро тоифадаги аэропорт бундай алоқаларни амалга оширади.

Хоразм вилояти ташки савдо айланмаси 2013-йилда 249,5 млн АҚШ долларини ташкил этган, шу жумладан экспорт 154,9 млн, импорт 94,6 млн долларга тенг. Бирок, республика кўрсаткичларига нисбатан экспорт атиги 1,0, импорт 0,7 фоизга тенг, холос. Экспорт таркибида паҳта толаси (82,1 %) устунлик қиласа, импортда эса машина ва ускуналар (42,3 %), кимё ва ундан тайёрланган маҳсулотлар (32,0%) етакчилик қилади.

Ташки савдо айланмасининг 61,2 фоизи, экспортнинг 62,8 ва импортнинг 58,1 фоизи «Узок хориж» ва Болтик бўйи давлатларига тўғри келади. Ташки савдо алоқаларида Эрон, Хитой, Украина ҳамда Туркия давлатлари олдинда турали. Бундай алоқаларнинг шаклланишида барча туман ва шаҳарлар катнишиади.

Экспортнинг худудий таркиби қўйилдагича: Урганч шаҳри – 24,3 %. Хива - 10,6 %. Ҳазораси – 10,5 %, Урганч тумани – 9,0 %, Ҳонқа – 8,8 %, Шовот – 7,9 %. Импорт ҳажмининг 19,7 фоизини 2013-йилда Ҳонқа тумани олган, шу билан бирга, бу борада Янгиарик (12,4 %), Гурлан (11,7 %), Бофот (10,5 %) ва Шовот (10,3 %) туманлари ҳам кўзга ташланади. Қолған худудларда бу кўрсаткичлар анча паст, Хива ва Урганч туманларида эса улар 2013-йилда жуда оз даражада бўлган. Экспорт-импорт жараёни ва унинг таркиби инвестиция мухитининг кулагилги ҳамда қўшма корхоналар фаолияти билан ҳам боғлиқ. Қўшма корхоналар асосан Урганч, Хива, Гурлан, Ҳонқа шаҳарларида барни этилган. Бу ерда 26 ҚҚ фаолият кўрсатган бўлиб, уларнинг экспортдаги улуши 6,5 % дир.

Хоразм вилояти худудининг унча катта эмаслиги, унинг компакт (ихчам) эканлиги, аҳоли ва ижтимоий-иктисодий салоҳиятнинг деярли бир текис тақсимланганлиги боис, бу ерда, бопка вилоятларда бўлганидек, ички иқтисодий районларни ажратиш учун объектив зарурат йўқ. Аммо шунга қарамасдан, кишлоқ туманлари ижтимоий-иктисодий ривожлапиши кўрсаткичларида айрим худудий тафовутлар кўзга ташланади (69-жадвалга қаранг). Саноат ишлаб чиқариш салоҳияти бўйича, Урганч шаҳрини хисобга олмагандан, Ҳонқа, Бофот, Янгибозор туманлари юкори кўрсаткичларга эга бўлса, Хива, Кўшкўпир ва Урганч кишлоқ туманлари улуши нисбатан паст.

Кишлоқ хўжалик маҳсулотлари ҳажмида деярли барча туманлар (Ҳазорасп, Хива, Кўшкўпирдан ташқари) вилоят даражасидан юкори. Аҳолига хизмат кўрсатиш соҳалари географиясида Урганч шаҳридан ташқари, жами кишлоқ туманларида ҳал этилиши лозим бўлган муаммолар борлигини кўриш мумкин.

**Хоразм вилояти кишлок туманлари ижтимоий-иктисодий ривожланиш
кўрсаткичлари (2013 й.)**

т/р	Худудлар	Саноат маҳсулоти	ХИМ	Кишлек хўжалик маҳсулот	Инвест гиция	Пудрат ишлари	Чакана савдо	Пуллик хизмат
	Урганч ш.	3,079	6,328	0,325	1,617	2,942	5,301	4,413
Туманлар:								
1.	Богот	1,102	0,701	1,107	0,993	0,611	0,605	0,552
2.	Гурлан	0,839	0,314	1,439	0,712	0,705	0,624	0,719
3.	Урганч	0,640	0,630	1,093	0,886	0,925	0,701	0,699
4.	Ҳазорасп	0,909	0,255	0,743	0,551	0,562	0,708	0,619
5.	Хива	0,325	0,614	0,835	0,500	1,396	0,645	0,752
6.	Хонка	1,188	0,646	1,027	0,678	0,737	0,565	0,769
7.	Шовот	0,822	1,066	1,122	0,853	0,746	0,475	0,737
8.	Қўшқўпир	0,593	0,171	0,975	0,567	0,549	0,382	0,578
9.	Янгиарик	0,835	0,153	1,253	0,797	0,788	0,565	0,646
10.	Янгибозор	1,099	0,219	1,710	0,947	1,156	0,596	0,700
	Вилоят	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000

Жадвал Ўзбекистон Республикаси статистика қўймитаси маълумотлари асосида тузилган.

Хоразм вилоятининг истиқболда ривожланиши, энг аввало, мавжуд мөхнат ресурслари ва кишлек хўжалиги хом ашёсини қайта ишлаш, автомобилсозлик саноатини шакллантириш, худудий агронидустриял мажмуани такомиллаштириш билан боғлиқ. Бу хусусда унинг транзит ҳолатига эга бўлган иктисодий географик ўриндан ҳам фойдаланиш талаб этилади. Умуман олганда эса, Хоразм вилояти ижтимоий-иктисодий ривожланишини, унинг Қорақалпоғистон Республикаси билан интеграция асосида, ягона иктисодий макон доирасида амалга ошириш мақсадга мувофиқ хисобланади. Чунки Қўйи Амударё иктисодий районини ташкил этувчи бу икки маъмурӣ бирлик бир-бирини тўлдирувчи имкониятларга эга.

Адабиётлар

1. Каримов И. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳди, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. –Т.: «Ўзбекистон», 1997.
2. Каримов И. Асосий вазифамиз – Ватанимиз тараққиёти ва ҳалқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. –Т.: «Ўзбекистон», 2010.
3. Каримов И. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. – Т.: «Ўзбекистон», 2011.
4. Асанов Г., Набиҳонов М., Сафаров И. Ўзбекистоннинг иқтисодий ва ижтимоий жўғрофияси. – Т.: «Ўқитувчи», 1994.
5. Ата-Мирзаев О., Тухлиев Н., Узбекистан: природа, население, экономика. – Т.: Ўзбекистон Миллӣй энциклопедияси, 2009.
6. Аҳмедов Э., Сайдаминова З. Ўзбекистон Республикаси. Қисқача маълумотнома. – Т.: «Ўзбекистон», 2006.
7. Воронин В.В., Шарыгин М.Д. Экономическая, социальная и политическая география. Учебное пособие. – Самара, 2006.
8. Глобальная социально-экономическая география. Под.ред. Н.А.Слука. – Москва-Смоленск, 2011.
9. Гранберг А.Г. Основы региональной экономики. – М., 2000.
10. Доманьский Р. Экономическая география: региональный аспект. Пер. с пол. – М.: «Новый хронограф», 2010.
11. Мироненко Н. С. Введение в географию мирового хозяйства. Международное разделение труда. – М.: «Аспект Пресс», 2006.
12. Максаковский В.П. Общая экономическая и социальная география. Курс лекций. Часть I. – М.: «ВЛАДОС», 2009.
13. Набиев Э., Қаюмов А. Ўзбекистоннинг иқтисодий салоҳияти. – Т.: «Университет», 2000.
14. Новый взгляд на экономическую географию. Доклад о мировом развитии. Обзор 2009. – Вашингтон, Всемирный банк, 2008.
15. Рӯзиев А., Абиркулов Қ. Ўзбекистон иқтисодий географияси. – Т.: «Шарқ» НМАК, 2001.
16. Саушкин Ю.Г. Географическое мышление. – Смоленск: Ойкумена, 2011.
17. Солиев А.С., Аҳмедов Э., Махамадалиев Р.Й. ва б. Минтақавий иқтисодиёт. Ўқув кўйланма. – Т.: «Университет», 2003.
18. Солиев А., Назаров М. Ўзбекистон қишлоқлари (Қишлоқ жойлар географияси). – Т.: “Fan va texnologiya”, 2009.
19. Солиев А., Назаров М., Курбонов Ш. Ўзбекистон худудлари ижтимоий-иктисодий ривожланиши. – Т.: «MUMTOZ SO’Z», 2010.
20. Солиев А. Иқтисодий география: назария, методика ва амалиёт.- Т.: «Камалак», 2013.

21. Социально-экономическая география: понятия и термины. Словарь-справочник. – Смоленск: «Ойкумена», 2013.
22. Тожиева З.Н. Ўзбекистон ахолиси: ўсиши ва жойланиши (1989-2009 йй.). Монография. – Т.: «Fan va texnologiya», 2010.
23. Экономическая, социальная и политическая география: мир, регионы, страны. Под.ред. И.А.Родионовой. – М., 2008.
24. Тўхлиев Н. Ўзбекистон Республикаси иктисодиёти. – Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2008.
25. Ўзбекистон Республикаси иктисодий-ижтимоий тараккиётининг мустакиллик йилларидаги (1990-2010-йиллар) асосий тенденция ва кўрсаткичлари ҳамда 2011-2015-йилларга мўлжалланган прогнозлари. – Т.: «Ўзбекистон», 2011.
26. Курбонов Ш. Б. Кичик худудлар ижтимоий-иктисодий географияси. – Т.: “MUMTOZ SO’Z”, 2013.
27. Ҳасанов И.А., Гуломов П.Н. Ўзбекистон табиий географияси. – Т.: «Ўқитувчи», 2007.

Иловалар

I-нчона

Ўзбекистон шаҳар жойларининг таркибий тузилиши

Шаҳар ва шахарчалар групхари (ахоли сони бўйича)	1989 й.			2013 й.		
	Сони	Ахолиси	Сони	Сони	Ахолиси	Сони
сони	фоизда	минг киши	фонизда	сони	минг киши	фонизда
Жами	183	100,0	6347,6	100,0	1204	100,0
<i>Шу жумладан, ахоли сони</i>						
10 минг кишигача	93	50,6	528,6	8,4	967	80,3
10-20 минг	40	22,0	566,2	8,9	128	10,7
20-50 минг	30	16,5	860,8	13,7	71	5,9
50-100 минг	7	3,9	502,7	7,9	21	1,7
100-250 минг	11	6,5	1641,9	25,9	10	0,8
250-500 минг	1	0,5	483,9	7,6	6	0,5
500 минг ва ундан ортиқ	1	0,5	1754,5	27,6	1	0,1

Жадвал ЎзРД давлат статистика хўмитаси матбуототари асосидаги маддатиф топонидан чисоблаб чиқетган.

Ўзбекистон иктисолийтининг асосий ривожланиши кўрсаткичлари

(олдинни йилга нисбатан фоизида)

	1996	1997	1998	1999	2000	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Ялпи максулот	101,7	105,2	104,3	104,3	103,8	107,4	107,0	107,5	109,5	109,0	108,1	108,5	108,3	108,2	108,0
Саноат иштаб чикариши	102,6	104,1	103,6	105,7	105,9	109,4	107,2	110,8	112,1	112,7	109,0	108,3	106,3	107,7	108,8
Истъемол моллари	108,1	115,4	107,8	108,4	106,2	113,5	116,6	110,7	118,6	117,7	113,9	112,0	114,0	114,5	114,1
Кишлак хўжалиги максулотлари	94,4	105,8	104,1	105,6	103,1	108,9	105,4	106,7	106,1	104,5	105,7	106,8	106,6	107,0	106,8

Жадвал ўйлаб олган статистики қўнитаси мактуботлари асосидан тұзилған.

Ўзбекистон иктисолидигъти ривожланишининг балъзи курслаткичлари
 (оддинги йилга нисбатан фонзда)

	1991	1995	1996	2000	2004	2005	2007	2008	2010	2013
Ялти ички маҳсулот	99,5	99,1	101,7	103,8	107,4	107,0	109,0	108,5	108,0	
Саноат маҳсулоти	101,5	100,0	102,6	105,9	109,4	107,2	112,1	112,7	108,3	108,8
Истеммол товарлари	104,3	102,8	108,1	100,2	113,5	116,6	118,6	117,7	108,2	114,1
Кишлак хўжалиги	98,9	102,2	94,4	103,1	108,9	105,4	106,1	104,5	106,8	106,8
<i>Шу жумадан:</i>										
Дехкончилик	94,7	105,6	94,6	103,1	116,6	107,0	107,2	105,0	105,9	106,4
Чорвачилик	106,2	97,4	94,0	103,0	105,9	103,6	104,6	104,0	107,0	107,4
Инвестиция	105,0	104,0	107,0	101,0	107,3	105,7	125,8	134,1	109,2	109,8
Транспорт: (юқ ташш)	94,9	99,5	124,8	100,2	101,2	105,7	108,2	109,9	109,9	104,4
Йўловчи тасин	95,5	92,3	122,3	102,5	103,0	114,0	111,0	113,2	106,2	104,2

Манба: ЎзРДаъат статистика қўймаси маддумонлари.

Ўзбекистон Республикасининг жами ерлари хакимиаги бальзи маълумотлар

Худудлар	Умумийи ер майдони		Шундан: сугориладиган ерлар		Экин ерлари		Кўхер турлари		Сугорилалига иерлар		Шундан: сугориладиган ерлар		Пичсанор ва яйлончар
	жами	фон-да	жами	фон-да	жами	фон-да	жами	фон-да	жами	фон-да	жами	фон-да	
Коракалпогистон	16174	36,4	515,3	11,9	423,6	10,4	423,6	12,8	5223,5	20,7	479,2	12,8	4780,9
Республикаси													23,0
<i>Вилойятлар:</i>													
Андижон	430,3	0,9	273,5	6,3	203,8	5,0	203,8	6,1	256,9	1,1	274,2	6,3	20,3
Бухоро	4933,7	9,4	275,1	6,4	200,6	4,9	200,6	6,0	2807,4	11,1	227,8	6,1	2579,6
Жиззах	2117,9	4,8	301,2	7,0	486,1	11,9	264,5	8,0	1266,3	5,0	276,3	7,5	758,0
Навоий	10937,5	24,6	123,4	2,9	111,1	2,7	91,0	2,7	8892,0	35,2	108,0	2,9	8763,6
Наманган	718,1	1,6	282,5	6,5	198,2	4,9	198,2	6,0	390,3	1,5	237,7	6,3	152,6
Самарқанд	1677,3	3,8	379,3	8,8	435,9	10,7	253,9	7,7	1295,2	5,1	310,3	8,3	793,6
Сирдарьё	427,6	0,9	286,9	6,6	251,4	6,2	251,4	7,6	290,4	1,2	268,4	7,2	22,0
Сурхондарё	2009,9	4,8	325,8	7,5	281,6	6,9	241,7	7,3	1175,5	4,6	272,8	7,3	851,2
Тошкент	1525,5	3,4	396,8	9,2	340,8	8,4	305,1	9,2	813,9	3,2	338,8	9,1	433,7
Фарони	700,5	1,6	368,2	8,5	349,3	6,2	249,3	7,5	318,4	1,3	298,9	7,8	23,5
Хоразм	608,2	1,4	266,2	6,2	205,4	5,0	205,4	6,2	332,9	1,4	222,8	6,0	110,1
Кашкадарё	2856,8	6,4	515,7	11,9	682,7	16,8	424,1	12,8	2195,3	8,6	461,4	12,3	1455,8
Тонисонт.н.	33	0,0	5,3	0,1	0,5	0,0	0,5	0,1	0,5	0,0	0,5	0,1	-
Жами	44410,3	100,0	43133,1	100,0	4071,0	100,0	33133,1	100,0	25258,5	100,0	3739,1	100,0	20756,1

Жадвал "Ўзбекистон Республикасининг ер фоноли" – Т. ЎзРер ресурслари, геодезия, картографияни даъват кадастри докатоти ўзинчаси, 2011. – 35 бет. Материалларни асосида чиркабий чиқицган.

Ўзбекистонда деҳқончилик маҳсулотларини етиштиришининг худудий таркиби

(2013 й. жамига нисбатан фонда)

Худудлар	Жами к/х маҳсулоти	Донли экинлар	Сабзавот	Картошка	Полиз	Мева	Үзум
Ўзбекистон Республикаси	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
<i>Инжоматдан:</i>							
Коракалпогистон Республикаси	3,0	3,7	2,1	1,7	6,2	1,5	0,3
<i>Вилояятлар:</i>							
Андижон	9,9	8,6	13,9	9,9	5,6	21,4	4,3
Бухоро	9,9	8,3	5,6	6,9	6,7	8,8	10,4
Жиззах	5,0	7,0	3,6	2,2	13,3	3,3	2,3
Навоий	4,7	3,4	2,4	2,5	3,6	3,7	4,7
Наманган	7,9	6,7	6,8	9,1	4,1	7,7	7,3
Самарқанд	12,1	10,7	16,2	21,9	5,8	13,3	34,9
Сирдарё	1,9	6,9	2,8	1,7	17,3	1,2	0,8
Сурхондарё	8,9	8,4	8,1	7,7	9,7	5,3	8,5
Тошкент	12,8	9,4	20,3	15,5	8,6	7,9	11,4
Фарғона	8,3	10,2	7,4	10,1	3,7	15,0	6,9
Хоразм	6,0	4,5	5,6	4,7	7,7	6,6	2,5
Кашшадарё	8,5	12,2	5,2	6,1	7,8	4,3	5,7

Жадвал ЎзРД давлат статистика қўйичаси ишбу номидаги асосида ярисоб булоғланган.

Коракалпостон Республикаси ва вилоятларда фермер хўжаликларининг бальзи кўрсаткичлари

(2013 й. 1 январе холатида)

	Сони	Ер майдони, минг га	Ишли ходимлар сони, инг. кунин	1 фермер хўжаликлинида: ер майдони, га	1 фермер хўжаликлинида: ишин ходимлар сони	Ялпи хашлоқ хўжалигинаги утуши, %
Узбекистон Республикаси	73484	5824,3	1255,5	79,7	17,1	34,4
<i>Шу жумладан:</i>						
Коракалпостон Республикаси	3423	564,5	58,9	164,9	17,2	38,6
<i>Вилоятлар:</i>						
Андижон	7175	256,2	127,2	35,7	17,7	45,8
Бухоро	4006	702,0	70,8	197,7	17,7	28,9
Жиззах	5340	475,0	61,3	88,9	11,5	36,2
Навоий	1754	230,7	20,5	131,5	11,7	25,9
Наманган	5793	264,6	83,0	45,7	14,3	20,8
Самарқанд	8388	527,1	115,1	62,8	13,7	37,0
Сирдарё	4301	245,7	79,8	57,1	18,6	41,3
Сурхондарё	5155	731,1	105,0	141,8	20,4	31,7
Тошкент	6177	461,8	119,3	74,8	19,3	35,2
Фарғона	8488	339,0	211,0	39,9	24,8	34,4
Хоразм	4865	239,1	96,2	49,1	19,8	30,9
Кашкадарё	8025	744,4	104,9	92,8	13,1	38,0

Жадвал УзРДиклат статистика қўнимини мажбурийларни асосида мўаллиф ҳисоблиб чиқкан.

Ўзбекистон Республикасининг умумталим мактаблари ва соглини соктаси тизимиининг жайим кўрсаткичлари (2012 й.)

Худудлар	Сони	Ўкувчилар сони, минг киши	Умумталим мактаблари				Соғлини саклаш (хар 10 минг аҳолига нисбатан)			
			хар бир мактабга тўғри келадиган ўкувчинар сони	амбулатория-поликлиника миассасалари куввати	бемор ўринлари	врачиар	ўрга тибий ходим лар	ахоли касалла ниши		
Ўзбекистон Республикаси	9 780	45 794	468	143,4	47,3	28	108	4 555,8		
<i>Шу жумладан:</i>										
Коракалпогистон Республикаси	737	249,0	338	136,3	50,6	23	99	4 237,9		
<i>Вилоятлар:</i>										
Андижон	742	386,0	520	149,0	48,5	25	94	4 434,0		
Бухоро	534	251,2	470	171,0	43,6	30	122	3 957,9		
Жиззах	546	198,8	364	138,6	41,3	17	92	3 738,5		
Навоий	359	126,8	353	167,5	47,4	29	131	6 408,3		
Наманган	689	364,4	529	118,1	53,6	21	97	5 338,9		
Самарқанд	1 233	520,1	422	108,8	42,4	25	83	3 993,5		
Сирдарё	301	112,9	375	207,0	50,8	22	136	2 964,0		
Сурхондарьё	858	367,7	428	93,0	33,6	17	97	4 044,2		
Тошкент	883	371,0	420	181,8	36,9	21	117	3 486,3		
Фарғона	921	481,4	523	133,2	43,2	21	121	4 940,5		
Хоразм	531	261,7	493	130,5	40,7	28	99	4 755,4		
Кашкадарё	1 118	476,9	427	103,3	41,0	20	103	4 389,0		
Тошкент ш.	325	315,5	971	224,2	78,3	80	141	6 578,4		

Манба: УзРД давлат статистики қўниматаси маълумотлари.

Ўзбекистон министрларли транспортнинг балын бир кўрсаткичлари (2012 й.)

Худудлар	Темир йўл транспорти				Автомобилъ транспорти			
	Темир йўл зичлаги, хар 10 минт км/км	Юк жўнатиш, минт/т	Йўловчи ташиш, минг киши	Автомобиль йўл узунлиги, минг/км	Зичлаги, хар 10 минг кв/км	Юк ташиш, минт/т	Автобусларда йўловчи ташиш, мин/киши	
Ўзбекистон Республикаси	4258,4	94,8	59177,9	14877,3	42,0	92,7	350,7	603,3
<i>Шу жумладан:</i>								
Коракалпогистон Республикаси	844,3	50,7	3337,1	919,5	4,2	25,0	15,4	0,9
<i>Вилоятлар:</i>								
Андижон	155,8	371,0	171,0	101,9	2,5	584,0	28,0	3,0
Бухоро	270,0	67,0	6952,4	781,1	4,0	94,4	20,9	9,8
Жиззах	303,1	142,9	2252,1	59,3	2,5	117,1	14,3	1,5
Навоий	469,3	42,3	11586,2	561,2	3,8	35,5	10,8	5,5
Наманган	144,6	195,4	651,9	164,5	3,2	424,5	18,2	14,7
Самарқанд	283,8	168,9	1845,4	829,6	4,0	242,8	27,5	40,4
Сирдарё	169,3	395,6	217,8	3537,9	1,4	330,0	6,2	1,4
Сурхондарё	409,4	203,7	1755,9	894,6	2,8	135,1	25,1	16,4
Тошкент	348,8	223,6	18037,5	5873,0	4,0	245,6	77,6	110,9
Фарғона	228,6	341,2	6766,5	460,0	4,0	589,4	37,3	27,1
Хоразм	138,7	227,4	351,7	251,0	2,2	359,0	23,6	3,2
Кашкадарё	492,7	172,5	5252,4	443,7	3,4	120,8	17,3	1,3

Ташкент вилоятни кишлек туманларининг майдони ва ахолиси¹

Туманлар	Ташкил топган йили	Маъмурий маркази	Майдони, минг кв.км	Ахолиси, минг киши		Ахоли ўиши, %	Ахоли зиҷчиги, кишин/кв.км
				1989 йил	2014-йил		
Бекобод	23.09.1963	Задбар ш.ча	0,76	101,0	143,8	142,4	189,2
Бўка	18.05.1943	Бўка ш.	0,59	82,1	115,8	141,0	196,3
Бўстонлик	25.12.1968	Ғазалкент ш.	4,93	124,9	160,7	128,7	32,6
Зангиота	01.12.1933	Эшонгузар ш.ча	0,39	239,1	352,6	147,5	904,1
Оҳангарон	31.12.1971	Оҳангарон ш.	3,18	64,3	124,0	192,8	39,0
Оккўргон	09.02.1935	Оккўргон ш.	0,40	71,0	96,7	136,2	241,7
Паркент	06.12.1979	Паркент ш.	1,08	82,4	140,0	169,9	129,6
Пискент	07.12.1970	Пискент ш.	0,79	72,7	94,4	129,8	119,5
Чиноз	12.04.1973	Чиноз ш.	0,34	96,2	122,7	127,5	361,0
Юкориничик	29.09.1926	Янгибозор ш.ча	0,44	88,8	123,2	138,7	280,0
Янтийўл	29.09.1926	Гулбахор ш.ча	0,42	131,6	249,9	189,9	595,0
Ўргачирик	29.09.1926	Тўйтепа ш.	0,49	133,1	179,7	135,0	366,7
Қабрай	31.12.1964	Кибрай ш.ча	0,56	137,3	187,0	136,2	333,9
Қўйичирик	26.12.1973	Дўстлобд ш.	0,56	88,4	100,5	113,7	179,5
Вилоят	15.01.1938	Тошкент ш.	15,6	2143,5	2726,1	127,2	174,8

Излог: 1) Вилоятга бўйичуручи инакатлар жавобга киритилмаган.

2) 2010-йил сенсорий олида Зангиота ва Тошкент туманлари бирданнагариган.

3) 2014-йил матбуъотнотларида Янтийўл ва Тонизарон шахарлари иш номли қўшилак туманларига таржимебоз киритилсан.

Жадвал ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўниминиси матбуъотнотлари асосида тузилган.

¹ Бу ундан кейинни вилоятлар кишлек туманлар ахолиси сони кептирилган жадваллар 2014-йилнинг lastplabki matbuъotlari асосида тузилган.

Топкент вилюяты ижтимоий-иктисодий салохиятнинг худудий тузилини

Шаҳар ва туманлар номи	Саноат маҳсулоти	ХИМ	Кишлопк ҳўчалик маҳсулоти	(2013 й., жами вилюята нисбатан фоизида)		Чакана савдо	Гуллик хизмат	Экспорт	Импорт
				Капитал кўйилмалари	Пурдат ишлари				
Олмалик ш.	24,2	2,1	0,4	15,3	9,2	6,4	7,9	7,3	38,3
Ангрен ш.	3,4	4,4	1,2	8,4	11,9	6,6	5,6	6,9	0,7
Бекобод ш.	13,0	2,7	0,5	7,5	4,8	6,2	5,0	13,8	
Чирчик ш.	9,0	7,9	0,6	5,1	1,7	3,4	5,1	8,4	7,1
Бекобод т.	0,7	0,6	8,2	1,2	1,3	3,8	2,5	3,2	0,0
Бўстонлик т.	1,8	3,9	8,1	3,4	4,3	7,0	4,4	5,8	1,4
Бўка т.	0,5	0,4	4,9	1,3	1,2	2,1	2,6	2,2	0,0
Зангиота т.	12,9	32,0	12,6	15,1	11,7	12,2	18,6	16,4	5,1
Оксантарон т.	7,0	4,1	3,8	2,9	5,0	5,6	3,8	3,2	5,9
Оқкургон т.	0,5	0,4	6,0	1,2	1,3	2,1	4,6	2,0	0,0
Паркент т.	0,9	4,3	5,8	1,7	1,8	3,7	4,2	3,7	0,6
Пискент т.	0,4	0,6	5,6	0,9	1,7	3,2	1,7	2,1	0,0
Чиноз т.	1,2	2,7	6,8	1,6	1,0	4,2	2,1	4,2	2,7
Юкоричарчик т.	1,3	2,4	5,4	1,7	4,2	5,4	1,9	3,8	0,5
Янгиюлт т.	4,0	8,4	7,6	5,4	4,8	8,4	16,1	9,2	3,3
Ўзгачарчик т.	1,5	2,2	6,8	1,6	2,2	3,3	3,4	4,7	1,2
Кибрай т.	6,0	20,2	8,1	7,2	15,3	16,9	3,9	9,6	1,3
Куйчичарчик т.	0,6	0,7	6,4	1,2	1,1	1,0	2,3	2,3	0,1

Жадвал Узбекистон Республикаси Донации статистика қўнимини жадвонларни асосида ўтибораб чиқилин.

Тошкент вилояти кишлек хўжалигида фойдаланилидаган ерлар тарқиби

Кишлек туманлари	Майдоини, минг га	Кишлек хўжалигида фойдаланилидаган ерлар, минг га	Шу жумладан сугориладиган ерлар, минг га	Кишлек хўжалигида фойдаланилидаган ерларга нисбатан, фоизда			
				Экин ерлар	кўп ийлилк дараҳизорлар	бўз ерлар	чишсанор ва яйловлар
Бекобод	75,6	49,6	40,3	80,7	2,5	2,5	16,1
Бўстонлик	493,4	210,1	11,0	6,4	3,0	-	90,5
Бўка	59,0	43,0	35,9	83,2	2,8	0,4	13,6
Зантиста	38,3	18,0	17,4	74,7	22,3	-	2,9
Оҳангарон	318,4	185,3	22,9	17,3	1,5	0,04	81,2
Оккўргон	44,8	31,0	27,1	85,0	3,0	0,1	11,9
Паркент	108,0	64,1	12,0	20,7	16,7	0,08	62,6
Пискент	74,0	46,2	22,5	49,1	1,6	-	49,3
Чиноз	34,0	21,7	19,5	86,2	4,7	0,01	9,0
Юкориҷирчик	44,0	29,8	23,3	80,5	2,8	0,07	16,6
Янгийўл	43,1	24,1	23,1	83,3	11,8	0,2	4,7
Ўртачирчик	51,9	33,6	30,9	91,8	3,2	-	5,0
Кибрай	56,0	18,5	15,1	77,4	17,2	-	5,4
Кўйичирчик	55,9	37,7	37,5	94,4	4,6	0,3	0,7
Вилоят, жами	1525,6	813,9	339,0	41,9	4,6	0,2	53,3

Жадвал "Узбекистон Республикасининг ер фонаси" – Т. УАР ер ресурслари, геосозон, картографиянига байланган хадостри документи ҳаётмати қўнимати, 2011.
– 168 бет мактубномалари иссонида чираб тикширсан.

Тошкент вилояти фермер хўжаликлари хакида маълумотлар (2013 й.)

Кишилек туманлари	Фермер хўжаликлари сони	Биринчирилган ср майдони, мингга	Ишлайдиган ходимлар, минг киши	1 фермер хўжалигига тўғри келадиган:		Ялини кишилек хўжалик маҳсулотидаги улуси, %
				ер майдони, га	ишчи ходимлар сони	
Вилоят, жами	6177	461,8	119,3	74,8	19,3	35,2
Бекобод	462	48,4	11,8	104,8	25,5	32,9
Бўстонлик	349	47,9	1,7	137,2	4,9	34,4
Бўка	522	44,3	21,2	84,9	41,4	33,3
Зангистота	497	14,3	9,2	28,8	18,5	35,3
Оҳангарон	427	45,7	2,0	107,0	4,4	25,8
Оккургон	366	28,8	9,7	78,7	26,5	38,4
Паркент	788	41,3	5,7	52,4	7,2	39,0
Пискент	320	29,1	8,2	90,9	25,6	41,2
Чиноз	220	21,3	7,1	96,8	32,3	42,5
Юкоричирчик	330	27,6	6,6	83,6	20,0	38,6
Янгиёйл	750	25,7	10,9	34,3	14,5	43,8
Ўртачирчик	314	34,4	6,6	109,6	21,0	32,2
Кибрай	383	13,2	1,7	34,5	4,4	27,9
Куйчирчик	437	39,5	17,0	90,4	38,9	48,2

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Дакват статистикика қўнимитаси маълумотлари асосида тузилаган.

Тошкент шаҳри аҳолисининг табиий ҳаракати
 (хар 1000 кишига нисбатан)

Ҳудудлар	2000-йил.			2008-йил.			2013-йил.		
	түглиниш	ўлим	табиий қўйниш	түглиниш	ўлим	табиий қўйниш	түглиниш	ўлим	табиий қўйниш
Бектемир	15,1	8,4	6,7	23,9	9,3	14,6	25,8	8,7	17,1
Мирзо Улугбек	12,3	9,8	2,5	16,5	9,0	7,5	14,2	7,9	6,3
Миробод	14,7	10,3	4,4	20,1	9,6	10,5	15,4	8,0	7,4
Олмазор	17,1	6,8	10,3	24,7	6,4	18,3	18,9	5,4	13,5
Сергели	15,0	9,8	5,2	21,5	10,5	11,0	19,9	9,1	10,8
Учтепа	16,3	8,2	8,1	19,1	7,1	12,0	19,8	6,8	13,0
Ҳамза	12,2	9,7	2,5	16,2	9,0	7,2	14,5	8,3	6,2
Чилонзор	12,8	9,3	3,5	16,4	8,6	7,8	16,1	6,9	9,2
Шайхонтохур	18,4	6,1	12,3	22,1	5,3	16,8	18,5	4,9	13,6
Юнусобод	13,6	8,3	5,3	18,4	8,4	10,0	17,4	6,8	10,6
Яққасарой	11,8	7,9	3,9	12,9	6,0	6,9	11,9	5,4	6,5

Инфо: шахар бўйича 2013-йилга түргани 17,1, ёки 6,8 табиий кўпайтиш 10,3 промиле бўлган.

Жойнок Узбекистон Республикаси Давлат статистикика Ҳизматлари навъумонияти асосида тузилган.

Ташкент шаҳри аҳолисининг миграцияси (хар минг кишига нисбатан)

Туманлар	2009 й.				2010 й.				2013 й.			
	келган лар	кетган лар	миграция колдиги	келган лар	кетган лар	миграция колдиги	келган лар	кетган лар	миграция колдиги	келган лар	кетган лар	миграция колдиги
Бектемир	8,0	9,4	+1,4	4,1	6,7	-2,6	11,2	38,0	-26,8			
Мирзо Улугбек	16,3	14,6	1,7	16,5	13,1	3,4	8,9	14,3	-5,4			
Мирбоб	8,6	8,3	0,3	9,9	8,0	1,9	8,6	16,8	-8,2			
Олмазор	2,2	2,1	0,1	8,7	1,7	7,0	4,2	11,4	-7,2			
Сергели	5,3	6,8	-1,5	4,9	6,5	-1,6	9,4	9,7	-0,3			
Учтепа	5,6	4,2	1,4	2,8	3,6	-0,8	7,1	14,4	-7,3			
Ҳамза	5,1	7,0	-1,9	4,2	5,6	-1,4	8,3	12,7	-4,4			
Чилонзор	13,9	14,3	-0,4	9,5	10,5	-1,0	12,6	11,7	0,9			
Шайхонтохур	0,5	1,2	-0,7	0,7	1,4	-0,7	3,6	4,1	-0,5			
Юнусобод	11,4	11,5	-0,1	7,7	11,3	-3,6	6,8	19,1	-12,3			
Яққасарой	18,0	18,9	-0,9	9,1	18,0	-8,9	5,4	16,4	-11,0			
Шахар бўйича	8,0	8,1	-0,1	7,2	7,2	0,0	7,3	13,0	-5,7			

Монба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўйичаси маджумотари.

Жиззах вилояти асосий ижтимои-иктисолий соҳаларининг ҳудудий таркиби
 (2013 й. жамитга нисбатан фоизида)

Ҳудудлар	Саноат ишлаб чикириш	ХИМ ишлаб чикириши хажми	Кишлолк хўжалик ялини маҳсулоти	Пурдраг ишлари	Чакана савдо	Пуллик хизмат	Экспорт	Импорт
Арнасой	3,7	1,3	5,7	1,9	1,7	2,2	9,0	0,1
Бахмай	3,0	6,3	12,9	5,9	10,1	5,1	1,9	5,8
Дустлик	19,3	15,5	10,2	2,9	5,6	2,9	10,3	1,0
Жиззах	4,9	7,4	10,7	10,6	8,5	9,8	1,8	2,7
Зарбдор	4,8	1,7	6,4	4,0	3,3	2,4	10,9	17,6
Зафаробод	4,2	1,4	6,0	1,5	0,6	1,8	10,4	1,7
Зомин	6,8	4,5	11,2	7,5	12,3	6,4	1,4	1,4
Мирзачўл	1,0	2,1	6,4	2,8	2,5	2,7	0,3	1,0
Паҳтакор	9,4	2,7	8,0	4,9	4,3	3,6	19,4	1,6
Фориш	2,8	3,2	5,6	4,9	5,7	2,9	1,3	1,7
Галлаорол	3,7	6,3	12,5	7,8	12,2	7,1	1,0	3,1
Янгиобод	0,5	1,0	2,4	3,1	1,7	0,8	0,2	6,5
Жиззах ш.	36,0	46,6	2,0	42,2	31,5	52,3	32,1	55,8
Вилоят бўйича	100	100	100	100	100	100	100	100

Жиззах Узбекистон Республикаси Давлат статистика ҳизматидаги маданийотлари асосида хисобланб чикилган.

Жиззах вилояти кинчлок хүжлигти махсулоти өгүнтириши ва чорвачийликнинг худудий таркиби
 (2013-й., жамига тиисбатан фоизада)

Худудлар	Бошкод лон	Сабзавот	Картошка	Мева	Узум	Гүшт	Сут	Йирлик шохли корамол	Кўй ва эчклиар	Тухум	Парран да
Жиззах ш.	0,07	3,3	2,8	3,1	2,9	3,3	1,6	1,4	1,8	10,5	10,6
Арнасой	8,6	4,2	3,3	2,9	2,8	4,3	5,4	5,0	1,0	2,3	2,2
Бахмал	3,9	15,1	36,4	42,6	14,2	16,4	19,0	20,4	15,3	7,9	9,5
Дўстлик	14,3	7,6	3,5	2,9	2,3	8,0	6,8	7,8	1,8	3,6	3,3
Жиззах	10,7	11,2	4,1	7,9	11,8	12,0	9,4	8,0	6,2	10,6	10,8
Зарбдор	9,6	5,8	1,3	1,8	0,1	4,8	5,4	4,8	2,3	4,3	4,3
Задаробод	8,6	4,6	2,7	3,1	5,3	4,7	5,2	3,6	5,2	3,8	3,5
Зомин	11,7	4,6	3,9	6,0	1,7	13,3	12,5	13,0	10,3	8,6	8,4
Мирзачўл	11,6	5,2	1,7	5,5	1,8	2,9	3,5	3,8	2,5	3,6	3,2
Пахтакор	13,6	7,3	4,2	2,2	1,1	5,8	6,4	5,4	1,7	4,3	4,4
Фориш	0,5	1,8	0,2	7,0	18,1	10,0	5,7	5,3	32,2	4,6	5,6
Гашлаорол	6,3	25,9	31,1	9,4	25,7	11,9	13,4	15,5	12,7	33,5	31,9
Янгиобод	0,6	3,4	5,1	5,6	12,1	2,5	5,7	5,9	6,9	2,3	2,5
Вилоят бўйича	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Жадвал Жиззах вилояти статистики билимберлари макъумотлари асосида хисоблаб чиқилган.

Сирдарё вилояти иктисолий ва ижтимоий соҳаларининг асосий курсаткичлари

(2013-йил, жамиятга нисбатан фойзда)

Шахар ва туманлар номи	Саноат маҳсулоти	ХИМ маҳсулоти	Кишлек хўкалиқ маҳсулоти	Капитал кўйилмалар	Пулрат ишилари	Чакана савдо	Пуллик хизмат	Экспорт	Импорт
Вилоят бўйича	100	100	100	100	100	100	100	100	100
<i>Шахарлар:</i>									
Гулистан Ш.	13,6	16,4	2,0	15,0	27,4	37,0	58,6	10,0	37,0
Ширин Ш.	0,6	1,2	0,5	7,3	3,8	1,9	1,6	0,0	3,8
Янгиер Ш.	3,2	4,4	0,3	10,1	8,3	8,4	5,3	1,4	1,2
<i>Туманлар:</i>									
Боёвут	8,1	4,4	15,0	4,9	9,0	8,2	4,8	8,9	1,0
Гулистан	7,8	3,8	9,8	5,0	7,9	4,2	2,9	6,3	0,5
Мирзаобод	2,2	2,8	8,5	3,1	9,6	6,4	3,5	16,0	18,1
Оқолгин	8,1	2,9	13,5	3,1	2,6	4,5	2,3	9,7	0,0
Сайкунонбод	12,7	7,2	12,3	5,1	6,7	2,6	3,2	6,6	0,9
Сардоба	6,0	2,8	12,8	16,0	4,3	6,7	2,7	7,2	0,1
Сирдарё	33,2	45,6	13,8	23,5	14,6	16,0	10,6	33,6	35,6
Ховос	4,5	8,5	11,4	6,9	5,9	4,1	4,5	0,3	1,8

Жадиди Узбекистон Республикаси Давлат статистика ҳизматиси меб.номлари асосида хисобланаб чиққалан.

Андикон вилояги кишилук түмандары хакида байзى маълумотлар

Кишилук түмандары	Ташкил топган йили	Маъмурий маркази	Майдони, минг кв. км	Ахолиси, минг киши		1989-йилларда ўчиш, %	Ахоли зичлиги, 1 кв. км киши
				1989 й	2014 й		
Андикон	24.12.1962	Кўйганёр ш.	0,37	125,3	230,3	183,8	622,4
Асака	24.12.1962	Асака ш.	0,26	118,8	289,3	243,5	1112,7
Баликчи	24.12.1962	Баликчи ш.	0,34	104,6	178,2	170,4	524,1
Булокбони	09.04.1992	Булокбоши ш.	0,18	-	128,2	-	712,2
Бўз	26.12.1964	Бўз ш.	0,20	28,5	64,0	224,6	320,0
Жалакузук	12.04.1973	Охунбобоев ш.	0,37	86,1	167,8	194,9	526,8
Избоскан	24.12.1962	Пойтуг ш.	0,28	111,5	211,4	189,6	755,0
Марҳамат	07.12.1970	Марҳамат ш.	0,32	76,7	154,8	201,8	483,8
Олтинкул	03.04.1978	Олтинкул ш.	0,21	98,6	156,9	159,1	747,1
Пактаобод	07.12.1970	Пахтаобод ш.	0,26	101,1	170,7	168,8	656,5
Ургунор	26.12.1973	Оқолтин ш.	0,42	32,7	53,4	163,3	127,1
Хўжаобод	24.12.1962	Хўжаобод ш.	0,23	118,2	98,7	83,5	429,1
Шаҳриён	24.12.1962	Шаҳриён ш.	0,29	99,8	265,1	265,6	914,1
Кўргонтепа	24.12.1962	Кўргонтепа ш.	0,47	82,6	193,2	233,9	411,1
Вилоят жами	15.01.1938	Андижон ш.	4,30	1721,0	2805,2	163,0	652,4

Жадвали Узбекистон Республикаси Дакват статистикига кўйинтиши магълумотлари асосида тұзған.

Анлижон вилюяты кишилжок туманлары ахоли пунктларинин таркибий тузилиши (2012 й.)

т/р	Тумандар	500 киши		500-1000 киши		1000-2000 киши		2000-3000 киши		3000-5000 киши		5000 кишидан ортик		500(0) кишидан соңни ахолини		Жами	
		сонни	ахолин-чи	сонни	ахолин-чи	сонни	ахолин-чи	сонни	ахолин-чи	сонни	ахолин-чи	сонни	ахолин-чи	сонни	ахолин-чи	сонни	ахолин-чи
1.	Андижон	3 16,7	927 2,0	1 5,5	985 2,1	6 33,3	8449 18,0	1 5,5	2244 4,8	3 16,7	12492 26,7	4 22,3	21702 46,4	18 100,0	46799 100,0		
2.	Асака	-	-	2 3,8	1485 0,8	4 7,7	6619 3,8	12 23,1	32272 18,4	31 59,6	117769 67,2	3 5,8	17190 9,8	52 100,0	175335 100,0		
3.	Баликчи	-	-	4 9,3	3313 3,3	19 44,2	29276 30,2	11 25,6	25980 26,7	7 16,3	28457 29,3	2 4,6	10223 10,5	43 100,0	97249 100,0		
4.	Бўз	9 24,3	2950 8,1	10 27,0	7272 20,0	15 40,5	19357 53,1	3 8,2	6848 18,8	-	-	-	-	37 100,0	36427 100,0		
5.	Булобоши	-	-	5 27,8	3984 6,5	3 16,7	4162 6,8	1 5,5	2696 4,4	7 38,9	26156 42,8	2 11,1	24108 39,5	18 100,0	61106 100,0		
6.	Жанақпүк	1 2,1	464 0,5	13 27,1	10873 12,4	16 33,3	24767 28,2	13 27,1	30095 34,3	4 8,3	15012 17,2	1 2,1	6461 7,4	48 100,0	87672 100,0		
7.	Ийбоскан	4 8,2	1396 1,1	3 6,1	2485 1,9	10 20,4	14413 11,3	18 36,7	45372 35,6	11 22,8	43473 34,1	3 6,1	20381 16,0	49 100,0	127523 100,0		

8.	Мархамат	<u>2</u> 14.3	<u>564</u> 2.2	<u>4</u> 28.6	<u>2770</u> 11.0	<u>2</u> 14.3	<u>2941</u> 11.6	<u>4</u> 28.6	<u>9990</u> 39.6	<u>1</u> 7.1	<u>3361</u> 13.3	<u>1</u> 7.1	<u>5627</u> 22.3	<u>14</u> 100.0	<u>25253</u> 100.0
9.	Олтинкүй	-	2 <u>7.7</u>	1544 <u>2.1</u>	8 <u>30.8</u>	11864 <u>16.1</u>	5 <u>19.2</u>	13721 <u>18.6</u>	10 <u>38.5</u>	41370 <u>56.1</u>	1 <u>3.8</u>	5206 <u>7.1</u>	26 <u>100.0</u>	73705 <u>100.0</u>	
10.	Пахтаобол	1 <u>3.3</u>	347 <u>0.4</u>	6 <u>19.3</u>	4718 <u>5.5</u>	6 <u>19.3</u>	10291 <u>11.9</u>	5 <u>19.3</u>	11703 <u>13.6</u>	10 <u>324</u>	40342 <u>46.8</u>	3 <u>6.4</u>	18821 <u>21.8</u>	31 <u>100.0</u>	86222 <u>100.0</u>
11.	Улгунор	1 <u>4.0</u>	410 <u>0.9</u>	7 <u>28.0</u>	4396 <u>10.1</u>	6 <u>24.0</u>	9217 <u>21.2</u>	11 <u>44.0</u>	29441 <u>67.8</u>	-	-	-	-	43464 <u>100.0</u>	
12.	Хўжаобод	-	-	-	-	-	-	7 <u>41.2</u>	18951 <u>36.4</u>	10 <u>36.4</u>	33104 <u>58.8</u>	-	-	17 <u>100.0</u>	
13.	Шаҳриҳон	2 <u>4.1</u>	433 <u>0.3</u>	2 <u>4.1</u>	1624 <u>1.0</u>	7 <u>14.3</u>	10675 <u>6.8</u>	19 <u>38.7</u>	47430 <u>30.0</u>	12 <u>24.5</u>	40909 <u>25.9</u>	7 <u>14.3</u>	56761 <u>36.0</u>	49 <u>100.0</u>	
14.	Кўргонтена	-	-	1 <u>3.0</u>	898 <u>1.0</u>	16 <u>48.5</u>	25161 <u>27.2</u>	5 <u>15.2</u>	11803 <u>12.8</u>	6 <u>18.1</u>	21283 <u>23.0</u>	5 <u>15.2</u>	33323 <u>36.0</u>	33 <u>100.0</u>	
15.	Жамии вилойат бўйича	23 <u>5.0</u>	7491 <u>0.6</u>	60 <u>13.3</u>	46347 <u>4.0</u>	118 <u>25.4</u>	176992 <u>15.2</u>	115 <u>25.0</u>	287646 <u>24.8</u>	112 <u>24.3</u>	423131 <u>36.4</u>	32 <u>7.0</u>	219403 <u>19.0</u>	460 <u>100.0</u>	
														1161010 <u>100.0</u>	

Излож: Каир сұратында шылтүрек рахаматтың мактағанда - жемисі нисбеттің фойдала.

Кишлоқ тұмандары	Майдони, минг га	Кишлоқ хұжалиғыдағы фойдаланнадылған ерлар, минг га	Шу жумладан сүориладын ерлар, минг га	Кишлоқ хұжалиғыда фойдаланнадылған ерларга нисбатан, фойзде			
				Экін ерлар	күп йиллик дарахтзорлар	бұз ерлар	пичанзор ва яйловлар
Андижон	36,9	21,8	17,6	60,1	19,3	3,2	17,9
Асака	28,3	16,1	13,7	67,5	16,8	1,4	14,3
Балиқчи	33,9	20,9	20,9	93,8	6,2	-	-
Булокбөши	18,9	9,9	8,8	74,7	13,1	0,8	11,4
Бұз	20,0	13,1	13,1	94,6	5,4	-	-
Жалалкудук	36,9	24,6	21,4	72,8	13,0	1,6	12,6
Избоскан	28,2	18,4	18,4	91,3	8,5	-	-
Мархамат	30,5	19,2	16,0	69,3	12,5	2,1	16,1
Олтинкүл	22,2	12,9	12,8	88,4	10,1	0,6	0,9
Пахтаобод	26,0	17,2	17,2	91,3	8,7	-	-
Улугнор	35,7	22,6	21,7	94,0	4,9	0,4	0,5
Хұжабод	22,9	12,0	9,7	54,2	25,8	2,5	17,5
Шаҳрион	33,4	19,9	18,0	81,9	8,6	-	9,5
Күрғонтаста	47,5	27,6	24,5	78,3	10,5	1,8	9,4
Вилойт бүйнічі	430,3	256,9	234,2	79,3	11,2	1,2	8,3

Жадвал "Ўзбекистон Республикасынин ер фондоны" – Т.: ЎзР ер ресурстары, геодезия, картография дақылаттарының чыншылығы, 2011. - 56 бет. Академиктардың асасында чыншылығынан.

Андижон вилояти фермер хўжаликлари хакида байзи маълумотлар

(2013 й.)

Кишлек туманлари	Фермерлар сони	Уларга бириктирилган ер майдони, минг га	Уларда ишлайдиган ходимлар сони, минг кишин	Хар бир фермерга тўғри келадиган		Ялпи кишлек хўжалик маҳсулотида фермер хўжаликлари улуши, %
				ер майдони, га	иичилар, киши	
Андижон	579	18,8	9,2	32,5	15,9	39,8
Асака	418	12,7	8,7	30,4	20,8	26,6
Балиқчи	634	23,0	13,5	36,3	21,3	62,2
Булокбони	256	9,2	4,9	35,9	19,1	44,8
Бўз	346	13,6	6,8	39,3	19,6	60,2
Жалалкудук	726	22,5	6,7	31,0	9,2	36,6
Избоқсан	468	19,3	12,3	41,2	26,3	51,9
Мархамат	507	16,1	6,1	31,7	12,0	43,7
Олтинкул	359	14,0	6,6	39,0	18,4	40,7
Пахтаобод	748	18,3	15,1	24,5	20,2	46,1
Улугнор	556	34,2	4,9	61,5	8,8	71,4
Хўжаобод	370	9,8	5,5	26,5	14,9	33,0
Шаҳриҳон	358	18,7	10,1	52,2	28,2	44,9
Кўргонтепа	828	26,0	16,8	31,4	20,3	54,9
Вилоят бўйича	715	256,2	127,2	35,7	17,7	45,8

Жадобагӣ: Узбекистон Республикаси Давлат статистика ӯзмимаси маълумотлари асосида хисобланб чиқилиган.

Андижон вилояти иктисадийгининг худудий таркиби

(2013-йил, жамита инсбатан фойзиа)

Шахар ва туманлар номи	Саноат маҳсулоти	ХИМ	Кишлек хўжалик маҳсулоти	Капитал кўйилмалар	Гудрат ишишари	Чакана савдо	Пуллик хизмат	Экспорт	Импорт
Вилоят бўйича									
Андижон ш.	16,7	5,9	2,3	21,3	34,3	40,9	31,4	3,7	14,8
Хонобод ш.	4,4	0,1	0,7	1,7	2,8	0,6	1,2	4,9	3,3
<i>Думонлар:</i>									
Андижон	1,6	0,9	0,3	5,7	9,1	6,1	6,8	0,6	0,4
Асака	66,3	87,9	10,4	25,8	5,7	7,0	8,5	76,7	78,8
Балиқчи	0,8	0,5	7,4	3,0	4,5	2,8	5,6	0,0	0,1
Булокбоди	0,2	0,2	4,7	2,5	2,4	3,1	3,3	0,0	0,0
Бўз	0,3	0,1	4,7	1,8	2,8	0,7	1,5	0,0	0,0
Жалакудук	1,0	0,2	9,2	3,5	4,1	2,9	5,5	1,0	0,1
Избоқсан	0,9	0,3	6,6	10,5	5,9	3,6	5,2	1,0	0,0
Марҳамат	0,7	0,3	6,6	2,3	3,1	3,1	4,4	0,1	0,0
Олтинкўй	0,8	0,4	5,9	6,0	4,7	4,3	4,5	0,4	1,0
Пахтаобод	0,2	0,2	8,0	3,4	2,9	4,9	5,4	0,4	0,1
Улугнор	0,4	0,0	3,4	1,9	4,1	0,6	1,3	0,4	0,3
Хўжаобод	1,0	1,0	4,9	2,2	3,6	3,7	3,7	0,0	0,1
Шаҳриҳон	2,6	1,5	8,3	4,9	5,9	9,2	6,5	1,4	0,2
Кўргонгела	0,9	0,6	7,9	3,5	4,4	6,6	5,2	0,1	0,2

Жадоюн, Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика խ’имаси мағълумотири асосидаги ҳисоблаб чиқалган.

Наманган вилояти кишлек туманларининг майдони ва аҳолиси

Кишлек туманлари	Ташкил тотгтан вакти	Маъмурий маркази	Майдони, минг кв.км	Аҳолиси, минг киши		1989- йиллар да ўсиш, %	Аҳоли зичли ги, 1 кв.км киши
				1989	2014		
Косонсой	26.12.1793	Косонсой ш.	0,52	67,5	184,7	273,6	355,2
Мингбулок	22.12.1964	Жумашўй ш-ча	0,74	56,0	111,9	199,8	151,2
Наманган	29.09.1926	Тошбулук ш-ча	0,25	110,6	212,0	191,7	848,0
Норин	12.01.1973	Ҳаккулобод ш-ча	0,21	68,2	147,1	215,7	700,5
Пол	29.09.1926	Пол ш-ча	2,91	86,7	196,7	226,9	67,6
Тўракўргон	07.12.1970	Тўракўргон ш.	0,28	91,7	198,6	216,6	709,3
Уйчи	09.01.1967	Уйчи ш-ча	0,31	107,0	207,1	193,5	668,1
Учқўргон	09.05.1935	Учқўргон ш.	0,30	72,5	154,0	212,4	513,3
Чорток	27.12.1980	Чорток ш.	0,38	70,6	178,9	253,4	470,8
Чуст	29.09.1926	Чуст ш.	0,93	94,0	237,6	252,8	255,5
Янгиқўргон	29.09.1926	Янгиқўргон ш-ча	0,53	110,4	199,7	180,9	376,8
Вилоят бўйича	18.12.1967	Наманган ш.	7,44	1477,1	2504,0	169,5	336,6

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Дигитал статистика Кўмитауси мавзуломатлари яосигина тутилган.

**Намангандын вилойти күнчилок түмэнларда ахоли табий хэрэгжлийн
характер**
(хар 1000 хүншигээ нисбатан)

Түмэнлар	1995-ийн			2000-ийн			2005-ийн			2013-ийн		
	тугийн лиш	үйлийн түгийн култайиш	табийн түгийн култайиш									
Косонсонд	36,8	5,6	31,2	23,8	5,0	18,8	21,9	4,5	17,4	24,3	3,9	20,4
Мингбулук	35,4	6,1	29,3	22,8	5,0	17,8	21,2	5,1	16,1	21,7	4,0	17,7
Наманганд	37,5	6,3	31,2	21,5	5,1	16,4	20,6	4,4	16,2	23,0	4,4	18,6
Норин	30,1	6,4	23,7	19,0	5,1	13,9	19,7	5,4	14,3	22,8	5,0	17,8
Пол	32,4	6,1	26,3	21,6	4,8	16,8	21,9	5,1	16,8	22,3	4,6	17,7
Түрэакүрөн	36,6	6,2	30,4	27,0	4,7	16,3	19,8	5,0	14,8	22,7	4,4	18,3
Үйчи	31,8	5,7	26,1	21,1	5,1	16,0	20,4	5,0	15,4	23,8	4,8	19,0
Үчкүргөн	37,4	6,1	31,3	21,1	4,4	16,7	18,7	5,1	13,6	22,4	5,3	17,1
Чорток	36,4	6,2	30,2	19,7	4,7	15,0	20,3	4,9	15,4	22,9	4,4	18,5
Чусг	33,1	5,4	27,7	22,6	4,5	18,1	19,3	4,1	15,2	20,9	4,5	16,4
Янтийкүргөн	28,2	5,6	22,6	20,0	4,8	15,2	19,8	4,3	15,5	21,1	4,6	16,5

Жидсээд Үзбекистон Республикасы Дэдийн штадийн мэдээллийн цэргийн дэдийн мэдээллийн

Наманан ай вилюн и кин-юк хүжээнийдаа фойна, гани, галиан ертэр гаркийн

Кишлек гумандари	Майдо- ни, мини- та	Кишлек хўжалигида фойдаланила- шидан срар. минга	Шу жумладан, сугоридали- сан срар.		Кипчок хўжалигида фойдаланила- шидан срар. минга		Кипчок хўжалигида фойдаланила- шидан срар. минга	
			жин срар	кўп йиллик дарахзортар	кўп йиллик дарахзортар	бўз срар	бўз срар ва яйловнор	
Косонсой	50.8	31.3	20.6	56.3	9.6	-	-	34.1
Мингбулод	56.3	36.6	34.7	93.9	2.9	0.5	2.7	-
Наманган	29.9	17.5	15.2	75.3	10.9	0.4	13.4	-
Норин	20.7	13.0	13.0	92.4	7.6	-	-	-
Пол	280.0	147.4	33.4	19.8	2.2	0.7	77.3	-
Тўракургон	30.9	17.2	15.0	73.4	11.7	1.9	13.0	-
Уйчи	31.3	17.8	17.8	85.8	13.8	0.4	-	-
Чақурғон	30.0	20.7	20.7	94.2	5.8	-	-	-
Чорток	36.9	22.7	15.7	49.3	18.7	1.2	30.8	-
Чуст	91.9	34.2	28.1	63.2	18.4	0.8	17.6	-
Янгикурион	49.9	32.4	23.0	38.0	32.5	0.4	29.1	-
Вилоят бўйича	718.1	390.3	237.8	50.8	9.5	0.6	39.0	-

Наманган вилояти ижтимоий-иккисолий соҳаларининг худудий таркиби
(2013-йил, жамийта нисбатан фоизида)

Шахар ва туманлар номи	Саноат маҳсулоти	ХИМ маҳсулоти	Кишлоп хўжалик маҳсулоти	Пурдраг ишилари	Чакана савдо	Пуллик хизмат	Экспорт	Импорт
Вилоят бўйича	100	100	100	100	100	100	100	100
ШУ жумладан:								
Наманган ш.	41,6	0,6	7,3	23,5	20,7	38,1	61,0	61,8
туманлар:								
Косонсой	2,5	11,1	5,3	6,6	7,7	4,8	2,3	3,4
Мингбулок	2,7	2,6	5,5	3,4	3,4	0,0	0,0	1,9
Наманган	9,0	3,5	9,3	9,7	8,7	5,6	16,8	4,6
Норин	4,2	4,4	6,0	4,2	4,7	5,5	1,1	2,9
Пол	5,9	3,6	6,6	10,8	8,3	6,0	1,6	3,7
Тўракурғон	4,7	3,0	8,4	7,5	8,6	7,0	2,8	3,4
Уйчи	7,5	10,1	7,3	8,7	10,7	3,4	7,8	3,1
Учқўргон	9,6	2,0	7,9	4,6	5,4	5,6	0,5	2,9
Чорток	1,3	4,9	8,4	7,4	8,6	3,7	1,3	3,7
Чуст	4,3	5,2	10,0	7,2	7,0	11,0	3,7	5,3
Янгиқўргон	2,5	49,0	18,0	6,4	6,3	5,8	1,1	3,3

Жадвал Узбекистон Республикаси Дагистон статистика қўминосига макъулотлари асосида чиққалб чиққалб ўзини.

Фарғона вилояти кишилкотуманларининг чайлонни ва ахолиси

Кишилкотуманларн	Ташкил топган йили	Мамъурий маркази	Майдони минг км ²		Ахолиси, минг киши	Ўчиш, %	Зичлиги, км киши
			1989	2014			
Бешарик	29.09.1926	Бешарик ш.	0,77	140,9	204,6	145,2	265,7
Богдод	31.12.1964	Богдол ш-ча	0,33	108,0	190,1	176,0	576,1
Бувайда	26.12.1973	Янтиқўргон ш-ча	0,28	111,2	202,6	182,2	723,6
Дангара	07.12.1970	Дангара ш-ча	0,43	87,3	155,2	177,8	360,9
Ёзёвон	27.12.1980	Ёзявон ш-ча	0,41	45,9	98,3	214,2	239,7
Олтиарик	29.09.1926	Олтиарик ш-ча	0,63	97,3	191,7	197,0	304,3
Риштон	09.01.1967	Риштон ш.	0,31	119,4	180,6	151,2	582,6
Сўҳ	27.02.1990	Равон ш-ча	0,31	-	68,8	-	221,9
Тошлок	12.04.1973	Тошлок ш-ча	0,24	88,4	179,7	203,3	748,7
Учқўприк	29.09.1926	Учқўприк ш-ча	0,28	113,9	203,0	178,2	725,0
Фарғона	22.02.1964	Водил ш-ча	0,62	154,2	193,5	125,5	312,1
Фуркат	09.04.1992	Навбахор ш-ча	0,31	-	105,4	-	340,0
Ўзбекистон	17.04.1963	Яйони ш.	0,69	142,6	212,9	149,3	308,5
Куба	10.02.1939	Куба ш.	0,44	105,0	231,7	220,7	526,6
Кўчепепа	16.04.1952	Ланигар ш-ча	0,37	111,5	169,8	152,3	458,9
Вилоят	15.01.1938	Фарғона ш.	6,76	1425,6	3386,1	237,5	500,9

Жадид Ўзбекистон Республикаси Дактам статистика Қўниматиги, мавзулчиги тарасидаги ҳисоблаб чиқалди.

Фаргона вилояги яши шахарчаларининг худудий тақсимоти

н/р	Кишилжак тумани	Сони		Ахолиси (2009 й.)		1. 01. 2008-йилда	
		га	фомила	максимум кичини	фомила	жами ахолик	жами кичини ахолик
1	Бешарик	10	5,1	42,3	4,5	151,1	27,8
2	Богдод	20	10,2	77,4	8,3	154,3	50,2
3	Бувайда	10	5,1	97,6	10,4	171,8	56,8
4	Дангарा	8	4,1	22,7	2,4	129,0	17,5
5	Еъёнин	8	4,1	41,9	4,5	69,9	59,9
6	Олтиарик	13	6,6	106,2	11,3	144,7	73,4
7	Риштон	13	6,6	74,9	8,0	127,7	58,6
8	Сўҳ	7	3,6	38,8	4,1	58,2	66,7
9	Тошлок	9	4,6	24,1	2,6	137,0	17,6
10	Учкўпчилик	11	5,6	33,7	3,6	176,3	19,1
11	Фарғона	20	10,2	119,8	12,8	174,9	68,5
12	Фуркат	8	4,1	22,7	2,4	94,5	24,0
13	Ўзбекистон	21	10,7	63,2	6,7	162,7	38,8
14	Куба	15	7,7	53,4	5,7	157,3	33,9
15	Кўнгепена	14	7,2	63,2	6,7	147,3	42,9
	Фарғона ш.	3	1,5	40,2	4,3	40,2	100,0
	Кувасони ш.	6	3,0	15,8	1,7	47,1	33,5
Жами	196	100		938,0	100	2145,0	43,7

Жадвал чиезатиф таоминланган ичмий ўй ахолигидан

Фарғона вилояти кишлек хўжалигида фойдаланилидаги ерлар

Кишлек туманлари	Майдони, минг га	Кишлек хўжалигидан ган срлар, минг га	Кишлек хўжалигида фойдаланилидаги срларга нисбатан, фоиззда			
			Шу жумладан, суторилади ган срлар, минг га	экин ерлар	кўп йиллик дарахтзорлар	бўз срлар
Бешарик	78,5	27,9	25,5	75,6	13,6	-
Боғодд	42,1	23,2	21,1	76,5	14,6	-
Бувайда	32,5	18,7	17,4	86,3	5,4	-
Дангарга	45,8	21,0	19,3	87,2	4,6	-
Ёзёвон	35,9	17,7	17,7	94,4	5,1	-
Олтиарик	40,1	19,4	19,4	90,1	8,6	-
Кўшигепа	39,9	22,3	22,3	93,3	5,8	-
Риштон	42,2	23,6	21,1	73,5	13,4	-
Сўҳ	22,1	4,6	3,1	38,9	28,4	-
Тошлек	28,0	14,9	14,9	88,8	9,8	-
Учқўприк	37,2	19,1	17,2	80,9	9,0	-
Фарғона	61,5	25,4	25,4	74,0	24,5	-
Фуркат	30,4	16,5	15,2	90,3	1,7	-
Ўзбекистон	77,0	26,7	21,7	52,7	24,4	-
Куба	43,8	21,5	21,5	77,2	22,4	-
Жами	700,5	318,4	298,8	78,3	14,3	-
						7,4

*Матба: "Ўзбекистон Республикасининг ер фонди" – Т.: ЎзР ер ресурслари, геодезия, картография ва давлат кадастри давлати
қўймаси. 2011. - 184 бет маълумотлари.*

Фаргона вилояти иктисолий ва ижтимоий соҳаларининг худудий таркиби
(2013-йил, жамията нисбатан фойизда)

Импорт						
Шахар ва туманлар номи	Саноат маҳсулоти	ХИМ	Кишлек хўжалик маҳсулоти	Пурдат ишлари	Чакана савдо	Пуллик хизмат
Марғилон ш.	2,7	7,6	1,7	5,8	7,4	6,8
Фарғона ш.	42,0	33,6	4,1	23,0	28,0	28,4
Кувасой ш.	11,9	8,2	4,8	2,9	1,8	2,3
Кўкон ш.	11,4	17,8	1,2	8,2	13,6	13,6
<i>Туналар:</i>						
Бешарик	2,0	2,7	6,9	3,6	3,3	3,3
Боғдоҳ	2,1	4,4	6,4	4,9	3,2	3,0
Бувайда	0,7	1,5	5,9	4,3	3,4	2,9
Дангарга	1,0	2,7	5,8	5,2	2,4	3,8
Ёзёвон	0,4	1,3	4,1	4,6	3,5	1,5
Олияриқ	0,8	2,5	8,4	6,2	3,5	4,2
Риштон	1,7	1,8	5,9	3,7	3,2	4,0
Сўҳ	0,2	0,9	2,5	2,8	1,2	1,5
Томилок	8,6	2,2	5,7	3,5	3,4	3,2
Учкўприқ	0,7	1,7	5,6	3,0	3,7	3,9
Фарғона	0,8	2,0	7,1	4,4	7,6	5,2
Фурқат	0,5	1,4	3,9	2,1	1,0	1,8
Ўзбекистон	2,2	2,3	6,3	3,3	3,5	3,5
Қўва	2,3	4,3	7,0	5,1	4,2	4,5
Қўшигела	0,4	1,1	6,7	3,4	2,1	2,4

Кіткес үзбекистон Ресpubликаси Даръат санмасмака ҳизматчларини таъсислаштиришган.

Фарғона вилояти ижтимоий-иктисолий ривожланишинг асосий индикаторлари

(ахоли жон бошита. 2013-йил)

Шаҳар ва туманлар номи	Саноат махсулоти	ХИМ	Кишлек хўжалик	Капитал кўйилмалар	Пудраг ишлари	Чакана савдо	Пуллик хизмат
Марғилон ш.	0,232	0,666	0,268	0,662	0,689	1,416	1,010
Фарғона ш.	7,310	7,175	0,600	3,621	2,701	2,891	4,893
Кувасой ш.	4,978	2,323	1,813	1,050	1,936	0,846	0,853
Кўкон ш.	1,076	1,766	0,191	2,203	1,411	2,348	1,345
<i>Туманинг:</i>							
Бешарик	0,309	0,374	1,130	0,689	0,482	0,574	0,507
Боғод	0,400	0,580	1,135	0,466	0,721	0,747	0,452
Бувайда	0,051	0,163	1,029	0,348	0,590	0,698	0,416
Дангара	0,307	0,561	1,263	0,624	1,101	0,426	0,812
Ёзёён	0,090	0,294	1,572	3,216	1,467	0,835	0,472
Олтиариқ	0,073	0,174	1,385	0,615	1,267	0,795	0,721
Охунбобов	0,041	0,115	1,210	1,215	0,539	0,511	0,386
Риштон	0,349	0,225	1,131	0,589	0,733	0,609	0,660
Сўҳ	0,077	0,259	1,107	0,603	1,149	0,807	0,685
Тошлок	1,586	0,296	1,012	0,808	0,662	0,571	0,462
Учқўрик	0,088	0,260	0,989	0,407	0,845	0,437	0,639
Фарғона	0,101	0,209	1,210	0,403	0,937	0,507	0,812
Фурқат	0,101	0,300	1,242	0,336	0,756	0,738	0,487
Ўзбекистон	0,263	0,134	0,984	0,442	0,635	0,741	0,492
Кува	0,365	0,503	1,080	0,293	0,568	0,899	0,604
Вилоят	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000

Жаддат Ўзбекистон Республикаси Дигистат статистика қўймаси маълумотлари асосида хисобланб чиққиган.

Бухоро вилояти кишлек тумандарини хакида байзм мальумотлар
 (1.01.2011 й.)

Кишлек тумандари	Ташкил топган йили	Туман маркази	Майдони, минг км ²	Ахолиси, минг киши		1989-2014 йй., ўсиш, %	Зичлик 1 км ² киши
				1989й	2014й.		
Бухоро	29.09.1926	Галасоёш ш.	1,32	69,0	147,0	213,0	111,4
Вобкент	29.09.1926	Вобкент ш.	0,29	62,9	125,6	199,7	433,1
Жондор	17.01.1935	Жондор ш-ча	5,17	84,6	155,1	183,3	30,0
Когон	29.09.1926	Коган ш.	0,50	42,3	67,7	160,0	135,4
Олот	26.12.1989	Олот ш.	3,23	46,4	89,6	193,1	27,7
Пешку	03.04.1989	Янгибозор ш-ча	8,72	62,5	109,5	175,2	12,6
Ромитан	29.09.1926	Ромитан ш.	2,45	68,5	127,0	185,4	51,8
Шофирикон	29.09.1926	Шофирикон ш.	3,72	83,5	160,6	192,3	43,2
Коракўл	29.09.1926	Коракўл ш.	8,69	73,0	147,5	202,0	17,0
Коровубозор	12.01.1993	Коровубозор ш.	2,20	-	16,3	-	7,4
Фиждувон	29.09.1926	Фиждувон ш.	3,95	141,3	279,6	197,9	70,8
Вилоят бўйича	15.01.1938	Бухоро ш.	40,3	1136,0	1756,5	154,6	43,6

Жадвал Узбекистон Республикаси Давлат статистика қўймаси мавзумотлари асосида тузилган.

Бүхоро вилояти янги шахарчаларининг худулий таксимоти
 (1.01.2009 й. холатида)

Кишшлек туманлари	Авлали кишшлеклар – янги шахарчалариниг номи (ахолиси, килин)	Сони	Аҳолиси, мини киши
Бухоро	Работак (2583), Подшойи (2072), Арабхона (2767), Дехча (2037), Хуминиболово (2044), Ўрга Новмистан (2452)	6	14,0
Вобкент	Харпӯш (2150), Ширин (2694),	2	4,8
Жондор	Дадимун (2250), Чорзона (2275), Тобагар (2385), Бўрибоги (2183), Ҳазорман (2155), Ушот (2086), Самончук (3217), Килин (2600)	8	19,1
Олот	Ганчи Чандир (3064), бўйробс Чандир (2422), Кесакалин (2412), Човодур (2710), Киртай (2179), Соза Коровул (3312), Галикон сийёт (2627), Ўзбекистон (2080)	8	20,8
Пешку	Шавтон (2194), Коровул (3312), Галикон сийёт (2626)	3	10,9
Ромитан	Кокиштувон (4085), Ҳоса (2790), Йокори Ғазберон (2202)	3	9,1
Шоғирдқон	Чандир (2433), Галисафел (3486), Искагаре (3986), Мирзокуп (2179), Жўйрабол (3129), Ғуломг (2042), Кўйи Чукурак (2296), Үндаре (2336)	8	21,9
Коракўл	Бандбоши (2989), Янгикала (2453), Кувачча (2455), Солур (2884), Сайёл (2596), Коракожи (2441), Дарагабоги (2442), Чандиробол (2770), Жигачи (2356), Мирзакалья (2458), Шўйработ (2286), Янка Аъзам (2145), Абди (2210), Йокори Ростгўй (3112), Кўни Жаббор (2556), Жовгари (2675), Гаждуммак (2648), Мазрагон (2396), Ўзакон (2681), Бештуба (2786), Чагдари (2475), Хатча (2346)	12	30,3
Ҳиждувон	Жами вилоят бўйича:	60	156,8

Илоҳ: ахоли сони янги шахарчалар пайдой бўлган ва иштаги бўйича каслинига тозон

Маниба: Бўхоро вилоятини статистика бўли болинида маълумотлар.

Бүхоро вилояти кишлек хўжалигига фондаланиладиган ерлар

Кишлек туманлари	Майдони, минг га	Кишлек хўжалиниади ган ерлар, минг га	Шу жумладан сугорила диган ерлар, минг га	Кишлек хўжалигида фондаланиладиган ерларга нисбатан, фонизда			
				Экин ерлар	Кўп йилик дарахзорлар	бўз ерлар	пичанзор ва яйловлар
Бўхоро	130,0	75,5	23,0	25,6	4,0	0,9	69,5
Вобкент	39,4	25,2	20,2	73,6	6,4	0,3	19,7
Жондор	518,0	383,1	28,1	6,3	0,8	0,4	92,7
Котон	51,0	23,9	16,9	64,3	5,1	1,3	29,3
Олот	322,6	178,1	17,2	9,0	0,6	0,07	90,3
Пешку	1033,6	837,3	18,8	2,0	0,2	0,03	97,8
Ромитан	418,2	277,7	23,0	7,3	0,7	0,3	91,7
Шофирон	371,9	187,6	23,2	10,6	1,4	0,4	87,6
Коракўл	695,4	368,3	19,6	4,8	0,4	0,06	91,7
Коровулбозор	211,0	138,1	15,4	10,3	0,2	0,7	88,8
Гиждувон	394,7	320,5	20,5	5,3	0,7	0,4	93,6
Вилоят бўйича	4193,7	2807,4	227,8	7,1	0,8	0,2	91,9

Манба: "Ўзбекистон Республикасининг ер фоноли" – Т.: УЗР ер ресурслари, геодезия, картография ва топография макаласи, 2011. – 70 бет. мактуботи.

Бухоро вилояти кишлек хўжалигининг худудий тарқиби
 (2013 й., жамонга нисбатан фоизада)

Худудлар	бончокли дон	сабзавот	картош ка	гўшт	сут	мева	узум	йирик шохли корамоллар	кўй ва энклар	тухум	парран да
Бухоро ш.	0,3	3,7	0,9	6,2	3,6	1,2	1,2	2,0	1,2	1,2	0,8
Кагон ш.	0,0	0,3	1,0	3,0	0,9	0,0	0,0	2,1	1,3	1,0	0,8
Бухоро	9,2	12,9	14,3	9,4	11,7	11,4	22,8	9,9	6,7	6,8	10,1
Вобкент	10,9	7,4	8,8	7,2	10,0	17,0	8,3	8,5	4,1	5,6	7,2
Жондор	9,2	12,3	12,9	9,3	10,5	14,1	11,4	10,0	13,9	4,6	8,3
Кагон	5,9	3,6	9,0	9,7	4,8	2,4	2,6	6,5	4,0	40,6	29,6
Олот	9,2	7,6	13,0	6,3	7,0	4,8	5,0	8,1	9,1	5,1	4,7
Пешку	7,9	11,0	11,9	7,3	8,8	12,0	8,0	8,5	10,7	4,3	3,3
Ромитан	9,5	8,1	5,0	8,8	9,4	7,5	5,1	8,6	8,2	4,3	4,8
Шофиркон	9,7	8,0	5,8	8,9	11,2	7,6	13,6	8,9	9,1	4,9	4,9
Коракўл	10,5	11,8	6,0	10,5	11,0	8,8	11,5	14,2	14,1	14,4	11,2
Коровулбозор	5,5	2,4	1,0	2,2	1,1	0,8	0,6	1,1	6,2	0,3	0,7
Ғиждувон	12,2	10,9	10,4	11,2	11,4	12,4	9,6	11,6	11,4	6,9	13,6
Вилоят бўйича	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Жадвал Бухоро вилояти статистика билимкормаси жамъиятлари асосида хисобланаб чиқалади.

**Бүхоро вилолти ижтимоий-иқтисодий күрсөткүчлөрдиннинг худудий таркиби
(2013 й., жамига нисбатан фоизда)**

Шахар ва тумандар номи	Саноат маҳсулоти максулоти	Кишлак хўжалик маҳсулоти	Халқ истеммол молчари	Пудраг иншифари	Чакана савдо айланмаси	Пуллик хизматлар	Экспорт	Импорт
Жами:	100	100	100	100	100	100	100	100
Бужоро ш.	14,5	1,7	18,8	17,7	36,0	36,4	15,7	12,5
Котон ш.	8,5	0,5	8,7	7,0	4,3	4,0	5,6	0,8
Бужоро	3,3	11,9	2,0	7,9	4,0	6,5	6,3	1,3
Вобкент	1,7	9,3	2,7	4,1	6,1	4,9	0,2	0,3
Жондор	3,4	10,7	4,0	4,9	4,0	5,5	5,9	0,7
Котон	5,8	6,6	1,6	10,3	1,8	3,5	2,2	9,3
Олот	2,4	7,4	1,0	3,5	2,0	4,1	4,9	2,4
Пешку	2,1	9,2	0,6	3,5	2,0	4,2	6,2	0,3
Ромитан	8,7	8,8	2,2	9,0	5,1	5,2	7,1	0,7
Шофирюн	2,2	9,4	1,2	5,8	4,8	6,0	5,2	0,4
Коракўл	3,2	10,5	4,2	4,8	10,8	5,8	5,2	1,7
Коровулбозор	36,4	2,5	48,3	12,5	1,1	1,3	24,3	69,2
Гиждувон	5,5	11,5	4,7	9,0	18,0	12,6	11,2	0,4

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Дикжит статистика қўниминиси маълумотлари асосида хисобланб чиқилиган.

Навоий вилюяты кишилжок тұмандары ахолисининг табиий ва меканик ҳаракаты
 (хар 1000 қишига нисбеттә)

Кишилжок тұмандары	Ахоли табиинің харакаты					Ахоли миграцияси		
	2008 й.		2013 й.			2013 й.		
тұғилиш	үлім	табиий күпайыш	тұғилиш	үлім	табиий күпайыш	кеңтап лар	кеңтап жар	миграция колдигы
Кармана	18,3	5,3	13,0	23,5	5,0	18,0	11,1	5,5
Конимек	20,1	5,3	14,8	24,4	5,5	18,9	14,3	33,0
Навбахор	23,4	4,7	18,7	20,9	4,2	16,7	10,8	-18,7
Нурота	25,9	5,1	20,8	21,7	4,8	16,9	4,7	6,7
Томди	16,5	4,2	12,3	17,3	4,2	13,1	10,7	4,1
Учкудук	21,7	4,9	16,8	25,4	4,3	21,1	40,5	-2,4
Хатирчи	22,5	4,5	18,0	21,7	4,4	17,3	10,7	9,6
Кизилтепе	21,1	4,3	16,8	20,6	4,3	16,3	7,6	1,1
Вилюйт бүйніча	21,4	4,8	16,6	21,5	4,6	16,9	13,6	16,7

Мәніба: Үйзекістен Ресейдегі тұмандардың табиий миграциясының мөндерінде.

Навоий вилояти шахар ва кишлөк түмандары ижтимоий ҳолатининг балзи бир күрсаткичлари

Навоий вилояти шахар ва кишлөк түмандары ижтимоий ҳолатининг балзи бир күрсаткичлари (2012 й.)						
Шахар ва түмандар номи	1 кишига түгри келдели ган уй-жой, кв. м	Хар 10 минг кишига түгри келдиган амбулатория-поликлиника үринлари	Хар 10 минт кишига түгри келдиган амбулатория-поликлиника үринлари	1 сменада суви билан ўкувчи лар, %да	Ичимлик суви билан таъминланган ганлик даражаси, % да	Табиий газ билан таъминланганлик даражаси, % да
Навоий ш.	18,7	97	232	66,7	98,8	98,2
Зарафшон ш.	15,2	42	237	67,1	95,2	99,0
<i>Түмандар:</i>						
Кармана	22,8	55	142	83,8	87,3	96,6
Конимек	19,0	53	192	76,6	81,5	72,4
Навбахор	25,1	32	115	82,3	41,9	72,1
Нурота	19,5	49	218	76,3	65,1	80,0
Томди	12,1	50	240	98,9	46,4	-
Учкулук	18,0	59	191	70,7	76,8	-
Хатирни	19,9	29	109	69,7	81,5	66,3
Кизилтепа	24,4	40	159	88,3	79,0	93,8
Вилоят бўйича	20,5	44	166	76,5	79,3	80,4
						61168
						91567

Манба: Ўзбекистон Республикаси Дакват статистика қўнитаси маълумотлари.

Самарқанд вилояти ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг асосий курсаткичлари

(жамага нисбатан фойз хисобида, 2012 й.)

Худудлар	Саноат максулоти	Халк истебъмол моллари	Кишлек хўжалиги маҳсулотлари	Капитал кўйилмалар	Пудраг ишлари	Чакана савдо	Пуллик хизмат
Самарқанд ш.	44,1	59,2	0,5	34,6	30,6	26,5	35,9
Кагтакўрон ш.	2,4	3,3	0,4	0,5	2,2	5,7	3,7
Булунғур	1,3	2,0	9,9	2,3	3,1	4,2	4,1
Жомбой	12,4	5,4	5,8	2,7	4,5	2,8	3,6
Иштиҳон	1,8	1,1	8,2	2,5	4,1	4,1	4,2
Кагтакўрон	2,6	1,9	7,6	2,7	5,8	3,8	4,5
Наргай	3,8	3,0	3,9	3,1	4,5	4,5	4,6
Нуробод	0,3	0,5	2,4	2,7	3,0	3,9	2,7
Оқдарё	1,8	1,2	5,3	2,8	4,7	2,5	3,9
Панарик	2,4	1,0	9,0	4,3	6,8	4,8	4,8
Пастдарғом	3,7	1,9	9,2	3,8	5,9	7,9	6,2
Пактачи	1,5	0,7	4,4	2,0	2,8	4,3	3,6
Самарқанд	6,8	6,0	8,6	3,8	6,9	5,9	5,9
Тойлок	3,1	3,3	9,0	2,9	5,2	2,0	3,2
Ургут	9,0	9,0	12,2	9,6	6,6	13,6	6,1
Кўшработ	0,5	0,6	3,6	19,7	3,3	3,2	2,0
Жами вилоят	100	100	100	100	100	100	100

Жойвагл Узбекистон Республикаси Давлат статистика қўнимати маълумотлари асосида тузилган.

Самарқанд вилояти фермер ва дехкон хўжаликлари бўйича айрим мавъумотлар
 (01.01.2014 й. холатига)

Кишлоқ туманлари	Фермер хўжаликлиари				Дехкон хўжаликлари			
	бирақтирилган ср сони	1 та фермерга кўнглинига маҳсулотидаги улуши, сони, минг та	ялпи к/х махсулотидаги улуши, фойизда	бирақтирилган ср майдони, минг та	1 та дехкон хўжалиги га тўғри келадиган ер, га	ялпи к/х махсулотидаги улуши, фойизда		
Бўлунгур	1129	37,8	33,5	58,1	25,9	5,5	0,2	40,8
Жомбой	595	31,9	53,6	39,5	25,1	6,2	0,2	59,2
Иштиҳон	597	41,3	69,2	33,0	35,2	7,8	0,2	65,6
Каттакўрон	506	61,4	121,3	26,7	45,3	8,1	0,18	70,7
Нарпай	378	30,0	79,4	46,8	32,9	5,4	0,16	51,6
Нуробод	416	79,6	91,3	22,3	17,1	6,6	0,4	76,3
Оқдарё	503	24,1	42,8	44,5	21,7	4,5	0,2	54,3
Пайарик	667	59,4	89,0	42,3	34,9	6,5	0,19	56,6
Пастларгом	893	56,7	63,5	36,2	50,9	8,1	0,16	62,3
Пактакчи	357	24,8	69,5	31,7	28,3	5,1	0,18	66,3
Самарқанд	483	17,6	36,4	45,9	41,8	3,6	0,08	52,1
Тойлок	708	12,9	18,2	46,9	30,7	3,6	0,12	52,0
Ургут	829	31,6	38,1	20,4	56,3	7,8	0,14	78,1
Қўшработ	267	18,1	67,8	10,4	14,5	4,8	0,33	88,1
Жами	8388	527,1	62,8	37,0	512,3	86,1	0,17	60,6

Жадвал Самарқанд вилояти статистики билимкорлари таъсисати тузнигидан.

Сурхондарё вилояти кишилек тумандары майдони ва ахолиси
 (01.01.2014 й.)

Кишилек тумандары	Ташкел төлгөн йили	Майдони, минг кв. км	Маъмурий маркази	Ахоли сони, минг киши	Ахоли зиялиги, 1 кв. км киши
Ангор	28.11.1978	0,39	Ангор ш-ча	136,3	348,7
Бойсун	29.11.1965	3,72	Бойсун ш.	106,1	28,5
Денов	29.09.1926	0,74	Денов ш.	346,1	467,7
Жарқүргон	29.11.1965	1,14	Жарқүргон ш.	192,4	168,8
Музработ	25.12.1968	0,74	Халқабод ш-ча	124,2	167,8
Олтинсой	23.11.1981	0,57	Карлук ш-ча	153,7	270,0
Сариосиё	29.09.1926	3,93	Сариосиё ш-ча	179,9	45,8
Гермиз	29.09.1926	0,86	Уқизил ш-ча	95,3	110,8
Узун	29.03.1991	1,63	Узун ш-ча	155,1	95,1
Шербод	29.09.1926	2,73	Шербод ш.	170,3	62,4
Шўрчи	09.02.1935	0,85	Шўрчи ш.	180,1	211,9
Кизирик	06.03.1975	0,55	Сарик ш-ча	148,2	269,4
Кумкүргон	23.03.1977	2,20	Кумкүргон ш.	203,3	92,4
Вилоят бўйича	06.03.1941	20,10	Термиз ш.	2307,5	114,8

Жадвали УзР дикжат статистика ҳизматидан мебўлатигарни асосида тузишган.

Сурхондарё вилояти ижтимоий-иктисодий ривожланишининг асосий курсатчилари

Ўзбекистон Республикаси Декат статистика қўнимиаси маълумотлари десорда хисоблаб чиқадиган

Сурхондарё вилояти кишлек хўжалигига фойдаланиладиган ерлар

Кишлек туманлари	Майдони, минг га	Кишлек хўжалигига фойдаланиладиган ерлар, минг га	Шу жумладан сурхонлидаган ерлар, минг га	Кишлек хўжалигига фойдаланиладиган ерларга нисбатан, фоизда			
				Экин ериари	кўп ишилик дарахтзорлар	бўз ерлар	пичанзор ва яйловлар
Ангор	38,7	17,5	16,5	89,2	5,1	-	5,7
Бойсун	357,8	284,7	4,5	7,8	0,6	0,1	91,5
Денов	113,1	83,0	27,7	32,9	4,4	-	62,6
Жарку́рон	116,1	59,6	22,5	33,6	4,2	-	62,2
Музработ	73,9	36,2	34,2	92,1	2,3	-	5,6
Олтинсой	56,8	42,8	16,6	30,3	14,9	-	54,8
Сариосиё	382,2	147,0	12,5	9,2	2,3	-	88,5
Термиз	86,0	26,8	14,3	50,0	4,4	-	45,6
Узун	184,5	75,1	12,2	19,7	2,5	-	77,8
Шеробод	272,8	169,6	35,7	23,8	1,3	-	74,9
Шўрчи	72,2	48,0	16,4	31,2	3,0	-	65,8
Кизириқ	58,8	39,7	37,3	87,8	6,1	-	6,1
Кумкўрон	193,5	145,6	22,1	12,5	2,7	-	84,8
Виёят	2009,9	1175,5	272,7	23,9	2,8	0,02	73,3

Матба: "Ўзбекистон Республикасинге сарфонани" – Т. ўзР ер ресурслари, геодезия, картография ва давлат канастри давлат кўнинаси, 2011. – 146 бет. маълумотлари.

Сурхондарё вилояти ижтимоий-иктисодий ривожланишининг асосий кўрсаткичлари
(2013 й., вилойат ўргачида дарражасига нисбатан)

Кишлоқ тумандари	Саноат маҳсулотлари	Халқ иштемол моллари	Кишлоқ хўжалик маҳсулотлари	Чакана савдо	Пуллик хизматлар
Термиз ш.	1,676	2,522	0,013	3,582	4,421
Антор	0,855	0,447	1,163	0,846	0,715
Бойсун	0,396	0,947	1,034	1,044	0,713
Денов	0,907	2,147	1,009	1,450	1,234
Жаркўрон	2,553	0,376	1,038	0,685	0,729
Музработ	0,775	0,453	1,158	0,687	0,652
Олинсой	0,128	0,306	1,171	0,608	0,573
Сариёсиё	0,712	0,718	0,782	0,588	0,627
Термиз	0,501	1,124	1,024	0,577	1,519
Узун	0,483	0,400	1,164	0,576	0,597
Шеробод	0,966	0,970	1,122	0,922	0,618
Шўрчи	0,151	2,788	0,750	1,082	0,665
Кизириқ	0,722	0,288	1,307	0,641	0,672
Кўмкўрон	0,602	0,353	1,180	0,475	0,649
Вилойт	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Диклат статистика қўнимати. Махсусатлари асосида ҳисобланб чиқилиши.

Кашкаларё вилояти кишилжок туманлари майдони ва ахолиси (1.01.2014-й.)

Кишилжок туманлари	Ташкил топган йили	Туман маркази	Майдони, минг кв.км	Ахолиси, минг киши	Ахоли эччилиги, 1 кв.км/киши
Дехконобод	31.08.1971	Карашина ш-ча	4,00	126,6	31,7
Касби	25.12.1968	Муглон ш-ча	0,65	173,3	266,6
Китоб	25.12.1968	Китоб ш.	1,75	233,9	133,7
Косон	29.09.1926	Косон ш.	1,88	250,1	133,0
Миришкор	25.04.2003	Янги Миришкор ш-ча	3,21	106,7	33,2
Муборак	13.09.1978	Муборак ш.	3,07	77,8	25,3
Нишин	06.03.1975	Янги Нишин ш.	2,11	130,4	61,8
Чирокчи	22.02.1964	Чирокчи ш.	2,84	349,9	123,2
Шахрисабз	29.09.1926	Шахрисабз ш.	1,66	324,3	195,4
Яккабог	20.09.1926	Яккабог ш.	1,10	231,3	210,3
Камали	31.12.1964	Камали ш.	2,66	237,2	89,2
Карши	04.10.1931	Бешкент ш.	0,91	215,4	236,7
Ғузор	29.09.1926	Ғузор ш.	2,65	181,6	68,5
Вилоят	20.01.1943	Карши ш.	28,6	2895,5	101,2

Жадвал. УРД давлат статистика ҳизматини маълумотлари асосида тузилган.

Кашкааларё вилоят ижтимоий-иктиисий ривожланишийнг худуудий жижаглары
 (2013-ийн, жамига нисбатан фонда)

Шахар ва гуманлар номи	Саноат махсулоти	ХИМ махсулоти	Кишлек хүжалик махсулоти	Капитал күйилмалар	Пулраг ишилари	Чакана савдоло	Пуллик хизмат	Экспорт	Импорт
Карши ш.	9,3	43,3	0,9	22,7	30,3	33,2	18,6	23,3	59,2
Туманлар:									
Дэхконобод	1,5	0,5	3,4	9,6	3,2	2,9	4,9	7,6	1,4
Касби	1,2	0,7	7,6	1,1	4,1	3,3	5,2	8,2	0,0
Китоб	0,6	3,4	8,6	1,9	6,2	7,5	7,1	0,6	0,8
Косон	2,8	12,5	9,5	2,2	5,8	8,1	6,8	10,3	0,4
Миршикор	1,0	1,0	7,2	6,6	2,8	3,2	4,4	5,0	0,0
Муборак	45,2	2,0	4,3	25,4	6,3	1,8	5,3	2,3	16,8
Нишон	1,1	0,8	6,7	7,9	3,4	3,5	5,3	6,0	2,6
Чирокчи	0,8	4,2	10,7	2,0	4,3	6,8	7,0	2,9	0,4
Шахрисабз	3,0	22,0	8,4	2,0	7,7	8,6	8,2	4,8	0,8
Яккабог	0,9	4,0	8,4	2,7	5,8	6,3	6,7	3,9	0,2
Камали	1,3	2,2	8,4	2,1	4,7	7,7	6,8	6,7	0,3
Карши	1,7	1,7	9,2	2,9	8,2	2,5	6,9	7,1	1,7
Гузор	23,3	1,7	6,7	10,9	7,2	4,2	6,8	11,5	15,4
Вилоят	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Изэж: Саноатни, худуудий тархийнда "Бүгд Нийтийн Адмиралтей" (6,1 %) хүртэлийн заман.

Жадвал Узбекистон Республикасы Даглат статистика үзүүлчилгээнд гарсан мөнгөнчилгээнд чинхилгээн.

Кашкадарё вилояти кишилук хўжалигида фойдаланиладиган ёрлар

Кишилук туманиндири	Майдони, минг га	Кишилук хўжалинида фойдаланиладиган ёрлар, минг га	Шу жумладан сурорида-диган ёрлар, минг га	Кишилук хўжалигида фойдаланиладиган ёрларга нисбатан, фоиздан:		
				Экин ёрлар	Кўп йилик дарахтзорлар	бўз ёрлар
Дажонобод	395,7	279,8	2,2	15,9	0,2	1,3
Касби	73,5	51,1	46,3	87,0	3,7	-
Китоб	174,2	102,7	16,0	21,3	7,0	1,4
Косон	188,1	143,9	66,4	51,0	1,7	1,8
Миршикор	312,5	277,3	58,5	20,0	0,5	0,7
Муборак	307,0	261,8	33,0	13,1	0,3	-
Нишон	211,1	156,3	53,9	33,2	1,3	-
Чирокчи	283,7	240,7	25,4	51,2	1,2	3,4
Шахрисабз	166,7	102,7	22,1	24,4	4,4	0,4
Яккабов	134,9	100,2	29,6	39,0	5,0	2,2
Камали	245,7	179,0	30,3	35,1	1,1	0,4
Карши	91,7	65,9	43,8	67,0	4,2	1,3
Гузор	265,2	231,9	32,8	26,6	0,4	0,3
Вилоят	2856,8	2195,3		461,4	31,1	1,6
						66,3

*Манба: "Узбекистон Республикасигининг ёр фониди" – Т.: УзР ёр ресурслари, геодезия, картография ва оқилият қадастри давлати
қўнитаси, 2011. - 94 бет матбуотинчари.*

Қашқаларे вилояти инжимой-иктисодий ривожланишининг асосий индикаторлари

(ахоли жон бошига, 2013-йил)

Шахар ва тумандар номи	Саноат махсулоти	ХИМ	Кишлек хўжалик масхулоти	Капитал кўйилмалар	Пудрат ишлари	Чакана савдо	Пуллик хизмат
Карши шахри	1,860	2,979	0,083	1,205	3,043	4,548	3,010
Дедконобод	0,132	0,125	0,835	1,706	0,581	0,634	0,743
Касби	0,179	0,092	2,059	0,262	0,561	0,302	0,377
Кигоб	0,058	0,577	1,273	0,221	0,644	0,896	1,520
Косон	0,245	1,472	1,229	0,336	0,916	0,856	0,859
Миришкор	0,262	0,344	0,958	4,719	0,704	0,536	0,674
Муборак	18,140	0,568	1,244	10,582	2,472	0,817	2,794
Нишон	0,254	0,166	2,726	1,305	0,797	0,767	0,767
Чирокчи	0,051	0,298	0,905	0,138	0,306	0,357	0,388
Шахрисабз	0,190	1,965	0,618	0,317	0,698	0,731	0,589
Яккабоғ	0,100	0,509	1,024	0,324	0,636	0,764	0,605
Қамаши	0,136	0,343	1,073	0,169	0,403	0,714	0,883
Карши	0,152	0,278	1,072	0,402	1,053	0,418	0,905
Гузор	3,709	0,161	1,021	1,998	2,094	0,645	0,634
Вилоят	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000

Жадвага Узбекистон Республикаси Даталар статистика қўнитаси таъдидотарни асосида ҳисобланб чиқадиган.

Коракалпогистон кишлоқ ахоли пункттарининг таркий түзилиши

Кишлоқ тұманнари	250 кишигача		250-500 киши		500-1000 киши		1000-2000 киши		2000-3000 киши		3000 киши ва үлдан ортик		Жами	
	к.а.п	ахоли	к.а.п	ахоли	к.а.п	ахоли	к.а.п	ахоли	к.а.п	ахоли	к.а.п	ахоли	к.а.п	ахоли
Амударе	13	2168	29	10256	32	23133	34	47893	8	19629	3	9938	119	113017
Беруний	4	536	7	2720	16	12393	22	31661	13	30125	5	18596	67	96031
Кегейли	85	12732	39	13821	24	15178	3	4243	1	2482	-	-	152	48456
Мойнок	6	855	4	1348	3	2252	7	9094	1	2030	-	-	21	15579
Нұкус	10	1872	9	3328	12	9062	6	7982	2	5367	2	9914	41	37525
Тахтақүпир	18	2706	5	1679	11	7802	6	9338	1	2131	-	-	41	23656
Түркіл	12	1619	9	3756	22	16533	29	43727	9	21649	5	17504	86	104788
Хұжайли	24	4162	34	12507	28	17450	19	26191	4	8854	-	-	109	69164
Чимбай	72	9759	45	15903	6	3693	7	9603	-	-	3	10873	133	49831
Шуманай	48	5673	25	8630	16	10129	3	3383	-	-	-	-	92	27815
Эллиникальба	7	910	7	2757	17	12696	37	53122	15	37745	2	6746	85	113976
Көнлиқүл	8	1288	11	3896	11	8039	5	7779	-	-	3	10862	38	31864
Караузак	63	9309	29	9789	9	5552	3	4541	1	2340	-	-	105	31531
Күнгирот	5	835	12	5094	8	5931	14	20797	1	2228	2	6767	42	41652
Жами	375	54424	265	95484	215	149843	195	279354	56	134580	25	91200	1128	861301

Жалғал Коракалпогистон Республикасы статистика бозшарасы мәдениеттери ассоциада ұсабынан чыкылан.

Коракалпостон Республикасының күшлөк хұжалигыда фойдаланыладын ерлар

Күшлөк тұмандары	У мумий ер майдони, минг га	Күшлөк хұжалигыда фойдаланыладын ерлар, минг га	Күшлөк хұжалигыда фойдаланыладын ерларға нисбатан, фоиздә:			
			Шу жумладан сүгорилади ган ерлар, минг га	Экин ерлари	Күп ийлілік дарахтзорлар	Бұз ерлар
Амударе	102,1	43,9	34,0	74,0	3,5	-
Беруний	393,1	324,2	29,8	8,9	0,3	-
Кегейли	260,3	120,2	51,4	30,5	0,2	0,4
Мүйнок	3748,5	196,6	25,9	4,3	0,02	0,4
Нукус	94,4	49,7	29,9	45,6	6,8	4,9
Тахтақүйир	2112,2	1463,8	33,4	2,2	0,01	0,04
Түргел	747,4	605,9	27,2	4,3	0,1	0,1
Хұжайын	235,3	143,2	32,5	22,5	0,2	-
Чимбай	219,8	131,4	49,7	33,4	0,09	2,0
Шуманой	81,4	49,0	26,6	54,3	-	45,7
Элликкалья	541,9	387,5	30,6	7,4	0,2	92,2
Конникүйіл	74,4	46,4	33,7	70,8	0,07	0,3
Кораңзак	589,1	415,6	33,9	7,8	0,01	0,3
Күнгірот	6949,6	1238,3	39,7	3,1	0,01	0,07
Жамғы	16174,0	5223,5	479,2	8,1	0,2	0,2

Мәнінде: „Жобақыстон Республикастинин ер ғынағы“ – Т... Уәзір ресурстарынан, көлемдердің алғаштын дағылатын күзметтасын, 2011. - 44 беттің мағлұмологияри.

МУНДАРИЖА

Сўз боши.....	3
БИРИНЧИ ҚИСМ	
1.1. Ўзбекистон Республикасининг географик ўрни, майдони, чегаралари.....	4
1.2. Ўзбекистоннинг табиий шароити ва табиий ресурслари	11
1.3. Ўзбекистон аҳолиси: ўсиши, жойланиши ва меҳнат ресурслари.....	20
1.4. Республика хўжалигининг умумий тавсифи.....	32
1.5. Республика саноати ва унинг тармоқлар таркиби.....	37
1.6. Ўзбекистон кишлек хўжалиги: тармоқлар таркиби ва географияси.....	60
1.7. Ижтимоий соҳалар географияси, рекреация ва туризм..	80
1.8. Транспорт ва ташки иктисадий алоқалар.....	88
ИККИНЧИ ҚИСМ	
2.1. Ўзбекистон Республикаси миллий иктисадиётининг худудий таркиби ва иктисадий районлари.....	96
2.2. ТОШКЕНТ ИКТИСОДИЙ РАЙОНИ.....	101
2.2.1. Тошкент вилояти.....	102
2.2.2. Тошкент шаҳри.....	122
2.3. МИРЗАЧЎЛ ИКТИСОДИЙ РАЙОНИ.....	138
2.3.1. Жиззах вилояти.....	139
2.3.2. Сирдарё вилояти.....	152
2.4. ФАРГОНА ИКТИСОДИЙ РАЙОНИ.....	170
2.4.1. Андижон вилояти.....	171
2.4.2. Наманган вилояти.....	189
2.4.3. Фарғона вилояти.....	207
2.5. ЗАРАФШОН ИКТИСОДИЙ РАЙОНИ.....	224
2.5.1. Бухоро вилояти.....	226
2.5.12. Навоий вилояти.....	244
2.5.3. Самарқанд вилояти.....	263
2.6. ЖАНУБИЙ ИКТИСОДИЙ РАЙОН.....	282
2.6.1. Сурхондарё вилояти.....	283
2.6.2. Қашқадарё вилояти.....	299
2.7. ҚУЙИ АМУДАРЁ ИКТИСОДИЙ РАЙОНИ.....	316
2.7.1. Қорақалпогистон Республикаси.....	317
2.7.2. Хоразм вилояти.....	335
ИЛОВАЛАР.....	352

АБДУСАМИ СОЛИЕВ

**ЎЗБЕКИСТОН ГЕОГРАФИЯСИ
(ЎЗБЕКИСТОН ИҚТИСОДИЙ
ВА ИЖТИМОИЙ ГЕОГРАФИЯСИ)
(Дарслик)**

Мухаррирлар: Д.Акмалова, С.Курбонов

Босишига руҳсат этилди 28.05.2014 й. Бичими 60x84 1/16.
Офсет босма усулида босилди. Нашриёт босма табаги 29,2.
Шартли босма табаги 42,4.
Бахоси шартнома асосида. Адади 500 нусхса. Буюртма № 150.

“Университет” нашриёти. Тошкент-100174,
Талабалар шахарчаси. Мирзо Улугбек номидаги ЎзМУнинг
маъмурий биноси.

«КОҲИ-NUR» МЧЖ босмахонаси
100097, Тошкент ш.. Бунёдкор шоҳкӯчаси, 44.